

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE (KAMU EKONOMİSİ) ANABİLİM DALI**

KÜÇÜLME VE KAMU MALİYESİ

Doktora Tezi

Hatice Gül ERTUĞRUL KANACI

Ankara, 2026

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE (KAMU EKONOMİSİ) ANABİLİM DALI**

KÜÇÜLME VE KAMU MALİYESİ

Doktora Tezi

Hatice Gül ERTUĞRUL KANACI

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ceyhun GÜRKAN**

Ankara, 2026

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE (KAMU EKONOMİSİ) ANABİLİM DALI**

KÜÇÜLME VE KAMU MALİYESİ

Doktora Tezi

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ceyhun GÜRKAN**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Prof. Dr. Ceyhun GÜRKAN**
- 2- Prof. Dr. Nuri Semih ÖZ**
- 3- Prof. Dr. İbrahim Erdem SEÇİLMİŞ**
- 4- Doç. Dr. Eda ÖZDİLER KÜÇÜK**
- 5- Prof. Dr. Gülenay BAŞ DİNAR**

Tez Savunması Tarihi

07.01.2026

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Prof. Dr. Ceyhun GÜRKAN danışmanlığında hazırladığım “**Küçülme ve Kamu Maliyesi (Ankara, 2026)**” adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

09.02.2026

Hatice Gül ERTUĞRUL KANACI

TEŞEKKÜR

Akademik çalışmalarında, tezimde yol yordam gösteren danışmanım, akademik teamülleri öğrendiğim, diğer lisansüstü öğrencileri ile birlikte sık sık yaptığımız tez toplantılarında sunum becerisini geliştirdiğim ve disiplinler arası bakış açısı edindiğim, sayesinde Mülkiye’de ders anlatma ve yönetme tecrübesi geliştirdiğim, asistanlığında yetiştiğim hocam Prof. Dr. Ceyhun GÜRKAN’a ne kadar teşekkür etsem azdır. Tez komitesi üyelerimden, tezimi titizlikle okuyan, önerilerini ve eleştirilerini benimle paylaşarak tezimi geliştirmemi sağlayan, yeni bir alanda, disiplinler arası çalışmamı daima destekleyen hocam Prof. Dr. İbrahim Erdem SEÇİLMİŞ’e çok teşekkür ederim. Tez komitesi üyelerimden, tezime her zaman ilgiyle yaklaşarak, tezimde üzerine eğilmem gereken yerleri işaret eden, önerileriyle tezimin gelişmesine önemli katkılar sunan, tez yazma sürecim boyunca zorlandığım zamanlarda beni yüreklendiren ve destekleyen hocam Doç. Dr. Eda ÖZDİLER KÜÇÜK’e çok teşekkür ederim. Derslerinde bilgi birikimini ve engin tecrübesini bize aktararak düşünce dünyamızı geliştirmemizi sağlayan ve tezimde jüri üyesi olmayı kabul ederek tezimle ilgili görüşlerini ve önerilerini paylaşan hocam Prof. Dr. Nuri Semih ÖZ’e katkılarından dolayı çok teşekkür ederim. Tez jürimde yer almayı kabul ederek tezimi ilgiyle okuyan ve değerlendiren hocam Prof. Dr. Gülenay BAŞ DİNAR’a katkılarından dolayı çok teşekkür ederim.

Kendisinden ders aldığım ve yollarımın kesiştiği, Mülkiye’nin maliye bölümündeki hocalarına müteşekkire olduğumu belirtmek isterim. Kamu maliyesi alanında farklı yazım türlerinde denemeler yaptığımız, yaratıcılığımızı teşvik eden, yoğun okumalar ve verimli tartışmalarla geçen derslerini hiç unutmadığımız, okuldan ayrılmadan önce, tez çalışmalarımın ilk zamanlarında tez izleme komitemde yer alarak desteğini esirgemeyen hocam Doç. Dr. Yiğit KARAHANOGULLARI’na çok teşekkür ederim. Maliye tarihi dersini kendisinden aldığım, öğrencilerine desteğini hiç

esirgemeyen, yakın zamanda yitirdiğimiz hocam Doç. Dr. Vedat Ulvi ASLAN'ı burada minnetle anmak isterim.

Bölümde birlikte çalıştığımız arkadaşlarım Dr. Fettah GÖKBULUT'a ve Dr. Erkan MUNİROĞLU'na işlerin sorunsuz idare edilmesinde gösterdikleri diğerkâmlık, iş disiplini ve her daim kolaylaştırıcı desteklerinden dolayı çok teşekkür ederim. Akademik yolculuğumuza birlikte başladığımız, zorluklar karşısında manevi desteklerini hiç esirgemeyen arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Keziban ALTUN ERDOĞDU ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SAYA'ya içtenlikle teşekkür ederim. Bol etkileşimli tez toplantılarına katkılarından dolayı Dr. Ali Berçem AŞICI'ya çok teşekkür ederim.

Yoğun olduğum dönemlerde zorladığımda hep annem gelip hayatımı toparladı ve onun sevgi dolu elleri oğlumun üzerinde olduğunda içim rahat bir şekilde çalışmalarına odaklandım. Annem Nazlı ERTUĞRUL'a çok teşekkür ederim, onun hakkını asla ödeyemem. Babam Mesut ERTUĞRUL küçüklüğümüzden beri muktedir olduğumuza inanarak kızlarını yetiştirdi ve okumak konusunda bizi destekledi, kendisine teşekkür ederim. Merve ERTUĞRUL ÇAKIR ve Tuğçe ERTUĞRUL, kız kardeşlerim olduğu için çok şanslıyım, bana olan sevgileri ve destekleri için minnettarım. İş bitiriciliği ile zor zamanlarda koşup geleceğini bildiğim Onur ÇAKIR'a ve gecemin gündüzüme karıştığı günlerde, uzaktan bana eşlik eden, varlığıyla hayatımızı güzelleştiren yeğenim Aslan ÇAKIR'a çok teşekkür ederim. Bana inancını hiç kaybetmeyen, her daim sevgisiyle ve desteğiyle yanımda olan eşim Ali Sertaç KANACI'ya çok teşekkür ederim, hep var olsun. Bu çalışmanın satırlarında düşün ve yazım emeğinin yanı sıra, anneliğimle daima dengelemeye çalıştığım, bazen fedakarlıklarla zorlandığım hâllerim var. Beni yine devam etmeye sevk eden oğlumun varlığı oldu. En büyük teşekkürüm ona. Bu çalışmayı oğlum Deniz Eren KANACI'ya ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
TABLO LİSTESİ.....	vii
ŞEKİL LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜMENİN SINIRLARI

1.1. Antroposen	9
1.2. Büyüme İktisadının ‘Kısa’ Tarihi.....	13
1.2.1. Büyüme İktisadının Kökeni ve Gelişimi	16
1.2.1.1. Klasik Politik Büyüme İktisadı	17
1.2.1.2. Keynesyen Harrod-Domar Modeli.....	21
1.2.1.3. Neoklasik Solow Modeli.....	23
1.2.1.4. İçsel Büyüme Teorileri.....	26
1.2.1.5. Schumpeter’in İktisadi Gelişme Kuramı.....	31
1.2.2. Büyüme Paradigmasının İnşası.....	34
1.3. Tarihsel Süreçte Büyümeye Eleştirel Yaklaşımlar	42
1.3.1. Büyümeye İlk İtirazlar	42
1.3.2. 1970’li Yıllarda Büyüme Tartışmaları.....	47
1.3.2.1. Roma Kulübü ve Büyümenin Sınırları.....	49
1.3.2.2. Georgescu-Roegen’in Yaklaşımı	59
1.3.2.2.1. Büyümenin Sınırları’nda Kesişen Yollar	60
1.3.2.2.2. Georgescu-Roegen’in Ana akım İktisat Eleştirisi	64
1.3.2.2.3. Georgescu-Roegen’in Biyoiktisadi Yaklaşımı.....	69
1.3.2.3. Daly’nin Durağan Durum İktisadı.....	73
1.3.2.3.1. ‘Boş Dünya’ ve ‘Dolu Dünya’	77
1.3.2.3.2. ‘Büyüme Çılgınlığı’nın Eleştirisi ve Büyüme Üzerine Yanılgılar.....	81
1.3.3. Büyüme Sonrası (<i>Postgrowth</i>) Yaklaşımlar	92

İKİNCİ BÖLÜM

KÜÇÜLME

2.1. Küçülmenin Tanımı.....	101
2.2. Küçülme Teriminin Kökeni ve Gelişimi.....	103
2.3. Büyümeye Eleştirel Yazında Kavramsal Konumlar ve Küçülme.....	108
2.3.1. Büyüme Sonrası (<i>Postgrowth</i>) Yazında Kavramsal Ayrım: ‘ <i>degrowth</i> ’ ve ‘ <i>agrowth</i> ’	110
2.4. Küçülmenin Kaynakları	119
2.5. Küçülme Yaklaşımları	123
2.5.1. Cornelius Castoriadis’in Demokrasi ve Otonomi Yaklaşımı	123
2.5.2. Serge Latouche’un Antropolojik Yaklaşımı	127
2.5.3. Ivan Illich’in Yaklaşımı	137
2.5.3.1. Endüstriyel ve Şenlikli Araçlar	138
2.5.3.2. Gölge İş ve Vernaküler İş.....	145
2.5.4. André Gorz’un Yaklaşımı.....	147
2.5.4.1. Çalışma Saatlerinin Azaltılması.....	156
2.5.5. Marksist Küçülme Yaklaşımı: “Antroposen’de Marx”	161
2.5.5.1. Marx’ın Ekolojisi	162
2.5.5.2. “Metabolizma” Teorisi ve “Metabolik Çatlak” Kavramı.....	164
2.5.5.3. Küçülme Komünizmi	168
2.5.6. Biyoiktisadi Küçülme Yaklaşımı.....	173
2.5.7. Feminist Küçülme.....	180
2.5.7.1. Toplumsal Yeniden Üretim ve ‘Bakım’ Kavramı.....	181
2.5.7.2. Bakım Krizi	183
2.5.7.3. Feminizm ve Feminist İktisat ile Küçülme İttifakı	186
2.5.8. Küçülmeye Antikolonyal Yaklaşım.....	188
2.5.9. Küçülme ve Durağan Durum Ekonomisi İlişkisi.....	190
2.5.10. Küçülme ve Esenlik Ekonomisi İlişkisi.....	194
2.6. Yazında “Küçülmeye Geçiş” ve Politika Önerileri	209
2.7. Küçülme Yaklaşımına Çeşitli Değerlendirmeler ve Eleştiriler	216

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAMU MALİYESİNİ KÜÇÜLME YAKLAŞIMIYLA YENİDEN DÜŞÜNMEK

3.1. Ana Akım Kamu Maliyesinin Teorik Eleştirisi	225
3.2. Kamu Maliyesinde Müşterekler (Ortak Mallar)	229
3.2.1. Kamusal Mallar.....	230
3.2.2. Müşterekler	233
3.2.2.1. Hardin’in “Müştereklerin Trajedisi”	234
3.2.2.2. Ostrom’un Müştereklere Dair Yeni Kurumsal Yaklaşımı	235
3.2.3. Müştereklere İlişkin Yeni Kavramsallaşma: Küresel Kamusal Mallar	241
3.2.4. Müşterekler ile Küresel Kamusal Mallar Kavramlarının Karşılaştırılması	246
3.2.5. Küçülme İlkelerine Dayanan Kamu Maliyesi Perspektifinden Müşterekler ..	253
3.3. Ana Akım Kamu Maliyesinde ‘Çevre’ye Yaklaşım	255
3.3.1. Ana Akım Kamu Maliyesinde Çevreye Teorik Yaklaşım.....	257
3.3.2. Karbon Sınırlamaları: Karbon Vergisi ve Emisyon Ticareti Sistemi	262
3.3.3. Küçülme İlkelerine Dayanan Ekolojik Kamu Maliyesi.....	265
3.4. Kamu Maliyesinde Bütçeleme	268
3.4.1. Kamu Maliyesinde Bütçeleme Yaklaşımları	269
3.4.1.1. Çevreye Duyarlı Bütçeleme	269
3.4.1.1.1. Küçülme Perspektifinden Doğayı Metalaştırmanın ve Teknikleştirilmenin Bir Eleştirisi.....	277
3.4.1.2. Toplumsal Cinsiyet Temelli Bütçeleme.....	284
3.4.1.2.1. Küçülme Perspektifinden Toplumsal Cinsiyet Temelli Bütçelemenin Değerlendirilmesi	288
3.4.1.3. Katılımcı Bütçeleme.....	289
3.4.1.3.1. Katılımcı Bütçeleme: Demokratik Katılımcılık mı Yoksa Katılımcı Kemer Sıkma mı?	293
3.4.1.3.2. Küçülme Perspektifinden Katılımcı Bütçeleminin Değerlendirilmesi	298
3.4.1.4. Esenlik Bütçeleme (Wellbeing Budgeting).....	299
3.4.1.4.1. GSYH’den Çıkış.....	299
3.4.1.4.2. Kamu Maliyesinde Uygulamada Esenliği Kavrama Çabaları	305
3.4.1.4.2.1. Esenlik Bütçeleme: Yeni Zelanda Örneği.....	309
3.4.1.4.3. Esenlik Bütçelemeinden Küçülme İlkelerine Dayanan Bütçelemeye Doğru	314
3.4.2. Küçülme Yaklaşımında Kamu Maliyesine İlişkin Öneriler ve Bütçenin Kamu Finansmanı.....	318

3.5. Mali Yerelleşme	323
3.5.1. Mali Yerelleşme Teorileri.....	324
3.5.2. Mali Yerelleşmede Yeni Arayışlar: Küçülme ve Mali Yerelleşme	327
3.6. Kamu Maliyesi ve Kalkınma	331
3.6.1. Küçülme ve Kalkınma	340
3.6.1.1. Kalkınma Yardımları.....	343
3.7. Kamu Maliyesinde Ekolojik Riskleri ve Geleceği Kavramaya Yönelik Yeni Arayışlar: Mali Sosyolojiyi Ulrich Beck ile Yeniden Düşünmek	353
3.7.1. Gelecek, Küçülme ve Kamu Maliyesi	357
 SONUÇ	 361
KAYNAKÇA.....	368
ÖZET	405
ABSTRACT	406

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Küçülmenin Genel Özellikleri.....	102
Tablo 2. Büyüme (<i>growth</i>), Büyümeye Agnostik Yaklaşım (<i>agrowth</i>) ve Küçülmenin (<i>degrowth</i>) Karşılaştırılması.....	114
Tablo 3. Mevcut Sistem ve Alternatif Esenlik Ekonomisinin Karşılaştırılması.....	197
Tablo 4. Mal Türleri.....	232
Tablo 5. Müşterekler ve Küresel Kamusal Malların Karşılaştırılması.....	251
Tablo 6. Çeşitli Ülkelerde Yeşil Bütçe Uygulamaları.....	275
Tablo 7. Geleneksel Bütçeleme ve Esenlik Bütçelemesinin Karşılaştırılması.....	312
Tablo 8. Keynesyen Yaklaşım, Neoliberal Yaklaşım, Esenlik ve Küçülme Yaklaşımının Karşılaştırılması.....	316
Tablo 9. Küçülme Yazınında Vergilemeye İlişkin Çeşitli Politika Önerileri.....	320
Tablo 10. Sınıf Toplumu, Risk Toplumu ve Küçülme Toplumu.....	358

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1. Boş Dünya ve Dolu Dünya.....	78
Şekil 2. Boş Dünyada ve Dolu Dünyada Ekonomi ve Ekosistem Hizmetleri	79

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Bkz.	: Bakınız
COE	: Avrupa Konseyi
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
Ed.	: Editör
FaDa	: Feminizmler ve Küçülme İttifakı
G8	: Sekizler Grubu
GSMH	: Gayrisafı Milli Hasıla
GSYH	: Gayrisafı Yurtiçi Hasıla
ICLEI	: Uluslararası Yerel Çevre Girişimleri Konseyi
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IPCC	: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli
MIT	: Massachusetts Teknoloji Enstitüsü
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
SNG-WOFI	: Dünya Ulusaltı (Yerel) Hükümet Finansman ve Yatırım Gözlemevi
UCLG	: Birleşmiş Kentler ve Yerel Yönetimler
UN-HABITAT	: Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Programı
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
WEAll	: Esenlik Ekonomisi İttifakı

GİRİŞ

Küçülme yaklaşımının önde gelen yazarlarından Serge Latouche'un söylediği gibi ekonomi bir icattır. Ekonomi “icat edilmiş” belirli “soyutlamalar”a dayanmaktadır (Kallis, 2017a: 71). Bu soyutlamalar kusurlu ve sorunlu olsalar da gerçek dünyada yaşamı inşa eder ve gerçeği şekillendirirler. Gayri safi yurtiçi hasıla uğruna uygulanan kemer sıkma politikalarında en gerçek şeyin kurban edilen yaşamlar olması gibi. Üretim, tüketim, mübadele gibi süreçlerden oluşan ekonomi bir gerçekliktir. Bu terimler dünyayı anlamada ve inşa etmede kapitalizmin kavramsal gerçekliğini yaratır. Kavramlar pratiğin ayrılmaz parçasıdır. Kapitalist ekonomi kendi yarattığı amaçlara yönelik yine kendi inşa ettiği varsayımlarıyla, “tarihsel olarak üretilmiş bir soyutlama”dan ibarettir. Yani “evrensel bir hakikat” değildir (Kallis, 2017a: 71-72). Foucault (2015)'nin ifadesiyle belirli bir “doğrulama rejimi” içinde, bu varsayımlardan türeyen fikirlere değişmez ve sorgulanamaz hakikatmiş gibi yaklaşılmakta ve neferleri birçok alanı ele geçirmektedir. Ana akım kamu maliyesi¹ alanında olduğu gibi.

Gerçeklik yalnızca büyümeden vadedilen nasibini alamamış insanlar değildir; küresel ısınma; yok edilen ormanlar; hep daha fazlasının (büyüme, çalışma saatleri, üretim, tüketim vs.) öznesi olarak iş ve bir miktar uyku arasına sıkışmış insanlar; aynı yerküre üzerinde ve aynı zaman diliminde israfla birlikte var olan sefalet; ev içindeki emeği görünmeyen kadınlar; 2025 yılının ağustos ayında susuzluk sorunu yaşayan Uşak²; bazı Avrupa ülkelerinin çöplerinin ithal edildiği Adana şehri³ bu büyüme ideolojisine

¹ Tezde yer alan ‘ana akım kamu maliyesi’ ifadesi kamu maliyesi alanında egemen olan ve genel kabul gören anlayışı belirtmektedir. Tezde bu bağlamda ana akım kamu maliyesi, büyüme ideolojisi ile örülüş temel anlayışı temsil etmektedir.

² Uşak Belediyesi ağustos ayında Küçükler Barajı’nda suyun kalmadığı ve planlı su kesintileri yapılacağını bildirmiştir. Çevreciler bu durumdan Kanada menşeli Eldorado Gold ile TÜPRAG’ın işlettiği altın madenini sorumlu tutmuştur. TÜPRAG şehrin sularını tüketmediğini, 2024 yılında kendilerine tahsis edilen yıllık suyun yüzde 47’sini kullandığını ileri sürmüştür. Devlet Su İşleri ise belediyenin şehir suyu için yeterli kaynağı tahsis etmediğini, baraj doğru işletilmediği için su sorununun ortaya çıktığını belirtmiştir (Madencilik Türkiye, 2025).

³ Greenpeace tarafından 2021 yılında yapılan araştırmaya göre büyük kısmı İngiltere’den olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinin plastik atıkları ithal edilmekte ve bunlar Adana’da yasadışı yollarla açık alanlarda yakılarak imha edilmeye çalışılmaktadır. Bu alanlardan alınarak laboratuvarında incelenen örneklerde

dayalı kapitalist gerçeğin yalnızca birer tezahürüdür; ve, kapitalizmin iktisadi, mali, ekolojik ve toplumsal krizlerinin birer parçasıdır.

Kamu maliyesinin en temel amacı nedir? Büyüme midir? Yoksa toplumsal ve ekolojik esenliğin⁴ sağlanması mıdır? Kamu maliyesi tarihin dönemeçlerinde her zaman toplumsal değişimi tetikleme veya ivmelendirme niteliğine sahip bir mücadele alanı olmuştur. Kavramın kendisi ‘kamu’sal iyiyi sağlamaya yönelik nüveyi içinde taşımaktadır. Ancak bu öz günümüzde sermaye birikimini önceliklendiren kapitalist büyüme paradigması ile sınırlanmıştır. Ana akım kamu maliyesinin iktisadi, ekolojik ve toplumsal sorunları kavrayışı ve getirdiği çözüm önerileri büyümeye elverdiği ve büyümeyle çelişmediği sürece esenliği kavramaya yöneliktir. Bu sınırları aşmak için teoride Amartya Sen’in kalkınma anlayışında ya da esenlik bütçelemesi uygulamasında olduğu gibi, büyümeyi niteliksel boyutlarıyla ele alan veya ülkenin temel sorunlarını önceliklendiren bazı girişimler olmuştur. Bu çabalar ana akım kamu maliyesinde hâkim anlayışın kırılması açısından önemli bir adım olarak görülebilir. Ancak büyüme ekonomisinden radikal bir kopuş olmaksızın toplumsal ve ekolojik esenliğin sağlanması mümkün değildir. Çünkü büyümenin ‘sınır’ları vardır.

Bölüşümden bağımsız, salt GSYH ile ilişkili ele alınan iktisadi büyüme kavramının insanlık tarihinde kapladığı alan çok sınırlıdır. Altın Çağ olarak adlandırılan dönemde doğan bu kavrama, Keynesyen refah devletinin yarattığı koşullarla yüklenen olumlu çağrışım neoliberal düşüncenin egemen olduğu zamana da taşınmıştır. İnşa edilen büyüme paradigması ile büyümenin (ve kalkınmanın) ‘iyileştirici’ rolüne vurgu, toplumsal ve ekolojik esenliğin büyüme aracılığıyla dolaylı olarak sağlanabileceğine ilişkindir. Büyüme temel ve evrensel bir amaç olarak tanımlanırken, aynı zamanda

Türkiye için toprakta tespit edilen en yüksek oranda kanserojen toksik seviyeye rastlandığı belirtilmiştir (Greenpeace, 2022).

⁴ Esenlik kavramı tezde küçülme (*degrowth*) ve esenlik ekonomisi (*wellbeing economy*) yazınında genellikle kullanıldığı anlamda gezegenin ve toplumun iyi oluşunu temsil edecek şekilde kullanılmıştır.

esenliğin sağlanmasında bir araç olarak ele alınmaktadır. Böyle bir yaklaşım örneğin büyüme uğruna piyasaların selameti için halkın kemer sıkmasına cevaz vermekte, bunun gibi neoliberal politikaları meşrulaştırıcı rol üstlenmekte, kamu maliyesinin temel işlevini bulanıklaştırmaktadır. Oysa kamu maliyesinin özü ve temel işlevi toplumsal ve ekolojik esenliğinin sağlanmasıdır. Büyüme ise bu işlevini -iddia edilenin aksine- baltalamaktadır. Kârlılığa, sermaye birikimine, endüstriyel üretim ve tüketim biçimine dayalı büyüme ekonomisi gezegenin biyoiktisadi sınırlarını zorlamakta, hatta bu sınırları aşan faaliyetlere yol açmaktadır. Aynı zamanda büyüme ekonomisi, piyasaya bağımlı, ihtiyaç ve çalışma arasındaki ilişkinin koptuğu bir toplumu yaratan, cinsiyet eşitsizliğinden beslenen ve aynı zamanda bunu artıran, eşitsizlik, yoksulluk ve sömürgeciliğin kol gezdiği koşulları barındırmaktadır.

Büyümenin sınırları üzerine yapılan tartışmalar, büyümeye eleştirel yazının temellerini atmıştır. Büyümeye eleştirel yazın ekolojik kaygılarla 1960'lı yıllarda gelişmeye başlamıştır. Ancak en yoğun tartışmalar 1970'li yıllarda yapılmıştır. Bunda Roma Kulübü'nün desteğiyle Meadows vd. (1978) tarafından yazılan "Büyümenin Sınırları" başlıklı raporun etkisi büyüktür. Bu çalışma sanayileşme, çevre kirliliği, yenilenemeyen doğal kaynakların azalması, gıda üretimi ve nüfustan oluşan beş eğilimi, çeşitli senaryoları içeren bilgisayarlı modelleme aracılığıyla analiz etmiştir. Raporun ulaştığı sonuç bu eğilimlerin her yıl üstel olarak arttığıdır. Üstelik çalışma, eğilimlerdeki bu artış devam ederse nihayetinde büyümenin duracağını ampirik olarak ortaya koymuştur. Ve büyümeyi önermiştir. Bu rapora ilişkin hararetli tartışmalarda, büyümeye eleştirel yazına en büyük katkıları sunan Nicholas Georgescu-Roegen de yer almıştır. Georgescu-Roegen (1974; 1975)'in geliştirdiği biyoiktisadi yaklaşım iktisadi süreçlerin entropik niteliğini ortaya koymuştur. Yani biyoiktisadi temellerde sonlu bir gezegende sınırsız büyümek imkânsızdır. Ayrıca Georgescu-Roegen neoklasik iktisadın tarihten ve toplumsallıktan yalıtılmış mekanik yaklaşımını, aritmetiğe saplantısını,

iktisadi süreçlerdeki niteliksel değişimi göz ardı etmesini, her soruna karşı fiyat sisteminin kılavuz kılmasını ve ekolojik sorunların tek bir nesil çerçevesinde ele almasını eleştirmiştir. Georgescu-Roegen büyüme ve gelişme ayrımı yaparak, niteliksel gelişimi vurgulamıştır. Büyümeye eleştirel yazının en önemli isimlerinden bir diğeri ekolojik iktisada önemli katkılarıyla bilinen Herman Daly'dir. Daly, 1970'lerden beri durağan durum yaklaşımının en önde gelen savunucularındandır. Daly (1972, 1974a, 2015), Hocası Georgescu-Roegen gibi iktisadi süreçlere entropik temellerde yaklaşmış ancak büyümenin tersine çevrilmesi gerektiğini savunan Georgescu-Roegen'den farklı olarak fiziksel zenginliğin (sermayenin) ve nüfusun belirli bir (düşük) düzeyde tutulmasını önermektedir. Daly çağımızda artık doğal kaynakların diğerler faktörlerden daha çok kısıtlandığını, üretimi sınırlayan şeyin emek ve sermayeden ziyade doğal kaynaklar olduğunu ileri sürmüştür. Daly, değeri sadece para ile ölçen yaklaşımından dolayı neoklasik iktisadi biyofiziksel temellerden noksan bulmuştur. Daly'nin en önemli eleştirisi ise GSYH ölçümü üzerinedir. Büyümenin bir maliyeti vardır. GSYH hesaplamalarına büyümenin maliyetleri dahil edilmemekte, hatta maliyetlerden bazıları fayda olarak eklenebilmektedir.

1970'lerde tohumları atılan büyüme eleştirel düşünce 2000'lerin küreselleşmenin hız kazandığı, ekolojik ve toplumsal krizlerin arttığı günümüz dünyasında yeniden filizlenmiştir. Büyüme sonrası (*postgrowth*) olarak adlandırılan bu alan farklı düşünce ve yaklaşımları barındırır da, bu yaklaşımlar niteliksel gelişim ve esenlik vurgusu, niteliği geliştiren mal ve hizmetlerin önceliklendirilmesi/artırılması, ekolojik duyarlılık, GSYH eleştirisi ve tabii ki büyümenin sorgulanmasını içermektedir. Temel farklılık ise kapitalizme ve büyüme ilişkin eleştirel konumlanma ile ilgilidir. Bu açıdan küçülme diğer büyüme sonrası yaklaşımlardan (durağan durum ekonomisi, esenlik yaklaşımı, simit ekonomisi) ayrılmaktadır. Bu yaklaşımlar arasında en radikal eleştirel konumlanmaya sahip olan küçülme yaklaşımı hem ekolojik hem toplumsal esenliğe

odaklanarak eşitsizlikler üzerinde durmaktadır. Aynı zamanda kapitalizmin açıkça ve doğrudan eleştirisine katılmaktadır. Bundan dolayı radikal politik iktisat geleneği ile hem tamamlayıcı hem farklı yönleri giderek daha fazla tartışılmaktadır. Küçülme kapitalizmin krizlerini geniş bir perspektiften ve bütünlüklü olarak ele almakta, toplumsal ve ekolojik esenliğin ancak büyüme ekonomisinden radikal bir kopuşla gerçekleşeceğini savunmaktadır. Bu kopuş ise yalnızca GSYH'nin ötesine geçerek değil, küçülme ile mümkün olabilir.

Küçülme mali açıdan kamu kesiminin daralması veya kemer sıkma, siyasi açıdan küçülme veya iktisadi olarak yaygın yanlış anlaşılmaya konu olduğu şekliyle GSYH'nin azalmasının amaçlanması anlamına gelmemektedir. Küçülme -küçülme politikaları ve önerileri GSYH'nin azalması ile sonuçlansa bile- GSYH'den tamamen bağımsız, üretimi ve tüketimi anlayıştan çıkarak, büyümeye temellenmeyen başka bir ekonomi ve toplum tahayyülüdür. Küçülme Bildirisi'nde (2010) küçülme herkesin temel ihtiyaçlarının karşılandığı, “adil, katılımcı ve ekolojik olarak sürdürülebilir bir topluma doğru gönüllü bir geçiş” olarak tanımlanmıştır. Bu doğrultuda küresel ekonomi buna göre ölçeklendirilmelidir. Üretim ve tüketimin azaltılması ve ekolojik tahribatın durdurulması açısından küçülmenin hedefi Küresel Kuzey ülkeleridir. Nedeni sadece sömürgecilik mirası veya Güney ülkelere olan ekolojik borçları değildir. Kapitalist büyüme paradigması ve buna uygun olarak şekillenen küresel ekonomi, Küresel Güney'deki yoksulluğun azaltılmasına yönelik kalkınma politikalarını çare olarak sunmuştur. Aram Ziai (2013)'nin belirttiği gibi Batı merkezli bakış açısına sahip öneriler ve politikalar, kalkınmaya dair süreçleri siyasetten arındırarak teknik boyuta indirgemiş, alternatiflere kendisini kapatmıştır. Bunun da ötesinde küçülme düşüncesi antropolojik ve sosyolojik yönlerini kavrayan güçlü bir kalkınma eleştirisi getirmektedir.

Küçülme antropoloji, sosyoloji, felsefe, biyoiktisat, feminizm, Marksizm, postkolonyalizm gibi birçok farklı alandan beslenerek gelişen çoksesli bir literatürü teşkil

etmektedir. Bu yaklaşımlardan süzülen fikirler esenlik, demokrasi ve otonomi, çalışma, gezegenin biyofiziksel sınırları, ücretsiz emek ve bakım, kalkınma, yoksulluk gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu konular üzerindeki eleştirileri, argümanları ve önerileri küçülme toplumunu ve buna giden sürecin tahlilini oluşturmaktadır. Bu nedenle tezde küçülmeyi şekillendiren düşünceler ile küçülme yaklaşımları incelenmiştir. Bu bağlamda tezde, demokrasi ve otonomi yaklaşımıyla Cornelius Castoriadis'in; antropolojik perspektifleriyle Serge Latouche ve Ivan Illich'in; çalışma toplumu ve çalışmanın krizine bakış açısıyla André Gorz'un; Marksist küçülmenin en önde gelen temsilcisi Kohei Saito'nun; biyoiktisadi küçülme yaklaşımıyla Mauro Bonaiuti'nun; antikolonyal küçülme yaklaşımının en önde temsilcisi Jason Hickel'in düşüncesine yer verilmiştir. Ayrıca feminist küçülme yaklaşımı ve küçülmenin ile diğer büyüme sonrası yaklaşımlarla teması (durağan durum ekonomisi ve esenlik ekonomisi) ele alınmıştır. Bu yaklaşımların kapitalizme ve büyümeye eleştirel düşüncesi ile kavramsal setleri, kamu maliyesinde ele alınan konu ve sorunlara dair yeni yollar açmaktadır.

Günümüzde büyümeye temellenen ana akım iktisadi yaklaşım, iktisadi krizlerini kemer sıkma politikaları ile çözmeye çalışırken yol açtığı diğer krizleri ve sorunları (ekolojik yıkım, bakım krizi, çalışma krizi, yoksulluk, demokrasinin aşınması, tüketiciye indirgenen öznellik ve demokrasi açısından heteronom toplum, sömürü ve eşitsizlikler...) görmezden gelmekte veya yine daha fazla büyüme/kalkınma ile bu sorunların bazılarının aşılacağını ilân etmektedir. Bu anlayış kamu maliyesine de yansımıştır. Ancak kamu maliyesi alanının özgün yanı, tarih boyunca kamusal "iyi"nin mücadele alanı olması ve özünde kamusalılığı taşımasıdır. Kapitalist büyüme toplumlarında sermaye birikimini önceleyen bir araç olarak kullanılmasıyla bu özgün niteliği budanmaya çalışılsa da...

Bu tezin amacı küçülmeci ilkelere dayanan kamu maliyesinin toplumsal ve ekolojik esenliği sağlamaya ilişkin gücünü ortaya koymaktır. Tarih boyunca aynı zamanda kamu maliyesi toplumsal değişimlerin ilk durağı olmuştur. Bu küçülme

yaklaşımı açısından da, geçiş sürecinde veya sonrasında uygulamaya dönük somut temellerinin güçlendirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Küçülme yaklaşımı esenlik, ekoloji, kamusal ve müşterekler, toplumsal cinsiyet ve bakım, demokrasi ve katılımcılık, yerelleşme, kalkınma gibi konuları öne çıkarmaktadır. Tezde bu konulara ve bu konularla ilgili sorunlara ana akım kamu maliyesinin büyüme ile sınırlanmış yaklaşımı ele alınmıştır ve küçülme düşüncesi ve kavram setleriyle bir kamu maliyesi yaklaşımının toplumsal ve ekolojik esenliği sağlayacağı savunulmaktadır.

Tezin birinci bölümü büyümenin sınırlarını ele almaktadır. Büyümenin sınırları ve buna ilişkin eleştirel yazın, neden büyüme ekonomisinden çıkılması gerektiğinin kılavuzudur. Bu doğrultuda ilk olarak içinde bulunduğumuz büyümecilik çağı, Antroposen ele alınmakta, ardından büyüme paradigmasının inşasının tarihi, büyüme iktisadının gelişimiyle ele alınmaktadır. Daha sonra büyümeye eleştirel yaklaşımlar 1960'lardaki ilk itirazlardan başlayarak, 1970'lerin tartışmalarına Roma Kulübü, Georgescu-Roegen ve Daly'nin düşüncesi ekseninde yer verilmiş, son olarak günümüzde gelişen büyüme sonrası yaklaşımlar ele alınmıştır.

İkinci bölüm büyümeye eleştirel yazının en kökten yaklaşımı sergileyen kalesi küçülme üzerinedir. Öncelikle küçülme, tanımı, kökeni, gelişimi, kavramsal konumlandırmalardaki yeri, kaynakları bakımından ele alınmıştır. Daha sonra küçülme yazını oluşturulan yaklaşımlar ile küçülmenin esenlik ekonomisi ve durağan durum gibi diğer büyüme sonrası alanlarıyla ilişkisi değerlendirilmiştir. Ayrıca yazında yer alan küçülmeye geçiş ve politika önerilerine yer verilmiştir. Bu bölümde son olarak küçülme yaklaşımına çeşitli değerlendirmeler ve eleştiriler ortaya konulmuştur.

Tezin üçüncü ve son bölümü küçülme perspektifinden ana akım kamu maliyesinin irdelenmesini içermektedir. Kapitalizmin krizlerine küçülmenin yaklaştığı konularda ve alanlarda kamu maliyesinin hâlihazırdaki ana akım çerçevesi ele alınarak, sınırları ortaya

konmaktadır. Küçülme yaklaşımının önemli vurguları arasında müştereklerin geri kazanılması, doğa yıkımının sona erdirilmesi, cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kaldırılması, demokratik süreçlerin ve yerelleşme pratiklerinin geliştirilmesi yer almaktadır. Bu vurgular büyüme ve kalkınmanın eleştirisini içermektedir. Çünkü bu konularla ilişkili olan ve bunlara ilişkili sorunları yaratan, büyüme paradigması ve bundan ayrı gelişmeyen kalkınma fikridir. Ana akım kamu maliyesi de bu konulara ve sorunlara hem teorik hem uygulama bakımından yaklaşmakta fakat büyümeyi ve kalkınmayı eleştirel temellerde sorgulamamaktadır. Bu doğrultuda bu konularda ana akım kamu maliyesinin temel çerçevesi ortaya koyularak küçülme perspektifinden değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu bağlamda tezin bu bölümünde ilk olarak ana akım kamu maliyesinin temel teorik eleştirisi yer almaktadır. Daha sonra kamu maliyesinde müşterekler (ortak mallar) ve müştereklere ilişkin yeni kavramsallaştırma biçimi olarak küresel kamusal mallar değerlendirilmiştir. Teorik hat ana akım kamu maliyesinin çevreye yaklaşımı ile sürdürülmüştür. Uygulamaya yönelik kamu maliyesinde çevreye ilişkin politika önerileri ile çevreye, toplumsal cinsiyete, demokratik katılıma ve esenliğe ilişkin geliştirilen bütçeleme yaklaşımları irdelenmiştir ve küçülme perspektifinden değerlendirilmiştir. Ayrıca küçülme düşüncesindeki kamu finansmanına ilişkin önerilere yer verilmiştir. Mali yerelleşme konusu ele alınmıştır. Ardından tezin bu bölümünde ana akım kamu maliyesinde kalkınma yaklaşımına yer verilerek küçülme perspektifinden kalkınma incelenmiştir. Son olarak ana akım kamu maliyesinde ekolojik risklere ve geleceğe ilişkin daha uzun vadeli ve kapsamlı bir kavrayışa yönelik küçülme perspektifinden, sosyolog Ulrich Beck'in düşüncesi ele alınmıştır. Tezin sonuç bölümünde kapitalizmin krizleri karşısında, büyüme paradigmasıyla şekillenerek sınırlanan kamu maliyesinin sınırlarının aşılmasına yönelik küçülme ilkelerine dayanan bir kamu maliyesine ilişkin değerlendirme ve öneri yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜMENİN SINIRLARI

1.1. Antroposen

Antroposen olarak adlandırılan çağ gezegene insan etkilerinin yoğunlaştığı dönemi işaret etmektedir. Dolayısıyla bu dönemin “insanların jeofiziksel bir güç gibi davrandığı eylemlerin logaritmik artışı” (Morton, 2020: 22-23) ile ilgilidir. İnsanın yerküreyi ve atmosferi etkileyebilen bir güç olarak tarih sahnesine çıkışının temellendirilebileceği tarih veya olay konusunda farklı görüşler vardır. Kimi arkeologlar Antroposen’in holosen dönemden başladığını savunmaktadır. Özellikle insanlığın tarımsal faaliyetlere başlamasını milat kabul eden görüşler vardır (Moore, 2015: 239). Kimi araştırmacılar ise Antroposen’i İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna dayandırmaktadır. Nükleer denemelerin etkileri ve petrokimyasal endüstrisinin gelişimi bu bakımdan başat önem taşımaktadır. Savaş sonrası dönemde küresel tekelci sermayenin faaliyetlerinin hız kazanması da bu çağı başlatan sebepler olarak ele alınmaktadır (Foster, 2023a: 20). Antroposen Çağı’nın başlangıç tarihine yönelik farklı argümanlar olsa da yaygın kanı Antroposen Çağ’ın Sanayi Devrimi ile başladığıdır (Moore, 2015: 239-240).

Sanayi Devrimi’nden beri atmosferdeki karbon seviyesinin artmaya başladığı çeşitli kanıtlarla ortaya konmuştur. Antarktika ve Grönland’da buz tabakalarının üç kilometreden fazla delinerek çıkarılan buz kesitlerinin incelenmesiyle geçmişteki sera gazlarının oranı tespit edilmektedir. Buz kesitlerindeki oksijen ve hidrojen izotopları o zamanki sıcaklığı ele vermektedir (Maslin, 2011: 16-17). 800 bin yıllık zamanda 280 ppm seyreden atmosferdeki karbondioksit oranı fosil yakıt kullanımının artışı ve ormansızlaştırılmayla 1850 yılından günümüze dek artarak 410 düzeyine gelmiştir.⁵

⁵ Dünya’nın sıcaklığını bir denge belirler. Bu dengeyi güneşin verdiği enerjisi ve bu enerjinin uzayda kaybolması belirler. Güneşin verdiği enerjinin bir kısmı atmosfer, kara ve denizler tarafından absorbe edilir. Geri kalanını yani yaklaşık üçte biri ise geri uzaya döner. Dünya’nın absorbe ettiği güneş enerjisi ile yeryüzü

Ayrıca 19. yüzyıldan beri sıcaklık derecelerinin önemli ölçüde arttığı görülmektedir (Rahmstorf ve Schellnhuber, 2020: 57). Küresel ısınma açısından ise Dünya'nın sanayi öncesi döneme göre yaklaşık 1°C ısındığı bilinmektedir. Böyle devam ederse küresel ısınmanın 2030-2052 yılları arasında 1,5°C'ye ulaşacağı tahmin edilmektedir. Yalnızca 2006-2015 yılı arasındaki yerkürenin ortalama yüzey sıcaklığı, 1850-1900 yılları arasındaki sıcaklıktan fazladır. "Antropojenik küresel ısınma"nın her on yılda 0,2°C (0,1-0,3°C arasında) artmaktadır. Küresel ısınma eğer 1,5°C'yi bulursa su tedarikinde, gıda güvenliğinde, sağlıkta, geçim kaynaklarında, güvenlikte, büyümede risklerin artacağı belirtilmektedir. Eğer ısınma 2°C bulursa riskler çok daha yüksek olacaktır (IPCC, 2018: 4, 9). Küresel ısınma ekolojik yıkımın parçalarından yalnızca birisidir. Ekolojik yıkım birbiriyle ilgili ekolojik krizler⁶ bütünüdür.

Antroposen'in başlangıcı ister James Watt'ın 1784 yılının Nisan ayında buhar makinesinin patentini edinmesine ister 1945 yılında New Mexico'da Manhattan Projesi'nde ilk atom bombası denemeleri ile savaşta kullanılan nükleer bombalara dayandırılсын (Morton, 2020: 22) Antroposen kavramının inşasının merkezinde 'insan' yer almaktadır. Antroposen kavramına ilişkin bu yaklaşım "Kartezyen ikicilik"ten ileri gelmektedir (Moore, 2015: 242). Descartes'ın Kartezyen düşüncesi ve Newton'un fiziği 18. ve 19. yüzyıllarda bilimsel Batı düşüncesine hâkim olmaya başladıktan sonra diğer bilimler için bir ölçüt olmaya başlamıştır (Capra, 2020: 221). "Bilimsel bilginin kesinliği"ne dayanan Kartezyen düşünce evrene matematiksel olarak yaklaşmaktadır.

ısıtır ve ortaya çıkan "uzun dalga ışıınımı"nın bir kısmını karbondioksit, su buharı, metan, ozon gibi sera gazları bir "battaniye" gibi örtüp tutarak tekrar salar. Dolayısıyla atmosferdeki sera gazları sıcaklığı etkiler. Örneğin Venüs gezegeninin atmosferinin %96'sı karbondioksit olduğundan gezegenin yüzeyinde sıcaklık 460 derecenin üzerindedir (Maslin, 2011: 13-14).

⁶ İklim değişikliği; havanın, suyun, toprağın kirlenmesi; çölleşme; biyolojik çeşitliliğin azalması; ozon tabasının zarar görmesi; ormansızlaşma ve tropik ormanların yok edilmesi; türlerin yok edilmesi; sel baskınları; yeraltı sularının çekilmesi; kıtlık; denizlere ve okyanusların kirlenmesi; aşırı balık avcılığı; mercan resiflerine zarar verilmesi; zehirli atıklar; nükleer kirlenme; kentleşme ve aşırı nüfus; yenilenemeyen kaynakların azalması; asit yağmurları... (Foster, 2023b:11).

Analitik yaklaşımla ele alınan sorunları parçalara bölerek çözümlemeyi amaçlamaktadır. Kartezyen düşünce her şeyi mekanik sistem şeklinde algılamaktadır. Buna göre evrenin ve doğanın işleyişi mekaniktir. Hatta canlıların organizması da tıpkı bir saat gibi mekanik bir işleyişe sahiptir (Capra, 2020: 66-68, 71). 17. yüzyılda Descartes'in bu düşüncesi bilim için "kavramsal bir çatı" oluşturmaya başlamıştır. Bu düşüncüyü matematiksel olarak sentezleyerek tamamlayan ise Newton olmuştur. Newton yer çekimi yasasını formüleştirerek fizik yaklaşımıyla evren "kesin matematiksel yasalara uygun olarak işleyen koca bir mekanik sistem" olarak tanımlanmıştır. Sosyal bilimler de Kartezyen düşüncenin ve Newtoncu fiziğin etkisi altına girmiştir (Capra, 2020: 71-74, 221). Descartes'in mekanik yaklaşımı bilime doğayı kontrol altına alma misyonunu yükleyerek doğa ve insan ilişkisini koparmış ve bu ilişkiyi "ikili karşıtlık" hâline getirmiştir (Hickel, 2021a: 89). Bu "ikicilik" (düalizm) yaklaşımının ana akım iktisattaki ve maliyedeki yansıması iklim değişikliği, atıklar, kirlilik gibi sorunları "dışsallık" olarak ele alınmasıdır (Hickel, 2021a: 97). Bu yaklaşım dönemselleştirmede Antroposen adlandırmasına da yansımıştır.

Ekolojik yıkım sürecini Sanayi Devrimi'nden başlatarak, bu dönemi Antroposen olarak adlandıran yaklaşıma göre değişimi başlatan faktörler kömür ve buhardır. Kömür ve buharın arkasındaki "itici güç" ise ne sermaye ne sınıftır ne kültür ne emperyalizmdir. Antroposen çağını başlatan ve sürdüren "insan"dır, hatta "ayırt etmeksizin tüm insanlık". Dönemlendirmeye ilişkin bu yaklaşım ilişkisellikleri göz önüne almamaktadır. Ayrıca eşitsizlik, emperyalizm, metalaşma, patriarkal ve ırksal nitelikler gibi etkenler ya hiç hesaba katılmamakta ya da kurulan temel yapıya sonradan dışsal olarak eklemlenmektedir. "Antroposen anlatısı"nda her şeyi insanlığa indirgeyen bir yaklaşım söz konusudur. İnsanı merkeze alan bu yaklaşım "hayatın dokusu içinde insan"ı ele alırken "insanlık, İnsanlık hâlini alır", diğer her şeyden bağımsız bir şekilde. Antroposen yaklaşımında belirleyici iki araç mevcuttur: İlki sonuççuluk (*consequentialist bias*),

ikincisi ise Antroposun başat rolüdür. Yani buna göre dönemselleştirmeyi (insan faaliyetlerine dair) sonuççuluk belirlerken, sonuçları ise insan belirlemektedir (Moore, 2015: 240-243).

Tarihsel süreçte, ekolojik krizin kökenini ararken kullanılan kavramlar, bu süreci açıklama şeklimizle ilişkilidir. Belirlenen kavramla yapılan dönemlendirme hem yorumlamayı hem de kurulan ilişkiselliği şekillendirmektedir. Dolayısıyla tarihi başlattığı düşünülen olay veya olgular bakış açısının oluşturulmasında etkilidir (Moore, 2015: 244). Antroposen kavramsallaştırmasının bakış açısının merkezinde insan ve etkisi yer almaktadır. Antroposen'in bu insanı merkeze koyan "üst-anlatısı"nın eleştirisini içeren farklı yaklaşımlarla farklı kavramsallaştırmalar ileri sürülmüştür⁷ (Saito, 2023: 165). Bu yaklaşımlardan biri dönemi Kapitalosen (*Capitalocene*) kavramı ile açıklamaktadır. Kapitalosen kavramının inşasındaki bakış açısının odağını sermaye birikiminin etkisi oluşturmaktadır. Bu adlandırmada tarihsel dönemi şekillendirenin sermaye birikimi ve buna bağlı ilişkiler olduğu savunulmaktadır. Bu yaklaşım, Antroposen adlandırmasını "insanlığa Avrupa merkezli bakan ve kaynak ve -teknoloji- belirlenimciliğinin aşınmış kavramlarına dayanan" bir bakış açısının inşa ettiğini vurgulamaktadır. Burada Antroposen yaklaşımında olduğu gibi sonuçlardan ziyade insan ilişkilerini "kuran ve bozan ilişkiler"e odaklanılmaktadır (Moore, 2015: 245).

İlgili dönemi açıklamaya yönelik yaklaşımlardan bir diğeri de Büyüme Çağı (*Growthesen*) kavramını kullanmaktadır. Bu kavramsallaştırmada üretimcilik (ve aslında ilişkili olarak tüketimcilik) dönemin temel belirleyicisi olarak yer almaktadır. Kapitalosen kavramı ekolojik sorunları diğer toplumsal ve ekonomi politik sorunlarla bütünlüklü ele almak açısından elverişlidir. Ekolojik sorunlar elbette kapitalizm ve sermaye birikimi ile

⁷ J.W. Moore ve A. Malm'ın türettiği "kapitalosen" ile birlikte A. Hornborg'un "teknosen", D. Haraway'ın "plantasyonsen" kavramları da Antroposen'e yönelik alternatif kavramlar olarak yazında yerini almıştır (Saito, 2023: 165).

doğrudan ilişkilidir, fakat aynı zamanda üreticilik ile ilgili olduğu gözden kaçırılmaktadır. Bu anlamda Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun çevre tarihi önemli bir örnek teşkil etmektedir. Diğer yandan üreticilik eleştirisi⁸, üretimin baştan uca ölçeğinin azaltılmasını içermemektedir. Üreticilik eleştirisi aynı zamanda önerilen “farklı türler, yollar, sonuçlar ve anlayışlar”ı içermektedir. Örneğin tarımda permakültürün⁹ geliştirilmesi ya da paylaşım ekonomisinden ziyade platform kooperatifçiliğinin önerilmesi gibi. Bu bağlamda bu dönemin temel özelliklerinin biyofiziksel girdiçiktının (*throughput*)¹⁰ artışına, daimî sermaye birikimine ve üreticiliğe dayanan büyümeye temellendiği savunulmaktadır. Bu nedenle bu dönem “Büyüme Çağı” (*Growthocene*) olarak adlandırılmaktadır (Chertkovskaya ve Paulsson, 2016). Ve bu döneme hâkim olan büyüme paradigmasıdır.

1.2. Büyüme İktisadının ‘Kısa’ Tarihi

Ekonomide belirli bir dönemde üretilen mal ve hizmetlerdeki artış iktisadi büyüme^{11 12} olarak tanımlanmaktadır. İktisadi büyüme, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH)

⁸ Tezde, üretim, kullanım değerine ve mübadeleye yönelik olmak üzere ele alınmıştır. Bu bağlamda bir kavramsal ayrıma gidilmiş, bu bağlamda tezde kullanım değerine bağlı ‘üretimsellik’ ile mübadele değerine dönük endüstriyel ‘üreticilik’ farkının altı çizilmelidir. Illich (2013)’in, Gorz (2019)’un ve Saito (2023)’nun düşüncesinde görüldüğü üzere küçülme yaklaşımı üreticiliği kabul etmemektedir. Dolayısıyla küçülmenin vurgusu üretimsellik üzerinedir. Eleştirisi ise üreticiliğe dayanmaktadır.

⁹ Permakültür kavramı 1970’lerin ortalarında Bill Mollison ve David Holmgren tarafından türetilmiştir. Permakültür doğayı örnek alarak tasarlanan ve doğayla uyumlu, yerel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik sürdürülebilir gıda, giysi ve enerji üretimini esas alan, insan merkezli yaşam biçimi anlamına gelmektedir (Holmgren, 2013: 3).

¹⁰ Girdiçikti (*Throughput*) terimi büyümenin biyofiziksel olarak sınırlarının olduğunu ortaya koyan yazın tarafından sıkça kullanılmaktadır. Farley (2020: 79)’e göre girdiçikti “hammaddelerin doğadan çıkarılması ve sonra doğaya atık biçiminde dönmesidir. Yani bu kavram girdiler ve çıktıların akışını temsil etmektedir.

¹¹ Büyüme kavramı taşıdığı niceliksel anlam ve ölçümü açısından eleştirilere konu olmuştur. Büyümenin karşılık geldiği fiziksel nicelik boyutunun altı çizilmelidir. Bu bağlamda Schumpeter ‘gelişme’ (*development*) kavramı ile niteliksel gelişimin önemini ortaya koymuştur. Ayrıca bu konu büyümeye eleştirel yazında etraflıca ve sıkça tartışıldığı şekliyle tezin ilgili bölümünde ele alınmıştır.

¹² Büyüme kavramı nicel olarak “iktisadi toplamlardaki değişim”in iktisadi söylem zemine taşınmasında bir araç olarak kullanılmaktadır. İktisadi büyüme gerçek anlamı ile nicel artışı (çift haneli büyüme; iki katına çıkması beklenen büyüme; yüzde artışı olarak büyüme...) ortaya koymaktadır. Aynı zamanda çeşitli metaforlar ile kullanılmaktadır. Bu bağlamda ‘büyüme’ sözcüğünün “iktisadi bir referans olarak leksikalizasyonu” gerçekleşmektedir (White, 2003: 135, 138). Leksikalizasyon ‘sözlükselleşme’ anlamına gelmektedir. ‘Sözlükselleşme’nin anlamı “anlık oluşum sonucu ortaya çıkan, toplumda yaygınlık kazanarak kurumsallaşma aşamasındaki bağlı biçim biriminin asıl biçim hâline gelmesiyle kalıplaşan sözlük birimi”dir (Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük). Sözlükleştirme ile çeşitli metaforlarla büyümenin sözlükteki iktisadi anlamı baskın hâle gelmektedir. Bu bağlamda iktisadi büyüme “canlı bir organizma”ya benzetilen

artışı ile anlaşılmaktadır (Victor, 2020: 162). İktisadi büyümenin tarih sahnesine çıkışı aslında oldukça “yeni ve ani”dir. Tahminlere göre homo sapiens milattan önce 130.000 yılına, insanlık tarihi milattan önce 50.000 civarına; yeni hayvan ve bitkilerin ortaya çıkarak evcilleştirilmesi milattan önce 5.000 yılından öncesine dayandırılmaktadır. İnsanlık 1750’li yıllara kadar geçimlik düzeyde yaşamıştır. Bu geniş tarihsel süreçte geçimlik koşullar farklılık göstermiştir fakat süregelen bu yaşam biçimi Sanayi Devrimi ile tamamen değişmiştir. İnsanlık tarihinde milattan önce 8.000 yılları civarı tarım devrimi; 15. ve 17. yüzyıllarda Amerika’nın kolonizasyonu gibi olaylar büyümeye ilişkin sıçramalar teşkil etse de bugünkü anlamda iktisadi büyüme olgusunun kökeni ancak 18. yüzyılın sonuna kadar izlenebilir. Erken düşünceler ise klasik ekonomi politikte Adam Smith’in büyümenin nedenleri üzerinde yoğunlaşmasıyla başlamıştır. Klasik politik iktisatçılar için büyümenin paylaşılması önemliydi, büyüme bölüşümden ayrı düşünülemezdi. Fakat 20. yüzyılla birlikte bölüşüm ihmal edilerek yalnızca büyümeye yönelik çalışmalar yapılmıştır. İlk büyüme kuramları ise “altın çağ” olarak nitelendirilen II. Dünya Savaşı sonrası dönemde oluşturulmuştur. Geçen yaklaşık 250 yıl içinde büyümenin nedenleri dışsal faktörlere dayandırılmaktan öteye gitmediği söylenebilir. Büyümeye ilişkin neoklasik iktisatçılar “alternatif” ve “karmaşık” modeller kurmuşlar, fakat çoğunlukla bu “model”ler tarihsel gerçekliği ve çeşitliliği açıklamada yetersiz kalmıştır. Ayrıca büyümenin kaynakları “dışsal” sayılmış ve yüzeysel bir açıklama getirilmiştir. Bu bağlamda iktisatçıların yaptıkları en fazla şey geçmiş deneyimlere

ekonomiyle birlikte ele alınmaktadır. Bir bitkinin büyümesi gibi ekonomi de var olduğu koşullara bağlı olarak büyümekte, beslenmekte, canlanmakta veya büyümesi durmaktadır. Ayrıca gramer olarak eklemlenen bazı sözcüklerle (sürdürülebilir büyüme, sağlıklı büyüme...) tıpkı bitki gibi büyümenin ömrü uzamaktadır. Büyüme sözcüğü sözlükleştirilerek iktisadi söyleme girmiş ve yeni ifadelerle (ekonomik toparlanmanın yeşil filizleri, büyümenin çiçek açması) metaforik anlamı güçlendirilmiştir. Aynı zamanda iktisadi büyüme bir insan veya hayvan organizmasına (hastalanan ekonomi, büyümenin yara alması, dizginlenen büyüme...), benzetilmektedir. İktisadi faaliyetlerdeki niceliksel değişimler, insan için kritik olan fiziksel gelişim, doğum, ölüm, hastalık gibi metaforlarla iletişim gücü sağlanarak söyleme geçirilmiştir. Ayrıca canlı bir organizma benzetmesine zıt olarak, ‘üretken’ bir metaforik güç kazandırmak amacı ile büyümeye mekanik bir süreç olarak anlam katan ifadeler (büyümeye katalizör ihtiyacı, vites yükselten büyüme, büyüme motoru, büyüme kaldırıcı, büyümenin lokomotif...) kazandırılmıştır. Doğal ve mekanik anlamların yüklendiği bu “uyumsuz ittifak” dinamik bir süreci işaret etmektedir. Dış faktörler bu sürecin hızı, yoğunluğu gibi birçok özelliğini etkilemektedir (White, 2003: 131, 134-143).

yönelik modeller kurmak olmuştur. Fakat geçmişe yönelik çalışmalarda bile büyümenin farklı ülkelerde ve zamanlardaki belirleyicileri konusunda hemfikir olamamışlardır. Bu konuda en büyük eksikleri ise “niçin büyüme var” sorusundan kaçınarak, büyümenin nedenlerini dışsal sebeplere dayandırmak ve büyümenin nedenleri üzerinde düşünmeyi ihmal etmek olmuştur. Ayrıca klasik politik iktisatçıların ilgilendikleri gibi büyümenin paylaşımıyla yani bölüşümle yeterince ilgilenmemişlerdir (Yeldan, 2011: 3-4, 7-10).

Neoklasik modern büyüme teorilerinin çoğu II. Dünya Savaşı sonrası Batı ekonomisinin büyüme dönemlerinin “uyumlu denge”yi varsayan “stilize gerçekler¹³”ini (*stylized facts*) kuramsallaştırmıştır (Yeldan, 2011: 59). Bu süreçte büyümeye ilişkin çalışmalar artmaya başlamıştır. 1944 yılında Harvard Üniversitesi’nde sunulan doktora tezlerinin çok azı iktisadi büyümeye yer verirken, bu tarihten on yıl sonrasına bakıldığında tüm tezlerde iktisadi büyümenin bahsedildiği görülmektedir. Refah ve kâr kavramları kapitalist ekonomilerde hep önemliydi fakat büyümenin adeta “totem kavram” olarak başat bir şekilde önemsenmesi II. Dünya Savaşı sonrasına rastlamaktadır. Büyümeye ilişkin GSYH ölçümleri bile ancak 1930’lu yıllara dayanmaktadır (Daly ve Kunkel, 2018).

¹³ Bu kavram Nicholas Kaldor’a aittir. Kaldor (1961) “stilize gerçek” kavramını şöyle açıklamaktadır: Bir teori oluşturulurken, yapılan soyutlama bulunulan ekonominin deneyimlenen özelliklerine uygun düşmelidir. Bunun için en başta sorunla ilgili gerçekleri temsil eden bir “özet”e ihtiyaç vardır. İstatistiksel kayıtlar çeşitli sebeplerle gerçekleri tam olarak yansıtamayabilir. Dolayısıyla teorisyen kendisinin damıttığı gerçeklerle başlayabilir. Bunun için stilize gerçekler “geniş eğilimlere yoğunlaşmak, bireysel ayrıntıları görmezden gelmek, ‘-miş gibi’ yöntemiyle ilerlemek, yani bu ‘stilize edilmiş’ gerçekleri açıklayabilecek bir hipotez oluşturmak” anlamına gelmektedir. Bu yaklaşım teorisyene gerçeklerin tarihsel kesinliğini kavrama konusunda serbest alan açmaktadır. Kaldor’un ele aldığı stilize gerçekler şöyledir: (i) Toplam üretim hacmi ve emek verimliliğinin büyüme eğilimi sabittir. (ii) İşçi başına düşen sermaye miktarında artış devam etmektedir. (iii) Gelişmiş kapitalist ülkelerde sermaye üzerindeki kâr oranı sabittir. (iv) Uzun vadede sermaye çıktı oranları sabittir. (v) Kârların ve ücretlerin payının sabit olduğu toplumlarda ve çıktıdaki yatırım payının sabit olduğu dönemlerde, gelirdeki kâr payı ile çıktıdaki yatırım payı arasında yüksek korelasyon vardır. (vi) Farklı toplumlarda emek verimliliği ve toplam çıktının artış oranı (%2-5 düzeylerinde) farklılaşmaktadır. Diğer yandan Kaldor’un neoklasik iktisat teorileriyle bunların açıklanamayacağını ileri sürdüğünü ve bunlara kısmen de olsa ışık tutabilecek bir gelir dağılımı ve sermaye birikimi modeli kurmak istediğini belirtmek gerekir (Kaldor, 1961: 177-179).

1.2.1. Büyüme İktisadının Kökeni ve Gelişimi

Büyümenin kökeni 15-18. yüzyıllar arasında yaygın olan merkantilist düşüncede aranabilir. Merkantilist düşüncede değerli maden stoklarını artırmaya yönelik politikalar büyüme için önem taşımaktadır. Ayrıca önemsenen sanayi ve ticaret sektöründe devlet müdahalesini gerektiren belirli kuralların getirilmesi, ödemeler bilançosunun fazla vermesiyle sonuçlanacak politikaların uygulanması, uluslararası ilişkilerde ülkenin çıkarının gözetilmesi gibi tedbirler büyümeye yöneliktir. Bu bağlamda nüfusta hızlı artış, ihracatın artırılması, para arzında artış, düşük faiz oranı, düşük ücretler ve sömürge faaliyetleri ekonomiyi iyileştiren büyümenin belirleyicileri olarak sıralanabilir. 18. yüzyılın ikinci yarısında hâkim düşünce anlayışı olan fizyokraside ise büyüme bakımından tarım sektörünün önemini vurgulanabilir. Buna göre zenginliğin kaynağı ve sermaye birikiminin itici gücü değerli madenlerden ziyade tarımdır. Üretim artışının yolları da ancak bu sektörden geçmektedir. Tarım sektöründen “net ürün” olarak fazla elde edilmektedir. Bu nedenle fizyokratlar toprak sahiplerinin vergilendirilmesini içeren tek vergi sistemini önermişlerdir. Ayrıca bu düşünce doğal düzen anlayışının bir sonucu olarak sınırlı bir devlet müdahalesinden yanadır (Berber, 2019: 59, 63, 69, 72).

Büyüme iktisadının tarihi dolayısıyla klasik politik iktisada dayanmaktadır. Diğer bir yönden ise büyüme iktisadının tarihi Antik Yunan geometrisi ile çağdaş matematik ilişkisine benzeyen bir ilişki ile de izlenebilir. Büyüme konusunda bu ilişki esasen “eski büyüme iktisadı” ve “modern büyüme iktisadı” arasındadır. Modern büyüme iktisatçıları, klasik iktisatçılardan oluşan eski büyüme iktisatçılarının kafa yorduğu şekliyle büyümeyle ilgilenmemiştir (Hicks, 1966: 258; Kazgan, 2016: 95). Büyüme konusunda salt büyüme oranını odaklanan ve hedef olarak belirleyen “statik zihin durumu” neoklasik iktisattan başlayan bir düşünce evriminin sonucudur. Kimi iktisatçılar bu statik düşünceye giden “yolu açan” ve “eski büyüme iktisadını öldüren”in ise John Stuart Mill olduğu

kanaatindedir (Hicks, 1966: 258). Buna göre statik düşünce biçimi, uzun dönemde durgunluğa ilişkin Mill'in bakış açısından neoklasik iktisadın büyümeye ilişkin düşünce biçimine evrilmiştir (Kazgan, 2016: 95).

1.2.1.1. Klasik Politik Büyüme İktisadı

Adam Smith *Ulusların Zenginliği* (1776)'nde büyümenin nedenleri üzerine düşünmüş ve ilk olarak bunu ele almıştır (2011: 3). Smith'e göre büyümenin itici güçleri iş bölümü ve piyasa büyüklüğüdür. Bu ikisi aynı zamanda etkileşimli olarak birbirini genişletmektedir. İş bölümü ve uzmanlaşma ile birlikte vasıflı emek oluşmaktadır. Makineleşme ve teknolojik ilerleme emeğin üretkenliğini artırmaktadır ve aynı zamanda iş bölümünü genişlemesinin bir parçasıdır. Piyasa genişledikçe iş bölümü gelişmekte, dolayısıyla üretkenlik ve gelir artmaktadır. Bu da ulaşımaya yatırımı ve nüfusu çoğaltmakta, nihayetinde piyasa büyüklüğü genişlemektedir. Smith bu büyüme döngüsünün tüm sınıflara fayda sağladığını düşünmektedir (Foley ve Michl, 2015: 18-19). Smith'e göre “[i]yi yönetilen bir toplulukta halkın en aşağı tabakalarına dek yayılan geniş kapsamlı zenginliği oluşturan, iş bölümü dolayısıyla türlü zanaat ürünlerinin hepsinin fazlasıyla çoğalmasdır” (Smith, 2006 [1776]: 12). Kapitalistler kâr saikiyle hareket ederken, sermaye büyüdükçe işçilerin ücretleri artacaktır. Bu nedenle bu “kendiliğinden”-“içsel” büyüyen ekonomik büyümeyi “durağan olmayan bir döngü”den oluşan “daima iyiye giden” bir süreç olarak ele alır (Foley ve Michl, 2015: 18-19) ve şöyle der: “Böylelikle topluluğun bütün çeşitli tabakaları arasında, herkese ulaşan bir bolluk yayılmış olur” (Smith, 2006 [1776]: 12).

Smith büyümenin doğal üst sınırına ulaşmasının nedenlerini üretim girdisi paylarındaki değişimle ilişkilendirmiştir. Ona göre zengin doğal kaynaklara sahip yeni kurulan bir ülkede sermaye stoku doğal kaynaklardan az olacağından kâr haddi yüksek olacaktır. Hızlı şekilde sermaye birikimi olduğundan ücret haddi yüksek seyretse de sermaye stoku arttıkça kâr haddinde azalma başlar. Sermaye birikimi nüfusla birlikte

arttığında ücret haddi de yüksek seyredecektir. Sonunda doğal kaynaklar, ekolojik faktörler, kurumlara ilişkin nitelikler daha fazla büyümeye cevaz vermez. Büyümenin sınırına, yani “nihai zenginliğe” erişilir, kâr hadleri düşmeye başlar ve durgunluk evresine geçilir. Durgunluk döneminde sabit nüfus, geçimlik ücretler, sıfır safi yatırım söz konusu iken toprak rantı yüksektir. Toprak rantı ile ilgili olarak David Ricardo “azalan getiri”yi ekleyerek ilgili Smith’in bu yaklaşımını genişletmiştir (Kazgan, 2016: 95-96).

Ricardo da büyümeyle birlikte üretim girdilerinin bölüşümünün ardındaki nedenleri ele almış. Aynı zamanda uzun dönem durgunluğu incelemiştir (Kazgan, 2016: 96). Ricardo’ya göre Smith’in ileri sürdüğü bu “bereketli döngü” sonsuza kadar sürmeyecektir ve “durağan durum” koşullarına gelecektir. Ricardo, Thomas Malthus’un nüfus ve reel ücret konusundaki düşüncelerinden yola çıkarak rant üzerine yazmıştır (Foley ve Michl, 2015: 19). Ricardo’ya göre bir ülkede aynı nitelikte ve kalitede, sınırsız miktarda toprak olsaydı toprağın kullanımında rant ödemeye gerek kalmazdı. Sınırlı miktardaki toprakların niteliği farklılaştıkça ve nüfus artıkça daha çok yiyecek üretmek için düşük nitelikli olan topraklar kullanıma açılmaya başlar ve o zaman daha kaliteli toprağa karşı ödenmesi gereken rant ortaya çıkar. Daha düşük kaliteli topraklarda tarım için daha çok emek gerekecektir. Ricardo’ya göre “toprak en bol ve en üretken olduğunda rant getirmez. Ne zaman ki gücü azalır ve kullanılan emeğe karşılık olarak daha az verim alınmaya başlanır, o zaman daha verimli toprak parçalarından sağlanan o ilk üretim miktarının bir kısmı, rant olarak bir yana ayrılır”. Ona göre mısırın fiyatının artması ödenen ranttan ziyade daha çok emek gerektirmesidir (Ricardo, 1997 [1817]: 63-67). Ricardo’ya göre sermaye birikimi ve nüfus arttıkça ve tüm verimli toprakların tarıma açılmasıyla, gıda fiyatlarının arttığı, kâr oranlarının düştüğü, büyümede durağan durum koşulları ortaya çıkmaktadır (Foley ve Michl, 2015: 19).

Smith, Malthus’tan önce yazmıştı, dolayısıyla onun düşüncesinde nüfusun büyüklüğüne vurgu yoktu. Smith’in bahsettiği durağan dönem herhangi bir nüfus

seviyesinde gerçekleşebilirdi. Fakat Ricardo, Malthus'un nüfus üzerine yazılarından haberdardı. Smith'in analizine nüfus faktörünü dikkate alan ve azalan getirileri ekleyen Ricardo olmuştur. J. S. Mill ise o zamana dek makul kabul edilen tek yaklaşım olan, sermaye ve nüfusun birlikte arttığı, büyüyen bir ekonomiyi anlatan bu Smith-Ricardo doktrinini yanlış buluyordu (Hicks, 1966: 261). Mill nüfus artışının kontrol edilebileceğini düşünüyordu. Bu bağlamda uzun vadede Malthus'un söylediği gibi bir tehlike söz konusu değildi (Kazgan, 2016: 96).

Malthus'un ileri sürdüğü tehlikeyi nüfus kuramında açıklamıştır. Ona göre nüfus geometrik olarak artmaktadır. Nüfusun beslenmesine yönelik gıda üretimi ise nesiller değiştikçe giderek azalmakta, en iyi ihtimalde ise aritmetik olarak artmaktadır (Hunt ve Lautzenheiser, 2016: 127-128). Ayrıca reel ücretlerin artışı sonucunda nüfus artacaktır. Ücret artışı işçilerin yaşam koşullarını iyileştirerek, erken evlenmelerini sağlayacaktır. Bebek ölümleri azalacaktır. Nüfus arttıkça emek piyasası büyüyecek, reel ücretler düşecektir. (Foley ve Michl, 2015: 19).

Mill nüfus artışının kontrolü ile ücretlerin geçimlik düzey üzerinde seyretmesi amacıyla büyümeye gerek yoktur. Çünkü Ricardo'nun öne sürdüğü gibi sabit faktör topraktan ziyade Mill'e göre emek olmalıydı. Böylece nüfus sabitken fazla üretim (*surplus production*) rant yerine ücretlere aktarılabilirdi (Hicks, 1966: 261). Mill bu önerisini gelir dağılımının iyileşmesi ile ilişkilendirmiştir. Nüfusun "vicdani ve ihtiyatlı kısıtlaması"nın toplumun en yoksul sınıflarının daha kötü durumuna düşmesini önlemek için gerekli olduğunu düşünmektedir. Ayrıca nüfus artışının sermaye artışını geçmesini önlemek için de gereklidir. Bu sermaye birikiminin en gelişmiş hâlinde bile düşünülebilir. Mill'e göre sermayenin ve zenginliğin durağanlaşması sanıldığı gibi olumsuzluklar doğurmayacaktır. Mill'e göre "insan doğası için en iyi durum hiç kimsenin yoksul olmadığı hiç kimsenin daha zengin olmayı arzulamadığı ve başkalarının kendilerini ileri doğru itme çabalarıyla geriye itilmekten korkmak için herhangi bir nedene sahip olmadığı

bir durum”dur. Ayrıca ihtiyacından fazlasına sahip olan zenginlerin kendilerine çok da haz vermeyen şeyleri iki katına çıkarmasının veya bir üst sınıfa atlamanın kutlanacak bir şey olmadığını belirtir. Az gelişmiş ülkelerde üretim hâlâ önemli bir amaç olabilir fakat gelişmiş ülkelerde önemli olan dağılımdır. Gelir dağılımının iyileştirilmesi için nüfus kontrolü elzemdir. Aynı zamanda (mirasın sınırlandırılması gibi düzenlemelerle) eşitlikçi bir mülkiyet dağılımı gerekir. Durağan durumla birlikte toplumsal ilerleme süreci ve bunun için daha çok alan açılacaktır. Yaşama sanatı (*Arts of Life*) iyileşecektir. Endüstriyel zanaat ve teknik icatlar dahi zenginlerin servetini artırmaya yönelmek yerine insanların gündelik işlerinin zahmetini hafifletmeye yönelecektir (Mill, 2004 [1847]: 188-191).

Mill daha sonra çalışmalarında uzun vadede “denge konumlarına”, durağan dengeye giden süreçten daha çok önem vermeye başlamıştır (Hicks, 1966: 262; Kazgan, 2016: 96-97). Bu bağlamda hedeflerin tasarlanmasına daha çok yoğunlaşmıştır. Tabii ki Mill’in düşüncesinde bu durağan hedeflere ulaşmak için acele etmek uygun değildi. Yine de örneğin büyüme oranını ençoklaştıracak bir hedef koymak Mill’in düşüncesine oldukça ters olduğunu belirtmek gerekir. 1848 yılından yaklaşık 1890 yılına dek ekonomi Mill’in yazdıklarından öğrenilmiştir; dolayısıyla Mill’in büyümeye yönelik statik iktisadi düşünce biçimini şekillendiren etkilerinin olduğu söylenebilir (Hicks, 1966: 262).

Karl Marx Ricardo’nun analizinde betimlediği sınıflı toplumdan yola çıkarak toprak sahipleri ve kapitalistlerin üretim araçlarına sahip olduğunu belirtti. Böylece onlar artık değer olarak işçilerin emek zamanını ele geçirerek kâr veya rant elde etmekteydi. Fakat Marx’ın Ricardo’dan ayrı düştüğü bir nokta azalan getirilerin sonuçları üzerineydi. Marx toprağa ilişkin getirilerin azalmasıyla mücadele edilmesinde teknik gelişmeyi işaret etmiştir. Fakat daha ucuz teknolojinin kullanılmasıyla kâr oranları da düşecektir (Foley ve Michl, 2015: 20). Kâr oranı “kullanılan sermayeye oranla daha az işçi kullanılması” nedeniyle azalır (Marx, 2015 [1894]): 250). Ancak kapitalizmin emek üretkenliğini artırarak elde ettiği başarı onu sonuna götüren süreç olacaktır (Foley ve Michl, 2015: 20-

21). Marx’a göre Ricardo’nun analizinde olduğu gibi birikim sürecinde sermaye ile emek “huzur içinde” bir birliktelik yaşamamaktadır. Kapitalist birikim süreci “çelişkili eğilimler” taşımaktadır (Marx, 2015 [1894]): 253). Sermayenin organik bileşimi büyüdükçe kâr oranları düşmektedir. Bunu kapitalistler telafi etmek istedikçe rekabet artacak, yedek işçi artacaktır. Kapitalizmin çelişkileriyle zenginliği artıran güçler sistemin çöküşünü getirecektir (Kazgan, 2016: 323-324).

1.2.1.2. Keynesyen Harrod-Domar Modeli

Roy Forbes Harrod ve Evsey David Domar geliştirdiği büyüme teorileri Keynesyen iktisadi analize dayanmaktadır. Harrod’ın 1939 yılında yayımladığı “Dinamik Teori Üzerine Bir Çalışma” (*An Essay in Dynamic Theory*); Domar’ın ise 1947 yılında yayımladığı “[İktisadi] Genişleme ve İstihdam” (*Expansion and Employment*) başlıklı çalışmaları Keynesyen düşüncenin hâkim olduğu yılların ürünüdür. Söz konusu modeller 1929 yılında patlak veren Büyük Buhran’ın ortaya çıkardığı iktisadi sorunlara karşı, kısa döneme yönelik olan Keynesyen makro iktisadi denge modelini uzun döneme uyarlamaya yönelik çalışmalardır. Yazında bu modeller Harrod-Domar modeli olarak geçmektedir. Birlikte anılmasının nedeni yaklaşımların konusu ve yayımlandığı zamanın aynı olmasıdır (Berber, 2019: 135). Harrod (1939: 14) çalışmasında dinamik bir teori kurmayı amaçladığını belirtir. Analizini, tasarruf arzının en önemli belirleyicisinin gelir düzeyi olması; tasarruf talebinin en önemli belirleyicisinin gelirin artış oranı olması; talebin arza eşit olduğu üç önermeye dayandırmaktadır. Domar (1947: 35) ise çalışmasında tam istihdamın korunması ve sürdürülmesinde gerekli koşulları inceleme konusu yapmaktadır. Bu bağlamda gereken büyüme oranını irdelemektedir.

İki model de büyümenin merkezine yatırımı koymaktadır. Ancak Harrod geriye dönük, Domar geleceğe yönelik bir yaklaşımda bulunmaktadır. Harrod’a göre geçmiş dönemlerde gelirle ilişkili olarak yatırım planlarının bugünkü tasarruflara eşit olması

denmeli büyümenin koşuludur. Domar ise bugünkü yatırımın gelecek dönemlerdeki üretim kapasitesine etkisini ele almıştır. Bu bağlamda Domar üretim kapasitesinde ortaya çıkan artışla birlikte bu kapasitenin tam kullanılması için denge büyüme hızını incelemiştir. İki modelde de Keynesyen araçlar kullanılmıştır. Analizlerinde Domar çarpan katsayısını; Harrod ise ağırlıklı olarak hızlandırıcı katsayısını kullanmıştır. Domar denkleminde ($g=\alpha \times \sigma$), tam istihdamda dengenin sürmesi için her yıl marjinal tasarruf eğilimi (α) $\times$ sermayenin ortalama verimliliği (hasıla-sermaye oranı) (σ) kadar büyüme gerekmektedir. Harrod ve Domar'ın büyüme modelinde kullandığı denklemler aslında aynıdır. Domar hasıla-sermaye katsayısı (σ) kullanmışken, Harrod sermaye-hasıla katsayısı (v) kullanmıştır (Berber, 2019: 135, 145, 155).

Harrod çalışmasında büyümenin doğal oranı (*natural rate of growth*); büyümenin gerekli/garantili oranı (*warranted rate of growth*) ve büyümenin gerçekleşen oranı (*actual rate of growth*) kavramlarını kullanmıştır. Harrod “büyümenin doğal oranı”, “nüfus artışı, sermaye birikimi, teknolojik gelişme ve iş/boş zaman tercihi programının imkân tanıdığı maksimum büyüme oranı” olarak tanımlamaktadır. Bunu “bir anlamda her zaman tam istihdam olduğu varsayımı” ile belirtmiştir (Harrod, 1939: 30). Büyümenin gerekli oranı ise “gerçekleştiği takdirde tüm tarafların ne eksik ne fazla, doğru miktarda üretim yaptıklarından tatmin olmalarını sağlayacak büyüme oranı”dır (Harrod, 1939: 16). Yani kapitalistlerin ürettikleri çıktının tamamının satışını gerçekleştirebildikleri orandır (Akyüz, 2009: 212). Büyümenin gerçekleşen oranı ise gerçekleşen üretim artışını göstermektedir. Harrod'un modelinde gerekli büyüme oranı ve gerçekleşen büyüme oranı eşitse ekonomi dengededir (Berber, 2019: 152).

Harrod-Domar modeli yazında “bıçak sırtı büyüme” olarak nitelendirilmektedir. Çünkü modelde gerçekleşen büyüme oranı gerekli büyüme oranından büyükse enflasyonist süreç; küçükse durgunluk süreci ile karşılaşılır (2019: 153). Eğer gerçekleşen büyüme oranı gerekli büyüme oranından daha iyimser gerçekleştiyse ve daha büyükse,

beklenen düzeyden daha fazla çıktı söz konudur. Gerçekleşen büyüme oranı gerekli büyüme oranından küçükse yukarıdakinin aksi geçerlidir. Özetle talep çıktıdan büyük olursa stoklar azalacaktır, talep çıktı düzeyinden az olursa arz fazlası olacaktır. (Akyüz, 2009: 216-217; Berber, 2019: 153-154). Yani ekonomi bıçak sırtında dengededir. Ekonomide bıçak sırtında bir düşüş enflasyon veya depresyonla karşılaşmak anlamına gelmektedir. Denge büyüme oranı daima bekleyişlerin kararında olmasıyla gerçekleşebilir ki bu da rastlantılara bağlı olduğundan ekonominin dengeli büyümesi imkansızdır. Ekonomi ancak “kararsız bir denge”de büyüyebilir (Akyüz, 2009: 217).

Bıçak sırtı büyüme değerlendirmesi dışında Harrod-Domar modeli tasarruf eğilimi, sermayenin verimliliği, sermaye-hasıla oranı gibi hesaplanması güç kavramlar kullanılması; üretim artışında yalnızca sermayeye odaklanması, emek gücünün ve teknolojinin göz ardı edilmesi; bilhassa sermaye-hasıla katsayısı hesaplanırken ekonomide sektörel ayrıma gidilmemesi; sermaye-hasıla oranı ve tasarruf eğiliminin birbirine eşit ve sabit varsayılmasının teknolojik gelişmenin hesaba katılmadığını ve üretim faktörleri arasında ikamesizliği göstermesi gibi sebeplerle eleştirilmiştir (Berber, 2019: 155-156).

1.2.1.3. Neoklasik Solow Modeli

Neoklasik büyüme modeli, Robert Solow ile Trevor Swan’ın eş zamanlı ancak bağımsız çalışmalarına dayanmaktadır. İki iktisatçı da aynı neoklasik yaklaşımla Harrod ve Domar’ın Keynesyen büyüme modeline cevap vererek benzer modeli oluşturmuştur (Foley ve Michl, 2015: 157, 174). Solow 1956 yılında büyüme yazınında yaygın kabul gören neoklasik büyüme teorisi üzerine “İktisadi Büyüme Teorisine Bir Katkı” (*A Contribution to the Theory of Economic Growth*) çalışmasını yayımlamıştır. Bu çalışması ona 1987 yılında Nobel Ekonomi ödülünü kazandırmıştır (Berber, 2019: 163). Yazında bu model çoğunlukla “Solow modeli” olarak yer almaktadır.

Solow (1956: 65-66) alışmasına ilk olarak Harrod-Domar modelini eleştirerek başlamaktadır. Solow’a göre bir teoride varsayımlar önemlidir çünkü teorinin vardığı sonuçlar varsayımlarından etkilenmektedir. O varsayımların gerçekçi olması gerektiğini belirtmektedir ve Harrod-Domar modelinin varsayımının da sonuçlarının da şüpheli olduğunu ileri sürmektedir. Solow, söz konusu modelin sonucunun bıçak sırtı dengede büyüme olduğunu, modeldeki parametrelerde ufak bir değişikliğin dahi enflasyon veya işsizlik doğuracağını ifade etmektedir. Modelde teknolojik değişimin ve emek-sermaye ikamesinin mevcut olmaması, uzun vadeli sorunların kısa vadeli araçlarla zlmeye çalışıldığını, modelin doğal büyüme oranı ve gerekli büyüme oranı arasındaki karşılaştırmanın indirgenmiş hâli olduğunu söyleyerek “‘Keynesyen’ ilişkileri ve katılıkları” eleştirmektedir.

Solow modelinde büyüme, sermaye birikimi, nüfus artışı ile teknolojik değişimin etkileşimi ile analiz edilmektedir. Buna göre nüfus ve işgücünün artışı oranı ile teknoloji, büyüme oranını etkilemektedir. Bu bağlamda tek taraflı bir ilişkisellik kurulmuştur. Yani büyüme oranı diğerlerini etkilememekte, nüfus artışı oranı ile teknoloji dışsal kabul edilmektedir (Berber, 2019: 164-165) Model temel olarak uzun vadede teknolojinin büyümede belirleyici olduğunu ileri sürmektedir (Yeldan, 2011: 111). Solow’un büyüme modelinde, dışsal kabul edilerek, adeta ekonomiye birden “‘cennetten düşmüş’” gibi davranılan teknolojinin gelişiminin modellenmesinden ziyade “anlık durumu”nun sabit bir oranda nasıl büyüdüğü modellenmektedir (Jones ve Vollrath, 2021: 35). Ayrıca teknoloji tüm lkelerin erişebileceği kamusal mal gibidir. Zengin ülkelere yakınsayan yoksul ülkeler durağan durumu eşit şekilde yaşayacaktır (Yeldan, 2011: 132-133).

Solow’un büyümeye yaklaşımında ekonominin iki önemli özelliği vardır. Birincisi “geçici büyüme süreci”dir. Yatırımların belirlediği bu büyüme süreci azalan getirilerden dolayı zamanla son bularak ekonomi durağanlığa geçecektir. İkincisi ise ekonominin “durağan durum dengesi”dir. Ekonomide bir teknolojik çok yaşanmadığı

veya teknik yenilikler gelişmediği sürece ekonomi uzun vadede, kararlı durağan hâl dengesindedir. Bu dengede kişi başı gelirden büyüme sıfırdır. Durağan durumda pozitif büyümek için daimî teknolojik gelişme silsilesi gerekmektedir. Aksi takdirde ekonomide başka durağan durum koşulları oluşmaya başlamaktadır (Yeldan, 2011: 131-132, 135). Uzun vadede durağan durumda gelir düzeyi tasarrufa (ve bununla ilişkili olarak yatırıma) bağlıdır. Yani tasarruf oranının yükselmesi kişi başına gelir seviyesini artırmaktadır. Fakat uzun dönemde durağan durumda tasarruf oranının değişimi ve nüfustaki değişim, kişi başı büyüme oranını etkilememektedir. Büyümede belirleyici teknolojidir. Uzun vadede durağan durumda sermaye stokunun büyüme oranı işgücü arzının büyüme oranı ile eşittir. (Yeldan, 2011: 130; Berber, 2019: 180).

Solow'un neoklasik yaklaşımında diğer bir konu büyüme ile ilgili olarak ülkeler arası farklılıklardır. Ülkelerin zengin veya yoksul olmalarının nedeni zengin ülkelerin yatırımlarının daha fazla ve nüfus artışının daha düşük olması ile ilişkilidir. Bundan dolayı işçi başına daha yüksek sermaye birikimi ve verimlilik artışı görülmektedir (Jones ve Vollrath, 2021: 42) Ülkeler arasındaki büyüme hızı farklılığını ise “yakınsama” kavramı ile açıklamıştır. Sermayenin azalan getirisi ve sermayenin kullanımına bağlı olarak oluşan gelir farklılıkları varsayımı kabul edilmiştir. Bu bağlamda yoksul ülkelerin sermayesi daha düşük seviyede olduğundan bu ülkelerin sermaye birikimi eğilimi daha yüksektir. Dolayısıyla daha hızlı büyürler. Fakat bu “geçici dinamik” süreçtir, bu ülkeler zamanla durağan duruma yaklaşarak büyüme oranları azalacaktır (Yeldan, 2011: 144). Bu geçici dinamik süreçte “[b]ir ekonomi kendi durağan durum değerinin ne kadar altındaysa, ekonomi o ölçüde hızlı büyüyecektir. Ekonomi kendi durağan durum değerinin ne kadar üstündeyse, ekonomi o ölçüde yavaş büyüyecektir” (Jones ve Vollrath, 2021: 67). Örneğin II. Dünya Savaşı sonrası Almanya ve Japonya gibi büyük zarar görmüş ve sermayesi çok az olan ülkeler ABD'den daha hızlı büyüdüğü bir süreç yaşamıştır. Bu ülkelerin sermaye-teknoloji oranı çok düşükken durağan durum dengesine

ulaşana dek hızlı bir şekilde büyüüştür. Güney Kore ve Tayvan ise yatırım oranını yükselterek daha ileri teknoloji kullanarak hızlı bir şekilde büyüdüğü görölmektedir (Jones ve Vollrath, 2021: 42).

Yakınsama konusunda neoklasik modele getirilen eleştirilerden biri ölkelerin durağan durum düzeyinin aynı olduğuna ilişkin örtük varsayımdır. Ölkeler aslında aynı durağan durum dengesine yakınsamazlar. Bunun olması için tasarruf oranı, teknolojik gelişme, üretim fonksiyonu, nüfus artışı gibi birçok parametrenin aynı olması gerekirdi. Modelde ele alınan “koşullu yakınsama”dır. Yani ölkelerin görel olarak kendi durağan durumuna yakınsamasıdır. Yukarıda yakınsama kavramına ilişkin yapılan tanımdaki “kendi”lik bu bağlamda önemlidir. Yakınsama hipotezi ölkelerin ekonomilerinin kendi durağan durumuna doğru koşullu bir istikamette olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda neoklasik teori bu aşıkâr olanın üzerine inşa edilmiştir. Modelin ölkelerin zenginliklerinin farklılıklarının ardındaki nedenler ile ilişkisi daha farklı bir tartışmayı gerektirmektedir (Yeldan, 2011: 150).

1.2.1.4. İçsel Büyüme Teorileri

Solow’un büyüme modelinin gerçek ekonomi deneyimleri ile uyuşmaması, bilhassa 1970’lerde yaşanan petrol şoku ile rasyonel beklentiler teorisinin gelişmesiyle iktisat yazınındaki hâkimiyetini kaybetmiş, yerini kısa dönemli istikrarı sağlamaya yönelik çalışmalar almıştır. İlk olarak 1986 yılında Paul Michael Romer’in; 1988 yılında ise Robert Lucas’ın yayımladığı çalışmalarla birlikte rasyonel beklentiler düşüncesinin iktisadi büyüme yaklaşımı kapsayan içsel büyüme teorileri geliştirilmiştir. İçsel büyüme teorilerinin neoklasik büyüme modelinden farklılıkları şöyledir: En önemlisi neoklasiklerin büyümede dışsal saydıkları birçok ögeyi sisteme “içsel” kabul etmesidir, bu ögeler yalnızca dışsal bir etkiden ziyade aynı zamanda içsel olarak da “etkilenen” konumundadır. Bilgi, araştırma geliştirme faaliyetleri, beşeri sermaye, teknoloji gibi

birçok faktör büyümeye içseldir. Ayrıca daha önce ihmal edilen (eğitim, sağlık, kamu politikası, gelir dağılımı, vergileme, kültür gibi...) birçok faktörün büyümeye etkileri göz önüne alınmıştır. Ayrıca içsel büyüme teorileri “optimal büyüme oranı”nı erişene dek devlet müdahalesine olumlu yaklaşmaktadır. Diğer yandan içsel büyüme yaklaşımında yakınsama hipotezinin yeri yoktur. Aksine ülkeler arasındaki farklılıkların daha çok artmaması için ülkeler gerekli tedbirleri almalıdır. Bir diğer fark ise içsel büyüme teorilerinde şoklara “geçici”lik atfedilmemesidir, bu yaklaşıma göre şoklar geleceği de şekillendiren etkilere sahiptir. İçsel büyüme teorilerinde tüketim ve tasarruf değerleri veri olarak ele alınmaması; üretim ile ilgili olarak kullanılan fonksiyonun ise neoklasik yaklaşımdan farklı olarak, üretim faktörleri ve toplam üretimde artan oranlı veya sabit olması diğer önemli farklardır. Son olarak içsel büyüme teorilerinde tasarrufların büyümeye etkisinin -neoklasik teorideki geçiş dönemindeki etkisinin aksine- sürekli ve kalıcı olduğu savunulmaktadır (Berber, 2019: 193-196). İçsel büyüme yaklaşımlarında bilgi dışlanamama ve rekabet edilememe özellikleriyle bir yarı/tam “gizli bir kamusal mal” olarak görülmektedir. Ayrıca teknolojik gelişme sonrası ortaya çıkan bilgiden dışsallık sonucu yararlanma düzeyinin önemine vurgu yapılmaktadır. Dışsallıklardan dolayı özel kesimin bilgi üretiminden geri duracağı belirtilmekte ve bu durum piyasa aksaklığı nedeni olarak ele alınmaktadır. Teknolojik gelişme ve dolayısıyla bilgi ile fiziki ve beşerî sermaye yatırımları arasında ilişki kurulmaktadır (Kibritçioğlu, 1998: 215).

Neoklasik büyüme modeli uzun dönemde “kötümser sonuçlar”ı içermektedir. Yani teknolojik gelişmeyi harekete geçirecek dışsal bir gelişme olmadığı sürece ekonomi sonsuza dek durgun olacaktı. Teknoloji adeta her ülkenin serbestçe erişebileceği bir kamusal mal olarak görülmektedir. Tasarruflar yatırımlara her daim eşit olduğundan talep ya da arz fazlası durumu olmayacaktı. Çıktı ise ölçeğe göre sabit getiri ile neoklasik üretim fonksiyonuna tabiydi. Ayrıca sermayeye göre azalan getiri söz konusudur. Uzun dönemde büyüme için bunun çözümü “sermayeye göre sabit getiriyi garanti edecek

koşullar”dır. Yani düşme eğilimdeki kâr oranlarını kurtararak başka kanaldan telafi edecek kazançları getirecek koşulları oluşturarak kâr oranının pozitif sabit olmasını sağlamaktır. Daimî pozitif dışsallık yaratacak koşulları inşa eden bir model gibi. Bunun için üç yola başvurulmuştur: Birincisi $Y=AK$ denklemi, yani AK modeli olarak bilinen ilk modeldir. İkincisi fiziksel sermayenin pozitif dışsallıklarının modele eklenmesi; üçüncüsü ise bilgi dışsallığını ya da teknolojik yeniliğin göz önüne alınmasıdır (Yeldan, 2011: 201-204, 207). Sergio Rebelo’nun 1991 yılında geliştirdiği bu modelde fiziksel sermaye beşerî sermayenin içselleştirilmesi ile tamamlanmıştır (Yeldan, 2011: 204). Burada pozitif sabit olarak A teknoloji düzeyini göstermektedir. K sermaye stokudur. Burada azalan getiriler söz konusu değildir. Teknoloji ve ölçeğe göre getirisi sabittir. Buna göre sermaye stoku fazla olan ülkeler yatırım artışı ile hızlı büyümeye ulaşabilir (Berber, 2019: 203).

Romer’in 1986 yılında yayımladığı çalışmasında yer alan bilgi üretimi ve taşınmalar modeli, Kenneth Arrow’un 1962’de ileri sürdüğü “yaparak öğrenme” yaklaşımına dayanmaktadır. Arrow’un ileri sürdüğü tez bazı sektörlerde üretimde zaman geçtikçe işin yapılarak öğrenildiğidir. Bu süreçte maliyetler azalmakta, yapılan işin niteliğini iyileşmekte, iş yapma süreci hız kazanmaktadır. Hatta ürün geliştirilmekte, ürün çeşitliliği oluşturulmaktadır (Yülek, 1997: 7). Arrow’un varsayımı “belirli bir firmanın verimliliği sektör için kümülatif toplam yatırımın artan fonksiyonu olduğu” üzerinedir. Fakat Romer’e göre Arrow iş bölümü ve uzmanlaşma konularından kaçınmış, üretim ve yatırımla birlikte yeni bilgiler edindikçe artan getirilerin ortaya çıktığını savunmuştu. Bu bilgi herkes tarafından alenen bilinen bir şey olduğundan dışsal kabul edilmişti. Romer ise modelinin sonuçlarını ne dışsal teknik gelişme ne de ülkeler arası farklılıklara bağlıyordu. Romer rekabetçi bir dengede kişi başına düşen çıktının zamanla sınırsız büyüyebileceğini ileri sürmüştür. Ancak bu rekabetçi denge ancak bilgi yatırımının dışsallıklarıyla mümkün olabilir. Ayrıca yatırım ve sermaye getirisi oranı sermaye

stokundaki artışlarla artabilir. Romer'in modelinde üç unsur öne çıkmaktadır: yeni bilgi üretiminde azalan getiriler; dışsallıklar; çıktı üretiminde artan getiriler. İlk varsayım yeni bilgi üretiminin azalan getiriler gösteren teknolojik araştırmanın sonucunda ortaya çıktığıdır. İkincisi bilginin sermayenin bir biçimi olduğudur. Biriken bilgi içsel olarak teknolojik değişimi sağlamaktadır. Uzun vadeli büyümeye ilişkin bu modelde kârını artırmak isteyen kapitalistlerin bilgiye yatırım yapmasıyla -bilgiyi tam olarak gizli tutamayacakları için- diğer firmalara yönelik olumlu dışsallık ortaya çıkmaktadır. Üçüncüsü ise tüketim malları bilginin ve diğer girdilerin fonksiyonudur, artan getiri sağlamaktadır. Bu üç unsur bir araya geldiğinde, devlet müdahalesi olmaksızın, rekabetçi denge büyüme modeli oluşacaktır (Romer, 1986: 1003-1005). Buna göre teknik bilgi bir yan ürün olarak ortaya çıkmakta; bu yan ürün yeni üretimde “bedava girdi” gibi kullanılmakta ve böylece yeni üretimin maliyeti azalacak, niteliği ve kalitesi yükselmektedir. Pozitif dışsallık ile bilgi üretimi diğer firmalara taşacaktır. Ayrıca sermaye stoku büyüdükçe üretilen bilgi de büyüyecek, yeni yapılan yatırımlar önceki yatırıma göre artan verimle sürecektir (Yülek, 1997: 8).

İçsel büyüme modellerinin bir diğeri beşerî sermaye modelidir. Bu modelde neoklasik iktisadın fiziksel sermayeye verdiği önemin aşırılığının eleştirisinden yola çıkılarak uzun vadede büyümenin itici gücünün beşerî sermaye olduğu vurgusu öne çıkmaktadır (Kibritçioğlu, 1998: 223) Beşerî sermayeye dayalı içsel büyüme modeli Lucas'ın 1988 yılında ve Rebelo'nun 1991 yılında yayımladığı çalışmalara dayanmaktadır. Bu modelde beşerî sermayeye bir üretim faktörü olarak yaklaşılmaktadır. Rebelo bir ekonomide beşerî sermayenin fiziksel sermayeye oranı fazla olduğunda büyüme hızının denge büyüme hızını aşacağını -savaş sonrası Almanya ve Japonya'da olduğu gibi- belirtmektedir (Yülek, 1997: 9-10). Lucas'a göre büyümenin en önemli belirleyicisi dışsal bir teknolojiden ziyade beşerî sermaye birikim hızı ve dışsallık düzeyidir. Lucas modelinde tek girdi olarak hanehalkının eğitime ayırdığı zamanı

kullanmıştır. Kendisinden sonraki P. B. Sørensen gibi iktisatçıların yaptığı çalışmalarda (bina, laboratuvar, öğretmen gibi) başka tamamlayıcı girdiler de kullanılmıştır. Ayrıca devletin eğitim ve teknoloji alanında yaptığı yatırımlar beşerî sermayeyi artıracak ve büyümeyi fiziksel sermayeye yapılan yatırıma kıyasla daha çok etkileyecektir (Kibritçioglu, 1998: 225).

Ar-Ge modelinde ise bilgi, beşerî sermaye modelinde olduğu gibi tesadüfen birikmemektedir. Bu modelde “bilinçli bir süreç” söz konusudur. Bu bilinçli süreç doğrultusunda firmalar Ar-Ge çalışmalarına ağırlık verecektir. Romer’e göre bu bilgi saklanamayacağından başka firmalara ve sektöre pozitif dışsallık yayacaktır. Yenilikler sayesinde sermaye malları çeşitlenecektir. Ayrıca verimlilik artacaktır. Ar-Ge alanına yatırıma sevk eden güdü yeniliği içeren ürünün tekel sahipliği ve kârıdır. Bu kâr ise ancak patent hakkının korunması ile elde edilebilir. Ayrıca bilginin sosyal getirisi özel kârdan daha fazla olacaktır. Dolayısıyla teşvik ve sübvansiyonlar büyüme lehine olacaktır. Ar-Ge alanındaki çalışmalar hem teknolojik gelişmeyi sağlamaktadır hem de büyümeyi artırıcı rol oynamaktadır (Berber, 2019: 201-202).

İçsel büyüme modellerinden biri kamu politikası modelidir. Robert Barro (1990: 104) çalışmasında kamu kesimini sabit getirili modele dahil etmiştir. Çalışmasında kamu kesimi büyüklüğü, tasarruf ve büyüme oranı arasındaki ilişki ile kamu politikalarına yer vermiştir. Barro modelinde yatırımlarla sermaye stoku artmaktadır. Bütçenin denk olduğu varsayımıyla, vergi gelirleri artışı kamu malı arzını artırmaktadır. Böylece dışsallıklar yoluyla bir şekilde büyüme içselleştirilmektedir (Yülek, 1997: 11). Başka bir çalışmada Barro ve Lee (1994) tarafından 1965-1975 ile 1975-1985 yılları arasında yüz ülkenin büyüme oranları incelenmiş, büyüme oranın belirleyicileri araştırılmıştır. Büyümeye ilişkin buradan çıkan sonuçlar, bir ülkenin beşerî sermayesine göre daha düşük kişi başı GSYH ile başlarsa daha hızlı büyümesi; yatırımların GSYH’ye oranla yüksek olmasının büyümeye olumlu etkisi; aşırı büyük kamu kesiminin olumsuz etkisinin

olduğu; hükümetin sebep olduğu piyasa bozukluklarının olumsuz etkisi; siyasi istikrarsızlıkların olumsuz etkisidir (Barro ve Lee, 1994: 2).

Büyüme anlayışında 1980’lerin ortalarına kadar yaygın olan nicele önem veren ve devlete sınırlı rol biçen neoklasik büyüme anlayışı yerini içsel büyüme yaklaşımlarına bırakmıştır. İçsel büyüme yaklaşımları büyümeye nitel bakış açısı ile yaklaşmakta ve dışsallıklara önem vermekte; bilhassa dışsal etkilerin nicel büyümeyi etkilediğini ortaya koymaktaydı. Bu içsel büyüme yaklaşımlarının kökenleri Smith, Kaldor ve Arrow gibi iktisatçılara dayandırıran görüşler olmakla birlikte bu yaklaşımları etkileyen en önemli iktisatçılardan biri Joseph Schumpeter olduğu söylenebilir. Bu modeller Schumpeter’in önemli kavramlarını güncel tartışmalarına eklemiş, özellikle büyümeye nitel bakış açısına Schumpeter’in etkisi olmuştur. Bu modellerde teknolojinin gelişimi daima diğer pozitif dışsallıklar sonucunda gerçekleşmektedir. Bu yaklaşımlara göre nitel büyüme sayesinde hem büyümenin ekolojik zararları azaltılacak hem de nicel artışla yüksek büyüme oranına ulaşılabilecektir (Kibritçioğlu, 1998: 210).

1.2.1.5. Schumpeter’in İktisadi Gelişme Kuramı

Ana akım neoklasik büyüme iktisadı teknolojiye “dışsal bir bilgi stoku” olarak yaklaşmıştır. Ayrıca teknolojik gelişim sürecini ile firma davranışlarını teknik ilişkilere hapsedmiş ve kurumsal boyutunu ihmal etmiştir. Neoklasik iktisadın bu yetersizliğini gidermek üzere gelişen içsel büyüme kuramları teknolojik gelişime dinamik bir boyut kazandırmıştır. Fakat azalan getiriler varsayımından ayrılrsa da neoklasik iktisadın temel varsayımlarından fark yaratacak ölçüde göbek bağına koparmamıştır. Dolayısıyla yetersizliğin tam olarak giderilmesi mümkün olmamıştır. İçsel büyüme kuramlarının öne çıktığı 1980’li yıllar aynı zamanda yeni evrimsel iktisadın geliştiği yıllara rastlamaktadır. Yeni evrimsel iktisat firma davranışları ve teknoloji konusunda önemli çalışmalar barındırmaktadır. Yeni evrimsel kuramın ise çoğunlukla Schumpeter’den etkilendiği,

hatta onun kavramlarına dayanarak düşüncesini inşa ettiği söylenebilir (Gürkan, 2007: 238-239). Dolayısıyla içsel büyüme yaklaşımlarının özellikle neoklasik büyüme kuramına getirmeye çalıştığı “dinamiklik” ve “nitel” bakış açısının yeni evrimsel iktisattan -dolayısıyla Schumpeter’in düşüncesinden- etkilenecek geliştiği söylenebilir.

Schumpeter’e göre statik ve dinamik tabanlı analizler durağan ekonomiyi irdelemek için kullanılabilir. Kapitalist sürecin incelenmesinde “mekanizma”ların çözümlenmesinde dinamik analiz, statik analizden daha “donanımlı” olsa da iki yaklaşım da evrilen ““sürecin kendisini”” incelemek için yetersizdir. Evrim “nitel değişim”den¹⁴ oluşmaktadır. Bu nitel gelişim ise ancak iktisadi gelişme teorisi ile iktisat sosyolojisi bakımından incelenebilir (Heinzel, 2013: 257).

Schumpeter’in iktisadi gelişme kuramından yola çıkarak büyüme yazınında önemli iki kavram arasındaki ayrımı vurgulamak gerekmektedir: Büyüme (*growth*) ve gelişme (*development*). Schumpeter ‘gelişme’ye daha geniş bir anlam atfetmektedir. Ona göre “ekonominin salt büyümesi” veya “uygulamada yalnızca verilerin değişmesi ve ekonominin sürekli olarak bunlara adapte olması” iktisadi gelişme anlamına gelmemektir.

¹⁴ İktisadi evrimi nitel yaklaşımla açıklayan iktisatçılardan Schumpeter ve Georgescu-Roegen’in ortak yaklaşımlarını ele alan çalışmalar (Alcouffe ve Ferrari, 2008; Heinzel, 2013) mevcuttur. Georgescu-Roegen büyümeye yönelik eleştirileri ve düşüncesinin kendinden çok sonra gelişen bazı küçülme yaklaşımlarını etkilemesi ve şekillendirmesi bakımından önemli bir iktisatçıdır.

Georgescu-Roegen, Schumpeter’in öğrencisidir ve Schumpeter’in düşüncesinden etkilendiğini dile getirmiştir. İki iktisatçı da ana akım iktisat teorisini eleştirmiş, Schumpeter ‘evrimsel iktisat’; Georgescu-Roegen ise ‘biyoiktisat’ yaklaşımlarını oluşturmuştur (Alcouffe ve Ferrari, 2008: 2,18). Schumpeter iktisat alanında evrim kavramını önermiş, Georgescu-Roegen bu kavramı damıtmıştır. İki iktisatçı da iktisadi evrimin niteliksel yönü üzerinde durmaktadır. Ayrıca ortak yönleri evrimsel yaklaşımın iktisadi analizin önemli bir bileşeni olmasının nedenlerini, bu yaklaşımın statik ve dinamik yöntemlere göre zorunlu olarak kullanılması gerektiğini belirtmeleri ve bu yöntemleri tamamlayıcı özelliğini ortaya koymalarıdır. Ayrıca Georgescu-Roegen disiplinler arası yaklaşımın önemini vurgulayarak ekoloji-ekonomi ilişkisini evrimsel iktisat yaklaşımına taşımıştır (Heinzel, 2013: 251, 253). İki iktisatçı da iktisadi evrimin açıklanmasında üretim süreçlerine özel önem verse de üretimin temel değişkenlerine farklı bir perspektif geliştirmiştir. Bu bağlamda Schumpeter teknolojinin “toplumsal örgütlenme” ile ilişkisini, Georgescu-Roegen ise “doğal çevre” ile ilişkisini ele almaktadır (Alcouffe ve Ferrari, 2008: 4). İlgili yazarların bir diğer ortak noktası nitel değişimlerin doğurduğu sınırları incelemesidir. Fakat Georgescu-Roegen üretim sürecini zaman ve uzam ile sınırlarken, Schumpeter’in yaklaşımı “tarihsel zaman” kavrayışından aridir. Diğer yandan Georgescu-Roegen evrimi entropik süreçlerle (enerji ve madde bozulumu); Schumpeter ise yeni kombinasyonlar ile sermaye birikimi açısından ele almaktadır. İktisadi evrimin yasası Georgescu-Roegen’e göre entropik yani fiziksel; Schumpeter’e göre ise rekabet ile ilgili olarak ekonomiktir. Nihai denge durumu açısından ise dengayı Georgescu-Roegen sıfır entropi ile; Schumpeter ise uzun dönemde rekabetin ancak kârı dağıtmasıyla ortaya çıkan sonuç ile ilişkilendirmektedir (2008: 14, 17).

Örneğin iktisadi büyüme nüfusun veya zenginliğin artışı gibi göstergeler taşımaktadır. Schumpeter bu göstergeleri verilerdeki oluşan değişiklik olarak ele almakta, verilerin yıllık değişimleri gösterdiğini, statik analiz için gayet uygun olduğunu, söz konusu verilerin her ne kadar gelişme koşulu olsa da tek başına gelişmeyi meydana getiremediklerini belirtmektedir. Gelişme “niteliksel olarak yeni bir olgu”yu içermektedir. Gelişme süreci kendinden sonraki gelişme sürecini ve koşullarını şekillendirmektedir (Schumpeter, 1951 [1934]: 63-64)

Schumpeter iktisadi yaşamı bir ‘dairese akış’ (*circular flow*) içinde ele almaktadır. Ona göre dairese akış ve onun kanalları zamanla birtakım değişimler yaşar. Bu akışta küçük ve “aynı çerçevede” yaşanan daimî değişimler vardır. Bu değişimler iktisadi dengeye doğru eğilimi göstermektedir. Malların fiyatı ve miktarı bu eğilim ile ilişkilidir. Hiçbir zaman bu ideal dengeye ulaşılmasa da bu noktaya erişmek için çaba gösterilmektedir. Çünkü veriler değiştikçe bu denge noktası da değişmektedir. Veriler değiştikçe, ortaya çıkan sorunları çözmek için iktisat teorisi de uygun olan araçlarını kullanabilir. Bir de iktisadi yaşamda sürekli olarak gerçekleşmeyen ancak tüm “çerçeve”yi değiştiren olgular vardır. Bu değişimler doğal koşullarda, iktisadi olmayan toplumsal olaylarla veya tüketici zevklerinde ortaya çıkabilir. Ancak iktisat teorisinin araçları bu değişiklikleri açıklayamaz. Sürekli değişimler ise statik analizlerle açıklanabilir (Schumpeter, 1951 [1934]: 61-62). Schumpeter’e göre iktisadi gelişme teorisi “akış kanallarında sürekli olmayan ve kendiliğinden değişim, daha önce var olan denge durumunu sonsuza dek değiştiren ve yerinden eden denge bozulması”nı ve bu olguyla ilişkili süreçleri açıklamaktadır (1951 [1934]: 64)

Bununla, iktisadi gelişmenin iktisadi olarak açıklanması gereken bir olgu olmadığını, ekonominin kendi içinde gelişme olmaksızın, dünya etrafındaki değişimler tarafından sürüklendiğini, iktisadi gelişmenin nedenlerinin ve dolayısıyla açıklamasının iktisat teorisi tarafından tanımlanan olgular grubunun dışında aranması gerektiğini kastetmeliyiz (Schumpeter, 1951 [1934]: 63).

Schumpeter iktisadi gelişme ve yenilikler arasında ilişki kurmuştur. Schumpeter’e göre gelişme “yeni kombinasyonların gerçekleşmesi”dir. Bu bağlamda kastedilen sürekli olmayan, aralıklı yeniliklerle yeni üretim araçlarının kombinasyonudur (1951 [1934]: 66). Schumpeter’e göre kapitalizmi işlerlik kazandıran ve sürdüren girişimcinin meydana getirdiği bu “yenilikler”dir (Schumpeter, 1981 [1942]: 143). Bu doğrultuda tüketim mallarında, ulaşım yollarında, endüstriyel örgütlenme biçiminde (tekelleşme veya tekelin ortadan kaldırılması gibi), üretim yöntemlerinde ve pazara ilişkin inşa edilen yeniliklerle kapitalist gelişme sürmektedir (Schumpeter, 1951 [1934]: 66; 1981 [1942]: 143). Örneğin tarımda el aletlerinden modern makineleşmeye; enerji alanında su değirmeninden modern türbinlere; ulaşım alanında posta arabalarından uçaklara; küçük atölyelerden çelik endüstrisi gibi devasa işletmelere geçiş bir öncekini yıkarak yenisini yaratan bir süreçle gerçekleşmiştir. Schumpeter bu sürece “yaratıcı yıkım” adını vermiştir. Ona göre “‘[y]aratıcı yıkım gelişimi’ kapitalizmin esas temelidir, ister istemez her kapitalist teşebbüs er geç bu gelişime uymak zorundadır”. Bu yaratıcı yıkım süreci kapitalist sisteminde bir duraklatma yaratmamakta, zorlamamaktadır. Yaratıcı yıkım kapitalizmin “içinden bir ihtilal, yenileme” sürecidir (Schumpeter, 1981 [1942]: 144). Schumpeter’in düşüncesinde kapitalist ekonomide yeniliklerden başka “içsel değişim dinamikleri” girişimci ve banka kredileridir. Girişimciler kâr saiki ile yeniliği inşa etmek için kapitalistlerin sağladığı kredilerden yararlanmakta, rekabet koşullarını oluşturmakta ve iktisadi gelişime gereken değişim gücünü vermektedir (Gürkan, 2007: 254, 257, 259).

1.2.2. Büyüme Paradigmasının İnşası

İktisadi düşünce tarihi dönemlere ve çağlara hâkim olan çeşitli düşünce sistemlerinden oluşmaktadır. İktisadi düşüncenin tarihsel evrimine Thomas Kuhn’un

‘paradigma’ ve ‘paradigma değişimi’ terimleri ile yaklaşılabilir (Daly, 1973: 5)¹⁵. Kuhn ‘paradigma’, ‘olağan bilim/normal bilim’, ‘anomali/aykırılık’, ‘bunalım/kriz’ gibi kavramlarla bilimsel bilginin gelişimini ele almıştır. Paradigma “bir bilim çevresine belli bir süre için model sağlayan, yani örnek sorular ve çözümler temin eden, evrensel olarak kabul edilmiş bilimsel başarılar” ve gelişmelerdir. Olağan bilim “bulmaca çözücü bir faaliyet” olarak bilimsel bilginin birikerek gelişmesine düzenli olarak katkıda bulunur (Kuhn, 1995: 42, 86). Olağan bilim “bilim topluluğunun dünyanın gerçekte nasıl olduğunu bildiği varsayımı üzerine kuruludur” ve buna yönelik bilimsel düşünceyi ders kitapları yaygınlaştırır (1995: 151). Bir sorun veya sorunlar olağan bilimin araçları ile çözülemediğinde ise “yepyeni ilkeler bütününe ve yeni bir bilim yapma temeline götürecek olan olağanüstü arayışlar” başlar (1995: 49). Mevcut bilimsel paradigma gerçekliği açıklayamıyorsa ve gerçekliğe aykırı düşüyorsa ‘anomali’ler ortaya çıkarak ‘bunalım’lara yol açmaktadır (1995: 86). Yeni kuramların doğuşu ise bu bunalımların getirdiği koşullara bağlıdır. Kuhn’a göre bunalımlar bilimsel yaklaşımlarda “yenilenmeyi gerektirecek koşulların en şaşmaz habercisi”dir (1995: 105-106). İktisadi düşünce tarihinde Avrupa’da Rönesans döneminin merkantilist paradigması; özellikle 18. yüzyıl ortalarında Fransa’da hâkim fizyokrat paradigması; klasik iktisat paradigması; neoklasik iktisat paradigması; Keynesyen paradigma; neoklasik sentez gibi düşünce sistemleri eski paradigmaların krizleri ve anomalileri üzerine doğmuştur (Daly, 1973: 2-4). Neoklasik Keynesyen sentez yaklaşımıyla birlikte tüm odak ekonomide tüm odak gayrisafi milli hasılanın maksimum en yüksek düzeye ulaştırılmasına kaymıştır. Dağılım konusu geri planda bırakılarak tüm çabalar büyümeye yönelmiştir. Etkin kaynak tahsisi ve tam istihdam gibi kamu maliyesinin önemli amaçları büyümeye hizmet bir araç olarak görölmeye başlanmıştır. Bu yaklaşım istekler ve ihtiyaçlar sonsuz varsayar, dolayısıyla

¹⁵ Daly (1973) Kuhn’un yaklaşımını şiörsel serbestlik (*poetic license*) ile ele aldığını belirtmektedir. Yani bir anlamda anlatımını güçlendirmek için bu yaklaşımı kendi elinde şekillendirdiği ve esnettiği söylenebilir.

toplam üretime dair varsayımları da bunu karşılamaya yönelik şekillenmiştir. Büyüme ile ilgili bir sorun ortaya çıktığında ise ‘*deus ex machina*’¹⁶ olarak teknoloji gösterilmiştir. Bu düşünce sisteminin yaygınlaşması neoklasik “büyüme paradigması”nı oluşturmuştur (1973: 4-5).

Neoklasik düşüncenin doğuşu, 19. yüzyılın ikinci yarısında marjinalist devrimle birlikte kapsamlı bir sosyal bilimler alanı olan klasik ekonomi politikten derinleşen kopuş ile izlenebilir. Smith, Mill ve Marx’a dek ekonomiye sosyolojik boyutlarını göz ardı etmeksizin ve tarihsellik içinde bütünlüklü bir yaklaşım söz konusuydu. Marjinalist devrim iktisatta bireyci ve iktisadi ilişkilerin arz ve talebe indirgendiği bir yaklaşımı geliştirdi (Fine ve Milonakis, 2014: 23-24).¹⁷ Bu dönüşüm “devrim” olarak nitelendirilse de aslında “yeni paradigmaya geçiş” süreci olarak değerlendirilebilir. Yani bu dönüşüm 1870’ler yaşanan ani bir “marjinal fayda devrimi”nden ziyade “her ne kadar yavaş gelişmiş olsa da iktisadi düşünce tarihinde bir kopuşu” işaret etmektedir. Bu kopuş dönemi bugüne dek etkileri süren ve birçok iktisatçının rehber edindiği paradigmayı oluşturan dönemlerden sadece biridir. Bu bağlamda marjinal fayda yaklaşımının klasik politik iktisadın bir anomalisi olarak değerlendirilemeyeceğinin altı çizilebilir. Çünkü marjinal faydaya ilişkin kuramların 1870-1890 yıllarını kapsayan dönemde çoğu iktisadi

¹⁶ *Deus ex machina* bir tiyatro oyununda, hikâyede veya romanda umutsuz, çözümü olmadığı düşünülen sorunlar karşısında, aniden bir kurtarıcının sahneye çıkarak tüm çetrefilli sorunları çözmesini ifade eden anlatım biçimidir. Bu kavramın kökeni Antik Yunan tiyatrosuna dayanmaktadır. Mitolojik bir tanrı karakteriyle bir oyuncu sahnede asılı olarak görünmekte ve bu karakter aniden tüm sorunları ortadan kaldırmaktadır (Oxford Learner’s Dictionaries)

¹⁷ İktisattaki bu değişimden sonra iktisadın indirgemeci yaklaşımının yanında giderek diğer sosyal bilim alanlarına doğru yayılcı nitelik edindiğine dair görüşler vardır. Buna göre matematiksel modellerle birlikte bu iktisat mantığı diğer sosyal bilimlerin yanında iktisat dışındaki konuları da ele geçirmiştir (Fine ve Milonakis, 2014). Buna bir örnek olarak 1970’ler sonrasında ABD’de uyuşturucuya yönelik politikalar verilebilir. Daha öncesinde amaç uyuşturucu kullanımını önlemek için uyuşturucu ağını ortadan kaldırmak üzerineydi. Uyuşturucu ile ilgili tekel ve oligopollerin ortaya çıkmasıyla farklı bir strateji öne sürüldü. Buna göre uyuşturucu alıcılarının talep esnekliklerine göre bir yol izlenmeliydi. Talebi esnek olan uyuşturucuya yeni başlayanlar için uyuşturucu fiyatlarının yüksek tutulmasının sağlanması; esnek talebi olmayan bağımlıların ise düşük fiyatlardan uyuşturucuya erişmesi önerildi. Böylece yeni başlayanlar bağımlı hâle gelmeyecek, bağımlılar ise uyuşturucuya kolayca eriştiğinden suçla bulaşma oranları sağlanacaktı. Dolayısıyla iktisattaki arz talep yaklaşımı ile yeni suçların oluşmasına yönelik politikalar üretilmiş ve “suçlunun antropolojik olarak silinmesi” söz konusu olmuştur (Foucault, 2015: 213-215).

düşünce kitabında yer almamış, o dönemde bir devrim olarak görülmemiştir. Bir devrim olarak nitelendirilmesi bir yüzyıl sonra olmuştur (Blaug, 2014: 364, 366).

Tarihte iktisadi büyüme olgusu ve buna ilişkin kuramlar Altın Çağ'da parlamıştır. Altın çağı şekillendiren Keynesyen politikalarlardır. 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran sonrasında neoklasik ana akım yaklaşımlar çaresiz kalmış ve çözüm olarak J. M. Keynes'in düşünceleri gündeme gelmiştir. Batı'da Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı sonrası dönemde "aktif büyüme yanlısı" Keynesyen politikalar uygulanmıştır. Büyüme politikaları büyük ölçüde istihdam ve talep odaklı gerçekleşmiştir. Ayrıca Fordist üretim biçimi kapitalist sanayileşmeyi eşi benzeri görülmemiş şekilde geliştirmiştir. Emek korunarak sermaye karşısında güçlenmiştir. Bu dönemde Keynesyen Politikalar Batı'da refah devletini, gelişmekte olan bazı ülkelerde ise sosyal devleti doğurmuştur (Yeldan, 2011: 16; Perez-Carmona, 2013: 85, Boratav, 2015: 181).

Büyüme tarihinden bakıldığında II. Dünya Savaşı sonrası "Otuz Altın Yıl" olarak bilinen ve 1940'lı yılların sonlarından 1970'li yılların sonlarına kadar olan yılları kapsayan bu dönem bir istisnayı teşkil etmektedir. Tarihsel süreçte büyüme yıllık %1-1,5 oranında düşük düzeylerde gerçekleşmiştir. Söz konusu savaş sonrası dönemde olduğu gibi, tarihte belirli dönemlerde daha hızlı (%3-4 üzeri) büyüme oranları genellikle diğer ülkelerde arasındaki açığı kapatma yarışında olan ülkelere özgüdür. Bu bir "geçiş hâli"dir ve "sınırlı zaman"ı kapsamaktadır. 1914-1945 yılları ABD ve Avrupa'nın arasında büyük bir açığın olduğu ve savaştan sonraki yıllarda kapandığını, ardından ikisinin de ekonomisi gelişmiş ülkelerin başında geldiğini, sınıra erişen ekonomilerde olduğu gibi aynı yavaş ritimde büyüdükleri söylenebilir. Örneğin Batı Avrupa'da kişi başı üretim 1913-1950 yılları arasında duraklama (yıllık %0,5'in altında büyüme oranı); 1950-1970 yılları arasında ise sıçrama (yıllık %4 büyüme); 1970-1990 yılları arasında ciddi bir düşüş (%2'nin biraz üzerinde) yaşanmıştır. 1990-2012 yılları arasında ise büyüme %1,5'in altında gerçekleşmiştir. Kıta Avrupası'nda ise 1950-1970 yılları arasında büyümede

sıçrama %5'in üzerinde gerçekleşmiştir. Kıta Avrupası'nda 1970'li yılların sonu ile 1980'lerden beri yaşanan düşük büyümeyle “otuz perişan yılın” biteceği ümidi olsa da bu perişan büyümenin daha da uzun yıllara yayılacağı görülmektedir. “Nostaljik” bir yaklaşımla II. Dünya Savaşı sonrası “güçlü bir devlet müdahalesinin olduğu, büyümeyle kutsanmış bir dönem” olarak görülmektedir¹⁸ (Piketty, 2014: 99, 102-104).

1970'li yıllarda ise Altın Çağ'da parlayan sanayinin kârlılığı ve sermaye birikimi giderek azalmaya başlamıştır. Aynı zamanda bu yıllar altın standardının sona erişini, petrol fiyatlarının yükselişini ve Petrol Krizi'ni, borsaların çöküşünü, ABD ve Britanya'nın yaşadığı ekonomik krizi kapsamaktadır (Yeldan, 2011: 16; Perez-Carmona, 2013: 85). Britanya'da 1979 seçimlerinde Margaret Thatcher'ın, ABD'de 1980 seçimlerinde Ronald Reagan'ın seçilmesiyle altın çağ tarihin derinliklerine gömülmüş, neoliberal program ve politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Piyasalaştırma, özelleştirme ve sermaye yanlısı kamu maliyesi düzenlemelerini içeren bu politikalar “kapitalizmi özüne döndürmek” yolunda çabaları içermektedir. Böylece altın çağa ait ilişkiler ile refah

¹⁸ Piketty (2014) verilerden yola çıkarak Altın Çağ gibi bu istisna dönemler haricinde, “[t]arihte, teknolojik gelişmelerin ön saflarında bulunan ve kişi başına üretimdeki büyüme oranının sürekli olarak %1,5'in üzerine çıktığı bir ülke yoktur” diye ifade ederek “21. yüzyılda bir yavaş büyüme rejimine dönüşebileceğini” işaret etmektedir (2014: 77, 99). Piketty ayrıca sermayenin üst limiti ile ilgili Edmund Phelps'in ‘sermaye birikiminin altın kuralı’ını (sermayenin getiri oranının, büyüme oranıyla eşitlendiği düzey) ele almıştır. Buna göre altın kuralda sermaye birikiminin ulaştığı seviyede artık sermaye sahibi kazanç elde edememekte, ‘sermaye doygunluğu’ oluşmakta, sermaye birikiminin düzeyini korumak için, yıllık getirisini yatırıma yöneltmek mecburiyetinde kalmaktadır. Fakat sermayenin getiri oranı, büyüme oranından büyük olduğunda ($r > g$) getirinin, yalnızca büyüme oranı kadarını yatırıma yönlendirmesi kâfi olacak, kalan miktar tüketilecektir. Piketty (2014) kapitalizmin çelişkisini barındıran “ $r > g$ eşitsizliğinin rantiye toplumlarının temeli” olduğunun altını çizmektedir. 20. yüzyılda savaşımlardan dolayı çelişkinin “aşıldığı yanılsaması” oluşsa da, 19. yüzyılda ve I. Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi, bu eşitsizliğin 21. yüzyılda da (yaklaşık %4-5 ortalama getiri oranı ile %1,5'den fazla olmayan büyüme oranı) gerçekleşeceğini tahmin etmektedir (Piketty, 2014: 77, 99, 615-617). Ayrıca 21. yüzyılda servet eşitsizliğinin artışının devam edeceğini belirtmektedir. Çözüm olarak sermayeye yıllık artan oranlı vergileme önermektedir (2014: 404, 627).

Altın kural ile ilgili Piketty'nin değindiği başka bir konu da iklim değışikliğı ve doğal kaynakların tahribatıdır. Bu konuyla ilgili olarak Nicholas Stern'in günümüzde her yıl GSYH'nin en az 5 puanını harcama önerisini ve bu öneriyi maliyetli bulan William Nordhaus'un gelecek nesillerin daha az tüketerek bu sorunla baş edebileceğı görüşünü ortaya koyarak Stern'in önerisini daha makul, Nordhaus'u ise fazla iyimser bulunduğunu belirtmektedir. Piketty'e göre bu tartışmalar “meselenin özü”nden uzaklaşmaktadır. Esas ivedi mesele (eğitim sermayesinin artırılması ile birlikte) doğal sermayenin yıkımının önüne geçilmesi ve bu konuda devletin rolünün ne olacağıdır (Piketty, 2014, 620-622).

devletinin “tasfiye”si gerçekleştirilmiştir¹⁹ (Boratav, 2015: 187-188). Tek bir şey hariç, büyüme paradigması. Altın çağdan yadigâr büyümecilik, neoliberal düzenlemeler için kullanışlı bir aparat ve meşruiyet zemini sağladığı için bundan vazgeçilmemiştir. Büyüme uğrunda neoliberal reçeteler uygulanmakta, kemer sıkma politikaları hayata geçirilmektedir.

Büyüme paradigması her ne kadar Keynesyen düşüncenin ve müdahaleci devlet anlayışının ürünü olsa da esnek bir kavram olarak, Altın Çağ’ı aşarak yeni “kılık”larda karşımıza çıkmıştır. Bu yeni kılık “ekonominin piyasalaştırılması ve neoliberalizmin yükselişi” için hazırlanmıştır (Schmelzer, 2015: 267). İktisadi büyüme argümanları artık şöyle görünmekteydi:

Büyümenin faydalarını meşrulaştıran argümanlar devlet destekli yeniden dağıtımın değil, büyüyen piyasaların engelsiz işleyişini en dezavantajlılara bile fayda sağlayacağı “aşağı sızma” [*trickle down*] argümanını vurgulayacak şekilde uyarlandı. En temelde, devleti çoklu politika alanlarında büyümeyi artırmak ve refah devleti politikaları yoluyla büyümenin çoğunluklara fayda sağlamasını temin etmekle sorumlu garantör olarak görmek yerine, bu “devletçilik karşıtı büyümecilik” serbest piyasa faaliyetlerine olanak tanımayan devlet müdahalelerini, büyümenin önündeki engeller olarak görüyordu. Neoliberal büyüme rejiminde “büyüme”, [büyümenin] yükselişinin merkezinde yer alan istihdam, eşitlik, refah ve yükselen yaşam standartları vaatlerini hâlâ taşıyordu. Fakat yeni muhakemede artık “enfasyonist olmayan sürdürülebilir büyüme” açık ticarete, işleyen piyasalara, topyekûn serbestleşmeye, daha yüksek yatırımlara ve -en umumiyetle- daha yüksek “kârlılığa” bağlıydı. “Altın çağ” hâlâ meşrulaştırıcı güç olarak işlev görürken, daha yüksek işsizlik oranları, azalan ücretler, artan eşitsizlik ve refah kesintileri daha hızlı büyümenin gerekli ön koşulları olarak haklı gösterildi, böylece gelecekte daha fazla iş, daha yüksek ücretler ve yaşam standartları yaratılacağı vadedildi (Schmelzer, 2015: 267).

Büyüme paradigması Kuhn’un temel paradigma kavramının da ötesini taşımaktaydı. Bu bağlamda büyüme paradigması hem teorilere hem istatistiksel

¹⁹ “Emeğin ve halkların altın çağı, adım adım sermayenin altın çağı olan vahşi kapitalizme dönüşmektedir” (Boratav, 2015: 189).

standartlara hem de toplumsal, akademik ve siyasi söylem²⁰ alanına güçlü bir şekilde sirayet etmiştir. Her alanda müşterek bir biçimde büyümenin “arzu edilir, zorunlu ve esasen sınırsız olduğu” savunulmuştur. Bu doğrultuda büyüme paradigması dört temel varsayım üzerine genişlemiştir: Birincisi iktisadi faaliyetlerin ve refahın bir ölçümü olarak GSYH kullanmaktır. Bu varsayım çeşitli indirgemelerine ve istisna tutuklarına rağmen GHYH ölçümlerinin gayet yeterli olduğu üzerinedir. İkincisi büyümenin her yerde deva (*panacea*) olduğu kabulüdür. Üçüncüsü büyümenin sınırsızlığının kabulüdür. Buna göre devletler “doğru” politikaları izlediğinde kesin olarak büyüyecektir. Dördüncüsü büyümenin önemli toplumsal amaçlarla bir tutulması veya büyümeye bu amaçlara ulaşmak için elzem bir araç gibi muamele edilmesidir. Buna örnek olarak refah, ilerleme ve ulusal güç gibi amaçlar verilebilir (Schmelzer, 2015: 264). Büyümenin her konuda ve amaçta kıstas kabul edilmesi neoliberalizmin tezahürlerinden biri olmuştur. Gelişmiş ülkelerde vergiler, sağlık, cinsiyet ayrımcılığı, göç ve temiz enerji politikalarına kadar neredeyse her şey büyümeye ve rekabet edebilirliğe katkısı açısından tartışılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda devletin bir girişimci şirket gibi davrandığı görülmektedir. Büyümeye ilişkin bu yaklaşım çevre politikalarında da değişmemiştir. ABD başkanı Obama bunun en net örneğini sergileyerek temiz enerji ve küresel ısınmanın yavaşlatılması gibi politikaların hem büyüme ile “uzlaştırılabilir değerler” hem de “büyümenin itici gücü” olduğunu ileri sürmüştür (Brown, 2018: 27-28).

Ana akım iktisatçılar iktisadi ve toplumsal krizlerle yüzleşse de ekolojik krizin ciddiyetini daha net bir şekilde görmeye başlasa da yaptıkları şey “yeni ekonomi

²⁰ Bir şeyin gerçekmiş gibi gösterilmesi ve savunulması doğrulama rejimi ile sağlanır. “Doğrulama rejimi, herhangi bir hakikat kanunu değil, belli bir söyleme dair, doğru ya da yanlış olarak tanımlanabilecek önermelerin belirlenmesini sağlayan kuralların tümüdür” (Foucault, 2015: 32-33). Neoliberal dönüşüm sürecinde doğrulama rejiminin kurulması Kuzey ülkelerinde genellikle piyasalaşma ve iktisadi aklın tüm alanlara yayılmasıyla (Foucault, 2015) “sinsi bir devrim” şeklinde (Brown, 2018) olmuştur. Güney ülkelerinde ise neoliberal kalkınma söylemi ve yapısal uyum programlarıyla gerçekleşmiştir (Sanyal, 2017).

şişelerine konulan eski büyüme şarabı”²¹ gibidir. Yeni şişelerin üzerine farklı etiketler yapıştırılır.²² Fakat iktisadi büyüme ile buna yönelik entropik bağlamda iktisadi faaliyetlerin sosyo-ekolojik etkilerini azaltmak arasındaki çelişki sürmektedir (Spash, 2021: 1142).

Altın çağ olarak adlandırılan savaş sonrasında 1970’li yılların başına dek süren dönem kapitalist tarih şeridinde parlayan istisnai bir dönem olmuştur. Bu dönemde inşa edilen büyüme paradigması neoliberal politikalarla sürdürülmeye çalışılmıştır. Fakat bu paradigmayı oluşturan ana akım teoriler ve söylemler gerçeği açıklamakta yetersizdir. Üretimci ve tüketimci büyüme doğaya onulmaz zararlar vermektedir. Büyüme paradigması ya bu gerçeği dışlayarak görmezden gelmekte ya da büyüme sırıgına eklemlenen neoliberal “çevre” politikası önerileri ile üzerinden atlamaktadır.

Ekolojik sorunlar kısmen ve yüzeysel ele alınarak sorunların çözümünden ziyade yeni sorunlar yaratılmaktadır. Fosil enerji kaynaklarının tükenmesine karşılık nükleer enerjinin ileri sürülmesi gibi (Radkau, 2020: 63). Olayları ve olguları tekil olarak ele alarak, “her şeyin birbirine bağlı” olduğunu göz ardı ederek, ekolojik krize indirgemeci ve bütünlüklü olamayan bir yaklaşım gerçekliği açıklamada yetersiz ve yüzeysel kalacaktır (Hickel, 2021a: 29). Birbirine eklemlenmiş sosyal, iktisadi ve ekolojik krizleri bu artık eskiyen ve gerçeklikten uzak paradigmalar açıklayamamaktadır. Sistemin başarısızlıkları krizlerle birlikte artık daha fazla aşikâr hâle gelmiştir. Dolayısıyla koşullar

²¹ Bu metafor için kullanılan tabirin (yeni şişede eski şarap- *old wine in new bottle*) kökeni İncil’e dayanmaktadır: “Hiç kimse yeni şarabı eski tulumlara doldurmaz. Yoksa tulumlar patlar; hem şarap dökülür, hem de tulumlar mahvolur. Yeni şarap yeni tulumlara doldurulur, böylece her ikisi de korunmuş olur”. Eski şarap daha değerli görülmektedir, dolayısıyla eski şarabın zamana dayanabilecek yeni şişelerde saklanması gerekir. Şişe, içindekini sürdürüp korumak için önemlidir (Whitsel, 1949: 323). Bu metaforunda bu tabir eskiyi yeniymiş gibi sürdürmeye çalışma anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Bu çabanın arkasında büyüme paradigmasının, sermayenin kârlılığını sağlama alacak şekilde inşa edilen yeni ekonomik koşullarda sürdürüldüğü görülmektedir.

²² “Neo-keynesçi üretimcilik [*productivism*], iklim ekonomisi, yeşil büyüme, yeşil ekonomi, yeşil yeni anlaşma [*green new deal*], doğa için yeni anlaşma [*new deal for nature*], sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir iktisadi büyüme, biyo-ekonomi, döngüsel ekonomi, dijital ekonomi, bilgi ekonomisi” gibi (Spash, 2021: 1142).

radikal bir paradigma değişimini ve yeni bir paradigmayı gerektirmektedir (Spash, 2020: 12).

1.3. Tarihsel Süreçte Büyüme Eleştirel Yaklaşımlar

1.3.1. Büyüme İlk İtirazlar

Tarihsel süreçte 1960’larda iz sürerek büyüme eleştirilerinin “sembolik başlangıcı” birçok farklı çalışmada bulunabilir (Parrique, 2019: 176). Rachel Carson’un 1962 yılında yayımlanan Sessiz Bahar (*Sileng Spring*) adlı kitabı çevre hareketlerini etkileyen ve şekillendiren ilk çalışmalardan biridir (Perez Carmona, 2013; Parrique, 2019). Kitap “hava kirliliğinin refah kokusu” olarak kabul edildiği atmosferde, çevre, pestisistler (bilhassa DDT) ve halk sağlığı arasındaki ilişkiyi kurmuş, 24 ülkede 500 binden fazla satmış ve çevre farkındalığı ile endişelerini oldukça artırmıştır. Bu kitap çevre hareketinin doğumunda önemli bir “dönüm noktası” olmuştur (Earth Day, *Our History*). Ayrıca Kenneth Boulding’in 1966 yılında yayımlanan Gelecek Uzay Gemisi Dünyasının Ekonomisi (*The Economics of Coming Spaceship Earth*) ve Ezra J. Mishan’ın 1967 tarihli İktisadi Büyümenin Maliyetleri (*The Costs of Economic Growth*) büyüme tartışmalarının ayak seslerinin duyulduğu ilk çalışmalardandır.²³

Boulding 1960’lardan bugüne birçok iktisatçıyı etkileyen bir yaklaşım oluşturmuştur. Boulding (2011 [1966]: 5)’e göre madde, enerji ve bilgi, girdi ve çıktı sınıfını oluştur. Dünya ekonomisi bunlar açısından açık bir sistemdir. Dünya ekonomini aynı zamanda ‘ekonosfer’ (*econosphere*) olarak adlandırarak “dünyadaki olası söylemin tüm nesnelerinin kümesi olan ‘dünya kümesi’”nin bir altı kümesi” olarak tanımlamaktadır.

²³ Kenneth Boulding’in 1966 yılında yayımlanan Gelecek Uzay Gemisi Dünyasının Ekonomisi (*The Economics of Coming Spaceship Earth*) ile Ezra J. Mishan’ın 1967 tarihli İktisadi Büyümenin Maliyetleri (*The Costs of Economic Growth*) ile birlikte yazında Herbet Marcuse’un 1964 tarihli Tek Boyutlu İnsan (*One-Dimensional Man*); Guy Debord’un 1967 tarihli Gösteri Toplumu (*La Société du Spectacle*); Raoul Vaneigem’in 1967 tarihli Gençler İçin Hayat Bilgisi (*Traité de savoir-vivre à l’usage des jeunes générations*) büyüme eleştirisinin yapıldığı ilk çalışmalar olarak yazında yer almaktadır (Parrique, 2019: 176). 1970’li yıllardaki büyüme tartışmalarında, bilhassa Boulding ve Mishan’ın çalışmalarına atıf verilmiş veya eleştirisi yapılmıştır. Bu nedenle 1960’lı yıllardan ön plana çıkan bu çalışmalar ayrıca değerlendirilmiştir.

Ekonosfer toplam sermaye stoku ile oldukça ilişkilidir. Buna üretim ile girdiler eklenirken, tüketim sonucu çıktılar meydana gelmektedir. Ekonosfer, iktisadi olmayandan iktisadi olana, daha sonra iktisadi olandan iktisadi olana giden bir süreci teşkil etmektedir. Yani doğal kaynaklar keşfedilir, üretime dahil edilir, sonunda atıkları atmosfere ve okyanuslara aktarılır. Boulding (2011 [1966]: 9-10) terminolojisinde “kovboy ekonomisi” (*cowboy economy*) ve “uzaylı ekonomisi” (*spaceman economy*) kavramları yer almaktadır. Kovboy uçsuz bucaksız ovaları temsil etmektedir. Kovboy ekonomisi ise “pervasız, sömürücü, romantik ve şiddet davranışları”na özdeşleştirdiği, geçmişin “açık ekonomi”si için kullanılmaktadır. Kovboy ekonomisinde üretim ve tüketim önemlidir. GSMH toplam girdi çıktı miktarının ölçüsüdür ve “ekonominin başarısı” buna bağlıdır. “Uzaylı ekonomisi” ise dünyanın tek bir uzay gemisi hâlini aldığı geleceğin “kapalı ekonomisi”dir. Bu ekonomi “döngüsel ekolojik sistem” (*cyclical ecological system*) içinde olmalıdır. Yani söz konusu enerji girdisinden kaçınmanın mümkün olmadığı fakat yeniden üretimin gerçekleştiği bir döngüsel bir ekonomidir. Uzaylı ekonomisinde üretim ve tüketimden ziyade girdi çıktının minimize edilmesi önemlidir. Ekonominin başarısı ise “stokların korunması”na (*stock maintenance*) bağlıdır. Yani “belirli bir toplam stokun daha az girdi çıktı ile korunmasıyla sonuçlanan herhangi bir teknolojik değişiklik açıkça bir kazançtır”. Boulding’e göre sermaye stokunun korunması için üretim ve tüketimi pohpohlamayan bir bakış açısı, gelir akışına takıntılı iktisatçılara oldukça tuhaf gelebilir ([1966]: 10). Boulding 1973 yılında, Büyümenin Sınırları Raporu’nun ardından, ABD kongresinde “sonlu bir dünyada üstel büyümenin sonsuza dek süreceğine inanan herkes ya delidir ya da ekonomisttir” diyerek ana akım meslektaşlarını yermiştir (Jackson ve Victor, 2019: 950). Ayrıca büyük tartışmalara konu olan Büyümenin Sınırları Raporu’nun üstel büyümenin bir sona sebep olacağı ve buna ilişkin durağan durum önerisinin, Boulding ve Daly’nin argümanlarına dayandığı söylenebilir (Georgescu-Roegen, 1975: 367).

İngiliz iktisatçı Ezra J. Mishan doktorasını Chicago Üniversitesi'nde Milton Friedman danışmanlığında tamamlamıştır. Fakat hocasından farklı olarak büyümeye getirdiği önemli eleştirilerle bilinmektedir. 1967 yılında İktisadi Büyümenin Maliyetleri çalışmasını yayımlamıştır. Yazdığı bu kitap o dönemde birçok yayınevi tarafından reddedilmiş, “hayalperestlik”le itham edilmiştir, “alaycı yorumlar”a maruz kalmıştır. Londra Ekonomi Okulu’ndan Lionel Needleman, bir yayınevi ile arasında aracı olmuş, Mishan maruz kaldığı birkaç “alaycı yorum”a ve değişiklik talebine karşı taviz vermeyerek kitabını yayımlatmayı başarmıştır. Kitap yayımlandıktan sonra oldukça ilgi çekmiştir. Mishan bir röportajında bu çalışmasında bir çözüm önerisi sunmadığını fakat modern yaşamın zorluklarından sıyrılmak için “konfor alanları”nın (*amenity areas*) ele aldığını belirtmiştir. Motorlu taşıt trafiğine veya aşırı gürültüye karşı sessiz alanların oluşturulmasına yönelik düzenlemeler buna örnek verilebilir. Mishan ayrıca, bunun teknik olarak mümkün olsa da, rekabetçi bir ekonomide “büyüme lig tablolarındaki konumumuzu korumak” için skora odaklanan bir anlayışın bu fikri makul görmeyeceğini belirtmektedir (Mishan ve Turner, 2006). Mishan savaş sonrası büyümenin ve sanayileşmenin trafik, kir ve kötü koku, motorlu araçların gürültüsü, görsel çirkinlik, yayaların kaldırımlarının daralması gibi günlük hayatı oldukça etkileyen sorunları doğurduğunu belirtmiştir. Ayrıca doğal güzelliklerin yok edilmesi, havanın ve nehirlerin kimyasala bulanması, pestisitlerin kontrolsüz kullanımı, kıyılarda petrolün birikmesi, hayvancılığın çiftlikten fabrikalara taşınması gibi koşullardan bahsetmiştir. Savaş sonrası “kalkınma”nın bir yıkım yarattığından ve bu koşulların “girişimcilik”ten veya kısa dönemli yatırımlar yapmak isteyen belediyelerin faaliyetlerinden kaynaklandığını belirtmektedir (Mishan, 1967; 1969: 5-7).

Mishan (1967) çalışmasının birinci bölümünün ilk başlığını “büyüme çılgınlığı” (*growthmania*) olarak belirlemiştir. O gelişmelerin hızının ve ölçeğinin hazırlıksız yakalanmaya sebep olduğunu, insanların teknolojik yeniliklerin büyümesine kapıldığını ve

ekolojik yıkımı henüz fark etmediğini vurgulamaktadır (1969: 7). Mishan’a göre toplumsal refahın kaynağı iktisadi büyümeden değil, iyi bir yaşamın gerçek ihtiyaçlarını önceliklendiren “daha seçici bir kalkınma biçiminde” yatmaktadır. Bu aynı zamanda fiziksel çevrenin de radikal değişimi anlamına gelmektedir. Fakat yirminci yüzyıl bir “alternatifsizlik miti” içine sıkıştırılmıştır. Aynı zamanda “ticari düşünce alışkanlıkları” (*commercial habits of thought*) refahtan yoksun bırakmaktadır. Eskiden beri büyüme ve ödemeler dengesi arasında olduğu varsayılan ilişkinin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Buna göre büyüme daha iyi ödemeler dengesi ile özdeşleştirilmiştir. Ödemeler dengesi ile ilgili olarak dış ticaret aşırı önemsenmekte, yeterince büyüme gerçekleşmezse, uluslararası arenada borçların ödenemeyeceği ve iflas edileceğine ilişkin yaygın kanı yerleştirilmiştir. Bununla birlikte seçeneksizlik vurgusu ile ticari ilkelerin esas alınması toplumsal ve iktisadi sorunları maruz görülmesini sağlamaktadır (1967: 8, 15-16).

Mishan’ın silah sanayisi ile ilgili örneği oldukça dikkat çekicidir. Mishan ateşli silah taşımanın üzerinde hiçbir kısıtlama olmadığı, Atlantik’in diğer yakasında bir yerde bir silah sanayisini düşünmemizi istiyor. Burada üreticiler ürettikleri şeylerin reklamı ve pazarlaması için devasa meblağlar ayırmaktadır. Bu durum insanları farklı, birden fazla ve lüks silah ve ürünlerini kullanmaya özenmektedir. Silah sanayisi buna yönelik kılıf, kurşun geçirmez yelek, kask gibi ürünler de üretmektedir. Öyle bir iktisadi ve sosyal düzen söz konusudur ki en barış yanlısı olanlar dahi silahsız gezmek istememektedir. Dolayısıyla bu sektörle ilişkili olarak, daha varsılların yöneldiği kurşun geçirmez cam sektörü; hayat sigortası; tıbbi bakım hizmetleri; hatta cenaze hizmetleri de oldukça gelişmiştir. İyi okullarda hedef talimi ve düzenbazlık için ayrıca eğitim saati ayrılmaktadır. Kaygılı hâl ve ruh sağlığının bozulması neticesinde sakinleştirici kullanımı ve aynı zamanda alkollü içki kullanımı da fazladır. Ve şimdi burada vergilendirmeyi düşünelim: Burada vergiler “kölfe”li”dir. Çünkü kamu harcamalarının yekûnu şunu temsil etmektedir: Geçmişten gelen düşmanlıklardan doğan intikamlardan zarar görenlerin

sayısını azaltmak için kalabalık polis teşkilatı, büyük hapisaneler ve bu hapisaneler için hastaneler, ofislerin, bankaların, okulların, öğrencilerin korunma hizmeti... (1967: 90-91). “Liberal iktisatçı”lar silah üretimine düzenleme getirilmesini özgürlük ihlali olarak değerlendirir. Ayrıca arz talebi karşılamakta, piyasa “düzgün” işlemektedir. Devlet müdahalesine gerek yoktur. Silah üretiminde rekabet koşullarında, uzun vadede fiyatlar maliyeti karşılıyorsa ve üretimin marjinal maliyetine eşitse “tahsis iktisatçısı” da memnundur. Silah ve ilişkili diğer ürünlerde her şey yolunda olduğundan, sektör büyüdüğünden “işletme iktisatçısı” da memnundur. Devlet gelebilecek sosyal tepkilerle ilgili bir şüphe içine düşerse “tabanca iktisatçısı”na başvurur. Tabancı iktisatçısı derhal modeller kurar, “çok güçlü istatistikçilerin” desteğiyle iktisatçı her çeşit tabancavari veriyi yığar ve “bunlardan tabanca ve mühimmat satışı üzerindeki en uygun vergi setini, parasal maliyetlerini tahmin edebileceğine inandığı daha iyi sokaklarda ara sıra yaşanan ceset sıkışıklığı gibi dışsal ekonomisizlikleri dikkate alarak hesaplamaktadır.” Daha sonra bir mühendis başkanlığında “danışma komitesi” (*committee of inquiry*) kurulur. “Tartışmasız kanıtlar”a göre bu sektörlerde talep her yıl artmaktadır. Dolayısıyla mühendis ülkenin silah sanayisi ve onunla alakalı tüm sektörlerle sıkı sıkıya bağımlı olduğuna kanaat getirir. Mühendis tüm kentler ve kırsal alanların “silahlı ve barış içinde” yaşamı için radikal olarak düzenlenmesini önerir. Sürekli gözetimi, bilgi akışını, ekstra donanımlı polis gücünü, rekabet artırıcı düzenekleri ve çeşitli düzenlemeleri içeren “tabanca mimarisi” oluşturulur. Medya bu mimariyi övgü yağmuruna tutar. Fakat bu mimari için gereken vergi artışı ve bunun devrim gibi bir halk tepkisine dönüşebileceği ihtimali hükümetin bu planı savsaklamasına yol açar. Hükümet yeni komiteler kurmaya devam ederek tüm iktisadi ve sosyal düzen kaldığı yerden devam eder (1967: 90-92; 1969: 66- 68).²⁴ Bu söz sanatları ile dolu alegorik metinde yer alan silah ve ilgili sektörler,

²⁴ Bu örneğe Apaçık Radyo’da 30 Aralık 2006 tarihli Ömer Madra ve Hasan Ersel’in “Yeni Yıla Girerken Bir Hikaye” başlıklı Ekonomi Notlarında ve Hasan Ersel’in 4 Ocak 2010 tarihli “GSYH ile refah arasında nasıl bir ilişki var” Dünya Basınından kısmında yer alan yazısında da yer verilmiştir.

ilgili uzmanlar, teknokratik komite, tabanca mimarisi gibi yerleri boş bırakarak, istediğimiz konuda, uygun neoklasik iktisatçılar ile neoliberal kavram ve araçlarla bu boşlukları doldurabileceğimizi veya hikayeyi tarihsel boyutlarla ve koşullarla eğip bükülebileceğimizi belirtmek gerekir.

1.3.2. 1970’li Yıllarda Büyüme Tartışmaları

1960’lı yıllardan beri süregelen çevre hareketleriyle birlikte 1970’li yılların iktisadi koşulları, büyüme eleştirilerinin ilk tohumlarını atmıştır. 1970’ler bilhassa akademik yazında hararetli tartışmaların ayyuka çıktığı yıllar olmuştur (Spash, 2021: 1123). Bu bağlamda N. Georgescu-Roegen’in çalışmaları ciddi bir “referans noktası” niteliği taşımaktadır. Fakat Georgescu-Roegen aynı zamanda önemli katkıların yer aldığı bu geniş yazının bir parçasıdır (Spash, 2020: 2). Birbirine çok yakın tarihlerde Georgescu-Roegen (1971)’in çalışması ile Roma Kulübü’nün girişimi ile “büyümeme durumu”nu öneren *Büyümenin Sınırları* (1978 [1972])’nın (*The Limits to Growth*) yayımlanması bu tartışmaları oldukça tetiklemiş ve canlı tutmuştur. Yazın Georgescu-Roegen’in biyoiktisadi yaklaşımından etkilenecek düşünce temellerini inşa eden Herman Daly (1972; 1974a; 1974b)’nin durağan durum iktisadına olan büyük katkıları ile yazın gelişmeyi sürdürmüştür. Ayrıca Ernst Friedrich Schumacher²⁵ (1973) ve Fred Hirsch²⁶

²⁵ Ernst Friedrich Schumacher 1973 yılında yayımladığı *Küçük Güzeldir: Önceliği İnsana Veren Bir Ekonomi Anlayışı* (*Small is Beautiful: A Study of Economics As If People Mattered*) çalışmasında gelir probleminin ziyade doğal “sermaye tüketimi” sorunu olduğunu belirtmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında sanayi üretiminde aşırı artışla, yenilenemez kaynak kullanımının da aşırı boyutlara birdenbire ulaştığının altını çizmektedir. Bu bağlamda fosil yakıtların azalmasına yönelik nükleer gibi önerilerin yeni ekolojik sorunlar yarattığını ifade etmektedir (Schumacher, 2019: 11-14). Çalışmasında ayrıca iktisat biliminin iktisadiliği yalnızca kâr kriteri ile belirlediği “bölük-pörçük yargısı”nı; iktisadi olmayan değerlerin fayda maliyet analizi ile hesapladığı gerçeklikten uzak, ölçülemeyecek olanı sayılara dökmeye çalışan yöntemini ve niteliği göz ardı eden yaklaşımını eleştirmektedir (2019: 32, 34, 36). Ayrıca Schumacher, çalışma, tüketim, üretim gibi konularda Budist düşünceyi ele almaktadır (2019: 41, 43, 44). Değerlerin ancak eğitim aracılığıyla aktarılabilirliğini, eğitimin olaylara nedensellik boyutuyla bakabilmeyi ve yaşam biçimi sorgulamaya iteceğini belirtmektedir (2019: 59, 61, 69). Kalkınmaya çeşitli eleştiriler getirmektedir. Kalkınma yardımlarının çok düşük ve yetersiz olduğunu, az gelişmiş ülkelerde iki farklı ekonomi biçiminin ve yaşam şeklinin yan yana olduğunu ve kalkınmada eğitime yönelik desteğin önemini ifade etmektedir. Schumacher “büyük örgütün içinde küçüklüğe erişme”yi ve buna ilişkin örgütlenme biçimini vurgulamaktadır (2019: 125-126, 149, 151, 184).

²⁶ Fred Hirsch’in 1976 yılında *Büyümenin Sosyal Sınırları* (*Social Limits to Growth*) çalışması yayımlanmıştır. Hirsch çalışmasında Roma Kulübü’nün yaklaşımını “uzak ve belirsiz fiziksel sınırlar”a odaklanmasından dolayı eleştirmiştir. Hirsch’e göre maddi büyüme gerçekleştikçe büyümenin sosyal

(1976) ve André Gorz²⁷ (1975) tarafından yayımlanan çalışmalar da eleştirel büyüme yazınında yer almaktadır. Bu bağlamda büyümeye karşı eleştirel düşünce günümüze kadar geniş bir skalayı kapsamaktadır. Bu skalada biyofiziksel sınırlar nedeniyle büyümeye itiraz edenler, öncüler olarak yer almaktadır. Bu öncüler arasında da skalada itirazın koyulaştığı Geoergescu Roegen gibi iktisatçılar, daha açık tonda durağan durumu savunan iktisatçılar vardır. Günümüze yaklaştığımızda ise büyümeye itiraz skalasında agnostikler ve radikal eleştirmen küçülmeciler²⁸ arasında kontrastlık yer almaktadır.

sınırları daha bariz görülmeye başlamıştır. Hirsh çalışmasında olumsuz sonuçlar doğurmasına rağmen büyümenin salt hedef haline gelmesinin (*the paradox of affluence*); yaşam standartlarının iyileşmesinde dağıtımın üzerine durma baskısının (*the distributional compulsion*) ve birçok alanda bireysel özgürlük yükseltilirken ekonomide devlet müdahalesine doğru eğilimin (*reluctant collectivism*) kaynağı aynıdır ve bu “gelişmiş toplumlardaki iktisadi büyümenin doğası”dır. Hirsh’e göre sorun temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra iktisadi büyüme kavramının içinde taşıdığı karmaşıklıkta ve muğlaklıktadır. Bu üç sorun birbirinden bağımsız ele alındığında çözülemez. Bu sorunlara ancak “büyümenin göz ardı edilmiş yapısal bir özelliğinin birbiriyle bağlantılı ürünleri olarak” yaklaşılarak çözüm bulunabilir. Bu yapısal özellikten kastı tüketimin hem bireysel hem toplumsal yönünün olmasıdır. Buna göre bireylerin mal ve hizmetlerden aldığı tatmin artarak hem kendi hem de başkalarının tükettiklerine bağlıdır. Hirsch çalışmasında (‘tıkanıklık’tan daha geniş bir olarak) ‘sosyal kıtlık’ kavramının önemini vurgulamıştır ve bunu “yaşamın iyi şeylerinin sadece daha fazla üretmenin fiziksel sınırlamaları ile değil, aynı zamanda kullanımları üzerindeki masetme sınırı ile kısıtlanması” olarak açıklamaktadır. Yani bu tüketimin sosyal sınırıdır, sosyal çevrenin niteliği kötüleşmeden, daha fazla kullanıma açılmasının sınırının olmasıdır. Bu doğrultuda Hirsch ‘maddi ekonomi’ ile ‘konumsal ekonomi’ (*positional economy*) arasındaki etkileşimi ele almaktadır. ‘Maddi ekonomi’ (*material economy*) “emek girdisi başına üretkenlikte sürekli artışa bağlı çıktı”dır. Burada nitelikte bozulma olmadan tüketiciye mal ve hizmet üretilmektedir. Bu süreç (Solow büyüme modeli) teknoloji ve yeniliklerle desteklenebilmektedir. Hirsch maddi ekonomiyi R. Harrod’un “demokratik zenginliği”nin, konumsal ekonomiyi “oligarşik zenginliği” olarak ele almaktadır. Konumsal ekonominin iki yönü vardır. Birincisi mutlak olarak veya sosyal olarak kıtlık içermektedir. İkincisi ise “daha yaygın kullanım ile tıkanıklığa veya kalabalığa maruz kalan malların, hizmetlerin, iş pozisyonlarının ve diğer sosyal ilişkilerin tüm yönleriyle ilgili” olmasıdır. Konumsal mallar sabitken, maddi mallar artarsa tüketicilerin konumsal mallara talebi artacak ve konumsal malların fiyatı yükselecektir. Konumsal malların tahsis süreçleri hüsrana etkisi yaratacaktır. Çünkü büyüme yalnızca bazılarının elde edebileceği mal ve hizmetleri sunacağını vaat ederken, piyasada çıktı süreçleri bozulacaktır. Ayrıca ‘ticarileştirme etkisi’ (*commercialization effect*) ortaya çıkacaktır. Bu kavram bir malı veya hizmeti, başka koşullara kıyasla, yalnızca, baskın ve yoğun bir şekilde ticari olarak tedarik etmenin tatmin duygusuna etkisidir. Bu kıyaslanan başka koşullar özgecilik, fedakârlık, karşılıklı yükümlülük, informal alışveriş gibi farklı duygu ve durumlardır (Hirsch, 1980: 2-4, 27-28, 32, 84, 87).

²⁷ André Gorz 1975 yılında yayımlanan *Politika Olarak Ekoloji (Ecology as Politics)* çalışmasında büyümenin eşitsizliği azalttığı savının yanlış olduğunu, refah ile ilişkisinin kurulamayacağını büyümenin fiziksel temellerde sınırlarına eriştiğini ve kapitalist büyümenin krizde olduğunu belirtmektedir. Ona göre kapitalizmin üretim kapasitesi aşırı artmış, dayandığı teknoloji ise yıkıcıdır. Kapitalist iktisadi rasyonalitenin yönlendirdiği üretim biçimi yenilemez doğal kaynakları tüketmektedir (Gorz, 1980: 11, 13, 20, 40). Gorz çalışmalarında modern çalışmanın sanayileşme sonrası dönüşerek yeni bir hâl alan çalışma biçimini ortaya koymakta, bu yeni çalışma biçiminin kültürel, tarihsel ve antropolojik bir olgu olarak evrensel olmadığını vurgulamaktadır (Hoffmann, Pantazidou ve Smith, 2024: 57). Gorz küçülme yaklaşımını etkileyen öncülerden görülmektedir.

²⁸ Büyümeye eleştirel yazında küçülmenin yeri, tezin ikinci bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

1.3.2.1. Roma Kulübü ve Büyümenin Sınırları

1972 yılında Roma Kulübü'nün girişimiyle Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers ve William W. Behrens tarafından *Büyümenin Sınırları (The Limits to Growth)* başlıklı bir rapor yazılmıştır. Rapor Roma Kulübü'nün "İnsanlığı Tehdit Eden Sorunlar" projesinden doğarak Massachusetts Teknoloji Enstitüsü bünyesinde (MIT Sloan) Sistem Dinamikleri Grubu'nda bilgisayar modellemesi kullanılarak hazırlanmıştır. Araştırma mevcut politikaların geleceğe olan etkisine ve herkes için yeterli olanı sağlayabilen bir ekonominin nasıl kurulabileceğine ilişkin sorularla yola çıkmıştır. Buna yönelik olarak uzun vadeli olarak büyümenin nedenleri ve sonuçlarına odaklanılmıştır. Bu bağlamda World3 bilgisayar modeli ile 1900-2100 yıllar aralığını kapsayan on iki senaryo üretilmiştir (Meadows vd., 1978; Meadows ve Randers, 2006). Daha sonra 1992 yılında, geçen yirmi yılın değerlendirildiği ve ilk raporun güncellendiği, on dört senaryoyu içeren "Büyümenin Ötesinde" (*Beyond to Limits*) çalışması yayımlanmıştır. Çalışma ilk raporun sonuçlarını ve çağrısını desteklemekle birlikte kitabın ismine de ilham olan önemli bir bulguyu içermekteydi: Gezegenimizin kapasitesinin sınırları artık çoktan aşılmıştı. Önceki raporda önerildiği gibi artık makul politikalarla limit aşımının önlenmesi bir seçenek değildi; artık "asıl görev dünyayı sürdürülebilir alana doğru 'aşağı' geri taşıyabilmektir". Bu amaçla "iyimser" bakış açısını sürdürerek politika ve eylem önerileri getirilmiştir. Son olarak ilk baskısından otuz yıl sonra *Büyümenin Sınırları (The Limits to Growth)* güncellenerek yayımlanmıştır. Güncellenen çalışma ilk raporun temel bölümlerini içermekte ve otuz yılın değerlendirmesini yapmaktadır. Yazarlar önceki iki kitap ile aynı vurguları içeren güncellenmiş çalışmayı ilk rapordaki tezi yeni verilerle daha çok güçlendirmek; daha anlaşılır hâle getirmek; rapordan yararlananlara güncel bilgiler sunmak amacıyla yayımlamışlardır. Güncellenen raporda aynı şekilde, limitin aşıldığı ve bunun sonuçlarının makul politikalarla azaltılabileceğini belirtmek; 21. yüzyıla ve geleceğine

dair politik söylemlerle çelişen verileri sunmak; limit aşımı ile ilgili olarak insanların seçim ve davranışlarına ilişkin uzun vadeli bir bakış açısı geliştirmesi ile buna yönelik politika ve eylemler için siyasi desteklerini sağlayabilmek; kullanılan modeli yeni ilgililere tanıtmak ve geçen yıllarda uzun vadede büyümenin değerlendirilmesinde ve kavrayışındaki gelişimin gösterilmesi amaçlanmıştır (Meadows ve Randers, 2006: ix, x, xii, xviii-xix).

Yeni çalışmalar bir anlamda “sınır”ın neresinde olduğumuza ve buna yönelik atılacak adımlar konusunda rehber niteliği taşımaktadır. Sonraki çalışmalar 1972’de yayımlanan ilk raporun çekirdeğini korumuştur. 1972’de yayımlanan *Büyümenin Sınırları Raporu* büyümenin sınırlarını ortaya koyabilmek amacıyla büyümenin fiziki kaynaklarına odaklanmıştır.²⁹ Bu amaçla kullandıkları dünya modeli ile yapılan araştırmada uzun dönemde beş eğilim incelenmiştir: sanayileşme, nüfus, yenilenemeyen doğal kaynakların azalması, çevre kirliliği, gıda üretimi (Meadows vd., 1978: 6-7, 15).

Araştırmanın sonucunda üç sonuca ulaşılmıştır: İncelenen beş değişkenin (nüfus, sanayileşme, doğal kaynakların kullanımı, gıda, çevre kirliliği) büyüme eğilimi aynı şekilde sürdürülürse iktisadi büyüme yüz yıl içinde sınırlarına ulaşacaktır. Yapılan çalışma bu eğilimin sürdürülmesi durumunda büyük olasılıkla nüfus ve/veya sanayide çökmeyi göstermektedir. Raporda yer alan diğer sonuç bu eğilimin değişimi ile hem ekolojik hem de iktisadi dengenin mümkün olmasıdır. Böylece temel ihtiyaçları giderilen ve “beşeri potansiyelini geliştirmesi için eşit fırsat”a sahip bireyleri kapsayan evrensel düzeyde bir dengenin oluşturulması sağlanabilir. Son olarak vurgulanan nokta, eğilimin

²⁹ Büyüme için sosyal faktörler de önem taşımaktadır. Teknoloji, eğitim, istihdam, sosyal istikrar, barış gibi faktörler büyümeyi etkilemektedir. Rapora göre fiziki faktörler yeterli olsa bile sosyal gelişmeler büyümeye ket vurabilir. Öte yandan sosyal olarak büyüme için elverişli bir dünyada dahi fiziki etmenlerin büyümeye ne ölçüde izin vereceğini ortaya koymak kritiktir. Nüfusun ve sermayenin büyümesinin üst sınırları, büyümenin erişebileceği en uç noktayı gösterse de diğer faktörlerden dolayı bu noktaya bile ulaşımaya ulaşamayacağı kesin değildir. Raporda sosyal sınırların tahmininin ve değerlendirilmesinin zor olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda rapor fiziki sınırlarla karşılaşıldığında doğabilecek sosyal problemleri işaret etmek ile sınırlıdır (Meadows vd., 1978: 43-44).

değiştirilmesine yönelik çabalara erken girişilmesinin amaçlanan ekolojik ve iktisadi dengeye ulaşılmasında faydalı olacaktır (Meadows vd., 1978: 10-11).

Rapora göre nüfus, gıda, sanayileşme çevre kirliliği ve yenilemeyen doğal kaynakların azalışına dair eğilimlerin tamamı giderek artmaktadır. Üstelik bu artış her yıl matematiksel olarak üstel şekilde gerçekleşmektedir. Yani eğilimler “sabit bir zaman aralığında, bütünün sabit bir oranı kadar artış” şeklinde üstel büyümektedir³⁰ (Meadows vd., 1978: 15-16). Fakat bu eğilimler hem aynı anda hem etkileşimli bir biçimde dinamik büyümektedir. Bu nedenle bu karmaşık sistemin daha iyi analiz edilmesi amacıyla “Sistem Dinamiği” yönteminden yararlanılarak bir dünya modeli oluşturulmuştur. Böylece uzun dönemde ilişkisellikler de göz önünde alınarak eğilimler incelenmiştir (1978: 21-22).

Dünya modelinin oluşturulmasının amacı, büyümenin erişebileceği en üst noktaya doğru gidişatın “davranış biçimi”ni³¹ ortaya koymaktır. Böylece dünya sistemini yönlendirecek olan en bariz davranış biçimi tahmin edilmektedir (1978: 105-106). Bu bağlamda dünya modeli oluşturulurken ilk olarak beş eğilim arasındaki etkileşim belirlenmiştir. “Geri besleme halkaları”³² farklı disiplinlerden yararlanarak ele alınmıştır. Daha sonra bu etkileşim küresel veya yerel ölçekte verilere kullanılarak sayısal hâle

³⁰ Raporda üstel büyümeyi tariflemek için verilen örneklerden biri de bir Fransız bilmesecisidir: “Üstünde bir nilüferin yetiştiği bir havuzunuz olduğunu düşünün. Nilüfer her gün bir kat büyümekte olsun. Bitki kendi haline bırakıldığı takdirde 30 günde havuzun bütün yüzeyini kaplayacaktır. Böylece, sudaki bütün diğer canlıların yaşama olanağını ortadan kaldıracaktır. Nilüferin büyüklüğü uzun bir süre göze az görünür; bu nedenle, havuzun yarısını kaplayıncaya kadar insan bitkiyi koparmayı düşünmez. Bu büyüme eğilimine göre, nilüfer havuzun yarı yüzeyini hangi gün kaplayacaktır? Tabii ki, yirmidokuzuncu gün. Artık, havuzunuzu kurtarmak için ancak bir gününüz kalmıştır.” Bu örnek doğrultusunda üstel büyüme “çoğalmakta olan bir sayının iki katına erişmesi için gerekli olan süre” olarak değerlendirildiğinde nilüfer bir günde iki katına ulaşmaktadır. Bu tekil örnekte nilüferin büyümesine ilişkin sebepleri veya zamanla alacağı durumun kavranması çoklu ve karmaşık bir sisteme kıyasla oldukça basittir (Meadows vd., 1978: 20, 21).

³¹ “Davranış biçimi” kavramı değişkenlerin zamansal eğilimini ifade etmektedir (Meadows vd., 1978: 105).

³² “Geri besleme halkası” kavramı çevrimsel “kapalı bir neden sonuç ilişkisi”nde, halkadaki bir değişimin sistemdeki değişkenleri üstel olarak artırarak olumlu geri besleme yapması veya bir “termostat”ın işlevine benzer şekilde “dengede tutucu” niteliği ile olumsuz geri besleme yapmasını ifade etmektedir. Örneğin nüfus değişkeninin temelinde yıllık doğum oranı olumlu geri besleme halkasını; yıllık ölüm oranı olumsuz geri besleme halkasını teşkil etmektedir. Sınai üretimin temelinde ise yatırımlar olumlu geri besleme halkasını; yıpranma ve aşınma olumsuz geri besleme halkasını oluşturmaktadır (Meadows vd., 1978: 27-28, 111).

getirilmiştir. Ardından bilgisayar aracılığıyla ilişkilerin birlikte işleyişi analiz edilmiş ve düzeylerdeki belirli değişimlerin etkileri incelenmiştir. Ayrıca öne sürülen belirli politikalar sisteme dahil edilerek etkisi gözlemlenmiştir (1978: 103-104).

Rapor Dünya sisteminin davranışı hakkında şu sonuçlara ulaşmıştır: İlk olarak çalışmada dünyada fiziki, sosyal ve iktisadi olarak büyük ölçekli değişimlerin olmadığı varsayılarak standart dünya modeli akışı oluşturulmuştur (1978: 142-143). Modelde nüfus, kişi başına düşen sınai çıktı, yenilenemeyen kaynaklar, kişi başına düşen gıda ve çevre kirliliği, kaba doğum ve ölüm oranı, kişi başına düşen hizmetlerin zamansal gelişimi 1900 yılından itibaren incelenmiştir. Nüfusun büyüme hızı 1940 yılı sonrasında yükselmektedir. 1970 yılında 1900 yılı rezervlerinin yüzde 95'i hâlâ mevcuttur. Fakat 1970 yılı sonrasında nüfus ve sınai çıktı artarken, yenilenemeyen kaynaklar azalmaktadır. Yenilenemeyen kaynakların kullanımı sonucu yaşanan “kaynak krizi” ile model çöküş ile sonuçlanmıştır. Çünkü sınai sermayenin gelişimi kaynak gereksinimini artırmıştır. Dolayısıyla yenilenemeyen kaynaklar önemli ölçüde azalmaya başlamıştır. Bu durum doğal kaynaklarının fiyatının artmasına aynı zamanda yeni kaynakların keşfedilip çıkarılması için daha çok sermayeye gereksinim duyulmasına sebep olmuştur. Böylece büyüme için gereken sermaye miktarı büyük ölçüde düşmektedir. Sanayi sektörü çökmekte, sınai girdiye dayanan tarım ve hizmet sektörü aynı akıbete uğramaktadır. Nüfus bir süre artmaya devam etse de gıda ve sağlık hizmetlerinin çöküşü ölüm oranlarını arttırmakta, dolayısıyla nüfus azalmaya başlamaktadır. Raporda modele savaş ve salgınlar gibi büyümenin sınırını daha yakın zamana çekebilecek daimî olmayan faktörlerin dahil edilmediğinin altı çizilmektedir. Bu “iyimser” bakışla dahi ulaşılan sonuç -Dünya sisteminde önemli bir değişim olmadığı müddetçe- en geç yüz yıl içinde nüfus ve sınai üretimin durmak zorunda kalacağıdır (1978: 145-146, 148). Bu tahminde 1970 yılında iki yüz elli yıllık doğal kaynağın mevcut olduğu varsayılmıştı. 1900 yılı mevcut kaynak stoku iki kat artırılarak bir başka dünya modeli oluşturulduğunda yine yükseliş ve çöküş

evreleri ortaya çıkmaktadır. Teknolojinin gelişimiyle mevcut kaynak rezervlerinin iki kat arttığı varsayıldığında bile modeldeki akış, standart dünya modelinde olduğu gibi gerçekleşmiştir. Fakat burada büyümeyi kesen temel etmen aşırı çevre kirliliği olmuştur. Çünkü aşırı artan sanayileşmenin sonucunda dünya daha fazla kirliliği soğuramayacak hâle gelmiştir. Buna ek olarak gıda yetersizliği ile birlikte ölüm hızında ani artış gerçekleşmiştir. Nihayetinde kaynakların da büyük ölçüde azaldığı görülmüştür (1978: 147-148).

Raporda yeni teknolojilerin dünya sisteminin bu akıbetini değiştirip değiştiremeyeceği sorusuna yönelik çeşitli olası sonuçlar değerlendirilmiştir. Teknolojinin kapsamının çok geniş olduğu ve her bir teknolojik gelişmenin modele farklı etkileri olacağının altı çizilmekle birlikte uzun dönemde teknolojik bir gelişme modelde ayrı ayrı incelenmiştir. İlk olarak nükleer olumlu yaklaşımların düşüncesinden yola çıkılarak nükleer enerjinin kaynak sorununu çözebileceği varsayılmıştır. Bu doğrultuda Dünya modeline nükleer enerjinin kaynak miktarını iki kata çıkaracağı ile nükleer yeni ve yeniden kullanıma ilişkin sunacağı olası imkânlar modele varsayım olarak eklenmiştir. Örneğin denizin altında yer alan madenlere erişim ve işleme ile daha az kaliteli maden yataklarının kullanılması gibi imkânlarla kaynak stokunun iki katına çıktığı varsayılmıştır. Ayrıca modele 1975 yılı itibarıyla başlatılmak üzere, endüstriyel atıkların kullanılmasını sağlayacak ve toprağın tarıma elverişli hâle getirecek uygulamalarla sınıai çıktının birim başına gereken kaynak miktarının dörtte bir oranında azaldığı varsayımı eklenmiştir. Fakat büyüme yine durmuştur. Sebebi artan çevre kirliliğidir. Kaynakların yalnızca iki katına çıkarıldığı dünya modeline göre gıda, hizmet ve sınıai çıktı biraz daha yüksek düzeylerden aynı şekilde düşüşe geçerken, nüfus aynı noktadan daha sert düşerek daha da azalmaktadır. “Sınırsız kaynak”lar çöküşü önlememiş, yoğun çevre kirliliğine sebep olmuştur (1978: 155-158). Üstelik bu modelde nükleer enerjinin ve radyoaktif

atıkların çevre kirliliğine etkisi nötr kabul edilmiştir. Raporda nükleer gücün çevreye etkisinin henüz muallak olduğu belirtilmiştir (1978: 159).

Raporda nükleer enerji kullanımı ile birlikte teknolojik uygulamalarla çevre kirliliğinin kontrol edilmesi durumunda Dünya modeli incelenmiştir. Daha önce kurulan Dünya modellerinde kaynak krizi ve çevre kirliliğinden doğan çöküşü önleyebilmek üzere modele hem daha önceki modelde yer alan sınırsız kaynaklar hem de çevre kirliliği kontrolü uygulaması eklenmiştir. Çevre kirliliğinin ise 1970 yılına göre dörtte bir oranında azaldığı varsayılmıştır. Bu noktada bunun oldukça “gerçek dışı” bir varsayım olduğunun, mevcut sistemde böyle bir düşüşün sağlanmasının güç olduğunun altı çizilmiştir. Sınırsız kaynaklarla oluşturulan bir önceki dünya modeline göre nüfusun ve kişi başına düşen sınavi çıktının daha yüksek değerlere eriştiği görüşmektedir. Aynı zamanda çevre kirliliği ve kaynak sorunu yaşanmamaktadır. Ancak yine büyüme durmuştur. Bu defa büyümenin sınırına ulaşılmasının sebebi gıda yetersizliği olmuştur. Çünkü sınavi çıktı artarken her bir hektarlık topraktan ürün miktarı da artmaktadır. Ayrıca yeni topraklar kullanıma açılmaktadır. Arazilerin kent sanayisi ve aşırı makineleşmiş tarımda kullanılması sonucu ekilebilir arazi sorunu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla nüfus arttıkça kişi başına düşen gıda miktarı düşmektedir. Bu sorunu çözmek için tarımsal sermayeye yoğunlaşılarak toprağın veriminin yükseltilmeye çalışılmaktadır. Bu durumda yatırım sermayesi ve dolayısıyla kişi başına düşen sınavi çıktı azalmaktadır. Kişi başına düşen gıda miktarındaki aşırı düşüş ile birlikte ölüm hızı artarken, nüfus artışı durmaktadır. Raporda aslında bu modelin yalnızca “sınamak” amacıyla kurulduğunun altı çizilmektedir. Çevre kontrolleri ile birlikte çevre kirliliğini azaltmanın maliyetinin giderek arttığı tespit edilmiştir. Raporda çevre kirliliği kontrolü ile çevre kirliliğini tamamen gidermenin imkânsız olduğu vurgulanmaktadır. Buna rağmen kurulan sınırsız kaynaklar ve çevre kirliliği kontrolünün eklemlendiği modelde büyümenin sınırı ile karşılaşılmıştır (1978: 159-164).

Modelde ortaya çıkan gıda sorununu çözmek için önceki modellerdeki uygulamalarla (sınırsız kaynak + çevre kirliliği kontrolü) birlikte tarım verimliliğinin artırılması ve doğum kontrolü olarak iki yola başvurulmuştur. Önce bu iki uygulamanın sonuçları ayrı ayrı izlenmiştir. İlk olarak tarım verimliliğinin artırılmasına yönelik hektar başı toprak verimi iki katına çıkarılmıştır. Böylece kişi başına düşen sınavı çıktı ve hizmetler büyük oranda yükselmiştir. Nüfus artmıştır. Fakat modelde büyüme yine son bulmaktadır. Gelişen sanayinin hızına çevre kirliliği kontrolü yetişmemektedir. Büyümeyi sonlandıran çevre kirliliği olmuştur. Modelde ortaya çıkan gıda sorununu çözmek için bu defa etkin doğum kontrolü uygulaması modele eklenmiştir. Gönüllülüğün esas olduğu bir doğum kontrol uygulaması olduğundan -gıda krizi ile sonuçlanan modele göre- nüfus artış hızı yavaşlasa da kaçılmaz gidişatı (on veya yirmi yıl kadar) sadece ertelemekte, nihayetinde büyümeyi sonlandıran bir gıda krizi ile karşılaşmaktadır. Son olarak bu iki çözüm yolu modelde birlikte sınanmıştır. Böylece nükleer güç ile birlikte sınırsız kaynaktan yararlanılan; çevre kirliliği kontrolünün yapıldığı; arazi veriminin artırıldığı ve doğum kontrolünün sağlandığı bir ekonomide büyümenin sınırları ile yine karşılaşmıştır. Kaynak krizi, çevre krizi ve gıda krizinin birlikte yaşandığı bir sonuçla karşılaşmıştır. Çünkü toprağın aşırı kullanılmasıyla ve arazinin aşınmasıyla gıda üretimi azalmış; kaynak tüketimi aşırı artmış; çevre kirliliği dalgalanmalar (sırasıyla artış-azalış-aşırı artış) göstermiştir. Çevre kirliliğinin yoğunlaşması da gıda üretimini azaltarak, ölüm oranlarını yükseltmiştir. Buna göre büyüme 2100 yılı öncesinde son bulmaktadır (1978: 164-170).

Raporun ortaya koyduğu temel sonuç, bu şekilde sürerse veya bazı teknolojik düzenlemeler yapılırsa da, “[d]ünya sisteminin temel davranış biçimi[nin] üstel olarak artan nüfus ve sermayeyi izleyen bir çöküş” olacağıdır (1978: 171). Ayrıca “büyümeye karşı bazı baskıları başarıyla ortadan kaldıran bir kısım çökmeyi önleyen teknolojik gelişmeler” eklendiğinde “sistem basit bir şekilde başka bir sınıra doğru büyümekte,

geçici olarak bu sınırı aşmakta ve sonra yeniden çökmektedir”³³ (1978: 172). Teknolojik önlemler büyümenin sınırını yalnızca biraz daha ötelemiştir. Raporda en “iyimser” tahminlerin dahi 2100 yılı sonrasında bir çöküşü işaret ettiği gösterilmektedir (1978: 175). Dolayısıyla büyüme rejimine 2100 yılına gelinmeden son verilmesi bilhassa vurgulanmaktadır (1978: 146).

Büyümenin sınırlarını kabul etmek mi? Yoksa yeni teknolojilere³⁴ bel bağlayıp yeni sınırla karşılaşmaya kadar büyüme arzusunun devam ettirmek mi?³⁵ Raporda ilk seçeneğin daima göz ardı edildiği, fiziksel olarak daha fazla büyümenin mümkün olmadığı belirtilmektedir. İçinde “[a]ni ve kontrolsüz çöküş”ün yaşanmadığı, insanların maddi gereksinimlerinin giderildiği bir dünya sistemi nasıl kurulabilir? Raporda bu soruya yönelik olarak model oluşturulmuştur (1978: 189, 197). Buna yönelik olarak iki olumlu geri besleme halkasına (nüfus ve sermaye) “tutarlılık” kazandırılması gerekmektedir.³⁶ Aynı zamanda modele bir “değer yargısı”nın içselleştirilmesi gerekmektedir. Bunların gerçekleşmesi için yedi politika modele eklenilerek “tutarlılığa kavuşturulmuş dünya modeli”ne ulaşılmıştır.³⁷ Birincisi nüfus tutarlılığı için 1975 yılında doğum ve ölüm oranı eşitlenmiştir. Sermaye tutarlılığı için 1990 yılı sonrasında yatırım

³³ “Gecikmeler” nedeniyle büyümeyi durduran etkiler ortaya çıkana dek “geçici” olarak sınır aşılabilmektedir. Çünkü üstel büyüme nedeniyle, tıpkı yuvarlanan bir kar topu gibi hızından dolayı eziz götördükleri ancak devasa kartopu devam edemeyip dağılınca ortaya çıkar. Raporda çevre kirliliği ve insan sağlığına olan etkileri, hızlı gelişen sanayiye üstel azalan kaynakların yetemeyeceğinin anlaşılması; yaş ve nüfus ile ilgili gecikmeler bu bağlamda verilen örneklerdir (Meadows vd., 1978: 174-175).

³⁴ Raporda teknoloji karşıtı olmadıklarının altı çizilmektedir. Yalnızca “teknolojik iyimserliğin” tehlikeli olduğunu ve böylece büyümenin sınırlarının insan gözünde muğlaklaştırıldığını belirtmektedirler. Teknolojinin fiziki ve sosyal Sanayi Devrimi de göz önüne alınarak “sonlu bir dünya”da, odağı kaçırmadan, teknolojiye makul yaklaşılmasından yana olduklarını vurgulamaktadırlar (Meadows vd., 1978: 190-191).

³⁵ Raporda Roger Payne (1968)’in çalışmasına atıf yapılarak balina endüstrisi ile ilgili çok çarpıcı bir örnek aktarılmaktadır: 1945 yılından itibaren giderek artan balina avcılığında, avlanan balina türünün sayısı azaldıkça, bir sonraki sınırla karşılaşmaya dek diğer balina türlerine yönelindiği görülmüştür. Önce hedeflenen büyük mavi balinalar iken, balina sayısı azaldıkça sırasıyla Fin; sei; ve ispermeçet balinası (sperm balinası) avlanmıştır. Balina avcılığının artmasına rağmen balık yağı üretiminin giderek azaldığı, gemilerin giderek daha güçlü ve büyük üretilmesine rağmen verimliliklerinin giderek düştüğü belirtilmiştir (Meadows vd., 1978: 185-188).

³⁶ Eğer yalnızca nüfus sabit tutulursa kaynakların aşırı azalması sorunu karşılanmaktadır (Meadows vd., 1978: 199-200).

³⁷ İlk dört teknolojik politika gıda krizi ile sonuçlanmaya yüz tutmaktadır. Bu nedenle 5. politika yani kişi başına düşen gıda ile ilgili politika eklenmiştir. Yine ilk altı politika sınai sermayenin azalmasına sebep olmaktadır. Bu nedenle yedinci politika eklenmiştir (Meadows vd., 1978: 205-206).

hızı ve amortisman hızı eşitlenmiştir. İkinci olarak sınai çıktının bir birim başına kaynak tüketiminin 1970 yılındaki düzeyin dörtte biri kadar olduğu varsayılmıştır. Üçüncüsü toplumsal iktisadi tercihler eğitim ve sağlık gibi hizmetlere yönelmiştir. Dördüncü olarak sınai çıktı ile tarım çıktısından doğan çevre kirliliğinin 1970 yılındaki düzeyin dörtte biri kadar olduğu varsayılmıştır. Sermayenin kullanımına ilişkin çeşitli politikalar oluşturulmuştur. Bu bağlamda beşincisi ve altıncısı olarak; tüm insanların gıdaya erişiminin olması gerektiği yargısından yola çıkılarak sermaye gıda üretimine; tarım sermayesi ise toprağın aşınmasını gidermek üzere arazinin iyileştirilmesine yönlendirilmiştir. Son olarak sınai sermayenin kaynakların yeniden kullanımı, çevre kirliliğinin kontrol edilmesi ile gıda ve hizmet niteliğinin yükseltilmesine yönelik kullanılması amaçlanmıştır. Bu politikalar sonucunda nüfus biraz artmış; kişi başına düşen gıda iki katına, kişi başına düşen hizmetler üç katına erişmiş; sınai çıktı artmış, kişi başına düşen gelir³⁸ bin sekiz yüz dolar gerçekleşmiştir. Kaynak tükenme hızı oldukça yavaşlamıştır³⁹ (1978: 200-207). Raporda bu politikalara birden geçilmesinin güç olduğu ama üstel büyümeyi durdurmak için de geç kalmadan politikaların uygulanmaya başlanması gerektiği belirtilmektedir (1978: 211).

Büyümenin Sınırları Raporunun güncellenmiş versiyonunda büyümenin tartışılmaya açılması ve sorgulanması gerektiği yinelenmektedir. “Neyin büyümesi”, “kim için”, “neyin pahasına”, “[bedelini] kim ödeyecek”, “burada gerçek ihtiyaç nedir, ihtiyaçları karşılamamanın en doğrudan ve etkin yolu nedir”, “ne kadarı yeterlidir, paylaşmanın yükümlükleri nelerdir” gibi sorular yeterli ve eşitlikçi bir toplum üzerinde düşünmeye işaret etmektedir. “Belirli bir ekolojik ayak izi içinde, belirli çıktı akışı ile ne

³⁸ Raporda, araştırmanın yapıldığı dönem koşullarında, 1800 doların Avrupa’daki ortalama ile aynı; Amerika Birleşik Devletleri’nde ortalama gelirin yarısı; dünya ortalama gelirinin ise üç katı olduğu vurgulanmaktadır (Meadows vd., 1978: 207).

³⁹ Eğer modeldeki ilk politika biraz yumuşatılırsa (etkin doğum kontrolü, ortalama iki çocuklu aile ve kişi başına düşen sınai çıktı oranının 1975 yılı değerinde tutulması) nüfus biraz daha yükseldiği, dolayısıyla kişi başına düşen gıda, hizmet ve mal düzeyi önceki modele göre daha düşük düzeyde gerçekleştiği görülmektedir (Meadows vd., 1978: 208-210).

kadar kişiye hizmet sağlanabilir”, “hangi düzeyde malzeme tüketimi ile”, “ne kadar süreyle”, “insan nüfusunu, ekonomiyi ve diğer tüm türlerini destekleyen fiziksel sistemin üzerindeki baskı ne kadar”, “bu destekleyici sistem hangi türde ve miktardaki baskıya ne kadar dayanabilir” gibi sorular ise sürdürülebilir bir topluma yönelik düşünmeye davet etmektedir (Meadows vd., 2006: 49).

Raporda (2006) bu sorularla birlikte, çöküşle ilgili endişelerin, kaynakların tamamen tükenişinden ziyade kaynaklar ve havzaların⁴⁰ (*sources and sinks*) kullanımının artan maliyetinden ileri geldiği belirtilmektedir. Çünkü senaryolarda 1900 yılındaki kaynakların 2100 yılında da önemli ölçüde mevcut olduğu görülmüştür. Fakat net bir şekilde görünen yenilenebilir ve yenilenemeyen kaynaklar hızla kullanılmakta, havzalar dolmaktadır. Dolayısıyla mevcut ekonomi için gereken enerji ve sermaye miktarını artmaktadır. Fiziksel, çevresel ve sosyal temellerde doğan maliyetlerin giderek artışı nihayetinde büyümeyi imkânsız kılacaktır. Mecburi olarak ekonomide daralma ortaya çıkacaktır. Bununla ilgili olarak gereken fiziksel bileşenlerin verilerinin ölçülmesi zor, yetersiz, hatta politik çarpıtma ve tutarsız tanımlamalara maruz olduğu; fiziksel bileşenlerin piyasa saikleri adı altında fiyatı olduğu; fiziksel bileşenler olarak yeterli olsa bile barış, eşitlik, sosyal güvenlik, kurumsal faktörler vs. gibi sosyal gereksinimlerin de önemli olduğu belirtilmektedir ve raporda altı çizilmektedir: “Burada tartıştığımız sınırlar dünya bilim insanlarının şu anda bildikleri sınırlar arasındadır”. Gelecekte olumlu veya olumsuz farklı gelişmelerin yaşanabileceği; teknolojinin gelişeceği, yeni sorunların ortaya çıkacağı tekrar vurgulanmaktadır (Meadows vd., 2006: 51, 52, 55).

⁴⁰ Kaynak (*source*) madde ve enerjinin doğduğu yeri, havza ise (*sink*) atıklar ve kirleticilerin ulaştığı yeri belirtir. Bu ikisi arasındaki akışı “ekonomik altsistem” gerçekleştirir. Nüfusun (insanların yaşamlarını sürdürebilmek için) ve sermayenin gereksinim duyduğu maddeler gezegenden çıkarılır ve ekonomik süreçlerde kullanılır, geri dönüştürülür (kirliliği tamamen yok edemez) veya atık hâline gelirler; enerji ise kullanılmayan ısı olarak dağılır. Akış içinde kaynakların üretebilme, havzaların ise soğurabilme hızının sınırı vardır. Kaynak ve havzalar etkileşim hâlinindedir. Hatta bazen iki işlevi de görebilir. Toprağın hem gıda kaynağı hem de asit yağmuru havzası olabileceği gibi (Meadows vd., 2006: 53-54).

Raporda (2006) sınırlara ilişkin anlayışın oluşmasını desteklemek amacıyla kaynak ve havzalar ile bazı etkileşimleri üzerinde durulmuştur. Çalışmaya göre kaynaklar tüketilmekte; atıklar çoğalmakta; havzalar dolmakta, hatta bazı zamanlarda taşmaktadır; maddelerin maliyetleri artmaktadır. Bu hızda çoğu çıktı akışının sürdürülmesinin güç olduğu, bu yüzyılda zirveye erişip düşüşe geçeceği belirtilmektedir. Ayrıca bazı dağılım politikaları, kurumsal veya teknik değişiklikler yaşam kalitesini bozmadan (veya iyileştirerek) çıktı düzeyini azaltabilir. Diğer yandan “çevre üzerindeki insan yükü⁴¹” sürdürülebilir olmaktan çoktan çıkmış çevre zararı ekonomiyi ve insan sağlığını tehdit etmektedir (2006: 56).

Rapor “büyümeyen” bir denge durumu önermektedir (Meadows vd., 1978: 214). Bu öneriyle birlikte Rapor büyümeyi düstur edinmiş ana akım akademik çevrelerin eleştiri odağı olmuş ve büyük tartışmalara yol açmıştır.

1.3.2.2. Georgescu-Roegen’in Yaklaşımı

Georgescu-Roegen (1906-1994) Romanya doğumlu matematikçi ve iktisatçıdır. Georgescu-Roegen’in akademik düşüncesi aldığı eğitim doğrultusunda şekillenmiştir; 1923-1926 yılları arasında Bükreş Üniversitesi’nde matematik eğitimini; 1927-1929 yılları arasında Paris’te doktora; 1930-1932 yılları arasında Londra’da Karl Pearson danışmanlığında doktora sonrası eğitimini tamamlamıştır (Bonaiuti, 2011: 19). Matematik eğitimi iktisat alanındaki önemli katkılarına fayda sağlamıştır. Paris’te aldığı eğitim sırasında, tezi matematik ve iktisat ilişkisi üzerinde düşünmeye yönlendirmiştir. Ona göre “sosyal olgular asla klasik istatistiğin mekanik yöntemleri ile tanımlanamazdı”.

⁴¹ Raporda insanın çevreye olan toplam etkisini karşılayan en iyi kavramın “ekolojik ayak izi” olduğu belirtilmektedir. Ekolojik ayak izine yani “herhangi bir nüfusun veya ulusun gezegenin kaynakları veya havzaları üzerindeki etkisi”ne, o alanın “nüfusu, refah düzeyi ve o refah düzeyini desteklemek için seçilen belirli teknolojilerin verdiği zararın çarpımı” ile ulaşılır. Birbiri ile etkileşim içinde olan nüfus ve sermayenin bir bütün olarak ekolojik ayak izi ile olan ilişkisi ve etkileşimi dinamik bir sistem analizini gerektirmektedir. Bu nedenle çalışmada kaynak ve havzaların tek faktörlü analizinden çok boyutlu Dünya Sistemi analizine geçilmiştir (Meadows vd., 2006: 56, 127).

Daha sonra Georgescu-Roegen Harvard Üniversitesi'nde Joseph Schumpeter ile tanışmıştır. Hocası Schumpeter de “ekonomideki en önemli değişikliklerin niceliksel değil niteliksel olduğunu” savunmaktaydı. Georgescu-Roegen'in iktisat alanına yoğunlaştığı Harvard'ta, “tarihsel süreçlerin benzersiz olduğu ve matematiksel bir formülle tam olarak tanımlanmasının imkânsız olduğu” düşüncesi güçlenmiştir (Georgescu-Roegen, 1989; 1992; akt. Gowdy ve Mesner, 1998: 138).

1.3.2.2.1. Büyümenin Sınırları'nda Kesişen Yollar

Roma Kulübü'nün yayımladığı Rapor (1972)'un fitilledığı tartışmalara Nicholas Georgescu-Roegen⁴² (1906-1994) de katıldı. Çok yakın bir zamanda (1971) önemli çalışmalarından biri olan *Entropi Kanunu ve İktisadi Süreç*'i (*The Entropy Law and the Economic Process*) yayımlamıştı. Sanayileşmenin başlangıcından 1970'lere kadar olan süreçte “üstel büyüme” yaşanan ekonomide büyümenin sorgulanması, üstelik 1973 Petrol Krizi'nin bunun üzerine gelmesi Georgescu-Roegen'in çalışmalarını daha önemli kılıyordu. Fakat Roma Kulübü ve MIT iş birliğinde hazırlanan Büyümenin Sınırları Raporu (1972) daha fazla ses getirmişti. Oysa Georgescu-Roegen'in çalışmasına, Roma Kulübü'nün Raporu'na yöneltilen “teknolojik ilerlemenin rolünün yadsınması”na ve “matematiksel ayrıntıların uygunsuz biçimde kullanılması”na ilişkin eleştiriler getirilemezdi. Ayrıca niteliksel değişimle ilgili olarak hem analizi hem de epistemolojik yönü güçlüydü. Fakat yine de çalışması yeterince tepki çekmemişti, özellikle neoklasik

⁴² Georgescu-Roegen daha sonraları “ekolojik iktisadın babası” olarak tanınacaktı (Mayumi, 2002: 1; Levallois, 2010: 2271). Georgescu-Roegen'in ekolojik iktisadın kuruluşuna ve gelişimine büyük katkıları olmasına rağmen, alan ile arasına mesafe koyduğu söylenebilir: Levallois (2010)'nin Duke Üniversitesi arşivinde yer alan Georgescu-Roegen'in belgelerinden edindiği bilgiye göre, ona 1988 yılında *Ecological Economics*'in ilk sayısından sonra derginin editör kuruluna katılması için bir teklif gelmiştir. Fakat Georgescu-Roegen teklifi kabul etmemiş, reddetmesinin ardındaki iki sebepten birinin bu iş için ayıracak zamanının yetersiz olduğunu belirtmiştir. Diğer sebebi belirtmemiştir. Diğer sebep büyük olasılıkla ekoloji ve ekonomi ilişkisine yönelik bakış açısı farklılıklarından kaynaklanmaktaydı. Büyümeye yönelik radikal itirazları olan Georgescu-Roegen -öncülerinden olmasına rağmen- çiçeği burnunda ekolojik iktisat alanından uzak durmuştur. Bunun nedeninin yalnızca kendisinin “zor bir karakter”e sahip olması değil esasında alanda net olmayan veya ılımlı yaklaşımlar olduğu söylenebilir. Bu soğukluğun ilk olarak Roma Kulübü ile yaklaşmasından doğan hayal kırıklığıyla başladığı düşünülmektedir (Levallois, 2010: 2272, 2277).

iktisatçılar tarafından görmezden gelinmişti⁴³⁴⁴ (Bonaiuti, 2011: 53). Roma Kulübü Raporu eleştiri oklarına maruz kalırken, çok geçmeden Georgescu-Roegen Roma Kulübü cephesine katılmaya karar verdi. Kimilerine göre bu yakınlaşma Georgescu-Roegen'in ve argümanlarının tanınırlığını artıracak, Roma Kulübüne ise "bilimsel saygınlık" sağlayacaktı. Esasında ikisi de dizginsiz büyüme amacını sorgulamaktaydı (Levallois, 2010: 2275, 2277). Bu ittifak doğrultusunda, Georgescu-Roegen Yale Üniversitesi'nde büyümenin sınırları ile ilgili bir konferans vermiş, eleştirileri yanıtlamıştır. Ardından Büyümenin Sınırları Raporu'nun yazarlarından Dennis Meadows ile mektuplaşan Georgescu Roegen, Rapor'a gelen tüm değerlendirmeleri kendisine göndermesini isteyecektir (Levallois, 2010: 2275; Bonaiuti, 2011: 313).

Georgescu-Roegen, Büyümenin Sınırları Raporu'na karşı yazılan değerlendirmeleri olumlu ve olumsuz birçok yönü ile ele almıştır⁴⁵. Öncelikle Georgescu-Roegen bir Latin özdeyişini⁴⁶ hatırlatarak, Rapor'un çifte standarda maruz kaldığını ileri sürmüştür: Tutarsız eleştirilerin ilki yöntem ve araca ilişkindir. Georgescu-Roegen Rapor'un yakın dönemde yayımlanan ve çokça destek bulan "Hayatta Kalma Planı"ndan (*A Blueprint for Survival*) daha fazla konuşulmasının sebebinin kullandıkları yöntem olduğunu belirtmektedir. Raporda ekonometrik yöntemler kullanılmış ve simülasyon

⁴³ 1970'li yılların sonunda Stefano Zamagni, Georgescu-Roegen'in eleştirilerinin kulak ardı edildiğini açıkça belirtti. Ardından 1989'da R. Costanza ve H. Daly'nin editörlüğünü yaptığı "Ekolojik İktisat" (*Ecological Economics*) yayımlandı. Ve bu çalışmayla birlikte biyoiktisat tartışılmaya başlandı (Bonaiuti, 2011: 53).

⁴⁴ Ana akım iktisat tarafından bu "görmezden geliş hâli"nin yıllar geçtikten sonra bile sürdüğüne ilişkin Lars Pålsson Syll'in bir anısı örnek verilebilir: "Yirmi yıl önce [Nobel] ödül komitesinin üyelerinden birisiyle yaptığım radyo münazarasından sonra Georgescu-Roegen'in neden ödülü alamadığını sordum. Cevap -*mirabile dictu*- [bunu söylemesi hayret verici] 'asla bir okul kurmadı' idi. En hafif tabirle şaşırmıştım ve çevre hareketini duyup duymadığını merak ettim. Pekâlâ, duymuştu -fakat 'yanlış türde bir okuldu'! Tüm bunların ne ile ilgili olduğu bundan daha açık ifade edilebilir mi? Eğer neoklasik paradigma dahilinde çalışmadıysanız - Alfred Nobel anısına Sveriges Riskbank Ekonomi Bilimleri Ödülü'ne layık görülmekten *a priori* dışlanırsınız!" (Syll, 2012).

⁴⁵ Burada Georgescu-Roegen "*Energy and Economic Myths*" makalesinde incelediği, 1972 yılında W. Beckerman'in; J. Bray'in; C. Kaysen'in; A. Kneze ve R. Ridker'in; Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın (IBRD) ve 1973 yılında R. Solow'un çalışmalarında yer alan eleştirilere dayanmaktadır. Ayrıca 1972 yılında R. Gillette'in; L. Silk'in çalışmalarındaki değerlendirmelerine de değinilmiştir. Ayrıca bkz. Georgescu-Roegen (1975: 365-366).

⁴⁶ *Quod licet Jovi non licet bovi*, Zeus'a verilen izin, sığra verilmez (Georgescu-Roegen, 1975: 365).

analizi yapılmıştır. Georgescu-Roegen'e göre Rapor, ana akım iktisatçıların yere göğe koyamadıkları yöntemleri ile bir "truva atı" olarak karşılına çıkmış ve bu onları çok sinirlendirmişti.⁴⁷ Oysa iktisatçılar son otuz yıldır salt matematiksel modellerin makbul ve makul olduğu üzerine "vaaz" vermekte; bilgisayar kullanımı, simülasyon ve ekonometrik modeller ise oldukça revaçtadır. İkincisi makroekonomide sıkça kullanılmasına rağmen toplama (*aggregation*) yapması eleştirilmiştir. Üçüncü olarak genel kabul gören çıktının sermaye stokuna orantılı olduğuna dair varsayımın kirlilik için de yapılması sorgulanmıştır. Halbuki kirlilik de bir çıktıdır. Dördüncüsü ise bazı büyüme modelleri de fiyatları içermemesine rağmen, Rapor'un, fiyatları içermemesi nedeniyle eleştirilmesidir. Son olarak E. J. Mishan'ın deyimi ile- iktisatçıların "büyüme çılgınlığı" (*growthmania*) yaşadığı bir dönemde- iktisadi amaç en yüksek büyüme oranına kavuşmak iken, iktisadi gelişme teorisi bile üstel büyüme modeli ile ilişkili iken, hatta kimileri tarafından teknolojinin üstel büyüdüğü savunulmakta iken Rapor üstel büyüme varsayımını kullandığında aforoz edilmiştir. Georgescu-Roegen çalışmaya yönelik müspet ve yapıcı değerlendirmelerin göz ardı edilmemesi gerektiğinin altını çizmektedir. O çalışmanın erken yayımlandığı ve daha fazla geliştirilmesi gerektiği eleştirilerini haklı bulmakla birlikte, Rapor'un ortaya koyduğu çevre kirliliğinin sonuçları, uyarıları ve "süre"ye vurgusu bakımından, çalışmanın önemine işaret eden değerlendirmelere katılmaktadır. Çünkü büyüme seviyesini düşürmek de bir süreç teşkil etmektedir. Öte yandan Georgescu-Roegen Rapor'un bir son olarak öne çıkardığı yüz yıllık süreyi "bilimsel olarak sağlam temelden yoksun" bulmaktadır. Ayrıca yaptıkları simülasyonda ilişkisel yapıyı kabul etmekle birlikte niceliğe dökülen sayıların gerçek dünya ile ilişkisinin de kurulması gerektiğini düşünmektedir. Georgescu-Roegen "aritmomorfik"

⁴⁷ Eleştiriler yer yer aşağılayıcı, nezaketten uzak, alaycı ve hakaretvari idi. Örneğin Georgescu-Roegen'in (1975: 365) aktardığı üzere; The Economist (11 Mart 1972) "Yanlış Kavramanın Sınırları" başlığı atmıştır. Raporu "eski moda saçmalığın zirvesi" olarak değerlendirmiştir. Wilfred Beckerman (1972) 'MIT'deki parlak çocukların küstah saçmalığı' olarak nitelendirerek Roma Kulübüne katılım ile aptallığı bir tutmuştur. Robert Solow (1974) "herkes gibi 'raporu okumak için kandırıldığını'" söylemiştir.

(*arithmomorphic*) olarak tanımladığı modellerin bu ilişkilerin evrimsel dönüşümünü açıklamakta yetersiz olduğunu; ayrıca gezegendeki yaşamın birden “koma”ya girmesinin mümkün olmadığını, “zımnî, süregelen krizlerden oluşan uzun bir silsile sonrası” bir sondan söz edilebileceğini belirtmektedir. Georgescu-Roegen’in Roma Kulübü’ne karşı en önemli eleştirisi ise yalnızca üstel büyümeye odaklanmaları idi. Onlar da tıpkı Malthus ve diğer çevreci yazarlar gibi “aşıkâr olanın en önemli kısmını gizlemiş”ti (1975: 364-366). Buradan Georgescu-Roegen’in durağan durum iktisadına karşı net yaklaşımı görülmektedir.

Böylece Roma Kulübü ve Georgescu-Roegen arasındaki gayet “etkili” bu ittifak kısa sürdü. Çünkü Roma Kulübü “büyümeme”yi önermekte; açık ve net bir şekilde “negatif büyüme” kavramını kullanmaktan geri durmaktaydı. Ayrıca Roma Kulübü bilgisayarlı modellemeler ile “uzmanlık” ve “bilimsel yönetim”i fazlasıyla önemseyen “teknokrat” bir yaklaşım içindeydi. “Halkla ilişkiler”e yönelik girişimlerle oldukça ilgilenmekteydiler. Sonlanan ittifakla birlikte Georgescu-Roegen’in ile Roma Kulübü arasında uçurum gittikçe açılmıştır (Levallois, 2010: 2276-2277).

Georgescu-Roegen’e göre Malthus’tan başlayarak “Hayatta Kalma Planı” ve “Büyümenin Sınırları” yazarları da içinde olmak üzere birçok yazar çözümü durağan durumda arama yanılığısına düşmüştür. Büyümenin Sınırları Raporu’nda önerilen durağan durumun büyük ölçüde Herman Daly ve Kenneth Boulding’in argümanlarına temellendiği söylenebilir. Bu bağlamda “hem nüfusun hem sermayenin sabit kaldığı mutluluk dolu dünya vizyonu”nu yaratan Mill’i de aşarak argümanlarını oluşturmuşlardır. Büyümenin Sınırları yazarları nüfusun, yeryüzünün taşıma kapasitesini aşmadığı sürece durağan durumun sonsuza dek süreceğini savunmaktadır.⁴⁸ Georgescu-Roegen bunun bir

⁴⁸ Georgescu-Roegen şöyle açıklamaktadır: “S yerkağındaki erişilebilir kaynakların mevcut miktarını; P_i nüfusu; S_i i yılında kişi başı tüketen kaynak miktarını göstermektedir. Toplam yaşam miktarı, $i=0$ ’dan $i=\infty$ ’a $L = \sum P_i$
S [erişilebilir kaynak miktarı] L için belirli kısıtlarla üst limit kurar; $\sum P_i S_i \leq S$

yanılgı olduğunu, bu durumun yalnızca sonlu bir durağanlığa yol açacağını belirtir. Georgescu-Roegen'e göre ayrıca büyümenin sınırları yazarlarının bunun yerine, "ekonomide uzun süren bir durağanlığın aniden nasıl son bulduğunu" da açıklamaları yerinde olacaktır. Durağan durum argümanına göre nüfus sabit kalarak yaşam koşulları ve teknoloji değişerek; sermaye sabit kalarak ve nitel değişime uğrayarak "mucizevi" şekilde kaynakların erişebilirliği sorununu giderecektir. Durağan durum "çevresinden madde alışverişi yaparak entropi yapısını sabit tutan" açık bir termodinamik sistem içine yerleşiktir. Ancak içinde bulunduğumuz makrosistemde sabit bir durumun sonsuza dek var olması imkânsızdır. Kapalı sistemde üretilen entropi tersinmez biçimde artar. Georgescu-Roegen'e göre "kaos hâlinde olmayan bir makrosistemin daimî olarak dayanıklı olmasının imkânsızlığı ... bir gün yeni bir termodinamik yasa ile açıkça kabul edilebilir" (Georgescu-Roegen, 1975: 366-368). Durağan duruma temellenen tezler için gereken fizik koşullarını işaret eden Georgescu-Roegen aynı zamanda evrimsel biyolojik koşulların kavranması gerektiğini şöyle belirtir:

Şüphesiz büyüme durmalı, hatta tersine çevrilmelidir. Ancak insan türünün ekolojik kurtuluşu için bir plan çizileceğine inanan herkes - sürekli yeni biçimlerde daimî mücadele olan, bir yumurtayı kaynatmak veya aya roket göndermek gibi tahmin edilebilir, kontrol edilebilir fizikokimyasal bir süreç olmayan- evrimin hatta tarihin doğasını anlamıyor (Georgescu-Roegen, 1975: 369).

1.3.2.2.2. Georgescu-Roegen'in Ana akım İktisat Eleştirisi

Georgescu-Roegen'in iktisat bilimine ve daha özelde ana akım neoklasik iktisada önemli eleştiriler getirmiştir. Georgescu-Roegen *Entropi Kanunu ve İktisadi Süreç*'in (1974 [1971]) Giriş kısmına iktisat biliminin başka hiçbir bilimde olmadığı kadar kendi

Si tarihsel bir değişken olmasına rağmen, (insanlık toplayıcı faaliyetlerin olduğu ekonomiye geri dönmeyecekse) sıfır olamaz veya göz ardı edilemez. Bu nedenle i, sonlu bir n'den büyükse $P_i=0$; aksi takdirde $P_i > 0$ olur. n insan türünün maksimum süresini gösteren değerdir. Yeryüzü S_i 'nin büyüklüğü de içeren faktörler bileşenine dayanan taşıma kapasitesi denilen şeye sahiptir. Bu kapasite herhangi bir tek P_i için sınır belirlemektedir. Ancak bu sınır L ve n'nin diğer sınırlarını gereksiz kılmamaktadır. Dolayısıyla Meadows grubunun [*Büyümenin Sınırları* yazarları] yaptığı gibi, P_i bu kapasiteyi aşmadığı sürece, durağan durumun sonsuza dek sürmesini savunmak doğru değildir" (Georgescu-Roegen, 1975: 367).

içinden eleştiri yağmuruna tutulduğunu belirterek başlamaktadır. Bilhassa “*homo economicus* kurgusu”na yönelik olanlar en kritiğidir. Çünkü ona göre “bu kurgu insanın davranışını her türlü kültürel eğilimden sıyrır, bu da insanın iktisadi yaşamında mekanik hareket ettiğini söylemekle eşdeğerdir” (Georgescu-Roegen, 1974: 1). Ayrıca ana akım iktisattaki bu mekanik yaklaşım sorunu yalnızca *homo economicus* özelinde değildir, daha fazla ve daha “derin”dir (Georgescu-Roegen, 1974: 1). Georgescu-Roegen bu yaklaşımı “mekanistik dogma” olarak nitelendirmektedir (Georgescu-Roegen, 1975: 347-348). Ona göre “mekanik analoji” iktisadi süreçlere uygulanır, “böylece iktisat biliminin kendisi zamansız bir kinematiğe⁴⁹ indirgenir”. Bu yaklaşımda iktisadi süreçler tıpkı bir “sarkaç” gibidir; “döngüler birbirini izler” ve mekanik biliminde olduğu gibi “tersinirlik” (*reversibility*) kuralına uyulur. Örneğin denge teorisinde arz ve talep eğilimini değiştiren nedenler ortadan kalkar kalkmaz her şey eski hâline döner veya kuraklık, enflasyon gibi olaylar ortadan kalktığında ekonomi de hiçbir şey olmamış gibi eski rayına girer. Ayrıca giderek karmaşılaşan ekonometrik modellerin kullanımının artışı en temel iktisadi sorunların da gözden ırak tutulmasına sebep olmaktadır (Georgescu-Roegen, 1975: 348).

Georgescu-Roegen (1974: 1-2)’e göre klasik mekanik için önemli olan harekettir. Dolayısıyla daha kalıcı niteliksel değişimi dikkate almaz, hatta bu değişimi “bağımsız bir gerçek” olarak incelemez. Bu doğrultuda Jevons ve Walras’ın iktisat bilimini kurarken ilhamını mekanikten aldığı söylenebilir. Yine tüketici davranışıyla ilgili Irving Fisher de mekanik yaklaşım sergilemiştir. Nitekim iktisadın “mimarları”nın bu çabaları netice vermiştir:

Ve bu mimarlar büyük tasarılarında o kadar başarılı oldular ki, o zamandan beri, iktisadi sürecin mekanik bir analoji olarak kavramsallaşması iktisadi düşünceye tamamen hâkim oldu. Bu temsilde [ilgili iktisadi düşüncenin] iktisadi süreç ne herhangi bir niteliksel değişime neden olur ne de bağlı olduğu çevrenin niteliksel değişiminden etkilenir. Bu yalıtılmış, kendine yeten, tarih dışı bir

⁴⁹ Klasik mekaniğin bir alt dalı olarak kinematik, hareketin nedenlerini ve kuvvetlerini göz önüne almaksızın hareketi matematiksel olarak tanımlar (Cohen ve Gladney, 2013: 1).

süreçtir – temel ders kitaplarının tasvir ettiği gibi üretim ve tüketim arasında çıkışı ve girişi olmayan dairesel bir akıştır (Georgescu-Roegen, 1974: 2).

Bu şekilde kendi içinde kendiyle var olan birçok modelde doğal kaynaklarla ilgili olarak “doğanın daimî katkısını temsil eden bir değişken” yer almamaktadır. Bu modellerin çevre ile ilişkisi yalnızca Ricardo’nun düşüncesinde yer alan çevreden etkilenmeyen topraktan ibarettir (1974: 2).

Georgescu-Roegen’e göre “her olgu biliminin sınırları [*science of fact*] hareket eden yarıgölgeleri [*penumbras*] dir”. Yani bilimler birbirinin yörüngesine girer, tıpkı ay tutulmasında olduğu gibi ortaya çıkan yarıgölgeler ise sınırlarıdır. Örneğin fiziksel kimya; biyokimya; politik iktisat... Yalnızca mantık alanının sınırları katıdır. Bunun nedeninin “ayrık ayrım” (*discrete distinction*) olduğunu belirtmektedir. Ayrık ayrım “iki yazılı sembol arasındaki fark”tır. Örneğin m ile n’yi; 3 ve 8’i; alıntı (*excerpt*) ile harici (*except*) bu şekilde ayırt edebiliriz, “kavramları görsel veya işitsel olarak temsil etmek için” sembolleri kullanırız, böylece iletişim kurabiliriz. Georgescu-Roegen “herhangi bir belirli gerçek sayı, ayrık olarak farklı bir kavramın en temel örneği teşkil ettiğinden bu tür herhangi bir kavrama aritmomorfik demeyi öneriyorum” demiştir. Örneğin pi sayısı herhangi bir sayıdan, dairenin kareden farklı olması gibi “aritmomorfik kavramlar ... birbiriyle örtüşmez” (1974: 43-44-45).

Aritmomorfik kavramların animistik inançlardan uzaklaşabilmek gibi birçok faydası olsa da bu defa o “bilginin güvenilir tek ifadesi” olarak görülmeye başlanmıştır. Hatta bu aritmomorfik “modern batıl inancı” eleştirmek artık akademiden dışlanma sebebidir (1974: 79). Sosyal bilimciler aritmomani çılgınlığı (*spree of arithmomania*) içinde anlamları üzerinde düşünmeden kağıtlara sayıları ve işlemleri karalarlar (1974: 99). Georgescu-Roegen’e göre aritmetik modeller tezleri kolaylaştırıcı ve destekleyici roledir. Ancak “aritmetik modellerin erdemlerinden büyülenip yalnızca neşteri

düşünmeye hastayı unutmaya eğilimliyiz. Bu nedenle *test edilecek bir diyalektik akıl yürütme*⁵⁰ *olmaksızın aritmetik modelin hiçbir değeri olmadığını* kendimize hatırlatmaya devam etmeliyiz” (1974: 341).

Georgescu-Roegen ana akım iktisadın mitlerinden birinin de fiyat mekanizmasının telafi edici, dengeleyici gücüne duyulan inanç olduğunu belirtir. Kimi yazarlar tarafından madde, enerji, toprak gibi kaynaklarda herhangi bir kıtlık durumunda fiyat mekanizmasının bunu çözeceği iddia edilmektedir (1975: 354-355). Hatta buna göre fiyat mekanizması iktisadi rasyonalite ile birlikte tüm ekolojik sorunların üstesinden gelmek için birebirdir (1975: 364). Fiyat mekanizması ile ilgili diğer bir mit ise atıklar ve kirlilik ile ilgilidir. Aslında Malthus’tan bu yana ana akım iktisatta atıklar “normal” görülmüştür. Atıklara standart üretim fonksiyonunda yer verilmemiş, bununla ilgili söyledikleri tek şey ders kitaplarında da yer verdikleri dışsallıkla ilgili olmuştur. Fakat gerçek dünyada artan kirlilik ile karşılaştıklarında (Solow gibi kimi iktisatçılar) “fiyatlar elverişli ise orada kirlilik yoktur” söylemine sığınmışlardır (1975: 357). Hâlbuki entropik temelde iktisadi süreçlerde doğal kaynaklar bir girdi, atıklar ise bir çıktı olarak ekonomide yer almaktadır, görmezden gelinemez (Georgescu-Roegen, 1975: 357). Atıklarla ilgili iktisatçıların görmezden geldiği bir diğer şey ise hiçbir zaman “geri dönüşümün tamamlanamayacağı”dır⁵¹ (Georgescu-Roegen, 1975: 356). Entropi kanununun olmadığı

⁵⁰ Georgescu-Roegen diyalektik kavramları açıklarken Platon’un ele aldığı “Bir” ve “Çok” arasındaki karşıtlığa değinmektedir. Diyalektik kavramların “aritmomorfik sınırları yoktur, bunun yerine zıtlarıyla örtüştükleri bir yarı gölgeyle çevrilidirler”. İçinde Çokluğu taşırlar. Dolayısıyla herhangi bir gerçekliğin karşılığının Bir olması zordur. Örneğin bir ülkenin bir zamanda hem demokratik hem demokrasi dışı olabilir veya hem yaşlı hem genç kabul edilen bir yaş olabilir (1974: 45).

⁵¹ Georgescu-Roegen termodinamiğin dördüncü yasasını ileri sürmüştür. Geri dönüşümün tamamıyla yapılmasının imkânsız olduğunu söyleyen Georgescu-Roegen’e göre yalnızca “garbojunk” olanlar geri dönüştürülebilir, “dağılan madde”nin [dissipated matter] geri dönüşümü olamaz”. Buna göre iktisadi faaliyetlerden dağılmış madde veya atık olmayan “garbojunk” ortaya çıkmaktadır. Garbojunk eski gazete, kırık şişe, eski giysi gibi “yararlı biçimde olmayan kullanılabilir madde” olarak tanımlanabilir (Georgescu-Roegen, 1977: 269). Ayrıca J. Berry’e olan mektubunda da dördüncü yasadaki bahsetmiş ve “fosil yakıtlar tamamen güneş enerjisiyle yer değişirse dahi durağan durumun elde edilemeyeceği dair sonucu”nun karşısında H. Daly’nin durağan durum ekonomisine karşı kendisinin temel argümanını hiç dile getirmedikçe söylemiştir (Bonaiuti, 2011: 74). Fakat bahsettiği termodinamiğin dördüncü yasası “teorik fiziğin yapısı ile uyumlu olmadığı” gerekçesiyle önemli eleştirilerin odağı olmuştur. Kimi yazarlar (Bianciardi vd. ile Ayres) iktisadi süreçle dağılan maddeyi kabul etmekle birlikte uygun koşullarda dağılan maddenin tam olarak geri dönüşümünün olacağını ileri sürmüştür. Georgescu-Roegen bu uygun koşullarda (yani sistemiçi bilgi ve madde ile sistem dışı enerji) dağılan maddeyi kısmen dönüşebileceğini görmüştür.

mekanik bir dünyada ana akım argümanlar geçerli olabilirdi. Böylece “bir kömür parçasının enerjisini, onu ısıya, ısıyı işe, yeniden işi ısıya çevirerek defalarca kullanabilirdik. Ayrıca motorlar, evler, hatta canlı organizmalar (var olabilirlerse) asla yıpranmazdı...” (Georgescu-Roegen, 1975: 353).

Georgescu-Roegen’e göre en önemli sorunlardan biri ekolojik sorunların nesiller arası boyutudur. İktisat biliminin yaptığını ileri sürdüğü “kıt kaynakların yönetimi” yalnızca tek bir nesil içindir. İktisat biliminin ekoloji bilimi ile birleşmesi, hatta ekolojinin iktisadi kapsamı kaynakların nesiller arası dağılımına ışık tutacaktır. Kaynakların piyasa mekanizması aracılığıyla nesiller arası dağılımına yönelik -kömür örneği ile- basit bir diyagram oluşturulduğunda; sonraki neslin kaynağa talebinin aynı olduğu ve her neslin en azından bir ton kömür tükettiği varsayıldığında çıkan sonuç şaşırtıcı değildir: Piyasa mekanizması ile kaynakları önceki nesil, gerekenden daha hızlı, daha yüksek miktarda tüketmektedir. Her şeyi fiyat mekanizmasının çözebileceği miti yine sınıfta kalmaktadır. Bu bağlamda Georgescu-Roegen fiyat mekanizmasının hâkim olduğu bir ekonominin gelecek bir ekolojik krizden dahi korumaktan aciz olduğunu belirtmektedir (Georgescu-Roegen, 1975: 374-376). Tüketilen doğal kaynaklar geri döndürülemez ve doğaya verilen zararın telafisi mümkün değildir. Georgescu-Roegen daha önceki çalışmalarındaki ifadesini yineleyerek, bunun, bugün üretilen her bir araba veya savaş aleti gelecek nesiller için daha az tarım aleti (saban/pulluk) anlamına geldiğini belirtmektedir (Georgescu-Roegen, 1975: 370).

Diğer yandan Schumpeter’in de iktisatçıları bu konuda uyardığı gibi, Georgescu-Roegen de birbiriyle karıştırılan büyüme (*growth*) ve gelişme (*development*) kavramları

Ama bu yine de ‘tamamıyla’ bir geri dönüşümü içermemekteydi. Kimilerine göre dördüncü yasa ile “Georgescu-Roegen kapalı bir sistemde (dünya gibi) iktisadi sürecin sürdürülemezliği hakkında kesin sonuçlara erişmeyi umarken, teorilerini fiziğin ‘temel yasaları’ alanına kadar genişletmiştir, bunun üzerine evrenselci savlarının aşırı iddialı [*overambitious*] olduğunu ortaya koymuştur” ve gelen tepkilerle bilimsel anlamda güven kaybına neden olmuştur (2011: 68).

arasındaki farkı vurgulamaktadır. Büyüme mal ve emtia türlerinin kişi başına düşen üretiminin artışı ile ilgilidir. Aynı zamanda doğal kaynakların tüketimi ile de ilişkilidir. Gelişme ise yeniliklerle bağlantılıdır. Geçmiş zamanlarda gelişme, büyümeyi teşvik etmiştir.⁵² Georgescu-Roegen büyümenin kökenini Thorstein Veblen (2015 [1899]; 1919 [1906])’in kavramları ile ele almaktadır. Buna göre ustalık içgüdüğü ve aylak merak içgüdüğü insanı yenilik oluşturmaya sevk etmektedir. Yenilikler de gelişmeyi sağlamaktadır. İnsanın “konfora ve aletlere düşkünlüğü” ile gerçekleşen yenilikler, büyüme için itici güç teşkil etmektedir. Fakat günümüzde “iktisadi büyüme”nin tamamen kişi başına düşen GSYİH ile ölçülen bir kavrama karşılık geldiği söylenebilir (Georgescu-Roegen, 1975: 363-364).

1.3.2.2.3. Georgescu-Roegen’in Biyoiktisadi Yaklaşımı

Georgescu-Roegen ana akım iktisadın mekanik anlayışının yer vermediği nitel değişimi ortaya koymak amacıyla entropi kanunu ile iktisadi süreç arasındaki ilişkiyi incelemiştir (Georgescu-Roegen, 1974: 3). Entropi termodinamik ile ilişkilidir.⁵³ Fiziğin bir dalı olan termodinamiğe göre “gerçek olgular belirli bir yönde hareket eder ve nitel değişim içerir”. Bu yaklaşım yalnızca hareketi ve yer değişimini ele alan mekanikten

⁵² Georgescu-Roegen (1975: 364) yine de büyüme ve gelişme arasında “zorunlu ilişki” kurulamayacağını belirtmektedir. Yani büyüme olmadan da gelişme olabilir.

⁵³ Georgescu-Roegen daha önceki çalışmalarındaki ifadelerini yineleyerek şöyle belirtmiştir: “Termodinamik iktisadi değer fizikinin temelidir” ve “entropi kanunu doğası gereği tüm doğal yasaların en iktisadi olanıdır” (Georgescu-Roegen, 1975: 352-353). İktisadi süreçte düşük entropi yüksek entropiye dönüştürülür. Diğer yandan Georgescu-Roegen iktisadi değer-fiyat arasında olduğu gibi iktisadi değer ile düşük entropi arasında ilişki olduğunu söyler. Bir şeyin değerinin olması için düşük entropiye sahip olması gerekmektedir birlikte Georgescu Roegen böyle olmadığı durumları da belirtir. Örneğin zehirli bir mantarın, düşük entropiye sahip olmasına rağmen iktisadi değeri yoktur. Ya da insanlar daha yüksek entropili çırpılmış yumurtayı, çırpılmamış olana tercih edebilirler. Georgescu-Roegen ekler: “İktisadi süreç, şüphesiz, her bir lifinde entropiktir; ancak [lifin] dokunduğu yollar insan için fayda kategorisi tarafından izlenir”. Ona göre termodinamik ile iktisadi süreci birebir eşitleyemeyiz fakat bu yine de entropi yasasının iktisadi süreç üzerindeki hâkimiyetine dair tezi etkilemez (Georgescu Roegen, 1974: 282-283). Diğer yandan Georgescu-Roegen’in faydacılık eleştirisini de not etmek gerekir. Ana akım iktisatçılar “*homo economicus*” varsayımı ile birlikte tüm iktisadi davranışların merkezine faydacılığı koymaktadır. Georgescu Roegen standart fayda fonksiyonun hayatın her yerinde, örneğin köylü topluluklarında işlediğine dair argümanları reddederken Schumpeter’e bir atıfta bulunur. Schumpeter’in “köylü buzağısını satarken tıpkı borsa üyesinin hisse portföyünü satarken olduğu gibi kurnaz ve bencil davranır” çıkarımında Schumpeter’in köylünün tanımadığı kent pazarında öyle davrandığını kastettiğini, çünkü köylünün kendi tanıdığı bildiği köy toplumunda “borsa simsarı gibi” davranmayacağını belirtir (Georgescu-Roegen, 1974: 345).

oldukça farklıdır. Örneğin buharlı bir tren hareket ederken, kömür yanar, kömürün ısısı kazana akar, daha sonra buhar atmosfere salınır. Mekanik bir süreç gerçekleşmiştir. Kömür küle dönüşmüştür, toplam madde ve enerji miktarı değişmemiştir. Mekanikle çelişmeyen termodinamiğin birinci yasası (Korunum Yasası) buna tekabül eder. Termodinamiğe göre enerji kullanılabilir (*available*) enerji veya diğer adıyla serbest (*free*) enerji ile kullanılamayan (*unavailable*) enerji veya diğer adıyla bağlı (*bound*) enerji olarak ikiye ayrılmaktadır. Buharlı tren örneğinde ilk başta kömürün serbest enerjisi bir iş üretebilmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Fakat bu süreçte serbest enerjinin bu niteliği giderek değişime uğrar. Nihayetinde bağlı enerjiye dönüşerek tüm sisteme yayılır, bu iş için kullanılamaz hâle gelir. Bu bağlamda öncelikle entropi kavramını tanımlamak gerekir: Entropi “termodinamik sistemin evriminin belirli bir anında kullanılamayan enerji [bağlı enerji] miktarının bir göstergesi” olarak ifade edilebilir. Buna göre enerjinin tamamı veya çoğunun bağlı veya serbest olup olmadığına göre sırasıyla yüksek entropi ve düşük entropi olarak adlandırılabilir. “Evrende serbest enerjiden bağlı enerjiye doğru sürekli ve geri döndürülemez [*irrevocable*] bir şekilde niteliksel bozulma [*qualitative degradation*] vardır” ve bu klasik mekanik ile çelişen, termodinamiğin ikinci yasasına (Entropi Kanunu) tekabül etmektedir. Kapalı sistemde, geri döndürülemez şekilde, entropi sürekli artar: “Tüm enerji türleri giderek ısıya dönüşür, ısı sonunda öyle bir dağılır ki insan artık onu kullanamaz” ve “[e]ntropi bağlamında, organizmanın veya insanın her eylemi, dahası doğadaki herhangi bir süreç tüm sistem için bir açığa neden olmalıdır”. Böylece her işlem entropik açık (*entropic deficit*) meydana getirmektedir (Georgescu-Roegen, 1974: 5-6; 1975: 350-352, 354).

Georgescu-Roegen ana akımın klasik mekanik yaklaşımını bir sarkaca benzetmişti. Bu yaklaşıma göre iktisadi süreçte olaylar birbirini izleyen, tersinebilen bir döngüden ibaretti. Georgescu-Roegen buna karşılık termodinamiği açıklarken evrenin kum saati benzetmesi yapmıştır. Kum saati analojisi ile termodinamiğin birinci ve ikinci

yasalarını açıklamaktadır. Ona göre kum saati içindeki kum madde ve enerjidir, kum saati ise izole bir sistemdir. Yani dışarı ile madde ve enerji alışverişi yapılmaz. Yalıtılmış bir sistemde olduğu gibi kum saatinin içindekilerin miktarı sabittir. Bu durum termodinamiğin birinci yasasına tekabül etmektedir. Kum saatinin içindeki malzemeler (madde ve enerji) daima üstten aşağıya doğru akmaktadır. Ancak bu analojinin sıradan bir kum saatinden farkını termodinamiğin ikinci yasası belirler. Kum saatinin üst tarafındaki malzeme mevcut/kullanılabilir olanı, alt taraf ise artık kullanılamayanı gösterir. Dolayısıyla malzeme aşağı aktıkça niteliği değişmektedir. Ayrıca diğer bir önemli nokta kum saati yeniden çevrilemez. Aktıkça tükenen malzemenin kum saatini tersine çevirerek dolması mümkün değildir. Dolayısıyla yalıtılmış bir sistemde entropi daima atmaktadır⁵⁴ (1977: 267).

Georgescu-Roegen, iktisadi sürecin tamamen entropik olduğunu ve iktisadi mücadelenin düşük entropiyle ilişkili olduğunu, iktisat yaklaşımının mekanikten ziyade biyoloji disipliniyle temaslar ile kurulabileceğini, iktisatçılar arasında yalnızca Alfred Marshall'ın, özellikle “tersinmezlik” (*irreversibility*) ile ilgili yaklaşımıyla “iktisatçının gerçek Mekkesi”nin biyoloji alanı olabileceğini sezdiğini belirtmektedir (1974: 11). Fakat Marshall'dan sonra ana akım iktisatçılar biyoloji alanındaki gelişmeleri önemsememiştir. Georgescu-Roegen, biyofizik alanına önemli katkıları ile bilinen Alfred Lotka'ya atıfla

⁵⁴ Georgescu-Roegen dünyanın “kapalı bir alt sistem” olduğunu belirtir, dünya çevresi ile yalnızca enerji alışverişinde (çoğu tozdan oluşan meteorların düşüşünü görece göz ardı edilebilecek önemde görür) bulunmaktadır. Açık bir sistem olsaydı çevre ile madde ve enerji değişimi yapabilir buna göre entropisi artabilir ve azalabilirdi. Durağan durum ekonomisini ise evrenin kum saatinin yanına eklenmiş bir bobin ile nitelemektedir. Kapalı durağan alt sistemde bobin, kum saati ile yalnızca enerji değiş tokuşu yapmakta, içerideki madde miktarı sabit kalmaktadır. Georgescu-Roegen hareket eden maddelerin kinetik enerjiye sahip olduğunu, dolayısıyla dışarı ile salt madde alışverişi mümkün olmadığını ekler (Georgescu-Roegen, 1977: 268). Durağan durum iktisadında bu metafor iki kum saati ile açıklanmaktadır. Bir taraftaki kum saatinin üst kısmında güneş enerjisi yer alır. Güneş enerjisi sınırsızdır ve girdi hızını kontrol etmek mümkün değildir. Diğer taraftaki kum saatinin üst tarafında ise sınırlı fosil yakıt ve mineraller, alt tarafında ise atıklar yer almaktadır. Burada ise tüketim oranının kontrolü mümkündür. Bu kum saatinin alt ve üst boğumları arasında bir valf yer almaktadır, bu valf tüketim oranı ile ilgili “ayarlanabilir akış”ı göstermektedir. Bu valfin salınarak kaynakların ölçsüz kullanımının gelecek nesli olumsuz etkileyeceği ve sürdürülebilir olmayacağı vurgulanmaktadır (Daly, 2005: 104). Durağan durum iktisadının kum saati metaforunu kavrayışında önemli farkın “ayarlanabilir”lik olduğunun altını çizmeliyiz.

biyolojik süreç ile iktisadi süreç arasında bağ kuran “ekzosomatik evrim” (*exosomatic evolution*) sürecini kabul etmiştir. Buna göre insan “her bir organizmanın doğuştan parçası olan araçlar”ı yani “endosomatik araç”ları (*endosomatic instrument*) kullanır, bacak, kanat gibi... Zamanla insan sopayı kullanmaya, daha sonra iktisadi süreçle birlikte kendi ürettiği çekiç, bıçak, kayık, motor gibi “ekzosomatik araç”ları (*exosomatic instrument*) kullanmaya başlamıştır (1974: 11; 1975: 369). İnsanların kendi ürettiği ve organizması dışındaki araçların kullanımıyla, ekzosomatik evrimle iki olgu ortaya çıkmıştır: Toplumsal çatışmalar ve ekzosomatik araçlara bağımlılık (Georgescu-Roegen, 1975). Georgescu-Roegen’e göre bu iki olgu “ne biyolojik ne de iktisadidir”. O bu olguların “biyoiktisadi” olduğunu savunarak (1975: 369) “biyoiktisat” terimini kavramsallaştırmıştır⁵⁵ (Gowdy ve Mesner, 1998: 149). Ayrıca çalışmalarında (1975) temel biyoiktisat bilgilerine, biyoiktisadın asimetrlilerine ve biyoiktisat programına yer vermiştir. Biyoiktisat üç düşük entropi kaynağı arasındaki “çoklu asimetri”lere dayanmaktadır: güneşten kaynaklanan serbest enerji, dünyanın yüzeye en uzak yerlerindeki serbest enerji ve materyal oluşumlar. Asimetrlilerden biri stok (*stock*) ile akış (*flow*) arasından kaynaklanır. Karasal bileşen stok (kömür gibi) olduğu yerdedir. Bugünkü kullanımı gelecek neslin miktarını değiştirebilir. Akış ise güneşten kaynaklanır. Bugünkü kullanımı gelecekteki miktarını etkilemez, ayrıca güneş ışınımının akış hızı gibi etmenler insanın kontrolü dışındadır. İkinci asimetri erişilebilir malzemenin düşük entropisinin önemini ortaya koyar. Çünkü enerjiyi maddeye dönüştürmenin pratik bir yöntemi yoktur. Üçüncüsü uzun vadeli bakıldığında karasal serbest enerji stoku ile kıyaslandığında, güneş enerjisi akış miktarının devasa büyüklüğüdür. Biyoiktisadi olarak güneş enerjisi her

⁵⁵ Aslında ilk defa “biyoiktisat” sözcüğünü 1960’lı yılların sonlarında Jiri Zeman kullanmıştır (Bonaiuti, 2020: 48). Georgescu-Roegen bir röportajında ekonomideki en büyük tehlikenin fosil yakıtların hızla azalması olduğunu ve bunun (petrol) savaşlar ile ilişkisini belirtmiştir. Bu yanıt “iktisadi sürecin hemen hemen her açıdan biyolojik özü olan geniş bir konunun” yansımaları gösteriyordu, hatta bu alan onun “itikat”ı (*life creed*) hâline gelecekti. Bahsettiği bu alan biyoiktisat idi. Georgescu-Roegen bu sözcüğü ilk olarak, çalışmalarından etkilenen Çekoslovakyalı akademisyen Jiri Zeman’ın ona yazdığı mektuplarında kullandığını, kendisinin de memnuniyetle bu kavramı benimsediğini belirtmektedir (Georgescu-Roegen, 1975: 369; 1989: 227)

zaman daha risksiz ve makuldür. Dördüncüsü yoğunluk farkıdır. Endüstriyel bağlamda bakıldığında daha yoğun olan karasal kaynaklı enerji ile “anında daha çok iş” yapılabilir. Beşinci asimetri kirlilik açısından. Karasal enerji “zararlı”, “azaltılamayan” ve “kümülatif” kirlilik üretirken, güneş enerjisi bu konuda çok üstündür. Altıncısı insanın ve diğer türlerin hayatta kalmasının güneş ışınımına bağımlılığıdır. Tabii ki ekzosomatik bağımlılık nedeniyle diğer enerji kaynaklarına da ihtiyaç duysa da en temel bağımlılık güneş enerjisinedir (1975: 369 -372). Bu bağlamda Georgescu-Roegen (1975) bir biyoiktisadi program⁵⁶ önermektedir. Kendisi öncelikle “egzomatik evrimin endüstriyel konforundan tamamen feragat etmeyi önermenin aptalca olacağını” ayrıca bu biyoiktisadi program ile “insanlığın mağaraya veya daha doğrusu ağaca dönmeyeceğini” belirtmektedir.

1.3.2.3. Daly’nin Durağan Durum İktisadı

İktisadi düşünce tarihinde durağan durum iktisadı (*steady state economy*) çoğunlukla Mill ile ilişkilendirilmiştir. Mill “durağan durum” (*stationary state*) terimini kullansa da bu konuda düşünen ve yazan ilk iktisatçı değildi. Bu konuda Mill’i farklı kılan Smith, Malthus ve Ricardo gibi durağan duruma hoşnutsuz bir şekilde yaklaşmaması ve durağan durumu “olumlu bir gelişme” olarak görmesidir (Victor, 2022: 169). Bu

⁵⁶ Georgescu-Roegen’in önerdiği “asgari biyoiktisadi program” sekiz maddeden oluşmaktadır: Birincisi savaş ve savaşa dair tüm araç üretiminin yasaklanmasıdır. Bu konuda özellikle silah üreticisi olan ülkelerle uzlaşma gerekir. İkincisi böylece ortaya çıkacak büyük ölçekli “üretken güç” ile az gelişmiş ülkelerin yaşam standardı iyileştirilebilir. Üçüncüsü nüfusun organik tarıma geçilmesi ve nüfusun bu şekilde beslenebilmesine olanak tanıyacak düzeye kademeli olarak getirilmesi ile ilgilidir. Dördüncüsü güneş enerjisi genel kullanıma yönelik elverişli hâle getirilmelidir. Ayrıca “kontrollü füzyon” çalışmaları yapılmalıdır. Bu gelişmeler gerçekleşene dek ise enerji israfı önlenmeli, bu konuda düzenlemeler yapılmalıdır. Beşincisi gösterişçi tüketime yönelik “marazi arzular”a gem vurulmasıdır. Böylece bu golf aracı gibi şeylerin üretimi de yapılmayacaktır. Altıncısı moda ile ilgilidir. Georgescu-Roegen’e göre “her yıl ‘yeni’ bir araba almak, iki yılda bir evi yeniden biçimlendirmek biyoiktisadi bir suçtur”. Modaya yönelik yaklaşımın değiştirilmesi, böylece üreticilerin de dayanıklı mal üretimine yönelmesi gerekmektedir. Yedincisi dayanıklı şekilde üretilen malların aynı zamanda tamir edilebilir formda üretilmesi gerekliliğidir. Sekincisi çalışma biçimi ile ilgili “sonsuz” kısır döngüden kurtulmaktır. Georgescu-Roegen’in bu döngüyü şöyle örneklemiştir; “daha hızlı tıraş eden bir makine üzerinde çalışmak için daha fazla zamana sahip olmak amacıyla kendini hızlı tıraş etmek, daha da hızlı tıraş eden bir makine üzerinde çalışmak için daha fazla zamana sahip olmak amacıyla ve bu sonsuza kadar böyle sürecek” (1975: 377-378).

bağlamda iktisadi düşüncenin evriminde durağan durum iktisadının iyimser ve kötümser bakış açısının hâkim olduğu kutuplardan geliştiği söylenebilir. Durağan duruma karşı iyimser bakış açısı “arzu edilebilirlik” ile, kötümser bakış açısı ise “kaçınılmazlık” ile ifade edilebilir. Örneğin Malthus ve Smith sınırlı gezegende sınırsız büyümenin imkânsızlığını fark ederek durağan durumun kaçınılmaz olarak gerçekleşeceğini düşünmüştür. Mill’in ve J. M. Keynes’in açısından ise iktisadi büyümenin sonunu bir ideal olarak durağan durum temsil etmekteydi. O noktada artık maddi birikimden ziyade manevi doyumu sağlayan toplumsal gelişim önem taşıyacaktı. Bu zıt bakış açısını yansıtan ihtilaf Georgescu-Roegen ve öğrencisi Herman Daly arasında da canlanmıştır. Georgescu-Roegen kötümser bir bakış açısı ile durağanlığı bile korumanın imkânsızlığını ısrarla vurgulamaktadır. Durağan durum iktisadına önemli katkılar sunan ve aynı zamanda ekolojik iktisadın öncülerinden Daly⁵⁷ ise Georgescu-Roegen’in düşüncesi ile aynı temelden yola çıkmış ise de vardığı sonuç, yaklaşımı gibi farklıdır. Daly iyimser bir yaklaşım sergilemektedir ve durağan durum ekonomisine geçişi önermektedir. Buna göre durağan durum ekonomisine geçişle nicel artıştan ziyade niteliksel gelişim önemli olacaktır (Farley, 2020: 81-82).

Daly de Georgescu-Roegen gibi iktisat ve biyolojinin ilişkisini ortaya koymaktadır. Daly’e göre iktisat ile biyoloji aynı çekirdekten yeşermektedir. Bu çekirdekte aynı temel konu yer almaktadır: “yaşam süreci”. O bu disiplinlerin yaşam sürecinin nasıl ele aldıklarını açıklamak için ise Bates’in analogisine aktarır: Buna göre “biyolojinin çoğu ‘deri içindeki’ yaşam sürecine odaklanır, tek istisnası ‘deri dışındaki’ yaşam sürecine odaklanan ekolojidir”. Bu analogiye iktisadi bir perspektif getiren Daly’e göre “iktisat, dış derideki yaşam sürecini çalışan ekolojinin, [dış derideki yaşam sürecinin] *emtiyalar* ve bunların karşılıklı ilişkileri tarafından domine edildiği kadarıyla

⁵⁷ 1980’li yıllara gelindiğinde “büyüme karşıtı kaleyi neredeyse tek başına tutan” Daly, büyümeye yönelik eleştirel yazının uzun yıllar önde gelen savunucusu olmuştur. Daha sonra ekolojik iktisat alanı gelişmiştir (Spash, 2020: 2).

inceleyen kısmıdır” (Daly, 1968: 392). Metabolizmadaki yapım-yıkım süreçleri (anabolizma-katabolizma) ile ekonomideki üretim ve tüketim süreçleri benzerlik taşımaktadır. Ayrıca yaşamın iç ve dış katmanlarındaki sürecin amacı ve çıktısı aynıdır, amaç yaşamın sürdürülmesi, maddi çıktı atıktır. Ekonomide bir diğer amaç ise yaşamdan keyif almaktır (1968: 394). Buna göre yaşam sürecinin iç ve dış katmanlarının incelenmesine yönelik Daly’nin interdisipliner yaklaşımının biyoloji, ekoloji ve iktisadın bütünlüklü yapısını ortaya koyduğu söylenebilir.⁵⁸ Daly (1968) çalışmalarında yaşam sürecinin iç katmanlarının biyolojik ve dış katmanlarının iktisadi çözümlenmesine evrimsel boyutları ile yaklaşmış ve durağan durumu incelemiştir.

Daly ‘sıfır büyüme’ yerine ‘durağan durum’ kavramını kullanmayı tercih etmektedir.⁵⁹ Aslında her iki kavram da brüt fiziksel birikimin durdurulduğu bir olgunluk durumunu göstermektedir. Fakat Daly durağan durum kavramını daha açıklayıcı bulmaktadır. Çünkü sıfır büyüme, ilerlemenin artık olmadığı “ebedi statik donma”yı çağrıştırdığından yanlış anlaşılmalara ve hatalı değerlendirmelere sebep olmaktadır. Ona göre ‘büyüme’ kavramına zamanla devamlı olumlu çağrışımlar getiren anlamlar yüklenmiş, büyümenin ilk anlamı -‘baş göstermek ve gelişerek olgunlaşmak’- gerilerde kalmıştır. Hâlbuki büyüme kavramı bu olgunluk durumunu içermektedir (Daly, 1972:

⁵⁸ Özellikle ekoloji ve ekonominin bütünleştirilmesine yönelik çabalar üç farklı teorik temele dayanmaktadır: İktisat emperyalizmi, ekolojik indirgemecilik ve durağan durum iktisadı. Bu üç yaklaşım da ekonomiyi ekosistemin bir alt sistemi olarak kabul etmektedir. Ayrıca büyümenin sınırları konusunda da ortak paydada buluşmaktadırlar. Ancak “ekonomi ve ekosistemin geri kalanı arasındaki sınır” a yaklaşım ve dolayısıyla politikalar açısından farklılık görülmektedir. Neoklasik temelleri olan iktisat emperyalizmi, ekonomik alt sistemi, ekosferi tamamen kapsayacak kadar büyümeyi hedeflemektedir. Ekosferdeki her şey bireyin sonsuz istek ve ihtiyaçlarını karşılaması açısından fiyatlandırılır, fiyat sistemi ile dışsallıklar içselleştirildiği sürece ekonomik genişleme meşru kabul edilir. İktisat emperyalizmi her şeyi faydaya indirgemektedir. Aynı zamanda “doğal dünyanın nesnel kısıtları”nı göz ardı etmektedir. Ekolojik indirgemecilik ise “deterministik doğa yasaları” ile her şey açıklanmaya çalışılmaktadır, hatta ekonomik alt sistemin sınırlarını silerek, amacın ve iradenin olmadığı, politikadan arı, “materyalist deterministik bir sistem” ile yaklaşılmaktadır. Durağan durum iktisadı ise ekonomik alt sistemin sınırını, iktisadi emperyalizm gibi genişletmeye, ekolojik indirgemecilik gibi ortadan kaldırmaya çalışmadan ekonomi ile ekosistem arasındaki “karşılıklı bağımlılığı ve niteliksel farkı” kabul etmektedir. Durağan durum iktisadı ekonomik alt sistemin optimum sınırları doğrultusunda bu alt sistemin ekolojik olarak sürdürülebilirliğini amaçlamaktadır (Daly, 2015: 8-10).

⁵⁹ Daly ‘*steady state*’ (sabit durum) ile ‘*stationary state*’ (durağan durum) kavramlarının eş anlamlı olduğunu, *steady state* kavramının daha çok doğa bilimlerinde, *stationary state* kavramının ise yaygın olarak iktisatta ve nüfus biliminde kullanıldığını belirtmektedir. Kendisi genel olarak çalışmalarında *steady state* kullanmış, *stationary state* kavramını ise klasik iktisat bağlamında kullanmıştır (Daly, 1973: 12, 14).

945). Daly'e göre fiziksel birikimin kesildiği olgunluk durumunu gösteren “durağan durum ekonomisi fiziksel zenginlik stoklarının (insan eserinin) [*artifacts*] sabit tutulması ve sabit nüfus ile tanımlanır”. Buna göre nüfus ve sermaye “arzu edilen düşük girdi çıktı oranı düzeyinde” (yani Daly’nin deyişi ile “*throughput*”) tutulur. Girdi çıktı düzeyi örneğin düşük düzeylerde doğum ve ölüm oranlarının eşitlenmesi ve yine düşük düzeylerde fiziksel üretim ve amortisman oranlarının eşitlenmesidir. Burada nüfus ve sermaye bağlamında düşük düzeylerde girdi çıktı akışı ile insan ömrünün uzaması ve fiziki dayanıklılık amaçlanmaktadır (Daly, 1974a: 15; 1974b: 156). Girdi ve çıktının olduğu iki uçtan oluşan bu süreçler entropiktir, “stokları sürdürmenin maliyeti olarak görülen girdi çıktı akışı [*throughput flow*] girdi ucunda düşük entropili kaynakların çıkarılmasıyla (tükenmesiyle) başlar, çıktı ucunda eşit miktarda yüksek entropili atıkla (kirlilikle) sonlanır” (Daly, 1974a: 15). Bu biyoiktisadi süreçte hammaddeler doğadan elde edilerek insanlar için ürünlere dönüştürülür, ardından atık olarak doğaya yeniden salınır. Örneğin iktisadi süreçlerde gereken enerjinin çok büyük bir kısmı fosil yakıtlardan elde edilir. Fosil yakıtlar ise yenilenemezdir ve sınırlı miktardadır. Fosil yakıtların kullanım miktarı yeni keşiflere göre bir hayli uzaktadır. Yenilenebilir enerji kullanımı ise çok düşük düzeylerdedir (Farley, 2020: 79). Bu süreçte sabit girdi çıktı akışı ile durağan durumun sağlanması gerekmektedir.

Daly (1974a)’e göre “nihai verimlilik (*ultimate efficiency*) hizmetin girdi çıktı düzeyine oranıdır”. Buna ilişkin denklem şöyle ifade edilmektedir:

$$\text{Nihai verimlilik (} \textit{ultimate efficiency} \text{)} = \frac{\text{Hizmet}}{\text{Girdi Çıktı (Throughput)}} = \frac{\text{Hizmet}}{\text{Stok}} \times \frac{\text{Stok}}{\text{Girdi Çıktı (Throughput)}}$$

(1)
(2)
(3)

Daly hizmet, girdi çıktı ve stok terimlerini şöyle açıklamaktadır. Hizmet “iktisadi faaliyetin nihai faydası”, girdi çıktı ise “nihai maliyet”tir. Makineler, tüketim malları, vasıflı insan stoku (örneğin doktor) hizmet üretir ve ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir. Bu

bağlamda stoklar ise “birikmiş bir girdiçikti akışı”dır. Dolayısıyla Daly’e göre girdi çıktı maliyet olduğuna göre, bu fiziksel zenginlik stoku da bir maliyettir. Yani “bir hizmetin sağlanması için kısa süreli de olsa girdiçikti akışı önce stoklara birikmelidir”. Stoklar “hizmet sağlayan ve korunması ile yenilenmesi [*replacement*] için girdiçikti gerektiren ara büyüklüklerdir”. Denklemden stoklar önce (2.oran) maliyet, sonra (3.oran) fayda olarak görünmektedir. İki oranın çarpımı ile birbirini götürür (Daly, 1974a: 15; 1974b: 156, 159). Bu denklem (1); iki tür verimliliği içermektedir. İlk olarak hizmet verimliliği (2), yani stokların ihtiyaçların karşılama gücüdür. Bu anlamda hizmet verimliliği insanların istekleri ve beceri doğrultusunda şekillenir ve aslında bunlar sınırını oluşturmaktadır. İkincisi ise koruma verimliliği (3), yani fiziki stokların korunması açısından termodinamiğin enerjinin korunumu ve entropi ile ilgili yasaları (1. ve 2 yasa) ile ilişkilidir (Daly, 1974b: 158-159).

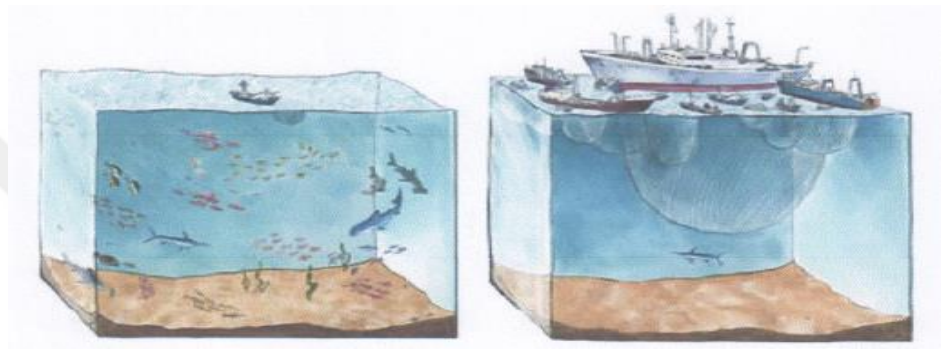
Tanımlar gereği stoklar yeterlik veya olgunluk kavramına karşılık gelen bir düzeyde sabit olduğundan, durağan durumdaki ilerleme nihai verimliliği (1. oran) iki şekilde artırmaktan oluşur: stokları daha az girdi çıktı düzeyi ile koruyarak (3. oranı veya ‘koruma verimliliği’ artırarak) ve aynı stoktan birim zaman başına daha fazla hizmet alarak (2. oranı veya ‘hizmet verimliliği’ artırarak). Termodinamik yasaları koruma verimliliğinin gelişmesine teorik bir sınır sağlar. İnsan midesi [istek/iştah anlamında] ve sinir sisteminin sınırlarından kaynaklanan hizmet verimliliğinde herhangi bir artışa ilişkin teorik bir sınır olup olmadığı daha az açıktır, ancak benim görüşüme göre olasıdır (Daly, 1974a: 15).

1.3.2.3.1. ‘Boş Dünya’ ve ‘Dolu Dünya’

Daly, insan nüfusunun ve ekolojik ayak izinin giderek arttığını, “dünyanın bizimle ve eşyalarımızla doldukça, daha önce burada olan şeylerden boşaldığını” belirterek ‘boş dünya’ (*empty world*) ve ‘dolu dünya’ (*full world*) kavramlarını ele almaktadır. Boş dünyada kurulan iktisadi düşünme sistematığının artık dolu dünyayı açıklamaya yetmediğini belirtmektedir. Özellikle ana akım neoklasik iktisatçıları sürdürülebilirliği görmezden gelerek, büyümeye sıkı sıkıya bağlı oldukları için eleştirmektedir. Mikro

iktisat alanında dahi bireyler ve firmalar faaliyetlerini sonlandırmaları gerektiğinde bunu dikkate almaktadırlar. Marjinal maliyetin marjinal faydaya eşitlenmesi bir işarettir. Makro iktisatta durmaya ilişkin bir işareti gözetken kural yer almamaktadır. Biyofiziksel sınırlarda bu işaretin dolu dünyada çoktan belirmesine rağmen (Daly, 2005: 102). Şekil 1’de boş ve dolu dünya kavramları betimlenmekte, Şekil 2’de boş ve dolu dünyada ekonomi ve ekosistem hizmetleri gösterilmektedir.

Şekil 1: Boş Dünya ve Dolu Dünya

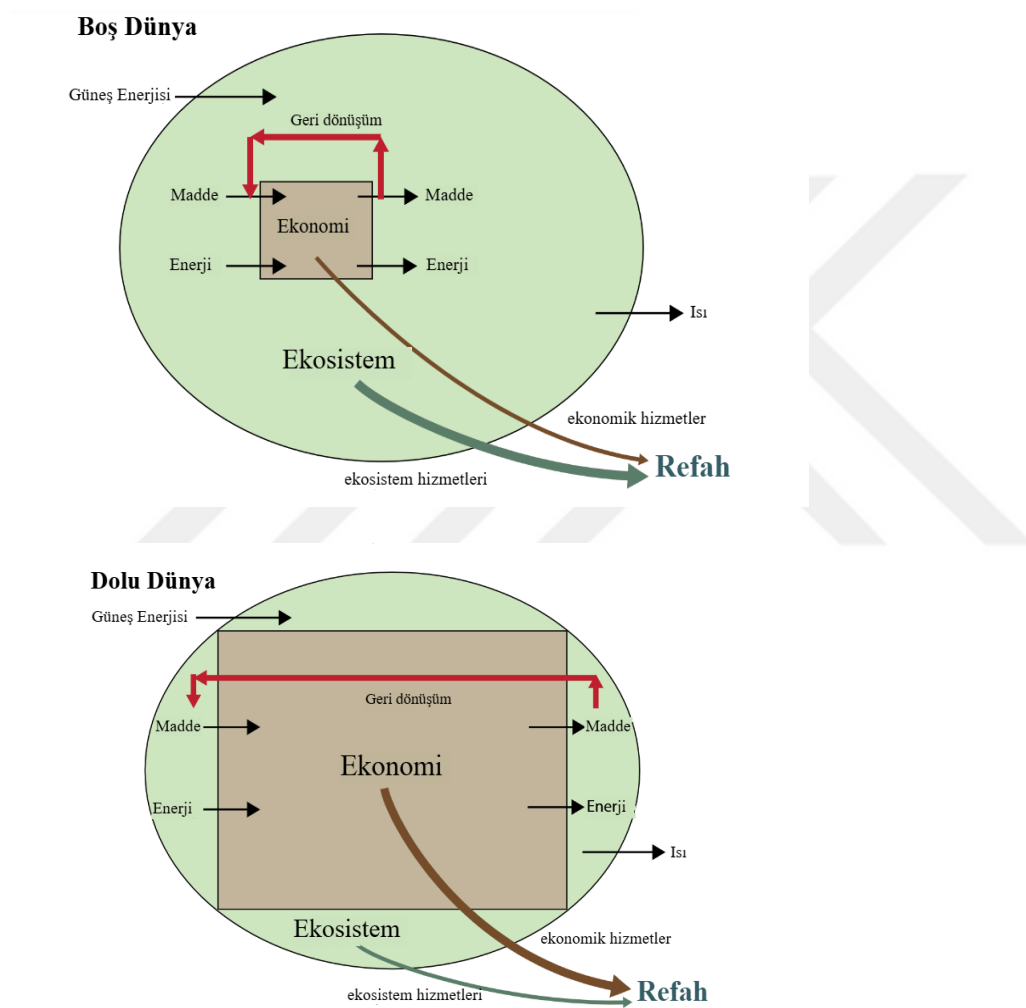
Kaynak: (Daly, 2015: 4)

İktisadi büyüme ile ekosistemin korunması çatışma hâlinindedir. Ekosfer “sonludur, büyüyememez, maddi olarak kapalı”dır. Yalnız güneş enerjisinden gelen girdi çıktı sürecine açıktır. Güneş enerjisi daimidir, fakat büyüzmez. Ekonomi de bu “ekosferin açık bir alt sistemi”dir⁶⁰. Fiziksel olarak ekonomi büyüdüğünde ekosistemden madde ve enerjiyi kendine dahil eder. Termodinamiğin birinci yasasına (Korunum Yasası) ekosistemde yer alan maddenin doğal hâlini dönüştürmektedir. Ekonomi büyüdükçe ekosistemin alanı daralmaya başlamaktadır. Şekilde ekonomiden ve ekosistemden refaha doğru giden oklar görünmektedir. Ekonomik hizmetlerden sağlanan faydaların boş dünyada kapladığı alan (ekonomiden refaha giden ince ok) daha küçüktür. Dolu dünyada

⁶⁰ Bunun aksini, yani çevrenin ekonominin bir bileşeni olduğu, büyümenin selameti için çevrenin ekonomiye entegre edilmesi gerektiğini savunan görüşler yaygındır. Hatta İngiltere’de hükümete rapor hazırlayan ve tavsiyeler sunan Doğal Sermaye Komitesi (*Natural Capital Committee*) gibi organların çalışmaları bu görüşü yansıtmaktadır (Daly, 2015:1).

ise tam tersidir. Büyümenin maliyeti ise olarak ise ekosistem hizmetlerinin feda edilmesinde görülmektedir. Ekosistem hizmetlerinin kapladığı alan boş dünyada (ekosistemden refaha giden kalın ok) daha geniştir. Dolu dünyada ise ekosistemden feragat edildikçe artan oranda azalmaktadır. Ekonomi büyüdükçe azalan marjinal fayda, ekosistemden feragat edildikçe artan marjinal maliyet ortaya çıkmaktadır⁶¹ (Daly, 2005).

Şekil 2 : Boş Dünyada ve Dolu Dünyada Ekonomi ve Ekosistem Hizmetleri

Kaynak: (Daly, 2015: 2)

⁶¹ “Biyosfer sonludur, büyümez, kapalıdır (daimî güneş enerjisi girişi hariç) ve termodinamik yasalarla sınırlandırılmıştır. Ekonomi gibi herhangi bir alt sistem bir noktada büyümeyi bırakmalı ve kendisini durağan [sabit] bir duruma benzer dinamik bir dengeye uyarlamalıdır. Doğum oranları ölüm oranlarına eşit olmalı ve malların üretim oranları amortisman oranlarına eşit olmalıdır” (Daly, 2005: 102).

Dolu dünyada “entropik girdiçktı çok büyük olduğunda, doğal kaynakların yenilenme kapasitesini veya doğanın havzalarının özümleme kapasitesini bozar”. Doğal kaynaklar giderek emek ve sermayeye göre daha kıt bir faktör olmaya başlamaktadır. Örneğin önceden boş dünyada balık avcılığını sınırlandıran tekneler ve balıkçı sayısıydı. Artık sınırlayan ve balık avcılığını belirleyen şey doğal sermayedir, yani balıkların sayısı ve üreme kapasiteleridir. İktisadi mantıkla sınırlayıcı olana yatırım yapılacaksa, buna göre avın azaltılması, biyoçeşitliliğin korunması gibi sürdürülebilir yöntemlere başvurulmalıdır (Daly, 2015: 4).

Kesilmiş kereste üretimini nihai olarak ne sınırlar? Motorlu testerelerin, kereste fabrikalarının ve oduncuların sayısı mı yoksa kalan ormanlar ve yeni ağaçların büyüme hızı mı? Sulamalı tarımdan elde edilen mahsulleri ne sınırlar? Boru, fıskiye ve pompa sayısı mı yoksa akiferlerdeki su stoku, onların yeniden dolum oranı ve nehirlerdeki yüzey suyu akışı mı? Pompalanan ham petrol varillerinin sayısını ne sınırlar? Sondaj kulesi sayısı mı yoksa kalan erişilebilir petrol yatakları mı? Bütün fosil yakıtların kullanımını ne sınırlar? Madencilik teçhizatlarımız ve yanmalı motorlarımız mı yoksa atmosferin ortaya çıkan sera gazlarını şiddetli iklim değişikliğine yol açmadan soğurma kapasitesi mi? Her durumda [sınırlayan] insan yapımı sermayeden ziyade, ikincisi [olan] doğal sermayedir (gerek kaynak gerek havza). (Daly, 2015: 4-5).

Ana akım iktisatçıların sınırlayıcı faktörün bu değişimine tepkileri ise şöyle olmuştur: Ya nostaljik boş dünyalarında yaşamaya devam ederek görmezden gelmeyi tercih etmişlerdir. Ya GSYH’ye bir ruhanilik yükleyerek fiziksel bir toplam olduğunu yadsımışlardır. Ya da böyle bir değişimi reddederek zaten doğal sermaye ve insan sermayesinin arasında ikame ilişkisi olduğunu savunmuşlardır. Fakat Cobb Douglas gibi üretim fonksiyonlarında olduğu gibi üretim faktörlerinin matematiksel olarak çarpılmasının gerçek dünyada yeri yoktur. Gerçek dünyada üretim “çarpım değil dönüştürme”dir (Daly, 2015: 5).

1.3.2.3.2. ‘Büyüme Çılgınlığı’nın Eleştirisi ve Büyüme Üzerine Yanılgılar

Daly ‘büyüme çılgınlığı’na (*growthmania*) karşı durağan durum ekonomisini önermektedir. Durağan durum özünde “fiziksel bir kavram”dır ve aynı zamanda nüfusu ve fiziksel zenginliği sabit tutabilmek açısından toplumsal ve etik yönleri sahiptir. Daha düşük maden girdiçiktü düzeyi (*throughput*) ile örneğin daha az ve yeterli araba üretimi hedeflenir. Bu bağlamda girdiçiktü düzeyinin aslında GSMH’ye eşit olduğu söylenebilir. Buradaki GSMH “yıllık üretim akışı”nı temsil etmektedir. Reel GSMH “[F]iziksel bir toplamdaki *nicel* değışimin değeri *indeksi*dir. Fiziksel toplam, yeni mal ve hizmetlerin yıllık üretiminin piyasalaşmış akışdır” (1974b: 156). İktisadi büyüme de geleneksel olarak reel GSMH artışını ifade etmektedir (1975a: 16). Sınırsız iktisadi büyüme saplantısı ile içine düşülen çılgınlığı Daly (1974a: 17) şöyle tarif etmektedir: “Sınırsız iktisadi büyümeyi mümkün kılmak amacıyla dünyayı yeniden tasarlayanın teknokratik projesi (ekosfer yerine teknosfer getirilmesi) yeterince aşağılanmayan, ‘büyüme çılgınlığı’ [*growthmania*] etiketini almış bir parça kibirdir”.

Daly’e göre büyüme çılgınlığının kökeni Ortodoks düşüncede kıtlık (*scarcity*) ve istekler (*wants* veya *needs*) kavramlarına yaklaşım ile açıklanabilir. İktisadi düşüncede istek ve ihtiyaçlar ile ilişkili olarak kavranan kıtlık, görelî kıtlık (*relative scarcity*) ve mutlak kıtlık (*absolute scarcity*) olarak iki şekilde ele alınmaktadır. Görelî kıtlık -diğer bir deyişle Ricardocu kıtlık- kıyas içermektedir ve şöyle tanımlanabilir: “Belirli bir kaynağın başka bir kaynağa veya aynı kaynağın daha düşük kalitesine göre kıtlığı”. İktisadi düşüncede görelî kıtlığa çözüm olarak “ikame” önerilmiştir. Yani bu yaklaşımda görelî olarak bol olan kaynakların kıt kaynaklar yerine kullanılması söz konusudur. Bu ikamenin gerçekleşmesi için teknoloji ve fiyat sisteminden yararlanılmaktadır. Mutlak kıtlık ise -diğer bir deyişle Maltusçu kıtlık- kıtlığı daha genel ve bütünsel düzeyde ele almaktadır. Yani mutlak kıtlık “genel olarak tüm kaynakların nüfus veya kişi başı tüketim seviyelerine göre kıtlığı” anlamına gelmektedir. Mutlak kıtlık ikame ile azaltılabilse de

tamamen ortadan kaldırılamaz. Çünkü kaynaklar “sonlu”dur. Nüfusun ve kişi başı tüketimin artışı kaynakların sonuna daha da yaklaşılmaya sebep olacak, dolayısıyla mutlak kıtlık artacaktır. Ayrıca termodinamik yasaları ve entropik süreçler kaynaklardan sonsuz yararlanılmasına izin vermemektedir. Bu nedenle teknoloji ve fiyat sistemi bu noktada çözümsüz kalacaktır. Daly Ortodoks iktisadın kıtlığa yaklaşımının göreceli kıtlık bağlamında olduğunu belirtir ve Barnett ve Morse (1963)’un çalışmasından bu düşüncüyü en iyi şekilde özetleyen bir alıntıyı aktarır: “‘Doğa, kaçınılmaz genel bir kıtlık değil, belirli kıtlıklar dayatmaktadır’”. Bu bakış açısından dolayı Ortodoks iktisat ısrarla ikameyi kıtlığa dair çözüm olarak sunmaktadır. Fiyat sistemi ve vergileme yoluyla “‘dışsallıkları içselleştirerek’”, çevre kirliliği sorunu basite indirgenmektedir. Daly’nin işaret ettiği üzere, Beckerman (1972)’in çalışmasında görüleceği gibi sorun yalnızca “‘basit bir yanlış kaynak tahsisini düzeltme meselesi’”nden ibarettir (1974a: 17; 1974b: 152). Aynı durum istekler (*wants*) konusunda da yaşanmaktadır. İstekler mutlak istekler (*absolute wants*) ve göreceli istekler (*relative wants*) olarak iki şekilde ele alınabilir. Daly’e göre Ortodoks iktisat bu ayrımı görmezden gelse de⁶² Keynes (1963[1931]) “Torunlarımızın Ekonomik Olanakları” çalışmasında bunun üzerine özellikle eğilmiş ve bu kavramları tanımlamıştır (1974b: 153). Buna göre istekler (ihtiyaçlar) diğer insanlarla kıyaslandığında ortaya bir üstünlük emaresi olarak ortaya çıkıyorsa göreceli; diğer insanları baz almadan ortaya çıkan istekler (ihtiyaçlar) ise mutlaklardır. Mutlak ihtiyaçlar sınırlı iken, göreceli isteklerin bir sınırı yoktur. Ortodoks iktisat yalnızca göreceli istekler kavramını temel alarak teorisini inşa etmiştir. Temel yaklaşım ihtiyaçların sınırsızlığı üzerinedir. Bu durum büyümeye ilişkin yaklaşıma da yansımıştır. Göreceli isteklerin tatmini ve üstünlük arzusu için ise yalnızca genel bir büyüme yeterli gelmeyecektir. Büyüme ve eşitsizliğin kol kola gelmesine göreceli isteklerin karşılanması için cevaz verilmektedir (1974a: 18). Daly’e göre

⁶² Daly (1974b: 153) Ortodoks iktisadın isteklerle ilgili bir ayrıma gitmediğini, istekleri (ihtiyaçları) tamamen “doyumsuz” olarak nitelediğini, bunun nedeninin “değer yargısı”ndan arı bir bilim yapabilmek olduğunu iddia ettiklerini belirtir. Ayrıca ‘yalnızca iyi şeyler için istek’ olan etik isteği “bireysel zevk”e indirgeyerek göz ardı etmektedir.

büyüme bir ideolojidir, bu anlamda “güç”, “prestij” timsalidir, ayrıca “yeniden dağıtımın bir ikamesi”dir (1974a: 19).

Tüm kıtlığın göreliliği ve tüm isteklerin mutlaklığı dogmalarının çıkarımı büyüme çılgınlığıdır. Büyüme *olasılığını* sınırlayacak mutlak bir kıtlık yoksa (görelî olarak bol olanın görelî olarak kıt kaynaklar için sonsuz ikame edilebilirliği) ve büyümenin *arzu edilebilirliğini* ve etkisini sınırlayacak yalnızca görelî istekler yoksa (genel olarak istekler sonsuzdur ve tüm istekler büyümeyle tatmin edilebilir ve eşit derecede değerlidir), o zaman “sonsuz kadar büyüme ve ne kadar çok o kadar iyi” makul [mantıklı] sonuçtur. Ayrıca [bu] zamanda büyüme ortodoksluğunu termodinamiğin ikinci yasasına hem de sağduyuya karşı bir teori [ve] hüsnükuruntunun [*wishful thinking*] titiz bir uygulaması olarak ortaya koyan *saçmaya indirgeme* [*reductio ad absurdum*]⁶³’dir. Mutlak kıtlık ve görelî istekler gibi şeylerin varlığı basitçe acımasız bir gerçektir. Dahası büyüme devam ettikçe bu son kategoriler eninde sonunda marjda baskın hale gelir. Mutlak kıtlık ve görelî isteklerin çıkarımı, büyüme çılgınlığının tersi yani durağan durumdur (Daly, 1974a: 18).

Daly büyüme yanlısı savları bir kateşizme⁶⁴ benzetmektedir. Bu düşünce biçimi yanılıgılarla doludur. Bu yanılıgılardan birisi değere ilişkin indirgemeci yaklaşım ve fiziksel bağlamın göz ardı edilmesidir. Buna göre büyüme savunucusu ana akım iktisatçılar büyük ölçüde değere odaklanmış ve değeri salt para ile ölçmeye kalkmışlardır. Bu yaklaşımın anlamı “ölçülen somut [bir] gerçekliğin, soyut ölçü birimiyle özdeşliğe indirgenmesi”dir. “Para fetişizmi”nin iktisadi düşünceye hâkimiyeti “gerçek biyo-fiziksel dünya”dan ve zenginliğe bakış açısında fiziksel temellerden kopuşu getirmiştir. Tabii ki bu yaklaşım büyüme kavrayışına da yansımıştır (1972: 946).

Büyüme yaklaşımının büyüme kavramının ‘olgunlaşmak’ anlamını yadsımları dışında diğer yanılıgısı, büyümeyi yegâne ve ulvî amaç tayin ederek ‘sağlıklı bir

⁶³ Mantıksal sonuçları saçmalığa varan önermenin çürütülmesi anlamına gelmektedir. Bir önermenin ispatlanması için tersinin imkansızlığı gösterilir. Ayrıca bu tabir “olmayana ergi”, “abese irca” olarak da bilinmektedir (Ankara Sosyal Bilimler Vakfı Sosyal Bilimler Sözlüğü; Merriam-Webster)

⁶⁴ Kateşizm sözlük anlamı olarak “insanlara Hristiyan dininin inançlarını öğretmek için kullanılan bir soru ve cevap setidir”. Aynı zamanda “sabit soru cevap ve yönergeler kümesi” olarak da kullanılmaktadır (Oxford Learner Dictionaries). ABD Katolik Piskoposlar Konferansı’na göre, kateşizm Hristiyanlığı öğretmek ve öğrenilmesini kolaylaştırmak amacıyla temel din öğretilerini özet olarak gösteren, din eğitime yönelik “referans” metindir (USCCB).

ekonomi”nin güçlü emaresi olarak görmeleri, teknoloji ise büyümeyi itici bir güç olarak ele almasıdır. Durağan durum iktisadında “teknolojik ve ahlaki evrim” (*technological and moral evolution*) büyümeden önemlidir ve önceliklidir, büyümeyi peşinden getirir. Burada büyüme yalnızca durağan durumlar arasındaki geçiş sürecidir. Belirli bir nüfus ve zenginlik düzeyinde durağan durumda, teknolojik ve etik değerlerde gelişim yeni bir düzeyi işaret edecektir. “Arzu edilebilir” ve “mümkün” bir noktadaki bu düzey temel odaktır. Bu odağa ise temel kaide büyüme saiki olmaksızın gelinmiştir (1972: 946).

İktisadi büyümeye ilişkin bir sınırın olmadığını düşünenler birçok sorunu aşmak için ‘üstel büyüyen’ teknolojiyi işaret etmektedir (1974a: 18). Bu bağlamda Daly’e göre “teknoloji büyümecilerin kiliselerini üzerine inşa ettiği kayadır”. Yaklaşımlarının temeline teknoloji konularak teknoloji somutlaştırıp, nicelikselleştirilmektedirler ve ekonometrik yöntemlerle üstel büyüdüğü ileri sürülmektedir. Aynı zamanda çevre yıkımı karşısında bir “antikor” olarak teknolojiye başvurulmaktadır. Dolayısıyla bu bakış açısı, yani antikor varsa, çözüm vardır yaklaşımı, çevre yıkımının da üstel büyüyebileceğine cevaz vermektedir (Daly, 1972: 949). Hâlbuki teknolojiye varsayılan bu ‘üstel büyüme’ tam olarak ölçülemez.⁶⁵ Yalnızca girdi çıktı süreci bu bağlamda bir şey gösterebilir. Ayrıca fiziksel termodinamik yasaları gereğince teknolojinin mutlak kısıtlılığı aşması zaten mümkün değildir. Ortodoks iktisattaki teknolojiye ilişkin bu bakış açısının kendisi “sorunun bir parçası”dır. Teknolojiye ilişkin niceliksel yaklaşım sorunu daha da çetrefilli hâle getirmektedir. Daly teknoloji ile ilgili olarak “nitel değişim”in gerektiğini belirtmektedir ve tamamen teknik ve teknolojiye bel bağlanmasını şöyle eleştirmektedir: “Teknoloji

⁶⁵ Daly Büyümenin Sınırları raporunda incelenen beş unsura teknolojinin de eklenmesi gerektiği üzerine getiren eleştirilere, tahminlerde yer alan bu beş unsurun zaten geçmişten beri gelişen teknolojinin etkilerini taşıdığını ileri sürmektedir. Ayrıca teknolojinin etkisi gelecekte de değişecektir, dolayısıyla teknolojinin üstel büyümesi bir noktada spesifik önem arz etmemektedir. Daly teknolojiyi çözüm olarak sunanlara karşı üzerinde düşünülmesi gereken sorunun “teknolojinin türü” ve buna ilişkin “kurumsal” yapı üzerine olduğunu belirtmektedir (Daly, 1972: 950).

şapkadan tavşan çıkarmayı sürdürürken, şapkadan bir fil çıkaramayacak – daha da büyük fillerden oluşan sonsuz bir fil dizisi şöyle dursun!” (1974a: 18).

Daly’e göre diğer bir yanılgı ve aynı zamanda bir büyüme çılgınlığı ise büyümenin maliyetlerini hesaba katmamaktır. GSMH’nin maliyeti ölçülmeye yanaşılmamakta üstelik daha da kötüsü bazı maliyetler fayda sayarak GSMH’ye eklenmektedir. Bu maliyetler üretimden kaynaklı “istenmeyen yan etkiler”den korunmak için yapılan harcamaları içermektedir. Maliyetlerin de fayda olarak eklenmesiyle oluşturulan GSMH artışı arayışının büyüme çılgınlığının da ötesi “aşırı büyüme çılgınlığı” (*hyper-growthmania*) olduğu söylenebilir. Daly’e göre “azalan marjinal faydalar artan marjinal maliyetlere eşitlendiğinde GSMH büyümesi durmalıdır”. Bunun içinde maliyet ve faydalar hesaplanmalıdır (1972: 946). Öte yandan kimi iktisatçılar çevre kirliliğinin ve yeni kaynak keşiflerinin maliyetine çözüm olarak büyüme artışını göstermektedir. Daly maliyetler ölçülmediği için ve bazıları fayda olarak hesaba katıldığı için, büyümenin zenginliği artıracığından nasıl emin olduklarını sorgulamaktadır. Marjinal maliyet ve marjinal fayda eğrileri -teknoloji gibi etkilerle öncesinde eğriler aşağı ve yukarı kaysa bile- nihayetinde kesişecektir. Ana akım iktisatçılar büyüme için daha fazla büyümeye yönelik çivi çivi söker (*hair of the dog that bit you*) yaklaşımı sorunu içinden çıkılmaz hâle getirmektedir. Daly’e göre “eğer aşırı dozda bir ilaç birisini hasta ediyorsa, daha fazla ilaca değil, istifra ettiriciye ihtiyaç duyar” (1972: 947). Diğer yandan GSMH akışına maliyet olarak görmeyen bu ana akım Ortodoks bakış açısı bir “akış fetişizmi” içindedir. Akışı odağa almalarının aslında iki sebebi vardır: İlki ekolojik ardılığın geldiği aşamaya ana akım iktisadi teorinin yetişememesidir. İktisat teorisi tıpkı genç ekosistemlerdeki ekonomide olduğu gibi üretim verimliliğini artırma peşindedir. Oysa olgun ekonomilerde mevcut biyokütle stokunun üretilen biyokütlenin yıllık akışına oranı yükseltme eğilimi söz konusudur. İktisat teorisi ekolojik ardılığın izdüşümündeki farklılığı yakalayamamaktadır. Diğer sebep ise ideolojiktir. Yalnızca akışa odaklanmak ve temel

konu olarak geliri ele almak bir anlamda mayınsız bölgede çalışmaktır. Çünkü gelir dağılımında adalet konusunda, cepte bir teori (marjinal verimlilik teorisi) mevcutken, herkesin bir parça bile olsa elde ettiği gelirin üzerinde durmak gayet tehlikesiz ve sakin sularda yüzmeye benzemektedir. Liberal yaklaşımla akışa odaklanmak, radikal düzlemde servet dağılımı konusunu bulanıklaştırmaktadır. Durağan durum iktisadı yazınının büyük ölçüde hem gelirin hem de servetin yeniden dağılımını radikal temelde önemseydiğini belirtmek gerekir. Daly ekonomide büyüme gerçekleşse de yoksulluğun sürdüğünü, büyümenin kaymağını varsılların aldığını, yoksullara yalnızca “tam istihdamın sus payı” verildiğini, hatta varsılları ihya edecek büyüme gerçekleşmediğinde “tam istidamın teselli mükâfatı”nın (*booby prize*) bile çok görüldüğünü belirtmektedir. Ve Daly şöyle ifade etmektedir: “Büyümeye bağımlıyız çünkü gelir ve servette büyük eşitsizliklere bağımlıyız. Peki yoksullar? Bırakın büyümeyi yesinler! Daha da iyisi, bırakın gelecekte büyümeyi yeme umuduyla beslensinler.”⁶⁶ (1972: 948).

Daly’e göre ana akım iktisadın, kaynakları yeterince önemsemeyişlerini kaynakların GSMH’deki yerine temellendirmektedir. Bu da bir yanılgıyı teşkil etmektedir. Buna göre kaynakların GSMH’de çok küçük bir yeri vardır. Bunun nedeni piyasada düşük fiyatlandırılmasıdır. Düşük fiyatlandırılmasını analiz etmek için ise toplumsal sınıfları göz önüne almak gerekir. Kısa vadede (verili miktarda) emeğin ve sermayenin gelirlerinin yükselmesi için hammaddeyi ve kaynak akışını artırma yoluna gidilmektedir. Çünkü kısa vadede aynı anda hem sermaye hem emek hem de kaynak üretkenliğini azalan verimler kanunu nedeniyle artırmak mümkün değildir. Sermaye üretkenliği faiz ve kâr ile ilişkisi ve tekelci kapitalist baskıdan dolayı; emek üretkenliği ise emek geliri ile ilişkisi ve sendikal baskıdan dolayı azaltılamaz. Eski zamanlarda olduğu gibi kaynaklarla ilgili fiyatlar konusunda baskı yapacak bir toplumsal sınıf

⁶⁶ Daly (1972: 948) ana akım Ortodoks büyümeci iktisatçıları, “ekmek bulamıyorlarsa pasta yesinler” sözünün atfedildiği ünlü Fransız Kraliçe Marie Antoinette’e benzetmektedir, onları “timsah gözyaşları döken modern sahte Marie Antoinetteler” olarak görmektedir.

olmadığından, kaynak üretkenliğinin “feda edilmesi” yoluna başvurulmaktadır. Uzun vadede teknolojik gelişme yoluyla yine sermaye ve emek üretkenliği daha çok önemsenecektir. Kapitalist sistemde hem kaynakların zaten fiyatı düşük olduğundan hem de maliyet nedeniyle kaynak verimliliğine odaklanılması güçtür (Daly, 1972). Daly’e göre büyümenin ceremesi düşük fiyatlı kaynaklara yüklenirken bir yandan da emek ve sermaye arasındaki çatışmanın engellenmesi istenmektedir:

Marx kapitalistlerin işçiyle birlikte toprağı da sömürdüğünü düşünmektedir. Bizim analizimiz sömürüyü toprağı ve diğer doğal kaynaklara kaydırarak sermaye ve emeğin huzursuz bir ittifak sürdürdüğünü görmektedir. Buradan çıkan sonuca göre, eğer bir kurum toprak sahibi sınıfının rolünü oynar ve kaynak fiyatlarını yükseltirse, emek-sermaye çatışması tekrar şiddetlenecektir; dolayısıyla ekolojik krizin radikal etkileri ve bundan dolayı bir dağıtımcı kuruma duyulan ihtiyaç ortaya çıkacaktır (1972: 952).

Daly büyüme konusunda on bir yanılgıyı/karışıklığı şöyle sıralamaktadır: Birincisi neredeyse her şeyin büyüyebileceğı ve bunun her daim istenebileceğı iddiasıdır. Herhangi bir şeyden daha fazla üretebiliriz, fakat artık “dolu dünya”da toplam büyüme daha maliyetlidir. Bu bağlamda toplam büyüme ve yeniden tahsis (*reallocation*) karıştırılmaktadır. “Arzu edilen ve mümkün” bir yeniden tahsis, büyümeyi de aynı şekilde kılmayabilir. Buna gemi metaforu örneğini veren Daly, gemideki ağırlığın en etkin şekilde veya eşit dağıtıldığında bile geminin taşıyabileceğı yükün bir sınırı olduğunu, daha fazla yük aktarıldığında geminin batacağını belirtir. Ayrışmanın (*decoupling*) bir sınırı vardır. Yani kaynak tahsisinde, kaynağın daha az yoğun kullanıldığı malların üretimine yönelim gerçekleşse bile, arz ve talep kısıtı ile karşılaşılacaktır. Arz sınırı ekonominin bütünleşikliği ve bileşenlerinin bağımlılığı ile karşılaşılacak girdi artışı ile ilgilidir. Talep kısıtı ise temel ihtiyaçlardan feragat edilerek daha az kaynak yoğun bilgi hizmetine yönelindiğinde ortaya çıkacaktır. Gıda ve barınma kaynak yoğun olsa da öncelikli ihtiyaçtır. İkincisi GSYH’nin fiziksel sınırlara tabii olmadığı iddiasıdır. Daly bu savın GSYH ile kaynak girdiçiktisi (*resource throughput*) arasında “ayrışma” için kullanıldığını

belirtir. Oysa “reel GSYH gerçek fiziksel üretimdeki toplam nicel değişimin değer tabanlı bir indekstir” ve reel GSYH toplam kaynak girdi çıktı düzeyini değer olarak yansıtmaktadır. Nominal GSYH sonsuza dek artabilir fakat fiyat değişikliklerinden arındırılan reel GSYH fiziksel sınırlara tabiidir. Üçüncüsü geçmiş toplamalarda takılı kalma yanılgısıdır. Tarihsel boyutlarıyla büyümenin getirdiği faydalar yadsınamaz. Fakat büyüme yalnızca net fayda değil aynı zamanda çeşitli ‘kötülük’lerle sefalet⁶⁷ de getirmiştir. Dolayısıyla bunu değerlendirirken “mevcut marjlar”ı göz önüne almak gerekmektedir. Büyümenin marjinal maliyeti giderek artarken, marjinal fayda ise giderek azalmıştır. Bu ikisinin eşit olduğu noktadan sonra, büyüme artık makul ve ekonomik değildir, kötülükler ve bozukluklar büyümenin getirdiği zenginliği fazlasıyla aşmaya başlamaktadır. Dördüncüsü büyümenin marjinal maliyetinin marjinal faydasını aştığına dair ampirik kanıt olmadığı iddiasıdır. Bu iddiaya göre büyümenin marjinal maliyetinin marjinal faydasını aştığı teorik olarak gösterilse bile ampirik kanıtlardan yoksundur. Ancak buna ampirik kanıt sunan, büyümenin net faydasını hesaplamak için GSYİH üzerinde fayda ve maliyetleri ayırarak, maliyetleri çıkaran çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların hesapladığı indekslere göre gelişmiş ülkeler için özellikle 1980 sonrasında girdi çıktı artışı sürerken, refahın aynı şekilde artmadığını göstermektedir. Yine mutluluk çalışmalarında mutlak reel gelirin yalnızca yeterlik düzeyinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Sonrasında özellikle gelişmiş ülkelerde ilişkiler, yaşanılan çevre gibi etkenler mutluluk üzerinde rol oynamaktadır. Beşincisi GSYİH ölçüm şekline gözü kapalı güvenme yanılgısıdır. GSYH’nin kapsamı hatalıdır. Bir şeyin GSYİH’ya dahil

⁶⁷ Daly burada “*illth*” sözcüğünü kullanmaktadır. *Illth* sözlükte hem sefalet ve yoksulluk anlamında hem de hastalık nedeni veya emaresi anlamında yer almaktadır (Merriam Webster). Ayrıca bu sözcüğe “esenlik (*well-being*) anlamındaki zenginlik (*wealth*)” sözcüğünün zıddı’na (*Ill-being*) karşılık gelen anlam yüklenmiştir (Oxford English Dictionary). Bu sözcük sefaleti de yoksunluğu da içeren kötü durumda olma hâli olarak çevrilebilir. Nitekim Daly (2013: 22) büyümenin getirdiği, piyasada fiyatlanmayan, dolayısıyla çok kolay göz ardı edilebilen bu kötülükleri (*illth*) şöyle sıralamaktadır: “Nükleer atıklar, atmosferdeki aşırı karbondan iklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı, tükenen madenler, ormansızlaşma, aşınmış yüzey toprağı, kuruyan kuyular ve nehirler, deniz seviyesinin yükselmesi, Meksika Körfezi’ndeki ölü bölge, okyanuslardaki plastik çöp girdapları, ozon deliğı, yorucu ve tehlikeli işgücü ve sembolik finansal sektördeki büyümeyi, reel sektörde mümkün olanın ötesine itmeye çalışmaktan doğan geri ödenemeyen borç”.

edilmesi için piyasa işlemi olmalıdır. Piyasa ekonomisine hâkim olan fiyat sisteminin temel mantığı kâr ve fayda sağlamak üzerinedir. Dolayısıyla bu piyasa işlemleri, örneğin orada faaliyet gösteremeyen yoksulları, gelecek nesiller gibi bazı kesimleri kapsamamaktadır. Bu ölçüm yönteminin en önemli hatası ise doğal sermayenin tüketimi gelir olarak saymasıdır. Bir ormanı keserek satmak gelir olarak kaydedilir, fakat kaydedilmeyen ise doğal sermayenin bir yandan baltalanmasıdır. Azalan doğal sermaye gelecekteki üretim ve tüketimi de azaltmaktadır. GSYİH hesaplamalarından piyasalaşacak ve ticareti yapılacak kadar “iyi” olmayan kötülükler (dışsal maliyetler) tozpembe GSYİH hesaplamalarına dahil edilmemektedir. Altıncısı sermayenin ikame edebilirliği yanılgısıdır. Kaynaklar azaldıkça büyümenin sürdürülmesi için sermayenin bir şekilde kaynakların yerini tutacağı varsayılmaktadır. Ancak kaynaklar ile sermaye ve emek arasında tamamlayıcılık ilişkisi vardır. Tamamlayıcılık ilişkisini basitleştirebilmek için şöyle bir örnek verilebilir: Eldeki malzemeden ne kadar kek çıkacağı bellidir. Ekstra fırın ve aşçı sürece eklense dahi kek miktarı değişmemektedir. Tamamlayıcılıkta sınırlayıcı bir faktör söz konusudur. Göz ardı edilen şey bugünün dolu dünyasında sınırlayıcı faktör eskiden olduğu gibi sermaye değildir. Sınırlayıcı faktör artık kaynaklardır. Bu konuda ana akım iktisatçıların savunduğu tarımın makineleşmesi örneğinde sermaye kaynakların yerini tutmamıştır, gübrenin yerine kimyasal gübre kullanılması gibi yeni kaynaklarla ikame edilmiştir. Yedincisi sonsuz bilginin büyümeyi her daim kurtaracağına dair inançtır. Bilginin doğrudan fiziksel kaynağın yerini alması mümkün değildir. Aynı zamanda geleneksel veya modern bilgi saklama yöntemlerinin zamana, afetlere, savaşların yıkımına, dijital saldırılara yenik düşebileceği göz ardı edilmemelidir. Öte yandan yeni bilgi büyüme için kara haber de getirebilir, iklim değişikliği ile ilgili edinilen bilgilerde olduğu gibi. Yani büyüme konusunda öncesinde içinde belirsizliği taşıyan yeni bilgiye gözü kapalı güvenmek dereyi görmeden paçaları sıvamaya benzemektedir. Sekizincisi büyümemeyi işsizlikle bir tutmaktır. Tam istihdam

ile büyümeye bakış açısı amaç ve araç temellerinde zamanla tersine çevrilmiştir. 1946 yılında ABD'deki Tam İstihdam Yasası'nda olduğu gibi önceden tam istihdam başlı başına bir amaç ve büyüme ise bu amaca erişmek için yalnızca bir araç olarak görülmekteydi. Fakat artık büyüme, onun için kullanılan araçların sonucu işsizlik de olsa, uğruna birçok şeyden feragat edilmesi ve razı olunması beklenen üstün bir amaç hâlini almıştır. Tam istihdam amacı doğrultusunda yerel işgücüne yönelik düzenlemeler yapılabilir. Bu bağlamda otomasyon, yurtdışı *offshore* yatırımlara ve göçe belirli kısıtlamalar getirilebilir. Ayrıca bu amaca yönelik boş zamanının artırılması ile çalışma süresinin azaltılması yoluna gidilebilir. Dokuzuncu yanılı küreselleşen dünyada büyüme rekabetinden geri kalmamak konusundaki alternatifsizlik vurgusudur. Hâlbuki küreselleşme zorunlu ve kaçınılmaz değildir. Uluslararası kuruluşların öncülüğünde kurulan ve geliştirilen serbestleşme politikalarından ibarettir. Bu politikalar uluslararası şirketleri kârlılıklarını korumak ve artırmak amacıyla devletin egemenlik alanını muğlaklaşıp onları “olmayan ‘küresel topluma’” ait kılmıştır. Onuncusu uzayda sınırsızlığa ve sonsuzluğa erişilebileceğini savunmaktır. Bu sav insanı merkeze alan ve “yaratıcı insan” rolünün göklere çıkarıldığı bu zamanda çareyi uzay teknolojisinde bulan teknokratik yaklaşımın bir ürünüdür. Uzayla ilgili başarılar yadsınamaz. Özellikle uydu iletişimi konusunda oldukça faydalı olmuştur. Ancak atıl uyduları ve uzay çöplüğünü de, uzay turizminin milyarder eğlencesi olmasını da hesaba katmalıyız. Bu konuda esas vurgulanması gereken, kaynak kullanımı açısından, önemli ölçüde dünyadaki kaynaklar kullanıldığından, uzay çalışmalarının aşırı pahalı olduğudur. Diğer yandan uzay çalışmalarının bir amacının da koloni kurmak olduğu belirtilmektedir. Buna gerekçe ise “tahrip edilen dünya” gösterilmektedir. Gezegenimizi mahvederek, onulmaz hâle getirdiğimiz için yaşamak ve aslında “tahrip etmek” için yeni bir gezegen arayışı anlamına geliyor bu. Her ne kadar mesafe ve zaman açısından eldeki şu anki bilgiler kolonileşmeyi imkânsız kılrsa da esas üzerinde düşünülmesi gereken çelişki, insanlık

tarihi boyunca bildiğimiz ve alışık olduğumuz yuvamızda büyümeyi sınırlayamazken, uzayın boşluğunda ve “soğuk”luğunda sınırsızlığı aramaktır. Son olarak on birinci yanlış büyümesiz ilerleme olmayacağına ilişkindir. Burada büyüme ve gelişme (*development*) arasındaki fark önemlidir. İlerlemede kavranılanın niceliksel mi yoksa niteliksel gelişmeyi mi ima ettiğine göre bu fark şekillenmektedir. Büyüme “madde-enerji girdiçiktısındaki niceliksel fiziksel artış”tır. Gelişme ise “toplumda yaşamın sürdürülmesi ve yaşamdan keyif alınmasını sağlamak için belirli bir girdiçiktının [miktarının] kapasitesindeki niteliksel iyileşme” olarak tanımlanabilir. Gelişme için iki şey gereklidir: Birincisi kaynak verimliliğinin teknik olarak iyileştirilmesidir. Verimlilik arayışında çoğunlukla Jevons Paradoksu⁶⁸ ele alınmaktadır. Verimlilik ile ilgili girdiçikti sınırlaması pek düşünülmemiştir. İkincisi ise istek ve önceliklerin etik temelde iyileştirilmesidir. Daha fazla büyümenin “dünyanın taşıma kapasitesi”ni aştığı, büyümenin aslında sanıldığı gibi, hiç ekonomik olmadığı kavrandığında fiziksel büyümenin sınırlanması ve ilerlemenin ancak gelişmeyle gerçekleşebileceği daha kolay kabul edilecektir (2013: 21-24).

Daly ekolojik iktisadın amacının durağan durum yaklaşımını geliştirmek olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda iktisadi emperyalizm ve ekolojik indirgemecilikten kurtulmanın yollarını aranmalı ve bu doğrultuda politikalar⁶⁹ şekillendirmelidir (Daly, 2015: 11).

⁶⁸ Yazında geri sekme/tepme etkisi (*rebound effect*) kavramı bu paradoksla ilişkili olarak kullanılmaktadır. Neoklasik İktisatçı W. S. Jevons buharlı kazanların icadıyla kömür tüketiminin azaldığını, fakat buharlı kazanlar için gereken kazan sayısı arttığı için küresel ölçekte kömür tüketiminin arttığını belirtmiştir. Gelişen teknolojiyle doğal kaynakların daha az tüketimi sağlasa da teknolojik yeniliğe talebin artması kaynak tüketimini artırmış ve bir paradoks ortaya çıkarmıştır (Latouche, 2018: 119).

⁶⁹ Daly’nin durağan durum ekonomisinde girdiçiktının azaltılmasına yönelik önerilerinden biri üst sınır-açık artırma-ticaret sisteminin geliştirilmesidir. Bu bağlamda kaynak tüketiminde yenilenebilir kaynaklarda yeniden üretildikleri zaman, yenilenemeyen kaynaklarda ikamelerinin geliştirilme zamanı ve atıklarda soğurulma ve yenilenme süreci dikkate alınmalıdır (Daly, 2015: 11). Söz konusu sistem devletin tüketme kotalarının (*depletion quotas*) açık artırmaya çıkarmasını içermektedir. Tüketme kotası kirlilik kotasından farklıdır. Tüketme kotası tükenme oranının sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Daly fosil yakıtlarla ilgili olarak, fosil yakıtların hâlâ özel mülkiyet olduğunu fakat devletin “tükenme oranına karar verme hakkını” kamulaştırabileceğini ve fosil yakıtların tüketilmesini sınırlayabileceğini belirtmektedir. Tükenmenin miktarı aynı zamanda sosyal maliyetler taşımaktadır. Dolayısıyla bu hakkın devletten açık

1.3.3. Büyüme Sonrası (*Postgrowth*) Yaklaşımlar

Eleştirel yazın 1960’lardaki çevre hareketini etkileyen büyüme itiraz içeren çalışmalarla başlamış, esasında 1970’lerde çalışmalar yoğunlaşmıştır. 1970’li yıllar OPEC ülkelerinin ambargosu ile petrol fiyatlarında artışın ve Petrol Krizi’nin yaşandığı, New York Borsası’nın çöktüğü, ABD’de benzinin karne ile alındığı, bu bağlamda büyüme ile ilişkin iktisadi, politik, toplumsal ve ekolojik sınırlarla karşılaşıldığı bir dönemdir. Bu dönem aynı zamanda Keynesyen politikaların rafa kaldırıldığı, hükümetlerin değiştiği, iktisadi ve toplumsal dönüşümlerin arifesidir. Söz konusu eleştirel yazın Roma Kulübü’nün Büyümenin Sınırları Raporu (1978 [1972]), Georgescu-Roegen’in Entropi Kanunu ve İktisadi Süreç (1974 [1971]) ve Daly’nin (1972; 1974a;

artırma usulü ile satın alınması söz konusudur. Böylece doğal kaynağın hem fiyatı artacak hem de elde edilen “kıtlık rantı”nın kamusal yeniden dağıtımı yapılacaktır. Buna göre devletin elde ettiği bu açık artırma geliri toplumun en yoksul kesimleri üzerindeki azalan oranlı vergileri azaltmak ve gidermek için veya minimum geliri finanse etmek için kullanılabilir (Daly ve Kunkel, 2018). Daly’nin diğer bir önerisi ise vergi tabanının doğal kaynak girdiçiktisine kaydırılmasıdır. Kirliliğe neden olan ve toplum sağlığını tehlikeye atan faaliyetler sosyal maliyet doğurmaktadır. Dolayısıyla bu öneri sosyal maliyetlerin kaynağının vergilendirilmesini içermektedir. Buna göre vergi tabanı emek ve sermaye gibi “katılan değer”den ziyade “değer katılan şey”e kaydırılmalıdır (Daly, 2015: 11). Daly bu önerisinin gerekçesini “Daha az istediğimiz şeyleri (kaynakların tükenmesi ve kirlilik) vergilendirmek ve daha çok istediğimiz şeyleri (gelir) vergilendirmeyi bırakmak makul görünmektedir” diyerek açıklamaktadır (Daly, 2005: 107). Bu bağlamda kaynak çıkarma vergisini (*severance tax*) önermektedir. Kaynak çıkarma vergisi “kaynakların biyosferden ayrıldığı nokta”da alınan vergidir (Daly, 2005: 107). Örneğin ABD’de eyalet düzeyinde petrol ve doğalgaz gibi yenilenemeyen doğal kaynakların çıkarılmasında uygulanmıştır. Kaynak çıkarma vergisi gelir vergisinden farklıdır. Üreticiler ve lisans sahipleri doğal kaynaklarla ilgili ödedikleri bu vergiye ek olarak petrol ve doğalgaz üzerinden elde ettikleri gelirden de vergi ödemekle yükümlüdür (Kagan, 2020). ABD’de bu vergi enerji kaynağına sahip olan ve olmayan eyaletler arasında anlaşmazlık yaratmıştır. Doğal kaynağın üretildiği eyaletten başka eyaletlere ihraç edildiği ve o eyalette yerleşik olmayan tüketicilerin ödediğine dair tartışmalara konu olmuştur (Weinstein, 1984: 537, 540-541).

Üst sınır-açık artırma ve kaynak çıkarma vergisi dışında Daly’nin önerileri arasında eşitsizliğin sınırlandırılması amacıyla minimum ve maksimum gelir sınırlarının getirilmesi; bankacılık sektöründe kısmi rezerv bankacılığından çıkılarak bankacılıkta yüzde yüz mevduat gerekliliğinin olduğu bir sistem oluşturulması; serbestleşme ile vergi rekabetinden doğan “dibe doğru yarış”ı engellemek için uluslararası ticaretin düzenlenmesi; geleneksel çalışma süresinin kısaltılması ile hem serbest zamanın artırılması hem de sınırsız bir üretim şekline uzaklaşılması; göçmenlerin de hesaba katılarak doğumlarla ölümlerin eşitlenmeye çalışılacağı, “istenen” doğumların olduğu bir nüfus dengesinin sağlanması; GSYH’nin fayda ve maliyet olarak hesaplara ayrılması; ABD’de (1945 yılında) uygulanan Tam İstihdam Yasası’nın özündeki ruhun canlandırılması; adil küresel yönetişimin geliştirilmesi için orijinal Bretton Woods anlayışının geri getirilerek güçlendirilmesi ve küresel çaptaki iş birliğine yönelik çabaların ihtiyaçlar doğrultusunda sağlanması, aynı zamanda “yerindenlik ilkesi”nin (*principle of subsidiarity*) -iklim değişikliği ve silahlı savaşın kontrolü gibi küresel kurumları gerektiren konular haricinde- önemsenmesi yer almaktadır (Daly, 2015: 11-12). Ayrıca durağan durum ekonomisinde, sürdürülebilir bir ekonomi için, bilgiye ucuz erişim için patent reformu (Daly, 2013); ürünlerin dayanıklı ve uzun ömürlü üretilmesi; GSYH’deki nitel büyümenin özellikle yoksulların ihtiyaç duyacağı gıda, barınma, giyim gibi mallara yönelik olması, yatırımların nitel gelişme ve ikamelere yönelmesi ile finans sektörünün daralması, yeterli ötesindeki tüketim ile mutluluk arasında varsayılan ilişkiye temellenen kavrayıştan çıkılması gibi öneriler (Daly, 2005) ayrıca sıralanabilir.

1974b) yine bu yıllarda durağan durum iktisadını temel alan çalışmalarından oluşan sacayağı üzerine kurulmuştur. Georgescu-Roegen'in öğrencisi olan Daly uzun yıllar büyüme karşıtı tartışmalarda hem kendinden sonra birçok yaklaşımı etkileyerek cephedeki başat yerini korumuştur. Örneğin Büyümenin Sınırları'nın yazarları (Meadows vd., 1972) onun düşüncelerinden etkilenmiştir. Büyümenin Sınırları Raporu ampirik boyutlarıyla gezegenin fiziksel sınırlarını ele almış, büyümeyi önermiştir. Georgescu Roegen ve Daly ise termodinamik temellerde entropi ve iktisadi süreçler arasındaki ilişkiyi ortaya koymuş, büyümenin biyofiziksel sınırlarını ele almış, ayrıca büyümeciliğin, büyümenin bir ölçüsü olarak GSYH'nin eleştirisini yapmıştır. Daly durağan durumu yani sabit nüfusun ve sermayenin istenilen girdi çıktı akış miktarı düzeyinde sabit tutulmasını savunmaktadır. Georgescu-Roegen ise bunun mümkün olmadığını, sabitliği kontrol edebilmenin fizikokimyasal süreçlerden dolayı imkânsız olduğunu, ayrıca entropinin sürekli arttığını belirtmektedir. Georgescu-Roegen daha radikal yaklaşarak büyümenin durması gerektiğini, hatta “tersine çevrilmesi” gerektiğini belirtmektedir. Georgescu-Roegen'in biyoiktisadi yaklaşımını kimileri bazı küçülme yaklaşımlarının kaynağı olarak görmüş (Bonaiuti, 2011), kimileri ise bu yaklaşımın küçülme yaklaşımı için “dar anlamda bir ilham kaynağı” olabileceğini, büyümeme (*agrowth*) yaklaşımlarıyla daha çok ilişki kurulabileceğini (Missemer, 2016) savunmuştur. Büyüme tartışmalarında büyümeye tutum bazen kutuplaşmaya bazense ortaklaşmaya yol açan yaklaşımları barındırmaktadır. Bunlar büyümeme, durağan durum savunucuları, agnostikler gibi nitelendirebileceğimiz yaklaşımlar ile küçülmecilerdir.

Büyüme sonrası yazınının inşasına önemli katkılar sağlayan yazarlarının⁷⁰ bir araya gelerek kaleme aldığı, 2025 yılının Mayıs ayında yayımlanan “Büyüme Sonrası:

⁷⁰ Giorgos Kallis; Jason Hickel; Daniel W. O'Neill; Tim Jackson; Peter A. Victor; Kate Raworth; Juliet B. Schor; Julia K. Steinberger ve Diana Ürge-Vorsatz.

Gezegensel Sınırlar İçinde Esenlik Bilimi” (*Post-Growth: The Science of Wellbeing Within Planetary Boundaries*) başlıklı çalışma, büyüme sonrası yazınla ilgili “ilk kapsamlı inceleme” niteliği taşımaktadır Bu çalışmada her biri kendi çalışma alanında uzmanlaşmış ve önde gelen yazarlar tarafından büyüme sonrası kavramı ve kapsamı tanımlanmıştır. Büyüme sonrası (*postgrowth*) “büyümeden bağımsızlığı” ve “büyüme olmadan refah”ı işaret eden geniş bir alanı kapsayan “şemsiye” terimdir. Simit ekonomisi (*doughnut economics*), esenlik ekonomisi (*wellbeing economics*), durağan durum ekonomisi (*steady state economics*) ve küçülme (*degrowth*) üzerine tüm çalışmaları kapsamaktadır. Büyüme sonrası ekolojik iktisattan etkilenmiştir fakat daha fazlasıdır, “sürdürülebilirlik biliminin bir parçası” olarak ele alınabilir. Sosyolojik, politik, ekolojik, antropolojik ve tarihsel yaklaşımlarla birçok geleneğin dâhil olduğu disiplinler arası bir alandır (Kallis vd., 2025: e62). Çalışmada büyüme sonrası yazınına oluşturan bu alanların belirgin özelliği şöyle aktarılmıştır:

Simit ve esenlik ekonomisi, gezegensel sınırlar içinde temel insan ihtiyaçlarının karşılanması ve yüksek esenliğin sağlanması çağrısında bulunurken, durağan durum ekonomisi toplumların kaynak kullanımını nispeten düşük, sürdürülebilir bir düzeyde sabit tutma ihtiyacını vurgulamaktadır. Küçülme, ekolojik etkiyi ve eşitsizliği önemli ölçüde azaltmak ve esenliği geliştirmek için iktisadi sistemin planlı ve demokratik bir şekilde dönüşümüne duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır. Bu yaklaşımlar arasında, büyüme sonrası önerilerin kapitalizmin dönüştürülmüş bir versiyonuyla ne ölçüde uyumlu olup olmayacağı açık bir sorudur ve küçülme en net antikapitalist duruşu benimsemektedir. Durağan durum ekonomisine benzer şekilde, küçülme, daha düşük bir GSYH'yi, kaynak kullanımını önemli ölçüde azaltma çabalarının muhtemel bir sonucu olarak görmektedir. Yine de GSYH'yi azaltmak bu yaklaşımların bir hedefi değildir, ancak bu ekonomilerin dirençli hale getirilmesi gereken bir şey olarak görülmektedir. Simit ve esenlik yaklaşımları da GSYH'yi ilerlemenin zayıf bir ölçütü olarak değerlendirmektedir ve artık sonsuz büyümeye yapısal olarak bağımlı olmaması için ekonomilerin yeniden tasarlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Büyüme sonrası [yaklaşımlar] çoğulcudur ve tüm bu perspektiflere açıktır. Tüm yaklaşımlar niceliksel büyümeye dayanmaksızın niteliksel iyileşme ihtiyacı ile faydalı olanları [mal ve hizmetleri] artırırken, daha az gerekli ve daha zararlı mal ve hizmetlerin üretimini seçici bir şekilde azaltma konusunda hemfikirdir (Kallis vd. 2025: e62)

Yazında genel olarak küçülme ve büyüme sonrasını, sırasıyla büyüme bağımlılığı ile bir mücadele biçimi ve sonraki süreç olarak ele alındığını, ancak büyüme sonrası kavramı ve küçülme kavramının bir farkı olmadığını belirtilen görüşler vardır. Parrique büyüme sonrası (*post growth*) kavramını küçülmeyle aynı doğrultuda ve benzer yaklaşım içerdiğinden küçülme ile eş anlamlı olarak ele almaktadır. Ancak yazında ‘küçülme’nin “kapalı bir kapıyı çıkışa dönüştüren bir levye” gibi bir mücadeleyi kapsayan süreci tanımlamak için kullanıldığını, ‘büyüme sonrası’ kavramının ise bu mücadelenin ardından büyüme bağımlılığından kurtulduktan sonraki sürecini işaret eden anlamda ele alındığını belirtmektedir (Parrique, 2019: 169). Büyüme sonrası yazını, ekolojiye ve eşitsizliğe dair kaygıları olan, salt GSYH hedefine çapalanan bir ekonomiyi reddederek, üretimciliğe ve tüketimciliğe itirazı içeren ve nitel gelişimi önemseyen yaklaşımların bir araya geldiği alan olarak değerlendirilebilir. Büyüme sonrası yazın kapitalizme farklı tonlarda eleştirileri kapsayarak birbirini tamamlayıcı, güçlü bir kontrastlık taşımaktadır. Küçülme kapitalizm ile mücadelede en önde gelen yaklaşımdır.⁷¹

2008 Krizi sonrasında doğanın yıkımı, eşitsizlik, yoksulluk gibi sorunlar özellikle büyüme ve kalkınma eleştirileri bağlamında sıkça gündeme gelmiştir. Bu bağlamda çeşitli çalışmalar yayımlanmıştır. Bunlardan ikisi 2017 yılında Tim Jackson’un ve yine Kate Raworth’un yayımlanan çalışmalarıdır.

Tim Jackson 2009 yılında Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu Ekonomi Komiseri olarak yazdığı Rapor’u temel alarak Büyümesiz Refah (*Prosperity without Growth*) kitabını⁷² hazırlamıştır. Kitabın yola çıktığı sorular şöyledir: “Sonlu bir dünyada, birkaç on yıl içinde 9 milyarı aşması beklenen nüfus ve sınırlı kaynakla zenginlik neye benzeyecek?”, buna ilişkin bir “refah vizyonumuz var mı”, bu vizyonun “ekolojik

⁷¹ Tezde büyüme sonrası yaklaşımlar temelinde durağan durum ekonomisi ve esenlik ekonomisi çeşitli boyutlarıyla ve küçülme ile ilişkisi bakımından değerlendirilmektedir. Ayrıca bu başlık altında Kate Raworth’un yaklaşımıyla simit ekonomisi ile Tim Jackson’ın yaklaşımıyla büyüme olmadan refah ele alınmaktadır. İkinci bölüm ise tamamen küçülme üzerinedir.

⁷² Daly Jackson’ın kitabı için önsöz kaleme almış ve övgüyle bahsetmiştir.

sınırlar”la ilgili veriler açısından güvenilirliği nedir, bu vizyonun gerçekleşmesi için yapılanlar neler?” (Jackson, 2021: 3). Jackson büyümenin sonsuza dek süreceği konusunda “toplu körlük” yaşandığını, yapısal olarak modern ekonominin büyümeye bağımlılığını, sonlu sistemin alt sistemi olan ekonominin sonsuza kadar büyümesinin imkânsızlığını, ayrışmanın ise bir mitten ibaret olduğunu belirtmektedir (Jackson, 2021: 13). Jackson “sorumsuzluk çağı”nda ortaya çıkan krizin bireysel yanlış ve kötü uygulamalardan, açgözlülüğten, bankacılık kesimindeki uygulamalardan, düzenleyici kurumların beceriksizliğinden veya ihmalinden kaynaklanmadığını savunmaktadır. Ona göre krizin sebebi “büyümenin bizzat kendisidir”. Sistematik bir sorumsuzluk söz konusudur. Bu sorumsuzluk çağındaki körlük doğal kaynakların korunması ve ekolojik yıkımın önlenmesine karşı da mevcuttur. Büyüme ile fosil yakıt talebi hızlanmakta, kaynaklar azalmaktadır. Toprak üzerinde gıda endüstrisi ile biyoyakıt endüstrisi rekabet hâlinde. Gıda fiyatları artmaktadır. Balık stokları, su rezervleri azalmaktadır... Jackson’a göre ekolojik borçlar tıpkı mali olanlar gibi istikrarsız bir şekilde birikmektedir ve buna gereken önem verilmemektir. Büyüme uğrunda “mali ve ekolojik yükler” taşımaya razı gelinmiştir (Jackson, 2021: 27-30).

Jackson, Amartya Sen’in kavramlarından (bolluk, fayda, gelişim) yola çıkarak, tüketimciliğe temellenmeyen refahı ele almaktadır. Refahın bolluk bağlamında tanımlanması maddi tatmin ile alakalıdır. Fakat bu azalan marjinal fayda ilkesi ile iktisat teorisinde bile yanlışlanmıştır. Diğer yandan çokluğun olumlanması, tüketim toplumunda tatminsizlik ile farklı bir boyut oluşturmaktadır. Fayda olarak tanımlanması ile refahın aynı zamanda GSYH ölçümüyle ilişkisi kurulmaktadır. Fakat buna ilişkin çok büyük bir eleştirel yazının olduğu söylenebilir. Piyasa dışı ev emeği gibi faaliyetlerin, çevre kirliliği gibi negatif dışsallığın GSYH hesaplamalarına dahil edilmediğine veya savunma harcaması gibi harcamaların hesaba katıldığı hâlde refaha katkı sunmadığına dair eleştiriler mevcuttur. Refah ile ilişkili diğer kavram insanların gelişim için kapasiteleri

(iyi beslenme, hastalıklara karşı korunma, uzun yaşam, çalışmaya değer iş gibi) ile ilgilidir. Gelişim kapasitesini refah tanımlanmasında baz alırken ekolojik kaynakların sonluluğu ve küresel nüfus olmak üzere iki faktör sınırlayıcı olmaktadır (2021: 31-40).

Jackson büyüme ikileminin olduğunu belirtir. Buna göre ekolojik olarak sürekli bir büyümenin sürdürülmesi mümkün değil iken refah sağlanması için büyümeye ihtiyaç vardır. Kaynakların tükenişi ve çevre maliyetleri refah eşitsizliklerini arttırmaktadır. Öte yandan “küçülme” mevcut koşullarda işsizliğin artmasına, rekabetin azalmasına ve resesyona sebep olacaktır. Jackson’un küçülmeye ilişkin bu yaklaşımının yüzeysel olarak niceliksel bir anlam taşıdığı söylenebilir. Jackson çalışmasında bu ikilemin ortadan kaldırılmasında, tüketim toplumunu aşmanın, kısa vadeli bakış açısından kurtulmanın, kalıcı refahı sağlamanın yollarını⁷³ konu edinmektedir (Jackson, 2021: 44, 56). Büyüme ve kapitalizm ilişkisi açısından ise kapitalizm türlerinin büyüme açısından aynı olmadığı görüşündedir. Büyümeyen kapitalist ekonomilerin olduğunu veya büyüyen ama kapitalist olmayan ekonomilerin olduğunu belirtmektedir. Jackson büyüme sorusu ile kapitalizm sorusunu birbirinden ayrı düşünmektedir⁷⁴ (Jackson, 2021: 175).

⁷³ Bu yollardan birincisi devrim, ikincisi “zahmetli bir sosyal dönüşüm”dür. Kapitalizmi, küreselleşmeyi, neoliberal hükümetleri, eski kurumları ortadan kaldırmanın riskleri vardır. Ona göre “yeni barbarlığın hayaleti, az ötede pusu kurmuş durumda”dır. Fakat yeni ekonomi sağlanabilir. Bunun için “limitleri belirlemek”, “ekonomik modeli onarmak” ve “toplumsal mantığı değiştirmek” olmak üzere üç önerisi vardır. Limitleri belirleme önerisinde kaynak ve emisyon üst limitleri ve azaltım hedeflerinin konulması; sürdürülebilirlik için mali reform yapılması (çevre vergisi reformu); gelişen ekonomilere ekolojik geçiş desteği gibi yol haritaları mevcuttur. Ekonomik modeli onarmak önerisi ise ekolojik makroekonomi geliştirmeyi; istihdama, varlıklara ve altyapıya yatırımı; finansal ve mali ihtiyatı artırmayı; ulusal hesapların gözden geçirilmesini içermektedir. Çalışma süresi politikası (çalışma süresinin azaltılması); sistemik eşitsizlikle mücadele; kapasiteleri ölçmek ve gelişim; toplumsal sermayeyi güçlendirmek; tüketim kültüründen kurtulmak gibi politikalar ise toplumsal mantığı değiştirmenin yolları olarak gösterilmiştir (Jackson, 2021: 152-164).

⁷⁴ Jackson için önemli olan “yeni ekonomi”dir. Yeni ekonomi “büyümeyi yavaşlatma eğilimi” taşımaktadır. Aynı zamanda devletin rolü açısından yeni ekonomide ona göre “daha az kapitalist olma” ihtimali” mevcuttur. Yeni ekonominin hâlâ kapitalist olup olmadığı sorusuna ise Baumol’un “kapitalist ekonomilerde sıklıkla üretim araçlarında kamu mülkiyeti ve kontrolü olduğuna” dair kabulü işaret etmektedir. Ve nihayet bir Uzay Yolu (Star Trek) alıntısı aktarmaktadır: “ ‘Bu kapitalizm, Jim. Fakat bildiğimiz şekliyle değil.’” (Jackson, 2021: 175-177).

Simit ekonomisi olarak Türkçeleştirilen “*Doughnut Economics*” başlıklı kitabında Kate Raworth, Daly’nin⁷⁵ “kapalı dünya sisteminin açık bir alt sistemi olarak” ekonomiyi kavrayışını ve “dolu dünya” kavramını kabul ederek düşüncesini şekillendirmiş, bu anlayışın önemli bir paradigma değişimini işaret ettiğini belirtmiştir ve “simit” (*doughnut*) yaklaşımını geliştirmiştir (Raworth, 2019: 92). Raworth’a göre simit bir “pusula” olarak hem dünyayı korumaya hem de insanların ihtiyaçlarının karşılanmasına yöneliktir. Simidin toplumsal tabanı ve ekolojik tavanı vardır. Toplumsal tabanın altı en temel ihtiyaçlarını⁷⁶ dahi karşılayamayan insanların refah kaybı yer almaktadır. Ekolojik tavanın üstünde ise gezegeni tehdit eden “birikmiş baskılar” yer almaktadır. Taban ve tavanın arasında ekolojik olarak güvenli, ekonomik ve toplumsal açıdan adil alanda toplumsal ve iktisadi yaşamı konumlandırılmıştır. Bunun için “kaynakları yenileyen bir dağıtımçı ekonomi”nin önemini vurgulamaktadır ve iktisat da buna yönelik şekillenmektedir⁷⁷ (Raworth, 2019: 62-63).

⁷⁵ Daly, “Raworth’un ekonominin hem biyofiziksel bir tavanı hem de etik-sosyal bit taban olduğunu ve Keynesyen-Neoklasik büyüme sentezinin bu iki sınırı da ihlal etme eğiliminde olduğunu farkına varmasının bir epifani olduğunu” belirtmektedir. Raworth’un yedi bölümde ele aldığı “belirli sapmalar”ı Daly şöyle yeniden ifade etmektedir: “GSYH muhasebesinin eleştirisi ve [GSYH] büyümesini toplumsal bir hedef olarak ele almanın anomalileri; tam tersinden ziyade ekonominin ekosferin bir alt sistemi olarak vizyonu; aşırı rasyonel ve bencil *homo-economicus*un eleştirisi; karmaşıklığın üstesinden gelmenin bir aracı olarak sistem teorisine giriş; büyüme sonrası sonradan akla gelebilecek bir düşünce olarak bırakmak yerine adil dağılımla başlamak; mümkün olduğu kadar rejeneratif olacak şekilde üretken süreçler tasarlamak; ve büyüme konusunda daha agnostik bir pozisyon benimsemek”. Daly, Raworth’un son maddede yer alan “büyümeye agnostik yaklaşmak” önerisindeki “büyüme”ye “ekonomik” sıfatını “otomatik olarak” eklemeyi düşünmektedir. Daly’e göre fayda ve maliyetleri düzgün bir şekilde ölçüldüğünde aslında bütün ülkeler “ekonomik olmayan büyüme” içindedir. Söz konusu kitabı üniversitede ekonomi okuyan öğrencilere önerdiğini, yalnızca yeni baskıda yedinci maddeye yönelik “daha az agnostisizm ve ekonomik [büyüme] karşısında ekonomik olmayan büyümenin daha fazla açıklanması”nın “detaylı analizi”ni önermektedir. Ayrıca döngüsel ekonominin (*circular economy*) tartışılmasının iyi olduğunu fakat kısmi malzeme geri dönüşümü olsa da “ekonomiyi sürdüren[in] madde-enerji girdiçiktisi” olduğunu ve bunun döngüsel değil entropik olduğunu altını çizmektedir. Ona göre kitapta sadece değinilen kısmi geri dönüşüm ve nüfus konusunun üzerinde daha fazla durulması gerekmektedir (Daly, 2017).

⁷⁶ Simidin tabanın altında kalınmaması gereken on iki ihtiyaç şöyle sıralanmıştır: “Yeterli miktarda gıda; temiz su ve düzgün bir sıhhi temizlik; enerjiye ve temiz yemek pişirme imkânlarına erişim; eğitime ve sağlığa erişim; düzgün barınma şartları; asgari bir gelir ve düzgün bir iş; son olarak bilgi ve toplumsal destek ağlarına erişim” (Raworth, 2019: 63).

⁷⁷ Raworth Simit Ekonomisi’nde yirmibirinci yüzyıl iktisatçısının donanması gereken yedi niteliği şöyle belirtmektedir: Birincisi amacı değiştirmektir. Uzun zamandır ekonomilerde tek hedef GSYH’yi artırmak olmuştur. GSYH’yi refahın temel ölçütü olarak almak eşitsizlikleri ve yıkımı meşrulaştırmaya yarayan bir saplantıya dönüşmüştür. Bu saplantıdan kurtularak, temel hedef “[Y]aşayan herkesin haklarını, yaşam veren gezegenimizin imkânları dahilinde karşılamak” olmalıdır. “Simit” içinde “güvenli ve adil” bir ekonomi sağlanmalıdır. İkincisi ekonomiyi bir bütünlük içinde ele almaktır. Ana akım neoklasik iktisat ekonomiyi aşırı dar bir imge ile açıklamaya çalışmaktadır. Üstelik bu yaklaşım “neoliberal anlatıyı”

Binlerce atıf sayısına ulaşan Jackson ile kitabı 2017 yılında *The Financial Times*'ın en iyi ekonomi kitabı kısa listesine giren Raworth oldukça popüler kitaplara sahip yazarlardır. Fakat aynı zamanda iki yazarın büyümeye ve kapitalizme yaklaşımları da eleştirilene konu olmaktadır. Spash (2021) popüler yazarların ve uluslararası kuruluşların yeni ekonomi dönüşümünü önerdiğini, fakat bu temeldeki yaklaşımların “radikal” tanımlanma yanlışlığının olduğunu belirtmektedir. Bu radikal addedilen yaklaşımlar arasında, Ha-Joon Chang gibi kapitalizm içinde düzenleme ve değişiklik getirirken büyüme yanlısı olan veya Jackson ile Raworth gibi çevre konusunda hassasiyet taşıyan büyümeye itiraz eden fakat aynı zamanda büyümeyi teşvik edenler yer almaktadır. Büyümeye karşı çıkarken teşvik etmenin altında yoksulluk azaltılması amacı ve büyümeye karşı agnostik yaklaşım yer almaktadır. Spash, Gramsci'den ödünç aldığı kavramla onları “pasif devrimin pasif devrimcileri” olarak görmektedir. Ona göre kapitalizmi göstermelik olarak eleştiren söz konusu yazarlar “iktidar ilişkileri bozulmadan ve ekonomik yapıyı temelde değiştirmeden bırakan yukarıdan aşağıya pasif bir devrimin gerekliliklerine uyan büyüme savunucuları”dır (Spash, 2021: 1123, 1125-1126).

desteklemektedir. Ekonomiyi toplum ve doğanın içinde ele alan ve güneş enerjisini önemseyen yeni bir “anlatı”ya ihtiyaç vardır. Üçüncüsü insan doğasını kavrayabilmektedir. Ana akım yaklaşımın *homo economicus* varsayımı ile sınırlı ve dar bir alana hapsedilen insan doğası çok daha zengindir. Dördüncüsü sistemleri kavramaktır. Arz ve talep eğrisini çakışan çapraz iki eğri olarak ele alan grafik 19. Yüzyıldaki mekanik denge metaforuna dayanır ve hatalıdır. Ekonomideki dinamikliğin kavranması ve bunun için “çift geri-besleme döngüsü”nü yansıtan düşünce sistemlerini merkeze almak gerekmektedir. Beşincisi bölüşüm için tasarlamaktır. 20. yüzyılda Kuznet eğrisiyle ekonominin mecburi kötü istikametinin büyümeyle dengeleneceğini savunulmuştur. Yeni ekonominin gelirin, toprağın, girişimlerin, bilginin, teknolojinin vs. birçok şeyin yeniden bölüşümde eşitsizliği mecburi hâl olarak görmeyen bir anlayışla tasarlanması gerekmektedir. Altıncısı döngüsel bir ekonominin oluşturulmasıdır. Çevresel Kuznet Eğrisinin desteklediği temiz çevreye zenginlere has “lüks meta” bakış açısı ve düzelmeden önce her şeyin kötüleşeceği, büyümenin her şeyi çözeceği anlayışı yanlıştır. “Çizgisel olmayan, döngüsel bir ekonomi” oluşturulmalıdır. Son olarak yedincisi büyümeye karşı şüpheli olmaktır. Raworth ana akım iktisatçılar tarafında GSYH'deki uzun vadeli büyümenin seyrine ait şeklin pek çizilmediğini, bunun tehlikeli olduğunu belirtmektedir. Onlar büyümeyi elzem görmektedir fakat doğada hiçbir şeyin sonsuza kadar büyümediğini belirtmek gerekir. Raworth'a göre “[b]ugün bizi geliştirse de geliştirmese de büyüme zorunda olan ekonomilere sahibiz. Oysa ihtiyacımız olan şey, büyüse de büyümese de bizi geliştirecek ekonomilerdir” (Raworth, 2019: 45-47).

Tarihsel süreçte yazına bakıldığında 1970’lerde büyümeye daha çok büyümenin biyofiziksel sınırlarına odaklanan üç merkezden (Meadows’un Büyümenin Sınırları Grubu; Georgescu-Roegen’in biyoiktisadı; Daly’nin durağan durum iktisadı) eleştiri oku fırlatıldığı; bu okların tarih sahnesine 2008 sonrasında yoğunluğu ve kapsamı artarak tekrar saplandığı görülmektedir. Yani 2000’li yıllarda bilhassa Georgescu-Roegen ve Daly’nin düşüncesinin de etkisinin olduğu farklı yaklaşımlar türemiştir. Bunlardan en önemlisi tezin temel konusunu teşkil eden küçülme yaklaşımıdır. Büyümeyi, kapitalizmi ve kalkınmayı konu edinen, sorunsal olarak ele alan küçülme yaklaşımı büyümeye eleştirel yazının güncel radikal kanadını oluşturmaktadır. Küçülme bu konuda ilhamını farklı iktisadi ve toplumsal düşünce sistemlerinden alarak zengin bir alan sunmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

KÜÇÜLME

2.1. Küçülmenin Tanımı

2008 yılında Paris’te düzenlenen Ekolojik Sürdürülebilirlik ve Toplumsal Eşitlik için İktisadi Küçülme Konferansı (*Economic Degrowth for Ecological Sustainability and Social Equity Conference*)’da Küçülme Bildirisi yayımlanmıştır. Bu bildiride önce temel sorunlar ortaya konmuştur: İktisadi büyümenin malzeme, enerji ve arazi kullanımını artırdığı; daha fazla doğal kaynak kullanımıyla atık ve emisyonların artırdığı; finans ve ticaret piyasalarında eşitsiz değişimin ülkeler arası eşitsizliği artırması ve dolayısıyla büyümenin yoksulluğa çare olamaması; küresel üretim ve tüketim ölçeğinin başka bölgelere veya sonraki kuşaklara maliyetini yüklemekten ulaşmasında nihai bir sınıra sahip olduğu; küresel üretim ve tüketimin maliyetiyle ilgili olarak sürdürülemez olduğuna dair kanıtların ortaya konduğu; küresel ekonominin sürdürülebilir ekolojik sınırı aştığı, zengin ülkelerin yoksul ülkelerin çevre alanını daralttığı ve olumsuz etkilediği; iktisadi faaliyetlerin ekosistemin yapısı ve toplumsal ihtiyaçlarla uyumu sağlanarak, servetin ve gelirin küresel ölçekte yeniden dağıtımı yapılmazsa toplumsal ve iktisadi “gerileme ve çöküş” ile karşılaşılacağı belirtilmiştir. Bu doğrultuda “genel ve sınırsız büyüme arayışı”ndan çıkılarak ekonomilerin “doğru/makul boyutlandırılması” (*right-sizing*) ileri sürülmüştür. Bu bir paradigma değişimini öngörmektedir ve buna yönelik çağrısı içermektedir. Bu doğrultuda küçülme “adil, katılımcı ve ekolojik olarak sürdürülebilir bir topluma doğru gönüllü bir geçiş” olarak tanımlanmıştır (Küçülme Bildirisi, 2010: 523-524). Küçülmenin genel boyutlarıyla nitelikleri Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Küçülmenin Genel Özellikleri

Küçülme Nerede?	En zengin ülkeler Doğru ölçeklenen küresel ekonomi
Küçülmenin Hedefi	Herkesin temel insan ihtiyaçlarının giderilmesi Yaşam kalitesinin yükseltilmesi Küresel ekonominin ekolojik olarak sürdürülebilir düzeye getirilmesi Küresel ekonomik faaliyetin etkilerinin (ekolojik ve toplumsal) ülkeler arasında eşit paylaşımı Mutlak yoksulluğun azalması ve nihayetinde ortadan kaldırılmasına yönelik politikalar geliştirilmesi “Doğru boyut”ta bir küresel ekonomi düzeyinde durağan durumu sürdürmek (tüketim nispeten sabit, hafif dalgalanan düzeyde)
Küçülmenin odağı	Yaşam kalitesi (tüketim miktarı değil)
Küçülmenin yolu	Bireysel ve kolektif eylem ve politikalarla toplumsal değişim ⁷⁸
Küçülmeci değişimin yönleri	İktisadi faaliyetlere bağımlılığın azaltılması Serbest zamanın artırılması

⁷⁸ Küçülme yaklaşımı radikal ve devrimci politikaları ve değişimi içermektedir. Fakat yazında bunun “nasıl, neden ve hangi koşullarda” olacağına ilişkin yani öznesine ilişkin fikir birliği yoktur (D’Alisa ve Kallis, 2020: 1). Bu anlamda kapitalizm dışı pratikler, siyaset yolu, halk hareketleri gibi farklı özne yaklaşımları mevcuttur (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020). Örneğin Latouche (2018; 2023) bu konuda “alternatifler matrisi” kavramını geliştirerek öznenin “çokluevrensel” bir biçimde olduğunu belirterek devletten ziyade “kitlelerin yapabilme gücü”nü yani sivil toplumu işaret etmiştir. Löwy (2024) yerel halkı, gençleri, köylüleri, kadınları ve sendikaların özne potansiyelini ortaya koymuştur.

D’Alisa ve Kallis (2020) küçülme yazınında devletin rolüne ilişkin bir model olmadığı ve “devletin teorileştirilmesi” konusunda “boşluk” olduğunu belirtmektedir. D’Alisa ve Kallis (2020) küçülme düşüncesine yönelik Gramsci’in devlet teorisini önermekte ve “bütünsel devlet teorisi”nin küçülme için önemli bir temel teşkil edeceğini düşünmektedir: “Devlet politikacılar, bürokratlar ve idari aygıttan ibaret değildir, sivil [toplum] ve siyasi toplum arasında, fikirler için mücadele ile kurumlar için mücadelenin daimî etkileşimi içinde olan bütünsel diyalektik bir süreçtir”. Dolayısıyla büyümenin ideolojik ve kurumsal hegemonyasının ortadan kaldırılması ve büyüme değerlerinden bir çıkışı öngören Gramsciyen devlet teorisine dayanan küçülme “tutarlı bir şekilde simbiyotik ve interstisyel [farklı öznelerin birlikte birbirine bağlı gelişmesi ve çatlaklarda gelişen] stratejilerin ve hem siyasi hem sosyokültürel düzeyde devlet kurumları içindeki ve dışındaki faaliyetlerin nasıl birbirine ihtiyaç duyduğunu ancak birlikte evrilerek gelişebileceğinin açıklaması”nı sunabilir. Ayrıca büyüme hegemonyası ve onun yeniden üretiminin, krizlere uyum sağlama biçimi açıklanabilir. Kültürel hegemonyanın inşasının nasıl ulusal ve uluslararası kurumları, hatta sivil toplum kuruluşlarının nasıl şekillendirdiği ve buna yönelik etkileşim ele alınabilir. D’Alisa ve Kallis (2020) Gramsciyen devlet teorisine dayalı küçülme bakış açısını “maksimum gelir” politikası örneğinden yola çıkarak örneklemiştir. Buna göre “siyasi toplum sivil toplumdan bağımsız değildir” ve parlamentonun (veya eşdeğer kurum) yetkisinde olan maksimum gelir politikasına yönelik sivil toplumda pratiklerle yerleşen bir “toplumsal sağduyu/ortak anlayış” [*new common sense*] geliştiğinde bunun için yasa talebi ortaya çıkabilir. Burada temel mesele tabandan yeni kurumlar ve normların yayılımı ile “devleti dönüştürme ve temelleri yeniden kurmak”tır. Bu bağlamda “Gramsciyen bir devlet modeli, geçişin yeni alternatif alanlar ve kurumlar yaratarak toplumsal sağduyularda kültürel bir değişimi ve bu değişikliklerin siyasi kurumlar düzeyinde müdahale yoluyla genelleştirilmesi gerektiğini gösterir. Bu ikisi birlikte ilerlemektedir” (D’Alisa ve Kallis, 2020: 1, 7-8).

	Kazanç sağlamayan (karşılıksız) faaliyetlerin yaygınlaştırılması Topluluk duygusunun geliştiği şenlikli bir toplumun sağlanması (toplumsal dayanışma ve birliktelik), Bireysel ve kolektif sağlığı ve iyi oluşun geliştirilmesi
Küçülmenin değerleri	Öz farkındalık (<i>self-reflection</i>), denge, yaratıcılık, esneklik, çeşitlilik, iyi yurttaşlık, cömertlik ve maddeci olmayan bir yaşam biçimi
Küçülmenin İlkeleri	Eşitlik, katılımcı demokrasi, insan hakları ve kültürel farklılıklara saygı

Kaynak: Küçülme Bildirisi (2010: 524)’nden yararlanılarak tablolştırılmıştır.

Dolayısıyla küçülmenin tanımının beş boyut olduğu söylenebilir. Bunlar “üretim ve tüketim ölçeğinin küçültülmesi”; “ekolojik ayak izinin azaltılması”; “demokratik planlama”; “adil [eşitlikçi] bir biçimde”; “esenliğin sağlanmasıyla”. Dolayısıyla küçülme üretim ve tüketim ölçeğinin azaltılmasıyla “somut ve gözlemlenebilir”, ayrıca sürdürülebilirlik, demokrasi, esenlik ve adalet ilkelerini gözetten süreçlere dayanmaktadır (Parrique, 2025: 3-4, 16).

2.2. Küçülme Teriminin Kökeni ve Gelişimi

Yazında genellikle küçülme yaklaşımını etkileyen, gelişmesine önayak olan çalışmalar 1970’li yıllara temellendirilmektedir. Küçülme yaklaşımı tarihte bir “parantez” olarak nitelenebilecek “büyüme çağı”nın eleştirisi içermekle birlikte daha fazlasıdır. “Üretimciliğe alternatif bir toplum” arayışı tarihin daha eski dönemlerinde de mevcuttu. Latouche (2025) küçülmenin yolculuğunu “kadim atalar”dan, “keşif erleri”ne ve “yol açıcılar” a giden bir süreçte ele almaktadır. Latouche’a göre kapitalist birikim rejimi ile hiç tanışmamış toplumlarda yaşayan, doğa ile ilişkileri kavrayan, birikime ilişkin sınırsızlığın iştahını dizginlemeye, mutluluk ve kanaatkârlık ilişkisine yönelen yaklaşımlar küçülme düşüncesine dair “etik parçaları için ilham” olarak görülebilir. Bu “kadim ata”lardan ayağını kapitalist Batı’dan yükselerek dünyaya bakan düşünceden uzaklaşmak için ve “tarihin kültürel çeşitliliğe yeniden açılması” için ilham kaynağı

olabilir. Latouche’a göre kadim yaklaşımların öncü olarak değerlendirilmesinde “eleştirel bir mesafe korunmalıdır ve daha geniş ve esnek bir anlamda” düşünülmelidir. Küçülmenin modern öncüleri ise 19. yüzyıl kapitalizminin geliştiği dönemde yaşayanlar ile 20. yüzyıl kapitalizminin “Şanlı Otuz Yıl”ını⁷⁹ yaşayanlar olarak ayrılabilir. 19. yüzyılda buharlı makine ve fosil yakıtların kullanıldığı ekonomik düzenin eleştirisiyle ekolojik gerekçelerle sanayileşmenin etkilerini ilk olarak sosyalistler ortaya koymuştur. Bu bağlamda sosyalistler, anarşistler, doğacılarla birlikte ilk “keşif erleri”ni oluşturmaktadır.⁸⁰ Üretimci ve tüketimci 20. yüzyıl kapitalizminin içinden eleştiriler ise küçülme yaklaşımına “yol açan”lar olmuştur. Burada politik ekoloji, biyoiktisat, feminist iktisat gibi alanların öncüleri veya bu alanlara önemli katkıda bulunanlar; ekolojik kaygıları olan aktivist politikacılar; akıl dışı görüleni satırlarında mümkün kılan romancılar ve şairler, bilim kurgu yazarları, dünyayı teşhis eden ve geleceği tahmin eden gazeteciler yer almaktadır.⁸¹ (Latouche, 2025: 101-108). Fakat bir terim olarak küçülme

⁷⁹ Şanlı Otuzlar (*Les Trente Glorieuses*), 1945-1975 arası yılları kapsayan döneme Fransızcada verilen isimdir. Fransa’nın II. Dünya Savaşı sonrası 1973 Petrol Krizi’ne dek yaşadığı ekonomik büyüme dönemine Jean Fourastié tarafından bu adlandırma yapılmıştır. Kendisi bu adlandırmayı Fransa’nın yine “Üç Şanlı Gün” (*Trois Glorieuses*) olarak bilinen 1830 devrimine atıfla yapmıştır (Ekonomi, Maliye ve Endüstriyel ve Dijital Egemenlik Bakanlığı). İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalist büyüme dönemi İngilizcede Altın Çağ (*Golden Age*) olarak adlandırılmıştır.

⁸⁰ Friedrich Engels sonrasında William Morris; Charles Fourier gibi sosyalist yazarlarla birlikte John Stuart Mill; Jean Charles Leonard Simonde de Sismondi; Robert Owen; Sergei Podolinsky; ayrıca anarşistler Pierre Joseph Proudhon, Mihail Bakunin; Pyotr Kropotkin; Henry David Thoreau gibi doğacı isimler yer almaktadır (Latouche, 2025: 103-104).

⁸¹ Ivan Illich; André Gorz; Cornelius Castoriadis; Jacques Ellul; Bernard Charbonneau; François Partant; Nicholas Georgescu-Roegen; Lanza del Vasto; ayrıca Murray Bookchin; Barry Commoner; Aldous Huxley; Alexandre Chayanov; Lewis Mumford; Theodore Roszak gibi yazarlarla birlikte Mohandas Karamchand Gandhi; Aleander Langer; Enrico Berlinguer gibi politikacılar; Lev Tolstoy; Rabindranath Tagore; Jean Giono; Georges Bernanos; Georges Bataille; Pier Paolo Pasolini gibi yazarlar; Tiziano Terzani gibi gazeteciler vardır. Küçülme kapitalist büyümeçiliğin ataerkil yapısını eleştiren feminist yaklaşıma sahiptir. Yazında küçülme yaklaşımına sahip kadın yazarların azlığı, Françoise d’Eaubonne gibi yazarların “bastırılmış” olmasından dolayıdır. Bu bağlamda Simone Weil; Laura Conti; Carla Ravaioli küçülme yaklaşımının ilham aldığı yazarlardır. Latouche ayrıca Martin Heidegger; Ezra Pound; René Barjavel gibi ilişkili oldukları birtakım meselelerle ilgili kabul görmesi zor olan fakat düşüncesinin etkisinin yadsınamayacağı isimleri not etmiştir (Latouche, 2025: 104-107). Ayrıca Ezra Mishan, Herman Daly Kenneth Boulding gibi İngiliz konuşan coğrafyada fikir üreten birçok isim büyümeye eleştirel bakış açısı ile küçülme yaklaşımını etkilemiştir.

esasinda Fransız düşünürlerin zihinlerinde yoğrularak diğer ülkelere ve dillere yayıldığı söylenebilir.⁸²

‘Küçülme’ (*décroissance*) teriminin kökenleri, büyümenin sınırlarının tartışıldığı 1970’li yıllarda uzanmaktadır. 1972 yılında *Le Nouvel Observateur Dergisi*’nin düzenlediği toplantıda yapılan bir tartışmada André Gorz söyle söylemiştir. “Yeryüzünün dengesinin sağlanması -ki bunun için maddi üretimin büyümemesi ve küçülmesi şarttır- kapitalist sistem varlığını sürdürdüğü müddetçe mümkün olabilir mi?”⁸³ Küçülme yazınında yaygın kanı “küçülme” teriminin ilk kullanımının bu şekliyle politik ekoloji kurucularından Andre Gorz’a ait olduğu üzerinedir.⁸⁴ 1971 yılında *Entropi Kanunu ve İktisadi Süreçler (Entropy Law and the Economic Process)* başlıklı çalışmasını yayımlayan, ekolojik iktisat ve biyoiktisadın öncülerinden Georgescu-Roegen’in, Andre Gorz’un düşüncesini önemli ölçüde etkilediği söylenebilir (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 17-18).

1973 yılında André Amar’ın büyümeye eleştirel bir sayı yayımlayan *NEF Cahiers Dergisi*’nde “Büyüme ve Ahlaki Mesele” çalışması yer almıştır. Ayrıca 1979 yılında

⁸² Küçülme terimi Fransız düşüncesi kaynaklı olsa da küçülme teriminin kökenlere dair yazındaki yerleşik anlatı diğer dillerdeki katkıları ihmâl etmekle itham edilmektedir (Muraca ve Schmelzer, 2017; Sutter, 2017).

⁸³ “Is the earth’s balance, for which no-growth – or even degrowth – of material production is a necessary condition, compatible with the survival of the capitalist system?” (degrowth.info)

⁸⁴ Sutter (2017) küçülme (*décroissance*) sözcüğünün ilk kullanıcısı olarak Gorz’u işaret eden ve bu konuda en çok atıf alan “Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı”nın Giriş yazısını (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020) Gorz’un bu sözcüğü “azalma” (*decrease*) anlamında kullandığını ileri sürerek eleştirmektedir. Ayrıca söz konusu kitabın kapsamını dar olmakla eleştirmekte, küçülmede böyle bir yaklaşımla çeşitliliğin ve çoğulculuğun azalacağını, ortodoksi kurma yoluna gidileceğini ileri sürmektedir. Ayrıca Sutter küçülme (*décroissance*) sözcüğünün kökenlerini ele almış ve politik anlam (*political denotation*) olarak ifade ettiği küçülmenin modern anlamını incelemiştir. Sutter Fransız ekolün küçülmenin kökenleri ve öncüleri konusundaki yaklaşımını (E. Hobsbaw’nın kavramıyla) icat edilmiş bir gelenek oluşturduğunu (*invented tradition*) ileri sürerek yermektedir. Buna göre bu icat edilmiş gelenekle, geriye dönük refleksif bir yaklaşımla Georgescu-Roegen “küçülmenin ‘babası’” olarak görülmektedir. Bu bağlamda Gorz, Georgescu-Roegen gibi isimlerin kanon olarak (*doctrinal canon*) öncü ilan edildiğini iddia etmektedir. Sutter’e göre öncüler konusunda büyümenin yol açtığı sorunlara çözümler üreten önemli isimlerle (termodinamiğin ikinci yasasını keşfeden Sadi Carnot, Rudolf Clausius veya rüzgârdan elektrik üreten Charles Francis Brush gibi...) küçülmenin öncüleri genişletilebilir veya daha geçmiş tarihte aranabilir (Sutter, 2017: 1, 6, 29, 31, 77, 87, 90). Yazında farklı fikirler yer alsa da Gorz’un ve bilhassa Georgescu-Roegen’in büyümeye olan eleştirel yaklaşımlarıyla küçülme yazınına etkileyen önemli katkılarda bulunduğu açıktır.

Georgescu-Roegen'in çeşitli yazılarından oluşturulan bir derleme “Yarın, Küçülme” (*Demain la décroissance*) başlığıyla Jacques Grinevald ve Ivo Rens tarafından yayımlandı. Yazarlar ‘küçülme’ terimini kullanırken Gorz’un da bu terimi kullandığından bihaberdi. Grinevald, Georgescu-Roegen’in kullandığı ‘*descent*’ (düşüş, iniş) sözcüğünü, kendisinden izin alarak, ‘*décroissance*’ (küçülme) olarak çevirmiş ve aynı zamanda bu kelime hazırladıkları çalışmanın başlığında yer almıştır (Kallis, Demeria ve D’Alisa, 2020: 17-18)

Petrol Krizi ile birlikte 1970’li yıllarda kaynakların ve büyümenin sınırlılığına ilişkin tartışmalar küçülme fikrini canlı tutmuştur. 1980’li yıllarda neoliberal düşüncenin yaygınlaşmasıyla küçülme tartışmaları azalmıştır. Fakat yine de Georgescu-Roegen’in etkisi sürmekteydi. 1993 yılında Jacques Grinevald’ın açıkça küçülmeye atıf yapan makalesi “Georgescu-Roegen: Biyoiktisat ve Biyosfer” (*Georgescu-Roegen: bioéconomie et biosphère*) *Silence* Dergisi’nde yayımlanmıştır. 2001 yılında Bruno Clémentin ve Vincent Cheynet tarafından “sürdürülebilir küçülme” kavramını kullanılmaya başlanmıştır. 2002’de Clémentin ve Cheynet, Georgescu-Roegen’in anısına *Silence* Dergisi’nde özel bir sayı hazırlamıştır ve Fransa’da çok ses getirmiştir (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 18-19). 2002 yılında *Silence* Dergisi’nin bu özel sayısının yayımlanması ile küçülmenin doğduğu söylenebilir (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 19; Degrowth.info).

2000’li yıllarda küçülme tartışmaları özellikle sürdürülebilir kalkınma eleştirisi üzerine gelişmiştir. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınmayı bir oksimoron olarak tanımlayan Latouche küçülme yazınının önemli yazarlarından ve öncülerindendir. 2000’ler ayrıca küçülme düşüncesinin çevre hareketleri ile buluştuğu, küçülme üzerine konferansların düzenlendiği (2008’de Paris’te, 2010’da Barselona’da, 2012’de Montreal ve Venedik’te, 2014’te Leipzig’de, 2016’da Budapeşte’de, 2018’de Malmö, Meksiko ve Brüksel’de), enstitülerin kurulduğu (Lyon’da Sürdürülebilir Küçülme Üzerine Ekonomik

ve Sosyal Araştırmalar Merkezi), akademik kolektiflerin oluşturulduğu (Fransa’da Araştırma ve Küçülme Kolektifi), zerine dergilerin çıkarıldığı (*La Dcroissance, le journal de la joie de vivre, Entropia*), adına partilerin (Klme İçin Parti-*le Parti pour la Dcroissance*) kurulduğu yıllardır. Bu yıllarda klmenin akademik kanadı ile evre hareketinin bir araya gelmiştir. 2002’de Paris’te UNESCO’nun konferansı ile başlayan ittifak, evre aktivistlerinin ve bilim insanlarının bir araya geldiği birçok konferans ile sürmüştür. Böylece klme Fransızca dışında diğer dillerde gündeme gelmeye ve konuşulmaya başlanmıştır. Klmenin evre hareketine dönüşmesiyle Fransa’nın Lyon şehri başta olmak üzere evre etkinlikleri ve protestolar, İtalya’ya ‘*decrescita*’ ve İşpanya’ya ‘*decreixement/decrecimiento*’ sloganıyla yayılmıştır. Almandada ise klme ‘*Postwachstum/Wachstumsrcknahme*’ olarak geçmektedir. Diğer yandan yapılan konferanslarda ekolojik iktisatçılar ile Latin Amerika politik ekoloji düşünürlerinin bir araya gelmesiyle klmenin evre adaleti ilişkisi güçlenmiştir. İngilizcede *degrowth* terimi ise 2008 yılında Paris’te yapılan konferansta ilk kez resmi olarak kullanılmıştır (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 19-20; Flipo, 2015: 38; degrowth.info, 2018; Muraca ve Schmelzer, 2017: 174). Bu konferans ile klmenin temel nitelikleri ortaya konmuştur (Klme Bildirisi, 2010).

2015 yılında İngilizcede Giacomo D’Alisa, Federico Demeria ve Giorgos Kallis tarafından, Türkçeye 2020 yılında çevrilen “Klme: Yeni Bir ağ için Kavram Dağarcığı” (*Degrowth: A Vocabulary for a New Era*) isimli kitap yayımlanmıştır. Klme, kökenleri ve ilişkili kavramlar konusunda sıklıkla atıf yapılan bu kitap düşünce hatları, temeller, eylem ve ittifaklar olmak üzere dört bölümle klme için bir kavram dağarcığı içermektedir (D’Alisa, Demeria ve Giorgos, 2020). Daha sonra büyüme sonrası yazında gelişen diğer yaklaşımlarla ve farklı düşünce ekolleri ile ittifakları içeren çeşitli girişimlerle klme yaklaşımı ve yazını genişlemiştir.

2.3. Büyüme Eleştirel Yazında Kavramsal Konumlar ve Küçülme

Genel olarak tarihsel süreçte büyüme eleştirel yazında yazarların yaklaşımı ve eleştirilerinin boyutuna göre yazarların merkeze aldıkları kavramlar da farklılık arz etmektedir. Örneğin John Stuart Mill sabit durum (*stationary state*); Nicholas Georgescu-Roegen düşüş (*decline; descent*); Herman Daly durağan durum (*steady state*); Donella Meadows vd. sıfır büyüme (*zero growth*); Tim Jackson ve Peter Victor büyümesiz (*without growth*); Jeroen Van den Bergh büyümeme (*agrowth*); Sicco Manshot negatif büyüme- sıfırın altında büyüme (*negative growth*); Maja Göpel daraltılmış ekonomi (*shrunk economy*); Willem Hoogendijk daralma (*shrinkage*); Dominique Méda büyüme sonrası (*post-growth*); Takis Fotopoluos büyümeme (*ungrowth*); Eugene P. Odum ve Howard T. Odum iniş (*descent*) ve refah içinde küçülme (*prosperous way down*) ve Ivan Illich büyüme karşıtı (*antigrowth*) ve Serge Latouche küçülme (*décroissance/degrowth*) kavramlarını kullanmaktadır (Parrique, 2019: 393).

Aynı zamanda Latouche'un yazılarında büyümeme anlamına gelen '*agrowth*' ve '*nongrowth*' kavramları da geçmektedir (Latouche, 2004; 2009; 2025). '*agrowth*' kavramının büyüme agnostik yaklaşarak kullanımı da söz konusudur (Van den berg, 2015) Ayrıca Brian Czech ve Riccardi Mastini (2020) büyüme-dışı (*non-growth*) kavramını kullanmaktadır. Vincent Cheynet ve Bruno Clémentin; Giorgos Kallis; Joan Martínez Alier gibi yazarlar '*sustainable degrowth*' (sürdürülebilir küçülme) kavramını ileri sürmektedir (Flipo, 2015; Kallis, 2015; Martínez Alier vd. 2010; Martínez Alier, 2016). Tüm bu kavramlar tarihsel perspektifte (Mill'den 1970'lerin büyümenin sınırları tartışmalarına kadar) büyüme eleştirel yaklaşımlar ile güncel geniş büyüme sonrası (*postgrowth*) yazınında yer alan ve önerilen kavramlardır. Küçülme büyüme sonrası yazınının önemli bir parçasıdır. Ve küçülmeye ilişkin kullanılan kavramlar da görüldüğü üzere farklılık taşımaktadır.

Küçülme bağlamında Latouche (2015) tıpkı ‘ateizm’ ve ‘agnostik’ kelimelerinin başında olduğu gibi Yunanca yoksun olmak anlamına gelen ‘a’ ön ekini kullanmak gerektiğini, böylece bir şeyi (büyümeyi) terk etmek (*a-croissance* gibi) manasında kullanmanın yerinde olabileceğini belirtmiştir (Latouche, 2009: 8; 2025: 3). ‘a-’ ön ekinin kullanılmasını önerdiği çalışmalarında aynı zamanda “büyümeme toplumu” (*non-growth society/societies*) ifadesini kullanmıştır (Latouche, 2004: 2-3; 2009: 32). Yine başka bir yazısında küçülme (*degrowth*) kelimesi yerine büyümemme (*non-growth*) kullanıldığında daha doğru ve hatalı yorumlamalara binaen daha az ürkütücü olacağını söylemiştir. Devamında ‘ateizm’ kelimesinde kullanılan ön eke (a-) referansla, bir ortodoksi düşüncesinden ayrılmayı çağrıştıran büyümeden çıkış (*a-growthism*) terimini öne sürmüştür (Latouche, 2004: 2-3).

Latouche ‘*décroissance*’ kelimesinin Fransızcada tam anlamıyla olumsuz manaya gelmediğini, “yıkıcı bir nehrin geri çekilmesi (*décrue*)” gibi olumlu çağrışımlar içerdiğini belirtmektedir. Bu sözcüğün Latin kökenli dillerine (İtalyanca, İspanyolca, Katalanca, Portekizce, Romence) çevrilirken de aynı çağrışımı içerdiğini ifade etmektedir. Ancak diğer Hint-Avrupa dillerine ve bilhassa İngilizceye çevirisi çeşitli kültürel zorluklar içermektedir. Bu ‘büyüme’ ve ‘kalkınma’ terimlerinin Anglosakson dışındaki dünyaya çevirisindeki kültürel bağlamdaki uyumsuzluğa benzemektedir. Diğer yandan ‘*décroissance*’ İngilizcede “*degrowth*” olarak çevrilmiştir. Latouche’a göre İngilizce konuşulan dünyada “kültür alanında ekonomizmin zihinsel egemenliği” hüküm sürmektedir. Ona göre bu düşünce biçiminde “çöküşü (*collapse*), ekonomi sahasından çıkışla birlikte düşünmek, büyüme tahayyülünden çıkışla (ve elbette kapitalizmden somut bir çıkışla) birlikte düşünmekten daha kolaydır”. Latouche bu çeviriyi diğer birçok dile çeviriden (Almanca, Danca, Fince, Macarca, Japonca gibi) daha iyi bulmakla birlikte, bu çeviriyi barbarca bulmaktadır. Diğer yandan Latouche (2025) küçülme için önerilen birçok kavramı da (*ungrowth; dedevelopment; shrinking; decreasing; declining*) tatmin

edici görmemektedir. Yazında rastlanan “yaşam tarzını sadeleştirme” anlamına gelen ‘*downshifting*’ kavramının küçülmenin öznel yanını; ‘*counter-growth*’ kavramının ise küçülmenin nesnel yanını iyi vurguladığını belirtmektedir. Anglosakson düşünce biçimini yansıtan yazında ‘*way down*’; ‘*powerdown*’; ‘*contraction*’; ‘*downscaling*’ gibi diğer adlandırmalarla birlikte, iktisadi olmayan büyüme anlamına gelen ‘*unconomic growth*’ [çoğunlukla Daly’e atıfla] kullanılmaktadır. Latouche tarihsel süreçte Anglosakson ve Alman Protestan düşüncesini şekillendiren felsefenin “alternatif hayal gücü”nü baskıladığını dolayısıyla bu coğrafyadaki dillere çevirinin çetin olduğunu belirtmektedir. Yine de felsefî temeller ve ayrımlardan yola çıkarak “hakiki” olduğu düşünülen Latin küçülme anlayışına karşı Anglosakson-Alman yaklaşımlarının⁸⁵ da değerli olduğunu belirtmektedir (Latouche, 2025: 14-18).

2.3.1. Büyüme Sonrası (*Postgrowth*) Yazında Kavramsal Ayrım: ‘*degrowth*’ ve ‘*agrowth*’

Güncel büyüme eleştirel yazında (*postgrowth*) hem en çok kullanılan hem de yaklaşımların damıtılmış hâlini ifade eden kavramlar “*degrowth*” ve “*agrowth*” olmuştur. Büyüme sonrası yazında farklı düzeylerde eleştirel tutumun kullanılan kavramlara da yansıdığı söylenebilir. ‘*Degrowth*’ ve büyümeye şüpheli yaklaşımı ifade eden ‘*agrowth*’ veya ‘*a-growth*’ kavramları bu farklı duruşları simgelemektedir. Kimi ‘*a-growth*’ kavramını kullananlar genellikle esas sorunun GSYH büyümesinden ziyade GSYH göstergesi olduğunu savunmaktadırlar. Bu göstergenin görmezden gelinmesi gerektiği belirtilir. ‘*a-growth*’ perspektifi olarak belirtilen bu yaklaşım “ekonomik büyüme konusunda ‘agnostik’ veya ‘kayıtsız’ olmayı gerektirir” (van den Bergh ve Kallis, 2012: 910). ‘*Agrowth*’ kavramını yaygın olarak kullanan Jeroen C.J.M van den Bergh (2015:

⁸⁵ Bu bağlamda Latouche (2025: 18) burada bilhassa Rob Hopkins (*transition towns*); Richard Heinberg (*post carbon*); Samuel Alexander (*sufficiency economy*), Tim Jackson (*prosperity without growth*) ve Niko Peach (*postgrowth*) gibi yazarların ve konu alanlarının altını çizmektedir.

88), Latouche'un bu kavramı “GSYH'nin tamlayanı” olmaksızın kullandığını ve Latouche'un yaklaşımının radikal küçülmeyi işaret ettiğini vurgulamaktadır. van der Berg'in kullandığı ‘*a-growth*’ ise büyümeye kayıtsızlığı içermektedir. Büyümeye kayıtsız kalmak özellikle “GSYH bilgisini yok saymayı” gerektirmektedir. Çünkü GSYH toplumsal refahı ölçmede kusurludur (van den Bergh, 2015: 67-69). GSYH hesaplamaları fayda ve maliyetlerde doğru ve makul biçimde ayırım yapamamaktadır. Yalnızca piyasa faaliyetleri ve onun maliyetleri ile ilişkilidir. Ayrıca iktisat teorisinin toplumsal hedefi sosyal refahı sağlamaktır. İktisat teorisi alanında yapılan çalışmalar ve modellemeler de GSYH hesaplamalarının refahı göstermediğini ortaya koymaktadır. Örneğin bazı araştırmalar (M. L. Weitzman, 1976) toplumsal refah konusunda GSYH'nin ancak bir “tahmin”den ibaret olduğunu, bu tahminin de “gerçeklikten kopuk” ve “sıkı” koşullarda oluşturulduğunu göstermektedir. Yine bazı mutluluk ve öznel refah/esenlik (*subjective well-being*) çalışmaları (R. Layard, 2005) 1950-1970 yılları arasında gelişmiş ülkelerdeki istikrar içindeki GSYH hızına rağmen ortalama refahta duraklama yaşanmış, hatta negatif eğilime döndüğünü göstermiştir. Ayrıca bireysel gelirlerin toplamı sosyal refahı göstermek açısından yetersizdir. Çünkü bireysel refahı ve mutluluğu, temel mal ve hizmetlere duyulan ihtiyaç, gelir, statü, fiziksel ve iktisadi değişimlere uyum gibi birçok faktör etkilemektedir. Diğer yandan büyümenin doğal kaynaklara etkisi fiyatlandırılmadığından, hesaplamalara dahil edilmemektedir. Dolayısıyla GSYH sosyal refahı kavramak konusunda zayıftır (van den Bergh ve Kallis, 2012: 910-911; van den Bergh, 2015: 85-87). van den Bergh (2015) çalışmasında büyümeye karşı agnostik yaklaşımını şöyle ifade etmektedir:

Altını çizmek gerekir ki GSYH ya da koşulsuz GSYH büyümesine karşı olmak büyümeye karşı olmakla aynı şey değildir. Nedeni de şu: GSYH bilgisi artık ciddiye alınmayacak (toplumsal bir amaç olarak yok sayılacak) ise, GSYH büyümesine (ve benzer biçimde GSYH küçülmesine) karşı yüksüz ya da kayıtsız olmaktan başka türlü düşünülemez. Bu kayıtsızlık “GSYH büyümesizliği” terimini kullanmak için iyi gerekçedir (van den Bergh, 2015: 87-88).

van den Bergh (2015) çalışmasında GSYH'nin, tüketimin, çalışma saatlerinin küçülmesi ile radikal ve fiziksel küçülme beş tip küçülme olduğunu ileri sürmekte, bu farklı yorumlamalardan dolayı küçülmeyi “kesinlikten uzak ve anlamı belirsiz bir terim” olarak değerlendirmektedir. Ona göre ana akım iktisatçıları ve siyasetçileri etkilemek önemli ve yararlıdır ve aslında “geri cephede savaşma”nın anlamı yoktur. Özellikle küçülmenin çeşitli yorumlarının ana akım çevreler tarafından en fazla görmezden gelineceği, kabul etmelerinin çok zor olacağı, dirençle karşılaşacağını belirtmiştir. Ona göre büyümeye kayıtsızlığı ve bilinemezliği içeren *a-growth* “daha parlak bir siyasal gelecek” potansiyeli taşımaktadır. Yine de küçülme yaklaşımlarına dair stratejileri olumlu görmekle birlikte, kendi ‘*a-growth*’ (büyümesizlik) yaklaşımının bir “kategori”ye sokmak için erken olduğunu ifade etmektedir (van den Bergh, 2015: 88, 107). Küçülmenin önde gelen savunucularından Kallis (2015) van den Bergh’in küçülme üzerine bu sınıflandırmasının ve buna ilişkin eleştirilerinin yersizliğini ortaya koyarak bu ayrımları yeniden oluşturması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca hiçbir küçülme yazarı normatif olarak GSYH'nin azaltılmasına yönelik bir öneride bulunmamıştır. Yani hiçbir şekilde “sürdürülebilir küçülme büyüme ekonomisinde eksi GSYH büyümesine eşdeğer değildir”. Küçülme büyüme ekonomisinde gerileme veya bunalım anlamına gelmemektedir. Küçülme stratejileri ve politikalarının sonucunda GSYH azalabilir fakat burada esas mesele bunun sürdürülebilirliğidir. Diğer yandan Kallis (2015) van den Bergh'in küçülmede muğlaklık olarak tabir ettiği şeyin esasında küçülmenin kapitalizm sonrası için “bilinmezci” ve “çoğulcu” yaklaşımı olduğunu belirtmektedir. Bu muğlaklık büyümenin sürdürülemezliğini, büyüme bağımlılığından kurtulmak ve kapitalist kurumların değişmesi gerektiği düşüncesini değiştirmemektedir. Kallis (2015) GSYH'yi görmezden gelmeyi kritik bir başlangıç olarak görse de yeterli olmadığını belirtmektedir. Çünkü “GSYH saplantısı” sadece bir belirtiden ibarettir. Büyüme bağımlılığından ve “birikim için birikim mantığı”ndan kurtulmak Latouche'un tabiri ile “imgelemin

sömürgeleştirilmesi” ile mümkündür. ‘*degrowth*’ kavramındaki ön ek (de-) hem düşünce yapısında kültürel olarak hem de kurumsal düzeyde büyüme buyruğundan kurtulmayı simgelemektedir. Bunun dışında Kallis (2015), van den Bergh’in ‘*agrowth*’ yaklaşımıyla “cüretkâr bir iyimserlik”te ve “ortak çareler”de (uluslararası iklim değişikliği anlaşması, çalışma saatlerinin azaltılması ve reklamcılık denetimi gibi) buluştuklarını belirtmektedir (Kallis, 2015: 118-119, 123-124, 130-131, 141).

Tablo 2’de ortaklıkları ve farklılıkları görüldüğü üzere, “‘*agrowth*’ stratejisi iyi çevresel ve sosyal politikalar izlendiğinde ekonomiye ne olacağı ile ilgili agnostik olmayı önermektedir”. *Agrowth*, sıkı çevre politikalarının olduğu, küçülmenin odak olmadığı bir ekonomide “dengeli bir çözüm” olabileceği düşüncesini taşımaktadır. Ancak *degrowth* ile en önemli farklılıklarına bir örnek olarak, *agrowth* yaklaşımında kirli faaliyetler gerçekleştiren sektörlerin küçülmesi asla bir “başlangıç noktası” olamayacağıdır. Bu ancak yapılan katı çevresel düzenlemelerin bir sonucu olabilir. Çevresel ve toplumsal esenliğin sağlanması için büyüme bağımlılığını aşmayı amaçlayan bu iki yaklaşımın birleştirilmesi düşünüldüğünde, özellikle *degrowth* açısından nihayetinde bir küçülmenin kaçınılmazlığı söz konusu ise, bu çabaların sonraya bırakılmasının anlamsızlığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü önemli olan “ekonominin ölçeğini küçültmeye yönelik açık bir taahhüt”tür. Başlangıçtaki bu niyet ve taahhüt çevre politikalarının uygulanmasını kolaylaştıracaktır. Çünkü büyüme paradigması çevre politikaları büyümeyi olumsuz etkileyecekse çevre politikalarını askıya almayı tercih edecektir. Dolayısıyla küçülmenin toplumsal kabulü siyaset alanının da buna yönelik çalışmasını sağlayacak ve kolaylaştıracaktır (van den Bergh ve Kallis, 2012: 913-916).

Tablo 2: Büyüme (*growth*), Büyümeyle Agnostik Yaklaşım (*agrowth*) ve Küçülmenin (*degrowth*) Karşılaştırılması

Desteklenen İfade	Büyüme Paradigması	<i>A-growth</i> Bakış Açısı	<i>Degrowth</i> Bakış Açısı
GSYH toplumsal refahın ya da mutluluğun net göstergesidir.	Evet	Hayır	Hayır
GSYH büyümesi tam istihdam için gerekli ve yeterlidir.	Evet	Hayır	Hayır
Gelirdeki büyüme refahı artırır.	Evet	Bazen, her zaman değil	Hayır
Büyüme eşitliğe ve çevresel sürdürülebilirliğe zarar vermez, hatta bunları teşvik eder.	Evet	Her zaman değil	Hayır
Koşulsuz GSYH büyümesi amacı sosyal refahta iyileşme arayışımızı kısıtlamaktadır.	Hayır	Evet	Evet
Zengin ülkelerde daha fazla ortalama gelir artışı sosyal refahı artırmaz; burada büyüme esas olarak sıfır toplamı bir statü oyunudur ve informal faaliyetlerin formel piyasalara taşınmasının sonucudur.	Hayır	Evet	Evet
Mikroekonomik ve makroekonomik teoriler refah artıran bir strateji olarak GSYH büyümesini desteklememektedir.	İlgilenmiyor	Evet	İlgilenmiyor
GSYH büyüme paradigması, esas olarak ampirik makroekonomistlerin ve politikacıların bir icadı olarak görülebilir.	Hayır	Evet	İlgilenmiyor
Geçmiş, gelir ve çevresel baskı arasında yüksek bir pozitif korelasyon olduğunu göstermektedir.	İlgilenmiyor	Evet	Evet
Büyüme çevre için zararlıdır.	Hayır	Bazen, Her zaman değil	Evet
Küçülme, eşitsizlik ve sürdürülemezlik ile mücadeleye odaklanmış bir stratejidir.	Hayır	Hayır	Evet
Büyüme çoğunlukla çok enerji ve maddi kaynak kullanan ve çok kirlilik yaratan nispeten kirli faaliyetler tarafından üretilmektedir.	İlgilenmiyor	Evet	İlgilenmiyor
Sıkı çevre politikaları geliri çevresel baskıdan ayrıştırabilir [<i>decoupling</i>] ve böylece eski büyüme modelinin devam etmesine imkân tanıyabilir.	Evet	Mümkün, ama düşük ihtimal	Hayır

Kaynak: (van den Bergh ve Kallis, 2012: 914)

Yazında GSYH'yi iktisadi ve toplumsal odaktan çıkarmak bağlamında Van den Bergh 'agrowth' kavramını yaygın şekilde kullananlardan biri olsa da aynı çevresel kaygılarla ve toplumsal esenliğin sağlanmasına yönelik büyümeye şüpheci yaklaşan farklı yazarlar ve geliştirdikleri yaklaşımlar söz konusudur. Örneğin Simit Ekonomisi (*Doughnut Economics*) kitabının yazarı Kate Raworth konumunu "büyüme agnostiği" (*growth agnostic*) olarak belirtmiştir. Çünkü onun için çevresel ve toplumsal hedeflere ulaşmaya yönelik düzenlenen bir ekonomide nihayetinde büyümenin gerçekleşip gerçekleşmediği önemli olmayacaktır. İlerlemeyi GSYH ölçmemektedir, ilerleme için gösterge temel hedeflere ne ölçüde ulaşıldığıdır (Likaj, Jacobs ve Fricke, 2022: 26) Raworth kitabının bir bölümün başlığını "Büyüme Konusunda Agnostik Ol: Büyüme Bağımlılığından Bilinmezciğe" olarak belirlemiştir (Raworth, 2019: 265; Czech, 2021). Durağan durum savunucularından Czech büyüme şüpheciliğinin yeterli olmadığını belirtmektedir. Raworth'un simit diyagramını ironik bir metaforla bir grissiniye çevirerek, grissininin iki uzun kenarı arasında kalan bölgeyi simit diyagramındaki alana benzetmektedir. Gezegenel sınırları ve toplumsal temelleri simgeleyen iki yatay ve paralel çizgiyle birlikte, Y eksenine GSYH'yi koymaktadır. GSYH sosyal temelin altına düşerse ekonomi çok küçük, ekolojik tavanın üzerine çıkarsa ekonomi çok büyük görünmektedir. Bu sosyal temel ve ekolojik tavan arası ise optimum noktanın yer aldığı sürdürülebilir alandır. GSYH saf ekonomik büyüklüğü göstermektedir. Mutluluk, sağlık gibi esenliğin ölçütü değildir. GSYH konusunda agnostik olunduğunda ölçeği görmek zorlaşmaktadır veya ölçeği görüp, devasa GSYH karşısında çeşitli çevresel çözüm arayışları ile agnostikliği sürdürme yoluna gidilmektedir. Ancak tüm bu yaklaşım krizi ertelemekten başka bir şeye yaramamaktadır. Czech'e göre büyümeyi reddetmek ve kaçınmak zorundaysak, büyüme yaklaşımını en az sarsan yol Raworth'ın agnostik yaklaşımı olabilirdi. Çünkü yaklaşım aşırı büyümenin neden olduğu tüm sorunlardan

konusarak başlarken, agnostik aşamada dahi büyümekte ısrar etmektedir (Czech, 2021).

Muraca ve Schmelzer (2017) küçülme yazınına coğrafi temelde ayırarak analiz etmiştir. Bu bağlamda küçülmenin öncüllerini ve köklerini, büyümenin İngilizce konuşulan bölgelerden eleştirisi, Fransa ve diğer Güney Avrupa küçülme yaklaşımı ve büyümenin alternatifleri konusunda Almanca tartışmalar bağlamında üç temel hatta incelemektedir. Bu üç küçülme hattı “söylemsel alan”da birbiriyle ilişkidir. Küçülme yaklaşımlarının hepsi kapitalist büyümeye dair politikaların, kurumsal düzenlemelerin ve iktisadi yapısının eleştirisinde buluşmaktadır. Fakat yazarlar küçülme literatürüne katkıları kavramada kapsayıcılığı artırmanın ve tek taraflı tarihsel odaktan uzaklaşmanın önemini vurgulamıştır. Ele alınan hatlardan ilki Güney Avrupa geleneği, toplumsal, iktisadi ve çevresel konuları zengin bir tema içinde ele almaktadır. Ayrıca kapitalizm, endüstriyalizm ve modernite sorgulanmasını içermektedir. Demokrasi ve özerkliğin kültürel boyutlarını gözler önüne sermektedir. Hem tarihsel kökleri ile hem de politik ekoloji, çevre adaleti⁸⁶ ve kalkınma sonrası gibi birçok alanla dirsek teması hâlinindedir. Yeni düşünce akımlarının küçülme perspektifi ile yeniden yorumlanmasını açıktır. Fransa ve İtalya’da ekonomizmin ve faydacılığın antropolojik eleştirisi yerel küçülme hareketlerinde belirleyici olmuştur. Yalnızca büyüme eleştirisinden ziyade “büyümeyi iktisadi bir hedef olarak meşrulaştıran genel sosyo-kültürel paradigma”yı kapsayan bir yaklaşım mevcuttur. Örneğin Latouche, Fransız antropolog Marcel Mauss’tan etkilenen fakat doğrudan küçülmeci yaklaşımı benimsemeyen faydacılık karşıtı yaklaşım MAUSS’u önemsemiştir. İspanyol küçülme yaklaşımı ise ekolojik iktisat ve politik

⁸⁶ Yazında çevre adaleti düşüncesi teleolojik sınırlara sahip olduğundan dolayı eleştirilmektedir. Buna göre büyüme ve kapitalizm sorgulanmadan bir adalet anlayışı geliştirilmeye çalışılıyorsa bu süreç teleolojiktir. Çünkü mevcut sistem içinde bir adalet arayışını içermektedir. Oysa değişim “beklenmedik” olanı temsil etmektedir. Eşitsizliği üreten koşullara ve madun özneleri yeniden üreten, destekleyen adalet anlayışını eleştiren bu yaklaşım, ‘adil geçiş’in daha radikal temellerde ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir (Velicu ve Barca, 2025: 156, 160, 174).

ekolojinin ilişkisinden beslenmiştir. Bu bağlamda yaklaşımlarında termodinamik ve metabolizma yaklaşımlar tamamlayıcı olarak ele alınır. Çevresel adalet önemli düşünce hatlarından birisidir. Ayrıca durağan durum yaklaşımıyla temasını koparmamaktadır. ABD ve İngiltere temelli çalışmaların ise küçülmenin tarihsel kökleri (Georgescu-Roegen'in düşüncesi gibi) ile bağı zayıftır. Ayrıca herhangi bir ekonomizm eleştirisi veya felsefi ve antropolojik yaklaşım içermemektedir. Bu yaklaşımlar daha teknokratik ve reformisttir. Dolayısıyla Güney Avrupa düşüncesi daha radikal iken, İngilizce konuşulan bölgelerdeki çalışmaların yaklaşımı daha ılımlıdır. Almanca konuşulan bölgelerde 1970ler ve 1980'lerdeki büyümeye eleştirel tartışmaların Fransız düşüncesinden etkilendiği söylenebilir. Fakat Almanca konuşulan bölgelerdeki çalışmaların tarihsel kökenleri odağına almadığı söylenebilir. 1974-1985 yılları arasında André Gorz, Ivan Illich ve Ernst von Weizäcker gibi danışmalığında "Teknoloji ve Politika Büyüme Krizi Dergisi" (*Technologie und Politik Das Magazin zur Wachstumskrise*) başlığı ile yirmi iki ciltlik kitap serisi yayımlanmıştır. Bu çalışma küçülme yazınında (ve Alman küçülme yazınında) çok az dikkate alınmış olsa da feminizm, iş, istihdam, kapitalist olmayan tedarik biçimleriyle ilgili önemli bilgiler içermekteydi. Ayrıca Bielefeld Okulu'nun materyalist ekofeminist yaklaşımı ataerkil kapitalist büyümenin eleştirisi konusunda katkı sağlamıştır. Jena Üniversitesi'nde "Büyüme Sonrası Toplamlar" araştırma grubu büyüme ve demokratik alternatifler konusunda etkili olmuştur. Alman "büyüme sonrası" yazını daha çok yeşil büyüme ve sürdürülebilirlik tartışmaları üzerine gelişmiştir. Ayrıca küreselleşme karşıtlığı ve çevre hareketleri tartışmaların gelişmesinde ekseninde yer almıştır. Tartışmalar bilhassa Yeşil Parti (*Green Party*) bağlamında politika ve yasama üzerinedir. Diğer yandan 2008 Krizi sonrasında oldukça ilgi çeken "Büyümenin Ötesinde" (*Jenseits des Wachstums?!*) Konferansı yapılmıştır. Yeterliye dayanan büyüme eleştirisi bilinen Niko Paech gibi yazarlar Alman büyüme sonrası yazınına oldukça katkı sağlamıştır (Muraca ve Schmelzer, 2017: 175, 183, 185, 187, 189-190).

Timothée Parrique (2019) “Küçülmenin Ekonomi Politikası” (*The Political Economy of Degrowth*) başlıklı tez çalışmasında eleştirel yazındaki büyümeye yaklaşımı “yüzeysel”lik (*superficial*) boyutuna göre sınıflandırmaktadır. Buna göre “büyümeye itirazcı” (*objection to growth*) olanları en yüzeysel düzey olarak değerlendirmiştir. Burası büyümeye şüpheyile yaklaşanları, büyüme karşıtlarını ve eleştirmenlerini kapsamaktadır. Bilhassa büyümenin sınırları konusunda yazarlar, büyümenin istihdam, yoksulluk ve refah konularındaki başarısızlığını konu edinenler ve GSYH eleştirisi olarak büyümeye itiraz edenleri burada yer almaktadır. Bu grupta yer alan Tim Jackson; Kate Raworth; Peter Victor; Jeroen Van den Bergh gibi yazarlar büyüme konusunda agnostikler olarak değerlendirilmiştir. Durağan durum iktisadına katkıları ile bilinen Herman Daly ile Brian Czech, Juliet Schor gibi yazarları da “kapitalizmi, ekonomiyi, kalkınmayı sorgulamadan büyümeciliğin hegemonyasını eleştirenler” olarak bu itirazcılar grubuna dâhil etmektedir. Büyümeye eleştirel yazındaki skalanın en ucuna ise küçülmecileri (*degrowthers*) koymaktadır. Parrique (2019) yazında Benedikt Schmid (2019) ve Olivia Montel (2017) gibi küçülme başlığı altında, küçülmenin düzeyleri arasında ayırım yapan yazarların da olduğunu not etmektedir. Bu bağlamda Schmid Fransa kaynaklı “radikal küçülme” karşısına büyüme itirazcılarını koymakta onları “ılımlı küçülme” adı altında ele almaktadır. Montel ise aynı şekilde “koyu küçülme” karşısında onları “küçülmenin halesi”, “küçülmenin zayıf versiyonu” olarak nitelemektedir. Öte yandan Yves Marie Abraham (2019) gibi yazarlar Fransız “radikal küçülme” karşısında “Anglo-Amerikan liberal ilhamlı küçülme”ci olarak Daly, Victor ve Jackson gibi yazarları koymaktadır (Parrique, 2019: 168). Diğer yandan kimi yazarlar küçülmeyi daha geniş düzlemde, kıtasal konumuyla sınıflandırmaktadır. Czech ve Mastini (2020) çalışmalarında büyümeye dair itirazları Avrupa ve Amerikan (ve Avustralya) kaynaklı olarak ayırma tabi tutmaktadır. Buna göre küçülme yaklaşımın daha çok Avrupa düşüncesine, durağan durum yaklaşımının ise daha çok Amerikan iktisatçıların düşüncesine dayandığı ileri

sürülmektedir. Diğer yandan kimi yazarlar büyüme eleştirilerine dair bu ayrımlarından ziyade bir sentezi önererek küçülme ve durağan durumun birlikte hedeflenebileceğini düşünmektedir. Joshua Farley (2020: 83) “küçülme aracılığıyla durağan durum ekonomisine planlı bir geçiş”i; Czech ve Mastini (2020) küçülme ve durağan durum yaklaşımının ortak bir politik zeminde buluşması için “durağan duruma doğru küçülme”yi savunmaktadır.

2.4. Küçülmenin Kaynakları

Küçülme teorisi farklı kaynaklardan ve farklı düşüncelerden beslenerek gelişmiş ve zenginleşmiştir. Küçülme savunusuna varan bu farklı yaklaşımlar şöyle açıklanabilir: Latouche’un öncülüğünde gelişen kaynağını kültür ve antropolojiden alan yaklaşım insanların yaşadığı toplum ve tarihle ilişkini, farklı bir dünyaya ve yeniden kurumlaşan bir topluma ulaşmayı merkezine alarak küçülmeyi savunmaktadır (Flipo, 2015: 48). Bu yaklaşımda küçülme “hem faydacılığın hem de kalkınmanın sömürgeci imgelemine deviren” bir füze gibidir. Ayrıca kuzey ülkelerindeki teknoloji, üretim ve tüketim biçimleri yoluyla diğer kültürlerin sömürgeleştirilmesi eleştiri hatlarından biridir (Demaria, Schneider, Sekulova ve Martinez-Alier, 2013: 196). Değişikliğe ilişkin bilinçliliğin sağlanması için ilk olarak kapitalizmin sömürgeleştirdiği imgelem ortadan kaldırılmalıdır (Latouche, 2018: 96, 103). Bu nedenle büyüme ve kalkınma mantığı sorgulanmalıdır. Latouche’a göre küçülme “kalkınma mantığından, ekonomiden ve büyümeden çıkmak, ekonominin yaşamımıza soktuğu bütün sosyal kurumlardan vazgeçmeyi değil, onları yeni bir mantık ile yeni bir çerçeveye oturtmayı ima ediyor”. Bu düşünce iktisat emperyalizmin yayıldığı tüm kurumların toplumsallığa geri verilmesini içermektedir (2018: 104-105).

Küçülme yaklaşımlarından biri de demokrasiyi merkezine alan yaklaşımdır. Bu yaklaşım teknoloji, ilerleme, büyüme ve kalkınma gibi konularda demokrasiye ilişkin tartışmaların yetersizliği üzerine doğmuştur (Demaria, Schneider, Sekulova ve Martinez-

Alier, 2013: 199). Ivan Illich'in düşünceleriyle gelişen bu yaklaşım küçülme ile kamusal alanın yeniden anlamlandırılması çabasıdır. Ayrıca yerelleşme, müşterekler, sosyal adalet, azami gelirin tanımlanması gibi konuları vurgulanarak küçülme "kamusal alanın varlığı için gereken tutkuyu yeniden canlandıran, bizzat sahneyi oluşturan anahtar kavram" olarak görülmektedir (Flipo, 2015: 49). Bu bağlamda Illich 'şenlikli toplum' kavramını ortaya koymuştur. Şenliklilik (*conviviality*) "kişiler arasında özerk ve yaratıcı ilişkiyi ve kişilerin çevreleriyle ilişkileri" anlamına gelmektedir. Illich'e göre endüstriyel toplumlarda salt tüketici konumundaki insanlar sahip olduğu eşyaları ve hizmetleri nasıl kullanacağına karar veremezler. Endüstriyel üretkenlik toplumdaki bireylerin ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Dolayısıyla insanlar "şenliklilikten mahrum kalma cezası"na çarptırılmıştır. Çözüm şenlikli bir üretim biçimine geçiştir. Bu bağlamda Illich bu topluma ulaşmak için gereken araçları incelemiştir (Illich, 2018: 25, 28). Illich küçülme kavramını hiç kullanmasa da şenlikli toplum önerisi birçok küçülme yazarını etkilemiştir. Endüstriyel toplumdan çıkış, piyasa bağımlılığından kopuş ve şenlikli topluma giden yol küçülmeden geçmektedir (Deriu, 2020a: 128).

Küçülmeye ilişkin diğer bir yaklaşım ekolojik yaklaşımdır. Bu yaklaşımda çevre yararlandığımız kaynakların bir sağlayıcısıdır. Fakat aynı zamanda kendi içinde bir değerinin olduğu kabul edilmektedir (Demaria, Schneider, Sekulova ve Martinez-Alier, 2013: 196). Ekolojik ayak izi artışı, ekosistemlerin bozulması, biyolojik çeşitliliğin ve sualtı canlılarının azalması, çölleşmenin artması gibi olgular insanın doğa üzerinde kurduğu sömürü ilişkisinin sonucudur. Küçülme bu ilişkiyi ortadan kaldırarak insanın bir parçası olduğu doğayla beraber evrimleşeceği bir ilişkiyi sağlayacaktır (Flipo, 2015: 50). Ayrıca bu yaklaşım büyüme ve endüstriyel gelişme ile ekolojik yıkım arasında ayrışma (*decoupling*) olabileceği düşüncesine karşıdır (Demaria, Schneider, Sekulova ve Martinez-Alier, 2013: 196).

Esenliğe (*well-being*) ve yaşamın anlamına dair arayışları merkezine alan bir diğer küçülme yaklaşımı tüketimciliği ve yetinmemeyi eleştirmektedir. Bu yaklaşım durmak bilmeksizin her şeyin daha fazlası peşinde koşan insanların dinlenmeye ve iç huzurunu bulmaya ihtiyacı olduğunu savunur. Daha fazla kazanmak için daha fazla çalışma saatleri, bir ürünü daha fazla satma çabası, daha fazla tüketme çabası insanları mutsuzluğa götürür. Üstelik literatürde gelir artışının duygusal bozukluklarla ilişkisini ve gelir artışı ile yaşam doyumu arasında ilişki kurulamayacağını ortaya koyan çalışmalar vardır (2013: 197). Buddha; antik Yunan ve Roma’da Kinikler ve Stoacılar; filozof Lao Tzu; Gandhi; Lenin; Tolstoy; Henry Thoreau’ya kadar farklı zamanlardan ve farklı coğrafyalardan pek çok düşünür sade yaşamı savunmuştur. Bu yaklaşıma göre gönüllü sadeliğin benimsenmesi küçülme ekonomisinin oluşturulması için önem taşımaktadır (Alexander, 2020a: 192-195).

Biyoiktisat küçülme yaklaşımlarından biridir. Biyoiktisat ekosistemlerin sınırlarını ve sınırlı kaynakların nasıl kullanılması gerektiğini incelemektedir. Georgescu-Roegen’in biyoiktisadi savları söz konusu küçülme yaklaşımın gelişmesini sağlamıştır. Küçülme zorunlu bir varış noktasıdır. Georgescu-Roegen’in düşüncesinden yola çıkılarak örneğin üretilen her bir silahla birlikte gelecekte tarımda kullanılması zorunlu olan bir araç daha az üretileceği söylenebilir. Dolayısıyla yenilenebilir kaynakların kullanılması gerekir (Flipo, 2015: 52).

Ekolojik iktisadın önemli yazarlarından Frederick Soddy enerji ve maddelerden oluşan reel ekonominin borçların ödenmesindeki faiz oranı kadar büyüyemediğini ve finansal genişleme bir zenginlik yaratmadığını belirtir. Bu düşünceler özellikle 2008 Krizinde tekrar gündeme gelmiş ve sonrasında Yunanistan’da filizlenen borçokrasi (*debtocracy*) akımına ilham olmuştur (Demaria, Schneider, Sekulova ve Martinez-Alier, 2013: 198). Soddy kapitalizmin kıtlıktan beslendiğini savunur. Bu bağlamda neoklasiklerin zenginlik kavramını çelişkilerle ele aldığını belirtmektedir. Çünkü bir

yandan fiyat sistemi zenginlik ölçütü olarak kullanılmaktadır. Diğer yandan doğaya zarar vererek ve doğal kaynaklar giderek daha kıt hâle getirilerek zenginliğe ulaşılacağı savunulmaktadır. Soddy’ye göre nihayetinde su, oksijen gibi yaşamsal açıdan ihtiyaçlar azaldığında iktisadi zenginlik asla gerçekleşemez. Soddy Lauderdale Paradoksu⁸⁷’nu neoklasik iktisatçıların tamamen yanlış bir şekilde ele aldığını düşünmekteydi. Kamusal zenginlik kavramını ihmal eden ana akım iktisat ve maliye bu yetersizliği refah iktisadı olarak telafi etmeye çalışmıştır (Foster ve Clark, 2010: 15-16). Aynı şekilde kamusal zenginliğin yok edilmesiyle ortaya çıkan ekolojik kriz karşısında da “yukarıdan aşağıya ekoloji” tedbirleri sunularak birikime zeval gelmediği ölçüde “ikincil etki” olarak çevresel sorunların düzeleceği ileri sürülmektedir (2010: 18). Dolayısıyla kamusal zenginliğin korunması ile doğrusal boyutta, herkese yarar sağlayan eşit etkilere sahip ekolojik tedbirler için küçülmenin en uygun çözümlerden biri olduğu söylenebilir.

Küçülme yaklaşımlarından bir diğeri de adaleti merkezine almaktadır. Adaleti merkezine alan küçülmeci yaklaşımlar üç koldan incelenebilir (Demaria, Schneider, Sekulova ve Martinez-Alier, 2013: 201): Birincisi bir anlamda Veblen (2015 [1899])’in düşüncesinden beslenerek sosyal kıyas ve öykünmenin tüketimciliği artırdığını ve varlıklı kesimlerin yaşam biçimlerini desteklediğini savunmaktadır. Adalet ancak küçülme ile sağlanabilir. Bu akım sonuçlara odaklanan bir bakış açısıyla maksimum gelir ve servet belirlenmesi ve ülkeler arasındaki sınırların açılması gibi önerileri; deontolojik⁸⁸ açıdan ise tüketimciliğe karşı bir kültürel değişiklik önerilerini ortaya koymaktadır. İkincisi geçmişten gelen adaletsizliğin telafi edilmesini gündeme getirir. Bu doğrultuda Kuzey

⁸⁷ Lauderdale Paradoksu “özel zenginliklerin kamusal zenginliğin yok edilmesi yoluyla artırılması”dır (Foster ve Clark, 2010: 13).

⁸⁸ Deontolojik etik I. Kant’ın ödev etiğini ifade etmektedir. Deontolojik etik insanın kendi iradesiyle kendisi için oluşturduğu ilke ve ahlak yasasına dair eylemdir. Kant’ın bu ödev etiği anlayışına dek etik mutlulukçu perspektiften tanımlanmıştır. Yani “en yüksek iyi” olarak mutluluk (haz, bireysel fayda gibi) işaret edilmiştir. Kant bu tanımlamaya karşı çıkarak etiğin herkes için aynı olan bir düzlemde bulunabileceğini belirtir. Böylelikle ahlak yasası hem insanın kendi iradesiyle oluşturduğu bir ‘bireysel ilke’ hem de başkalarının da aynı şekilde kendi için oluşturduğu ‘genel ilke’ olacaktır. Dolayısıyla eylemler de buna göre harekete geçecektir (Özlem, 2004: 68-70).

ülkelerinin sömürdüğü Güney ülkelere borçlu olduğunu belirtir. “Ekolojik borç” kavramını gündeme getiren bu akımda küçülmeyle gelen ekolojik adalet için birçok ülkeden -Latin Amerika’da olduğu gibi (*Buen Vivir*⁸⁹)- insanlar ortak bir amaçta buluşmuştur. Adaleti merkezine alan küçülmeci yaklaşımlardan üçüncüsü ise adalet için eşitlik akımıdır. Buna göre küçülme ile Kuzey ve Güney ülkelerinde kaynakların ve servetin adil dağılımı yapılmalıdır (Demaria, Schneider, Sekulova ve Martinez-Alier, 2013: 201).

2.5. Küçülme Yaklaşımları

2.5.1. Cornelius Castoriadis’in Demokrasi ve Otonomi Yaklaşımı

Küçülmenin bileşenlerinden biri “demokrasi arayışı”dır. Bu bağlamda felsefe alanında önemli çalışmaları ile tanınan Cornelius Castoriadis’in demokrasi ve otonomi (özerklik) kavramlarını ilişkilendiren yaklaşımı, hem kimi yazarlar (Serge Latouche, Takis Fotopoulos gibi) için hem de küçülme yazını için “teorik referans noktalarından biri” olmuştur (Asara vd., 2013: 217). Castoriadis ‘imgelem’, ‘kurum’, ‘kurumlandırılmış toplum’, ‘otonomi’ (özerklik), ‘heteronomi’ (yaderklik) gibi kavramları kullanarak yaklaşımını geliştirmiştir. Temel olarak Castoriadis’in “radikal imgelem”i “hayal gücü ve toplumsal anlamlandırmalar sayesinde yeni anlam oluşturma sürecini sürdürerek kendi Dünyalarını yaratması”dır. O, Kurumu ise ikili bir süreçten oluşan “kurumlanan kurumlama hareketi” (*institutingbeing instituted*) olarak tanımlamaktadır. Buna göre kurum “yeni imgeler ve toplumsal anlamlar yaratma kapasitemizi sabitleme (*fix*) biçimi”dir (Asara vd., 2013: 225).

⁸⁹ *Buen Vivir* ‘iyi yaşam’ anlamına gelmektedir. Güney Amerika’da kalkınma düşüncesine karşı ortaya çıkmıştır. Bu kavramın üç çeşit kullanımı vardır. Birincisi kalkınma uygulamalarına ilişkin genel eleştiri bağlamında kullanılmıştır. Örneğin çevreyi kirleten şirketleri veya sosyal yardım projelerini eleştirirken alternatifin savunmasında bir slogandır. İkinci kullanımı kapitalizm eleştirisine yönelik olarak sosyalist perspektiften “başka bir kalkınma tipinin benimsenmesi çağrısı”nı içerir. Kaynakların mülkiyetine vurgu yapılır. Üçüncüsü ise Batı düşüncesi ve yerli duyarlılıkların sentezinden beslenerek tüm kalkınma biçimlerinin eleştirisidir. Küçülme kavramına en yakın olan bu tözel yaklaşımdır. Bu bağlamda bu kullanım kalkınmaya karşıdır ve “kalkınmaya alternatif” oluşturmaktan yanadır (Gudynas, 2020: 279-280).

Toplumsal imgelem, kurumları ve imgeyi oluşturmakta ve dil, düşünce, aile biçimi, gelenek gibi öğeleri inşa eden toplumsal “yaratıcı yeteneği”ni göstermektedir. Bu bağlamda toplumsal imgelen kurumlandırır. Toplulukların varlığı da bu kurumlanmaya bağlıdır. Topluluklar kurumları kendi yaratsa da, kurumlar bir kerelik oluşma süresinden sonra sanki başka bir güç (Tanrı, doğa, rekabetçi mekanizma gibi) tarafından o topluluğa atanmış gibi görünerek “sabit, katı, kutsal” hâle bürünmektedir. Kurumların devamlılığı için -psikanalizde de tekrar ögesi denilen- gereken araç “uygun bireylerin üretilmesi”dir. İşte bu koşulları Castoriadis heteronomi (yaderklik) yani “öbürüne bağımlılık” olarak nitelendirerek karşısına otonomi (özerklik) koymaktadır ve siyaseti de buna bağlı olarak tanımlamaktadır (Castoriadis, 1993: 129):

Toplumun bu durumunu yaderklik (heteronomi-öbürüne bağımlılık) olarak adlandırıyorum; heteros, yasayı bize vermiş olan “öbürü”, bizzat kurumlandırın toplumdur ve o da, çok derin nedenlere bağlı olarak bu olguyu gizlemek durumundadır. Özerk toplum olarak adlandırdığım ise, yalnızca, açık-seçik kendi yasalarını kurduğunu bilen toplum değil, aynı zamanda da, temel imgelemine azat edecek ve kendi kolektif, düşünsel/yansıtıcı ve karar vermeye yönelik etkinliği aracılığıyla kurumlarını değiştirecek biçimde kendi kendini kurumlandırmış bir toplumdur. Siyaset adını verdiğim şey ise, konusu özerk bir toplumun kurumlandırılması ve kolektif girişimlere ilişkin kararlar olan bilinçli etkinliktir. Özerk bir toplum tasarısının, eğer aynı zamanda özerk insanları ortaya çıkarmayı amaçlamıyorsa, tüm anlamını yitireceği de apaşıktır (Castoriadis, 1993: 129).

Yani otonomi “kendi özüne kendi yasalarını benimsetmek”tir. Costariadis bu otonomi kavramının Kant’ın yaklaşımındaki otonomiden farklı olduğunu altını çizmektedir. Otonomi, Kant’ın yaklaşımındaki gibi sabit olarak varlığını sürdüren bir akılla daima geçerli olacak yasayı keşfedip kabul etmek anlamında değildir. Aksine burada otonomi bir devinim içermektedir: Yasa karşısında “sonu olmayan bir hareket içinde” daima sorgulayarak “yapmak ve kurumlandırmak”tır, yani “kendini yaratmak”tır (Castoriadis, 1993: 55-56). Heteronomide ise tek seferde tanımlanan ve daima geçerli

olan, üstelik insanın veya toplumun üzerine etkide bulunma imkânının olmadığı ilkeler, normlar, yasalar vb. kümesidir (1993: 27).

Castoriadis siyasetin -Freud'tan ödünç aldığı terimle- “olanaksız görev”e sahip olduğunu belirtmektedir. Siyasetin amaçlayacağı bireysel ve toplumsal “özerklik tasarısı”, ona göre bu olanaksız görevin “bulmacası”dır. Siyasetin bu görevinin olanaksızlığı “özerkliği ortaya çıkarmak için henüz var olmayan bir özerkliğe dayanmak zorunda olduğundan” ileri gelmektedir (Castoriadis, 1993: 127-128). Bir toplumda bireyler o kurumların “içselleştirilmesi” ile o bireyler hâline gelmektedir. Heteronom bir toplumda bu içselleştirme sorgulanmayan üst yasalarla mümkündür. Oysa otonom bir toplumda olan sorgulanabilir ama uyulması gereken üst yasalar vardır. Demokratik siyasetin ana konusu kurumların içselleştirilmesinin bireylerin otonomisine ket vurmayacak şekilde gerçekleşmesidir. Hatta beklenen bu kurumların otonomiye geliştirmesidir (1993: 131-132).

Otonomi kurumlarla hem ilişkili hem de bir gerilim içindedir. Psikanalist Bruno Bettelheim’in Nazilerle karşılaşma tehlikesi altında bile halkların hareketsizliği vurgusu buna bir örnektir. Birçok insan malını, mülkünü ve eşyasını arkasında bırakmakta zorlandığı için kaçmak için geç kalmıştır. Kapitalizmde piyasa koşulları otonom hareket etmeyi güçleştirmekte ve bu anlamda insanın otonomi kapasitesini daraltmaktadır (Deriu, 2020b: 94-95).

Castoriadis’in düşüncesinden hareketle otonomi ve küçülme ilişkisiyle ilgili yapılan güncel tartışmalardan belirli sonuçlara ulaşılabilir. İlk olarak, doğrudan demokrasi ile temsili demokrasi arasındaki bir uzlaşmanın söz konusu olmayacağını düşünen ve doğrudan demokrasiyi ileri süren Castoriadis’in yaklaşımından yola çıkarak, küçülmenin doğrudan demokrasinin hâkim olduğu otonom bir topluma geçişin önemli bir parçası olduğu söylenebilir. Ayrıca doğrudan demokrasi “karar alma süreçlerine salt

prosedürel bir mekanizmaya indirgenemez”. Bu bağlamda doğrudan demokrasi “kolektif karar alma biçimlerini kurumlaştıran, değerlerini içselleştiren öznelere üreten ve böylece özgür, otonom bir toplum idealini -yani kurumlarını bilinçli ve refleksif biçimde belirleyen ve değiştiren bir kolektiflik- gerçekleştiren daha geniş bir toplumsal düzen”dir. İkincisi Castoriadis’in düşüncesinin izinde reform ve devrim ikililiğinin aranamayacağıdır. Otonom toplum arayışı zorunlu olarak devrimcidir. Bu bağlamda “devrim bazı temel toplumsal kurum ve anlamlandırmaların yerini alacak hızlı ve köklü değişim”dir. Kapitalist sistem içinde ve temsili demokrasilerdeki “seçici çıkış” ve “yeni otonom alan yaratma” çabaları “pragmatik reformizm” kapsamında değerlendirilir ve küçülmede geçiş için bile makul görülemez. Üçüncüsü ile Castoriadis’in düşüncesinde bu devrimin nihai varış noktasının belirsiz olmasıdır. Castoriadis’in düşüncesinden yola çıkıldığında gerçek bir devrimci değişim için tüm olasılıklara ve açılımlara kapıları açık tutmak gerektiği düşünülebilir. Dördüncüsü otonomiye evrensel bir gerçeklik olarak değerlendiren Castoriadis’in düşüncesinin izinde küçülme “evrensel bir proje” olarak görülebilir. Bu evrensel temelde uygulamadan ziyade farklı mekân ve zamanlarda doğrudan demokrasi ve otonomi idealinin “ortak temel”inde buluşmak anlamına gelmektedir. Son husus, Castoriadis’in demokrasi yaklaşımının küçülmeci kanaatkârlığı benimseyip benimsemeyeceği hakkındadır. Castoriadis’e göre kapitalist imgelemi sorgulayan ve insan ihtiyaçları için başka bir toplum tahayyülü ortaya koyan küçülme yıkıcı niteliğe sahiptir. Dolayısıyla bu yaklaşım otonomiye giden yollardan birini açığa çıkarabilir. Castoriadis’in düşüncesi ile küçülme özellikle halkın gerçek ihtiyaçları ve başka bir kültürün ortaya konulması bakımından ilişkilendirilebilir (Asara vd., 2013: 234-236).

Küçülme düşüncesini etkileyen önemli yazarlardan Latouche’a göre küçülme “Castoriadis’in kendi kendini kuran ya da yöneten toplum vizyonunu tamamlar”. Ayrıca Illich’in “şenliklilik” kavramı ile otonomi de birbirini tamamlayan niteliktedir. Küçülme

hem otonomi arayışı hem de heteronom toplumlardaki bağımlılıklardan kurtulma çabasıdır. Dolayısıyla küçülme toplumu projesi sınırsız büyümecilik ideolojisine itiraz ederek yaşamın içinde bir ortaklığı sağlama amacı güden “bilinçli ve demokratik örgütlenmiş bir özsınırlama tasarısıdır” (Deriu, 2020b: 96-97).

Latouche küçülme yaklaşımını geliştirirken Castoriadis’in düşüncesinden oldukça etkilenmiştir. ‘Otonomi’ kavramına önem vererek küçülmenin otonom bir topluma giden yolda “kurucu felsefe” olabileceğini savunmuştur. Ona göre küçülme dışsal belirlenen büyüme hedefinden uzaklaşmada otonomi alanı açmaktadır. Ayrıca ‘toplumsal imgelem’ kavramını kullanarak “imgelemin sömürgeci kurtulması” gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca ‘kanaatkâr bolluk’ kavramıyla yani daha çok şeye sahip olmanın refahından (*wellhaving*) esenliği (*wellbeing*) ileri sürmüştür. Diğer yandan Latouche’un temsili demokrasiye kapıları kapatmadığı söylenebilir. Latouche yerelleşme ve katılımcı demokrasi gibi gelişmelerle temsili demokrasinin iyileşebileceğini düşünmektedir. Küçülme, hâlihazırdaki piyasa sisteminde asla mümkün olmayan “ortak özsınırlama kararları”na yönelik alanlar yaratma potansiyeline sahiptir. Bunun için çeşitli küçülme politikaları ortaya koymuştur (Asara vd., 2013: 221-222).

2.5.2. Serge Latouche’un Antropolojik Yaklaşımı

Latouche’a göre küçülme “başka bir toplumun inşası”dır. O küçülmeyi “kanaatkâr bir bolluk⁹⁰ toplumu”nun (*société d’abondance frugale*) veya diğer eleştirel büyüme yaklaşımlarında kullanılan kavramlarla (büyüme sonrası veya büyümesiz refah gibi) ifade edilen bir toplumun inşasına yönelik “çok bileşenli bir alternatif proje” olarak ele

⁹⁰ Latouche (2018: 23-24) “oksimoron görünüşlü” bu “kanaatkâr bolluk” kavramını, kendisinden önce Jean-Baptiste de Foucauld’un 1980’lerden beri kullandığını, fakat onun bunu sonradan öğrendiğini belirtmektedir. İki farklı yazarın kullandığı bu kavramın keşfine ilişkin Latouche şöyle söylemektedir: “(En az) iki yazarın her birinin kendi başına aynı semantik buluşa varması pek de şaşılabilecek bir şey değildir, çünkü ikisi de, zenginliğinden ve çevresini yok etmekten hasta düşmüş küresel büyüme toplumunun aynı bağlamında yaşıyor.” Başka bir çalışmasında Latouche (2023: 54), Jacques Ellul’nun da bu kavramı kullandığını belirtmektedir.

almaktadır. Aynı zamanda küçülme üretimcilikten ve dolayısıyla “büyüme ideolojisi”nden ayrılmayı göstermektedir. Latouche’a göre bunun yolu ise “tahayyül dünyasının ‘sömürgesizleştirilmesi’”dir. Küçülme başka bir büyüme veya kalkınma projesi değildir. “Kanaatkâr bolluk toplumu” ve “büyümesiz refah toplumu”nun inşası yolunda başka bir “toplum projesi”dir (Latouche, 2023: 2, 6, 62). “Üretimci ve tüketimci propaganda” aslında sürekli kıtlığı empoze etmektedir. Dolayısıyla bundan sıyrılmak “kanaatkârlığın her türden bolluğun bir ön koşulu olduğu”nu aşikâr hâle getirir. Latouche büyümenin ürünlerin ve ihtiyaçların ikisini birden doğururken bunları aynı tempoda yapmaması çelişkisinin, “bolluk toplumunun zıddı” olmasına bağlayan Jean Baudrillard’ın kavrayışına değinmektedir. Bu bağlamda Latouche’a göre küçülmenin “temel yolu” ve amacı “esenliğin [*bien-être*] büyümesi”dir (Latouche, 2018: 35-36).

Küçülme yaklaşımlarının kökenleri, ekonominin ve modernitenin kültüralist ve ekolojist eleştirisine dayanmaktadır. Kültüralist kökeni kalkınmanın ve teknolojinin eleştirisinden kaynaklanmaktadır. Antropolojik temellerde insan doğasını *homo economicus*’a indirgeyen düşünce biçimi, sosyoloji, antropoloji, psikanaliz gibi farklı birçok disiplinden düşünürler tarafından eleştirilmiştir. Ayrıca sanayi toplumunun zor ve adil olmayan koşulları, tarihin farklı duraklarında ve farklı düşüncelerde başka bir toplum tahayyüllerini filizlendirmiştir. Buna yönelik kimi ütöpik sosyalist yaklaşımlar veya sitüasyonalist anarşist düşünce gibi tarihsel bağlamda birçok uğrak bulunabilir. 60’lar sonrasında François Partant; André Gorz; Bernard Charbonneau; Cornelius Castoriadis; Jacques Ellul; Ivan Illich başta olmak üzere birçok yazar kapitalist modernite toplumundan çıkışın ve başka bir toplum fikrinin üzerinde durmuştur. Aynı zamanda kalkınmanın olumsuz sonuçları da “kalkınma sonrası arayışı”na kapı aralamıştır. Diğer yandan ekolojist eleştiri “ekolojik kriz konusunda farkındalığı” içermektedir. Bu anlamda büyümenin biyofiziksel koşullarda sürdürülmesinin mümkün olmadığına altını çizilmektedir. Malthus’tan, entropi yasasını geliştiren Sadi Carnot’a, bunu iktisatta

kuramsallaştıran Georgescu-Roegen'e, Roma Kulübü'nün ünlü raporuna, Kenneth Boulding'e ve günümüze kadar birçok yazar ve düşünür ekolojik krize dair farkındalığı taşıyarak büyük bir literatürün oluşmasına katkı sağlamıştır. Özellikle Georgescu-Roegen'in düşüncesinden yola çıkarak sonlu dünyada sonsuz büyümenin biyoiktisadi olarak mümkün olmadığı fikri paylaşılmaktadır. Georgescu-Roegen'in düşüncesine temellenen biyoiktisadi yaklaşıma göre "ekoloji, ekonomi biliminde bir dışsallık değildir, bağrında ekonominin de geliştiği ana bilimdir" (Latouche, 2023: 10-13).

Büyüme toplumunda ilk amaç "büyüme uğruna büyüme"dir. Yani amaçlanan toplumdaki herkesin ihtiyaçlarının karşılanacağı bir büyüme değildir. Bu büyüme toplumunun ulaştığı yer ise tüketim toplumdur. Latouche'a göre bu toplumda kaynakların kullanımının, ihtiyaçların ve kirliliğin olmak üzere üç boyutlu sınırsızlık mevcuttur. Bu hem sınırsız üretimi hem tüketimi hem de sınırsız atığı içermektedir (Latouche, 2023: 23, 33). Latouche büyümenin "dağılan bir toplum"a yol açtığını, eşitsizlikleri artırdığını ve refah yanılsamasından ibaret olduğunu belirtmektedir. Ayrıca varsıllar için dahi "dostane" koşullar teşkil etmemektedir (2023: 38). Latouche'a göre zenginliğin üst sınıflardan alt sınıflara sızdığına yönelik savunulan aşağı damlama etkisi (*trickle down*) alt sınıflara Altın Çağ gibi belirli dönemlerde "istisnai ve genelleştirilemez" faydalar sağlamıştır. Bu yaklaşım eşitsizliği rasyonelleştiren bir mantığın ürünüdür. *Le Monde Économie*'nin önce Japonya için kullandığı fakat sonra kemer sıkın ülkelere yönelik kullanılmaya başlanan "[e]konomi iyi gidiyor ama vatandaşlar kötü durumda" ifadesi bunu desteklemektedir (2023: 41, 52).

Latouche ayrıca refah ölçümünde GSYH hesaplamalarının yanıltıcı olduğunu belirtmektedir. Çünkü öncelikle zenginliğin nasıl dağıtıldığını dikkate almamaktadır. Bu hesaplamada, üründen sermayenin amortismanının düşülmesi, net hasılanın elde edilmesi önemlidir. Fakat bunun ölçümü zor olduğundan bu yola başvurulmamaktadır. Son olarak büyümenin maliyeti dikkate alınmamaktadır. Yani doğal sermayenin amortismanı

hesaplanmamaktadır. Büyümenin refaha olumsuz etkilerini araştıran -örneğin trafik sıkışıklığı, stres, kirlilik, ormansızlaşma, fosil yakıt tüketimi gibi faktörlerin ülkelere verilen zararları değerlendiren, bunun GSYH'deki maliyetini gözeten- birçok çalışma yapılmıştır. Ayrıca refaha yönelik başka ölçüm yöntemleri de bu “paradoks”u göstermektedir. Teknoloji ile tarım veya otomotiv sektöründeki gelişmeler daha az emek gerektiren süreçler sağlamıştır. Fakat bu süreçlerin maliyeti göz önüne alınmamaktadır. Kuzey ülkelerinde dahi daha fazla mal ve hizmet alımı sağlasa da, yaşam standartlarını arttırdığı düşünülse de, Latouche’a göre bu bir “serap”tan ibarettir. Çünkü bu serabın ötesi birçok açıdan yaşam kalitesinin bozulması, bunun telafisine yönelik maliyetler ve giderek tükenen kaynaklara erişim maliyetinin artışıdır (Latouche, 2023: 23-27).

Sürdürülebilir kalkınma ise iki zıt kavramın yan yana geldiği oksimoron bir ifadedir. Çünkü sürdürülebilir kalkınma, bir noktada ekolojik olup olmadığının önemi olmayan, “güçlü büyüme” gerektirir. Sonlu bir dünyada, sınırsızca, kalkınma sürdürülemezdir. Latouche’a göre siyasi söylemlerde bunun kabulü, kalkınma ile “temiz bir ekolojik vicdan sağlama”ya yöneltmiştir (Latouche, 2023: 28-29). Latouche (2023: 32) Illich’in deyiimiyle tarih sahnesinde kalkınmanın, büyüme gibi, “kısa bir havai fişek gösterisinden” ibaret olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan ortalama ekolojik ayak izi 2010 yılından bu yana iki hektarın üzerinde olduğunu, nüfus sabit kalsa dahi yaşam tarzının sürdürülebilir olmadığını, ortalama ayak izi hesaplamasının da eşitsizlikleri görünmez kıldığını belirtmektedir. Çünkü dünyadaki herkes aynı koşullarda yaşamamaktadır. Dünya nüfusunun tamamının yaşam biçimi Fransa’ya benzese idi üç gezegene, ABD’ye benzeseydi altı gezegene ihtiyaç duyulurdu (Latouche, 2023: 36-37). Latouche üretimi ve tüketimi iktisadi sistemin büyümenin sınırları zorlayışıyla ilgili olarak Illich’in salyangoz metaforuna değinmektedir:

Salyangoz, der, Ivan Illich bize, kabuğunun hassas mimarisini inşa ederken, giderek daha geniş sarmalları birbiri ardına ekler (*décroissant*) sarmallara başlar. Çünkü daha geniş tek bir sarmalın daha eklenmesi kabuğu on altı kat daha büyük hale getirirdi. Hayvanın refahına katkıda bulunmak şöyle dursun, ona aşırı yük bindirirdi. Sonuç olarak, üretkenlikteki her artış, kabuğun amaçlarını aşan bu büyümenin yarattığı zorlukları yarım yamalak iyileştirmeye yarardı sadece. Sarmalların genişlemesindeki sınır noktası geçildiğinde, aşırı büyümenin sorunları geometrik artış gösterir, oysa salyangozun biyolojik kapasitesi en iyi ihtimalle aritmetik bir artış izleyebilir (Latouche, 2023: 44).

Latouche küçülmeyi “mümkün alternatiflerin bir matrisi” olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda küçülme salt “alternatif bir yol”dan ziyade düşünceler ve alternatifler çoğulluğuna kapı aralamaktadır. Çerçevelemiş, sınırları belirli bir küçülme toplumundan söz edilemez. Çünkü her toplumun kendine özgü dinamikleri söz konusudur. Avrupa ve Sahra altı Afrika’da aynı küçülme modelinden yola çıkmak mümkün değildir. Böyle bir dayatma sorunlara ve çelişiklere yol açacaktır. Dolayısıyla küçülme “mekânı yeniden kültürel çeşitliliğe açar”. Üretimcilikten koparak, ekonominin yayılmacılığından kurtularak ve *homo economicus*’tan sıyrılarak izlenen yol küçülmenin ana hattını oluşturacaktır. Bu yol da “ekonomiden çıkış”ı gerektirmektedir. Küçülmeyi kimileri ütöpik bulsa da Latouche’a göre halihazır sistemden ve büyüme toplumundan kopuşu işaret eden “devrimci bir proje”dir. Ayrıca politik değişimin sınırlarını da aşmaktadır. Çünkü “hayal gücümüzün sömürsüzleştirilmesi”ni içermektedir. Ancak bu yol bir “geçiş süreci”ni gerektirmektedir. Latouche bunun “kaçınılmaz olarak reformcu” olacağını çünkü hâlihazırdaki durumun ve koşulların değiştirilmesinin hedeflendiğini belirtmektedir. Ve bunun “reformizme saplanmak” demek olmadığını da eklemektedir. Latouche’un alternatifler matrisi olarak tanımladığı küçülme, net bir biçimde yaklaşımını küçülme olarak adlandırmayan düşüncenin önerilerine de ev sahipliği yapabilir. Nihayetinde bu düşünce ittifakları “piyasa toplumunun temelindeki açgözlülüğü (kâr arayışını, hep daha fazlasını istemeyi) çerçeveleyecek ve sınırlandıracak kurallar”de ve

düzenlemelerde buluşmaktadır (Latouche, 2023: 45-46, 55, 84). Latouche (2018: 98, 101) yine de “küçülmenin kesinlikle kapitalizme karşı” olduğunu belirtmekte ve “sorgulanması gerekenin sadece kapitalizm değil, bütün tüketim toplumu” olduğunun altını çizmektedir. Dolayısıyla küçülme kapitalizmden çıkışla⁹¹ birlikte aynı zamanda “büyümenin sorgulanmasını” gözetmektedir. Latouche bu bağlamda liberal kapitalizmin ve üretimci sosyalizmin büyüme toplumunda ortaklaştığını Paul Ariés’in bir alıntısı ile vurgulamaktadır: “Sosyalist petrol kapitalist petrolden daha *ekolojist* değildir; sosyalist nükleer daha öz-yönetilebilir olmayacaktır” (Latouche, 2018: 99).

Latouche (2023) üretimcilik ve tüketimcilikten ayrılmayı gerektiren sürdürülebilir bir toplum için “8R” adını verdiği sekiz hedef belirlemiştir⁹²: *réé-valuer* (yeniden değerlendir); *reconceptualiser* (yeniden kavramsallaştır); *restructurer* (yeniden yapılandır); *relocaliser* (yeniden yerelleştir); *redistribuer* (yeniden dağıt); *réduire* (azalt); *réutiliser* (yeniden kullan); *recycler* (geri dönüştür). Bu bağlamda söz konusu hedefler büyüme toplumunun değerlerinden (daha fazla kazanma hırsı, gerekirse diğerlerinin hatta doğanın üzerine basarak kazanmak gibi) ayrılmayı ve dolayısıyla sistemi sorgulamayı içermektedir. Toplumsal yaşamı diğerkâmlık içinde, belki gönüllü sadeliğe dayanan etik bir yaklaşımla ‘yeniden değerlendirmek’ “antropolojik değişim”i gerektirmektedir. ‘Yeniden kavramsallaştırmak’ öncelikle kullandığımız kavramların sorgulamaktır. Örneğin indirgendiği gibi ne zenginlik salt parasal varsılıktır ne yoksulluk parasal sefaletten ibarettir. Bu kavramlar üzerine düşünmek zenginliğin içerimlerini ve

⁹¹ Latouche (2018: 103). kapitalizmden çıkışın kolay olmayacağını altını çizmektedir. Latouche (2018: 104-105)’a göre küçülme “kalkınma mantığından, ekonomiden ve büyümeden çıkmak, ekonominin yaşamımıza soktuğu bütün sosyal kurumlardan vazgeçmeyi değil, onları yeni bir mantık ile *yeni bir çerçeveye oturtmayı* ima ediyor. Söz konusu olan, ekonomi tarafından sömürgeleştirilmiş bütün kurumları ortadan kaldırmak değil, onları sosyalleşmeye iade etmektir”. Dolayısıyla bu bir geçiş sürecini (üretim araçlarının küçülme ilkeleriyle uyumlu olarak yeniden dönüştürülmesi gibi) içermektedir.

⁹² Özellikle Güney’de küreselleşme ve kalkınma söyleminden kurtularak ve sömürüden koparak yeniden kendi değerlerine dönerek yeniden değerlendirmeye yönelik *rompre* (bağı koparmak); *renouer* (yeniden bağ kurmak); *retrouver* (yeniden bulmak); *réintroduire* (yeniden tanıtmak); *recupérer* (geri kazanmak) gibi hedefler sözü edilen 8R’ye tamamlayıcı veya alternatif nitelik gösterebilir (Latouche, 2023: 63).

yoksulluğun inşasında müştereklerin özelleştirilmesiyle yapay kıtlığın oluşturulması ile sadeliğin olumsuzlanma sürecini anlamlandırmayı içermektedir. Kavramların sorgulanması nihayetinde ‘yeniden yapılanma’ya yöneltecektir. Bu yeniden yapılanma geleneksel, kurumsal ve hukuki yapıların değişimini ifade etmektedir. Üretimin yeniden yapılanması ‘yeniden dağıtım’ı da şekillendirecektir. Örneğin Kuzey’in ekolojik ayak izinin düzenlemesi “doğal kaynakların kullanım hakkı”nın yeniden dağıtılması anlamına gelmektedir. Bu düzenlemelerle Güney ülkelerine esenlik içinde bir yaşam için alan açılacaktır. Küçülmeye politik geçiş stratejilerinden biri olarak ‘yeniden yerelleşme’ kısa vadede küreselleşmenin sona erdirilmesini, uzun vadede ise “kalkınma sonrası bir toplumun inşası”nı teşkil etmektedir. Latouche’a göre ‘yeniden yerelleşme’ ile “gezegeni katletme oyununa son verilmesi, ekonomik faaliyetlerin *yurtsuzlaştırılmasının* ve finans kumarhanesinin yarattığı hasarın onarımı” sağlanacaktır. Diğer yandan küresel kapitalist nakliye hizmetleri çeşitli “ekolojik anormallik”leri taşıyan iktisadi rasyonalite yüklüdür. Örneğin bu iktisadi rasyonalite Danimarka’da tutulan karidesi, Fas’ta yıkarken, sonra tekrar Danimarka’da paketler ve küresel dağıtıma tabi tutar. İskoçya kereviti önceden tutulduğu yerde ayıklanırken, finansal olarak satın alındıktan sonra (Amerika emeklilik fonları) Tayland’da ayıklanmaya başlamıştır. Tüm bu nakliye hizmetleri için ulaşım yolları inşa edilmekte ve geliştirilmektedir. Küçülmenin hedeflerinden biri olan ‘azaltmak’ ise ekolojik ayak izini; israfı; aşırı tüketimi; çalışma sürelerini azaltmayı içermektedir. Son olarak ‘yeniden kullanmak’ ve ‘geri dönüştürmek’, tamir etmek, eskitmeye dayalı üretimden vazgeçmek, ürünlerin daha dayanıklı ve ekolojik üretmek ve böylece yeniden kullanılamayanları geri dönüştürülmesi anlamına gelmektedir (Latouche, 2023: 46-50).

Büyüme ekonomisinden çıkış politika ile ilişkili ve politik sonuçları olan bir hedeftir. Fakat Latouche “küçülme toplumu projesi”ne ilişkin politik örgütlenme ve bunu harekete geçirecek öznenin “belirsiz” olduğunu belirtmektedir. Bilhassa “iktidarın ele

geçirilmesi”ne dair bir stratejisi yoktur. Dolayısıyla sağ ve sol partilere mal edilemez. Alternatif matrisi olarak çoğulcudur ve küçülme giden sürecin “farklı politik örgütlenmelerle tasavvuru” söz konusu olabilir. Latouche’a göre küçülme “devletin kendisi”nden ziyade “güç ve güç ile karşı-gücün diyalektiği”ni öne çıkarmaktadır. Küçülmeyi benimseyen büyük kitleler bir otorite gücünden ziyade yapabilme gücünü göstermektedir. Bu bağlamda Latouche’a göre “... amaç, kim olurlarsa olsunlar yöneticilerin, halkın çoğunluğu küçülmeyi benimsemişse, halkın iradesine saygı göstermelerini sağlamaktır, ille de bu yöneticileri değiştirmek değil”. Dolayısıyla özne olarak sivil toplumu işaret etmiştir. Bu bağlamda sivil topluma küçülmeye ilişkin halkın taleplerinin gerçekleşmesi konusunda iktidarın baskılanması ve denetlenmesi görevi biçilmiştir. Dolayısıyla Latouche küçülmeye doğru “politik örgütlenmeyi toplumun içinden inşa ederek yeniden düşünme”yi öne çıkarmaktadır (Latouche, 2023: 55-60). Küçülmenin esenlik yolunda “iyi yaşam” amacı zaten insanlığın özünde var olan yerel geleneklerle kendini bulacaktır. İbn-i Haldun’da ümran ve asabiye; Gandhi’de *swadeshi-sarvodaya*; Etiyopya kültüründe *Fidnaa Gabbina*; Ekvator’da *Sumak Kausai*; Hinduizm, Budizm gibi, Taoizm gibi... (Latouche, 2018: 149, 153). Dolayısıyla küçülmenin öznesi “çokluevrensel” bir biçim almaktadır. Küçülmenin öznesi kamusal irade etrafında toplanmış “tekil bir kişi olarak herkes ve herhangi bir somut kişi”dir (2018: 156, 158).

Küçülme sıklıkla yanlış yorumlara⁹³ ve hatalı çıkarımlara maruz kalmaktadır. Bunlardan birisi küçülmenin “negatif büyüme” ve kemer sıkma ile eş görülmesidir.

⁹³ Latouche (2023) çalışmasında küçülmenin negatif büyüme ve kemer sıkma ile aynı gören, geriye dönüş olarak değerlendiren, nüfus düşüşüne indirgeyen ve işsizlikle ilişkilendiren yanlış anlaşılma ve yorumları ele almaktadır. Daha önceki çalışmasında Latouche (2018) bunlarla birlikte küçülmeyi durağan durumla (ve sıfır büyüme ile) eş tutan, teknofobik gören, arkaerkil düzene dönmekle suçlayan, demokrasi ile uyumsuz bulan vb. yanlış yorumları ve tartışmaları da ele almıştı. Latouche (2023)’un durağan duruma, yanlış anlaşılmalara olarak ayrıca başlık ayırmaması; bu çalışmasında belirginleşen küçülme tanımına bağlanabilir. Latouche (2023) “alternatifler matrisi” olarak tanımlayarak küçülmeye daha geniş bir alan tanımakta ve diğer büyüme eleştirel yaklaşımlara (büyümesiz refah gibi) kapı aralamaktadır. Dolayısıyla farklardan ziyade keşifler ve ortaklıkları daha fazla önemsemeye başladığı değerlendirilebilir. Diğer konulara başlık ayırmaması ise en önemli yanlış anlaşılmalara ele almak üzere kendi tercihi veya değindiği noktalarda bu konuların yer yer içerilmesinden ileri gelebilir.

Küçülme negatif büyüme anlamına gelmemektedir. GSYH yalnızca büyüme toplumlarının “fetiş nesnesi”dir ve büyüme ekonomisinde, bildiğimiz anlamda, GSYH’deki azalma ile küçülmenin ilgisi yoktur. Diğer yandan büyümenin eşitsizlikler ve ekolojik yıkımla ilişkisini bir kenara bırakırsak, büyümesiz büyüme toplumu en vahim olanıdır. Bu vahametten çıkış yolu olarak gösterilen kemer sıkma politikalarının ise kanaatkâr bolluğu temsil eden küçülme ile bir ilişkisi yoktur (Latouche, 2023: 66-67). Küçülmenin yanlış anlaşılmaya maruz kaldığı başka bir konu da küçülmenin modernizm karşıtı olarak görülmesidir. Kimi büyüme karşıtları (anarşistler, neolitik muhafazakârlar veya anarko-primitivistler) ilkel toplumları idealize edebilir veya eski devirleri kanaatkâr bollukla eşleştirebilir. Fakat böyle bir “çileci yaşam tarzı” -mecburiyet gerektiren koşullar olmadığı için- toplumsal onaydan uzaktır. Ayrıca demokratik olarak kabulü mümkün değildir. Küçülme yalnızca belirli açılardan özellikle, israf ile mücadele, üretim ve tüketimde aşırılıkların⁹⁴ ölçülü hâle getirilmesi bakımından “üstlenilmesi gereken geri dönüş”ü içerebilir. Çünkü ekolojik tahribatın telafisi çok güçtür. Dolayısıyla küçülme çileci bir yaşamı değil, yalnızca “ekosistemin dengesinin zorunlu kıldığı kısıtlamalar” doğrultusunda bir geri dönüş içerebilir. Bu taş devrine bir dönüş değildir (2023: 69-71). Diğer yandan küçülme tartışmalarında küçülmenin nüfus sorununa indirgenmesi yanlıştır. Nüfus dikkate alınması gereken önemli bir faktördür. Fakat ekolojik sorunları ve

⁹⁴ Kapitalist tüketimcilik konusu ile ilgili olarak G. Bataille’in “harcama” (*dépense*) kavramına bir parantez açılmalıdır. Harcama “fizyolojik sınırlarından dolayı canlı organizmalar tarafından kullanılmayan enerjinin payı”dır. Buna göre her toplum belirli bir enerji fazlasına sahiptir. Bu enerji fazlası olan pay “lanetli” gibidir. Çünkü bu barışçıl (festivaller gibi) veya savaş niteliği taşıyan eylemlerde (kurban törenleri, savaşlar gibi) kullanılabilir. Eğer bunun yönlendirilememesi “özgürlüğünü kullanmaktan acizlik” anlamına gelmektedir. Bataille’ye göre enerjinin büyümeye yöneltilerek kullanımı “kölece”dir. Büyümeceiliğin egemen olduğu çağda “[b]ireyselleşme süreci toplulukları enerjiyi yönetme kabiliyetlerinden mahrum etmiştir”. Bu bağlamda harcamalar kamusal alandan çekilerek bireylerin israfçı harcamaları temelinde özel alana hapsedilmiştir (Romano, 2020: 134-137). Modern kapitalist iktisadi örgütlenmeyi tüketimcilik, aşırılık ve israf konusunda eleştiren Bataille’in düşüncesi bu bağlamda kritiktir. Bataille’a göre “ekonomi, hayatın ve doğanın işleyişine içkin olan fazla enerjinin dolaşımına odaklanmalıdır”. Bu bağlamda kapitalizme ilişkin Bataille ile arzu ve toplumsal üretim ilişkisine odaklanan G. Deleuze ve F. Guattari’in düşüncesinden yola çıkarak Seçilmiş (2025) “daha az üretim ve tüketimin olanaklılığını” ele almaktadır. Seçilmiş (2025) Günümüzde firmalar bir yandan ekolojik ilke ve uygulamaları benimsiyormuş gibi görünmesine rağmen küçük ve yerel üretimi ile doğaya zarar veriyorsa burada bir terslik olduğunu, “kapitalizmin sınırları” üzerine yoğunlaşmaktan ziyade “arzu akışlarına ilişkin yeni güzergahlar” arayışını ileri sürmektedir (Seçilmiş, 2025: 98, 105, 107).

kaynakların tükenişini doğrudan nüfus ile ilişkilendirmek “tembelce bir yanıt”tır. Ayrıca bu yaklaşım ve nüfus kontrolü çözümü kapitalist sistemin herhangi bir “sınır tanımazlığını” sorgulamamakta ve buna dair ilişkileri çözümlememektedir. Küçülme temel olarak “maddi üretimdeki büyüme uğruna büyüme mantığı”nı eleştirmektedir. Nüfus azalsa dahi ihtiyaçların aşırılığını empoze eden iktisadi sistemde büyüme ve ekolojik tahribat sürecektir. Yani sorun nüfus değildir, “üretimcilik” anlayışı ve “ölçsüzlük mantığı”dır. Yani örneğin öncelikle “Amerikan yaşam tarzı”nın “pazarlık konusu” hâline getirilmesi gerekir. Ancak buna ilişkin bir ilerleme kaydedildiğinde nüfus sorunu “sağduyu” içinde konuşulabilir hâle gelecektir (2023: 73-76). Küçülmenin hatalı çıkarımlara maruz kaldığı noktalardan biri de işsizliktir. Negatif büyüme şeklinde algılanan küçülmenin işsizliği artıracak çıkarımında bulunulur. Oysa bu doğru değildir, büyüme mantığından çıkıldığında farklı alternatiflerin olduğu görülebilir. Fosil yakıt kullanımından çıkış, “küreselleşmeyi geri çevirme” ile sömürünün ortadan kaldırılması, ekolojik boyuta sahip istihdam oluşturulması gibi birçok küçülme politikası işgücü ihtiyacını artırmaktadır⁹⁵ (2023: 78, 81-82).

Latouche’a göre ülkelerin iktisadi krizlerden kurtulmak için büyüme ve kemer sıkma tedbirleri iki yönlü çıkmaz doğurmaktadır. Bir tüketim toplumunda krizden kurtulmak için tasarrufa gitmek toplumun bir kısmına “sefalet” getirecektir. Öte yandan krizden kurtuluşa “yeni bir büyüme hamlesi” arayışı da ekolojik “felaket” yolunda yeni kaldırım taşlarını olacaktır. Latouche bunun daha kötüsünün ikisini bir arada sunan önerilerin (2010 yılında G/8 ve G/20 Zirvesi’ndeki gibi) olduğunu belirtmektedir. Bu ikili

⁹⁵ Latouche (2023: 81-82)’a göre “(1) Termo-endüstriyel modelin terk edilmesi, kirlетici teknolojilerden vazgeçilmesi, fosil yakıtların pervasız kullanımının durdurulması ve aşırı enerji tüketen donanımların kaldırılması nedeniyle, küresel üretkenlikte yadsınamaz düşüş; (2) faaliyetlerin yeniden yerelleşmesi ve Güney ülkelerinin sömürsünün sonlandırılması; (3) yeni sektörlerde ekolojik içerikli istihdam yaratılması; (4) üretici faaliyetlere ayrılan zamanın büyük ölçüde azaltılması; (5) yaşam tarzının değiştirilmesi ve gereksiz ihtiyaçların ortadan kaldırılması (reklam, turizm, ulaşım, otomotiv, tarım ticareti, biyoteknoloji gibi alanlarda önemli “temizlikler”). İlk dört faktör daha fazla iş gücüne ihtiyaç duyulmasını sağlarken, sonuncusu ters yönde etki yapar.”

çözüm aslında sermayeye yönelik “yeni hamle”ler içermektedirken, toplumun önemli bir kesimi için kemer sıkma tedbirini içermektedir. Çünkü “büyüme” için, sermayeden alınan vergiler azaltılmakta veya kaldırılmakta, muazzam finansal kârlar vergilendirilmemektedir. Diğer yandan kemer sıkma politikaları sosyal harcamaları kısmakta, emeklilik yaşını düşürmekte, özelleştirmeler artmaktadır. Üstelik kemer sıkmaya yönelik bu kamu maliyesi tedbirleri, kredi derecelendirme kuruluşları ve finansal piyasaları memnun etmek için, uluslararası neoliberal yarışa maruz kalmaktadır. Öte yandan Latouche’a göre büyüme için tüketim ve yatırımların artırılmasına yönelik “eski Keynesçi reçeteler” de makul değildir. Bunun nedeni doğal kaynakların giderek azalması ve ekolojik tahribat nedeniyle büyümenin maliyeti kârından daha fazla olmasıdır. Bu bağlamda başvurulmuş özelleştirme gibi yöntemler “büyüme yanılışının süresini uzatmak”tan ibarettir. Latouche’a göre sosyal demokrat reçetelerin de başarılı olma ihtimali düşüktür. Çünkü neoliberalizmin inşasında payları olduğundan karşı söz söylemeleri zordur ayrıca Yunanistan örneğinde görüldüğü gibi kapitalist sistem “monarist dogmalara kusursuz itaat”i mecburi kılmaktadır (Latouche, 2018: 26-30).

2.5.3. Ivan Illich’in Yaklaşımı

Illich küçülme kavramını hiç kullanmasa da yaklaşımı küçülme yazınına etkilemiş ve küçülmenin antropolojik perspektifini güçlendirmiştir. Illich modern araçların uzmanların kontrolünde olduğu endüstriyel, üretici -ve tüketici- süreçleri eleştirmiş, halkın ortak denetiminde şenlikli araçların olduğu bir toplum tasavvur etmiştir. Illich refahın sağlanmasında meta-ihtiyaç dengesini ve kullanım değerini vurgulamış, aşırı üretimin eko-verimli dahi olsa olumsuz etkilerini ortaya koymuştur (Deriu, 2020a: 124-125, 128). Illich ‘şenliklilik⁹⁶’ (*conviviality*), ‘çok yönlü/çok boyutlu denge’, ‘radikal

⁹⁶ 1973 yılında yayımlanan Ivan Illich’in “*Tools for Conviviality*” başlıklı kitabının Türkçedeki ilk baskısı 1988 yılında olmuş ve sonraki baskılarında da geçerli olmak üzere “Şenlikli Toplum” olarak çevrilmiştir (Çeviren Ahmet Kot, yayına hazırlayan Özden Arıkan). Şenlikli Toplum (2018)’da, yayına hazırlayan, “*convivial*” sözcüğünün Latince kökenine (*con-vivial*, birlikte-yaşamak) değinerek “birlikte yemek içmek, eğlenmek” anlamına gelen “*convivium*” sözcüğünün türediğini ifade etmektedir. Ayrıca İngilizcedeki

tekel', 'modernleştirilmiş yoksulluk', 'gölge iş', 'karşı-üretkenlik' gibi kavramları ileri sürmüştür.

2.5.3.1. Endüstriyel ve Şenlikli Araçlar

Illich'in yaklaşımı antropolojik bakımdan endüstriyel üretim biçimine dayalı toplum eleştirisini yansıtmaktadır. Illich'e göre endüstriyel kurumlar bir bunalım içindedir. Tıbbın endüstriyellesmesini ve bunalımını buna örnek olarak vermektedir. Tıbbın gelişiminde 1913 yılının bir dönüm noktası olduğunu ve bu tarihten itibaren tıbbın "bilimsel doğrulama dönemine" girdiğini belirtmektedir. Bu tarihten sonra tıp mezunu hekimlerin hastalıklar ile tedavilerin üzerine çalışmaya başladığını, diğer yandan sonuçların ölçüldüğü ve tıbbın verimliliğinin önemsendiğini belirtmektedir. Örneğin suların arıtılması ile ishalin ve bebek ölümlerinin azaldığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda temel alışkanlıklar (dengeli beslenme, el yıkama, diş fırçalama gibi) toplumda benimsenmiştir. Bu dönem insan sağlığı için olumlu gelişmeler kaydetmiştir. 1955 yılı sonrasında ise ikinci dönüm noktasından geçilmiştir. Bu süreçte yeni hastalıklar, yeni uzmanlık alanları kuramsallaşmış, bir hastalığı tedavi etmeye çalışırken hekim kaynaklı ortaya çıkan hastalıklar (*iatrogen*) artmaya başlamış, hastalar profesyonel olmayan yakınlarının bakımından uzaklaştırılmıştır. Sağlık görevlilerinin performansı önemsenmiştir. İlaç kullanımı artmıştır. Endüstrileşmenin yan etkilerine yönelik tedaviler geliştirilmiş, hem işin sürdürülmesi hem de verimliliğin artması için tıbbın imkânları seferber edilmiştir. Hastalar "sağlıksız çevre"de iyileşmeye çalışırken, zengin olanlar hem temiz su gibi koruyucu önlemlere hem de hasta olursa pahalı tedavi yollarına erişme ayrıcalığına sahip olmuştur. Tıbbın bu dönüşümüne diğer endüstriyel kurumlarda da

"convivial" sözcüğünün taşıdığı anlamları (şölen, hoş vakit geçirmek, ahbablık gibi) belirterek Türkçedeki şenlik ile tam anlamıyla benzer kavramsal kökene sahip olmamakla birlikte, bu kavramı en iyi karşılayanın bu sözcük olduğu kanaatinde olduğunu belirtmiştir. Bu konuda Serge Latouche'un "Kanaatkâr Bolluk Toplumu" (2018)'nin çevirisinde (Çeviren Tahir Karakaş) ise "dostanelik" kavramını kullanılmıştır. Çeviren "dostane"yi kullanmalarının nedenini "şenliklilik" kavramının "dostanelik, samimiyet, içtenlik" boyutunu yeterince yansıtamaması olarak açıklamıştır.

(eğitim, sosyal hizmet, ulaşım, inşaat gibi) maruz kalmıştır (Illich, 2018: 13-20). Endüstriler giderek büyümüş; eğitim insanları “rekabetçi tüketici” hâline getirmiş; tıp endüstrinin ihtiyaç duyduğu koşullarda insanın yaşamasını sağlamış; bürokrasi ise toplumun anlamı olmayan işleri sürdürmesi için denetim sağlamıştır. Endüstri toplumundaki ayrıcalıklar ise güvenlik güçleri ile korunmuştur (2018: 67).

Endüstriyel araçların hâkimiyeti arttıkça toplumdaki bireyler “salt tüketici” hâline gelmektedir. Illich insanın indirgendiği bu tüketici konumunu bir “ceza” olarak değerlendirmektedir. Bu ceza şenliklilikten mahrum kalma cezasıdır. Şenliklilik “kişiler arasında özerk ve yaratıcı ilişkiyi ve kişilerin çevreleriyle ilişkilerini” ifade etmektedir. Kişiler arası şenlikli ilişkilerin azaldığı bir toplumda, endüstriyel üretkenlik düzeyi artsa bile ihtiyaçların yeterli bir şekilde karşılanması mümkün değildir. Böyle bir toplumda endüstriyel üretkenlik pahasına “şenlikli verimlilik”ten vazgeçilmiştir. Aksine ‘şenlikli toplum’ ise “araçların sorumlu biçimde sınırlandırıldığı modern bir toplum”u ifade etmektedir. Şenlikli toplumda teknoloji “birbiriyle ilişkili bireylere” yönelik hizmet etmektedir. Illich’e göre “[b]ilimsel teknoloji çağında, araçların şenlikli yapısı, hem paylaşımcı hem de katılımcı olan tam bir adalet içinde hayatta kalabilmenin koşuludur”. Bu bağlamda şenlikli toplumda araçlar “hayatta kalma, adalet ve kendi kendini tanımlayan çalışma” olmak üzere üç değeri koruyarak şekillenebilir (Illich, 2018: 11, 24-25, 27).

Illich’e göre toplumsal ilişkilerde insanlar, araçlara egemen veya tabi olmaktadır. Bu bağlamda araçlar “toplumsal ilişkilerin özü”dür. Endüstriyel toplumda ise insanlar ve araçlar arasındaki ilişki bozulmuştur (Illich, 2018: 28, 36). Gerçekleşmesi mümkün olmayan soyut hedefler tanımlanarak, buna yönelik araçlar amaç hâline getirilmiş, halk için iyi ve doğru olanın para ile ölçülen bir gösterge olduğuna inanılarak bunun peşine düşülmüştür (2018: 28, 32, 58). Illich araçlarla “akıl yoluyla tasarlanmış tüm düzenekleri” kastetmektedir. Araçlar, basit eşyalar (inşaat malzemesi, ev eşyaları...); büyük makineler

(santraller, arabalar gibi); fabrikalar; maddi olmayan çıktısı olan üretim süreçleri (eğitim, bilgi, sağlık gibi); kurallar ve yasalar olmak üzere bir amaca yönelik tasarlanan birçok düzeneği kapsamaktadır. İnsanın yaratıcılığını, çevresini ve özerkliğini geliştirmeye olanak veren araçlar şenlikli; insanın yaşantısı üzerinde belirleyiciliği ve yönlendiriciliği olan araçlar ise endüstriyel araçlardır. Araçlar, kişinin vücudundan doğan enerjiyi belirli bir işe dönüştüren el araçlarını (çekiç, el arabası, diş matkabı gibi...) veya belirli ölçüde kişinin vücudu dışındaki enerji ile çalışan (insanın enerjisi ile birleşerek) enerji araçlarını (motorlu testere gibi...) kapsamaktadır. Eğer bu araçları bütün insanlar, istediği zaman ve şekilde, istediği amaca yönelik kullanabiliyorsa şenliklidir. Kullanılması mecburi tutulmayan ve ehliyet gerektirmeyen şenlikli araçların biri tarafından kullanımı diğerlerinin eşit kullanımını dışlamaz. Jetonlu telefon gibi yapısal olarak şenlikli araçlardan bahsedilebilir. Birçok el aracı bir mesleğin veya alanın tekeline alınması gibi kasıtlı kısıtlamaya maruz kalmadığında (kütüphanelerin okulun içinde olması gibi) genellikle şenlikli araçlardır. Endüstriyel araçlar üretimi genel düzeyde, “soyut tasarı”ya (üretimi ve talebi artırmak) bağlı ele alırken, şenlikli araçlar kişilere özgü amaçları kavramakta ve bu amaçlara ulaşılma potansiyelini geliştirmeye yaramaktadır. Bu iki aracın ayrımı, söz konusu araçlarda kullanılan teknoloji düzeyi ile ilişkili değildir. Hatta üretim araçlarının mülkiyeti ile ilgili de değildir (2018: 35-37, 39, 41). Illich’e göre maden işletmeleri, otoyol ağları, zorunlu okul gibi bazı araçlar, üretim araçlarının mülkiyetinin kime ait olduğu fark etmeksizin, “yıkıcı” niteliğe sahiptir. Bunlar kişiyi, kurumları, değerleri, toplumsal ilişkileri sömürüye açan ve aciz kılan araçlardır (2018: 41-42). Illich bunu şöyle ifade etmektedir: “Kamu hizmetleri kişilere kolaylık sağlayan birer araç olmaktan çıkıp, pahalı araç sahiplerinin mücadele alanına dönüştü. Bilim ve teknolojinin kullanımı endüstriyel üretim biçimini desteklemekte, böylelikle de tüm bağımsız girişim araçlarını dışlamaktadır.” (2018: 51).

Illich'in yaklaşımının amacı "toplumun araçları üzerindeki denetimlerin, uzmanların kararıyla değil, siyasal süreçlerle kurulup yönetilmesini sağlayacak bir yol"dur. Araçlar amaca dönüşmüş, bu amaçların tasarlanması ise "profesyonel elit"lere bırakılmış, bunu mümkün kılacak "mekanizma"nın kurulması açısından siyaset alanı da şekillendirilmiştir (Illich, 2018: 26). Diğer yandan soyut düzlemde belirlenen amaçlara erişmek için kullanılan araçlar toplumsal olarak adil dağıtılmamıştır. Ayrıca insanların bu araçları özgürce kullanabilmesi de çeşitli yollarla zorlaştırılmıştır. Bunlardan birisi Illich'in uluslararası boyutta "meslek emperyalizmi" olarak adlandırdığı ayrıcalıklardır. Meslekler birçok alanda belirli meslekler ihtiyaçları, amaçları ve standartları belirlemektedir. Bu standartlar o alana yönelik malların kıtlığına yol açmaktadır. Belirli kişilerin özerk olarak kullanabildiği araçlar, siyasal süreçlerle kabul edilmektedir. Üretime yönelik bu "meslek tekeli"nin ve emperyalizminin aracı ise ulusal veya uluslararası şirketlerdir. Illich'e göre şenlikli bir toplum için bu yayılmacılığın önüne geçilerek araçların, mülkiyetin ve iktidarın yeniden tanımlanması ile siyasal amaçların dönüşümü önemlidir (2018: 60-63).

Illich hem kalkınmaya hem de piyasaya eklenmeye yönelik yapılan, fakat daha çok piyasa işlevinin önemsendiği yatırımların olumsuz etkilerini ele almıştır. Ulaşımda hızla, yatırımların performansının ilişkilendirildiğini, aynı zamanda hızın toplumsal sınıfların iyi bir göstergesi (helikopterle daha hızlı gitmek gibi) olduğunu belirtmektedir. Ulaşım yatırımlarının piyasayı canlandırdığı düşünülerek yapılan yatırımlarla, bazı toplumların tarihsel geleneksel ulaşım araçları ve yollarının (Taylandlıların klongları gibi) ortadan kalktığını vurgulamaktadır. İnşaat ise "yoksulluğu modernleştiren" diğer endüstri alanlarından birisidir. İnşaat sektörüne ilişkin teşvikler ve getirilen standartlar ev satın alamayan düşük gelirli kimseleri kendi evleri yapabilmeye olanağından mahrum kılmıştır. Illich'e göre herkesin evini inşa edebileceği asgari alana,

malzemelere, parasal desteğe sahip olması şenlikli araçlarla mümkündür (Illich, 2018: 55-59).

Endüstriyel toplumlarda araçlar aşırı büyümüş, verimlilikte aşırı artış yaşanmıştır. Illich'e göre başta kimilerine fayda sağlasa da nihayetinde tüm toplumu tehlikeye atarak, yaşamın “çok boyutlu dengesi”ni tehdit eden altı unsurdan söz edilebilir: Birincisi “biyolojik yozlaşma”dır. Yani insan ve doğa arasındaki dengenin bozulmasıdır. Bu bağlamda daha fazla kaynak gerektiren aşırı nüfus (doğum), daha çok enerji kullanımını gerektiren refah bağımlılığı (tüketim) ve araçların amaç hâline gelmesinin vardığı nokta olan aynı zamanda enerjiyi verimsizleştiren yanlış teknoloji (israf) bu dengeyi bozan faktörlerdir. İkincisi Illich'in “radikal tekeli” olarak adlandırdığı insanın gerçek faaliyetlerle ve şenlikli çalışma ile ilgili dengesini bozan toplumsal denetim türüdür. Bu, üretimde verimin aşırı artmasıyla birlikte, bir endüstriyel ürünün ihtiyaç hâline gelerek bunun da ötesinde endüstri dışındaki alanları daraltması, özerkliği azaltmasıdır. Illich radikal tekeli “ancak büyük kurumların sağlayabileceği standart bir ürünün tüketilmesini dayatmak yoluyla, zorla uygulanan özel bir toplumsal denetim biçimi” olarak tanımlamaktadır. Arabaların yaya yürüyüşünü ve bisiklet kullanım alanlarını azaltması veya önceden kültürel farklılıkları barındıran cenaze törenlerinin standartlaşarak ve profesyonelleşerek cenaze endüstrisine dönüşmesi gibi örnekler verilebilir. Radikal tekeli insanların birbirileri için çabalarının ve yaptıklarının bir araca devredilmesidir. Bu bağlamda insan davranışına ilişkin “değer”ler “kurumsal” hâle getirilmektedir. Bunu engelleyemeye yönelik tüketicinin korunması ve verimlilik artışı gibi yüzeysel girişimler tekeli artırmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Illich'e göre radikal tekeli sonlandırmak ancak büyüme karşıtı bir perspektif ile mümkündür. Endüstriyel toplumlarda araçların büyümesinin üçüncü tehlikesi insanın “aşırı programlanma”dır. Buna göre öğrenme giderek eğitim hâline gelmiş, aşırı programlanma insanın yaratıcılığını ve dünyayı anlamlandırma biçimini baltalamıştır. Illich'e göre “[b]ütün dünyada, ileri düzeyde

sermayeleşmiş araçlar, ileri düzeyde sermayeleşmiş insanları gerektirir”. Dolayısıyla endüstriyel gelişmeyle birlikte yeni araçların kullanımı ve bu araçlarla yaşama uyum için okulların rolü yadsınamaz. Öğrenci bir okulda ders programına bağlı kalarak, bu dersleri geçtiği sürece bir “değer” kazanacağı algısıyla, daha çok ders alma gayretine girmektedir. Bu süreçte hem “disiplinli rekabet” öğrenilmekte hem de öğrenci bilgiye dayalı “sermaye”sini biriktirmekte hem de toplumsal konumunu içselleştirmektedir. Bilgi endüstriyelleşmekte, doğası gereği şenlikli bir araç olan kütüphaneler okulun bir köşesinde yalnızca araştırma alanları hâline gelmektedir. Dördüncüsü katılımcı siyasetin tehlikeye düşmesi ve artan kutuplaşmadır. Nüfusun, üretimin ve refahın artışına yönelik baskı toplumsal sınıflar arasındaki uçurumu artırmaktadır. Endüstrileşme ile yeni ihtiyaçlar oluşturulmakta, yoksullar maddi gücü yetersiz olduğundan bu ürünlere erişememektedir. Dolayısıyla yoksulluk modernleştirilerek hem yoksulluk düzeyi artmakta hem de yeni biçimleri doğmaktadır. Yoksullar daha öncekinden veya daha az gelişmiş ülkenin vatandaşlarından daha fazla kazanmasına rağmen yine yoksuldur. Yoksul ülkeler sömürülmekte, bu sistemde tüm ülkelerin zenginleşeceği vadedilmektedir. İktidar ise tek tipleşmiştir ve merkezileşmiştir, hiyerarşi artmıştır. Öğrenme dengesi bozulduğu için toplum farklı alternatiflerden uzaktır. Beşincisi endüstriyel araçların artışı ve aşırı verimliliğin eskimeyi ve dolayısıyla sürekli yenilemeyi gerektirmesidir. Eskime ile ürün çeşitliliği toplumsal ayrıcalıklıların erişebildiği lüks ve son model ürünleri sağlamakta, yoksulluğu ve mahrumiyeti yenilemektedir. Altıncısı endüstriyel toplumda “zorunlu doyum”a ilişkin “engellenme” hissidir. Biyolojik yozlaşma, radikal tekel, aşırı programlama, kutuplaşma ve eskime zorunluluğu yaşamdaki çok boyutlu dengeyi bozarak insanın çevresiyle ve araçlarıyla ilişkisini koparmaktadır. Bu nedenlerden herhangi biri kopuşu ve engellenme hissini oluşturabilir. Illich bunun önlenmesi, büyümenin tehlikesinin kavranması ve insanın araçlarıyla ilişkisinin analiz edilmesi için “dip koçanı araştırması” gerektiğini, böylece üretime ilişkin ölçütler sağlanabileceğini ve

yaşamın dengesine yönelik araçlar tasarlanabileceğini belirtmektedir (Illich, 2018: 66-111).

Araçların büyümesi ve aşırı verimliliğin ölçülü hâle getirilmesinde çeşitli engellerle karşılaşılabilir. Bunlardan biri “bilimin putlaştırılması”dır. Bilimin ürettiği nesnel olduğu düşünülen bilgiye gözü kapalı güvenilmekte ve bu bilginin karar alma süreçlerini şekillendirmesine izin verilmektedir. İnsanlar “bilgi tüketicisi” olmuştur. Örneğin hedeflenen büyümenin üst sınırının tespiti konusunda uzmanlara tam güven söz konusudur. Ancak çeşitli bilimsel deneyler ve ölçümler toplumun araçlardan yoksunluğunun boyutlarını ve buna tahammülünü gözler önüne sermekte yetersizdir. Illich’e göre bilimin ötesinde siyasal topluluk amaçların nasıl şekilleneceğini belirleyebilir. Diğer engel ise “günlük dilin yozlaştırılması”dır. Endüstriyel üretim biçimi düşünceyi de dili de şekillendirmiştir. Örneğin dilde araçlara getirilen iyelik ekleri belirli bir ayrıcalığın göstergesidir. Kişi başkalarının ürettiği şeyleri veya başkasından sağladığı faydayı iyelik eki ile salt kendisine mal etmektedir. Dildeki yüklemeler de endüstriyel insana uyum sağlamaktadır. Yüklem, kıt olan belirli bir mala yönelik talep gibi, rekabeti de yansıtır şekilde kullanılmaktadır. Örneğin “öğrenmek istemek”ten ziyade “eğitim görmek istemek” dile yerleşmiştir. Son olarak toplumsal karar alma sürecine yönelik siyasi ve hukuki çerçeve tamamen endüstriyel üretim toplumuna göre şekillenmiştir. Bu da bu süreçlere duyulan güvenin zedelenmesine sebep olmaktadır (Illich, 2018: 115-121, 123).

Illich’e göre araçların büyümesi sınırlandırılmaz ve tehditleri ortadan kaldırılmazsa çevrebilimcilerin işaret ettiği felaketlerle yüzleşilecektir. Bu durumda bürokratik diktatörlükle yönetilerek bu felaketlerden kurtulmaya çalışılabilir. İkinci seçenek ise halkın belirli sınırların çizilmesinde fikir birliğine vardığı, “sade ve tutumlu toplumu” yansıtan, “toplumun bir üyesinin kıt bir kaynaktan en fazla ne kadar talep edeceğine halkın karar verdiği siyasal süreç”tir (Illich, 2018: 132-134). Illich bu

bağlamda büyümenin duracağı, endüstri toplumun çökeceği bir bunalımın yaklaşma olasılığını ortaya koymaktadır. Endüstri toplumundan ziyade endüstriyel üretim biçiminde ortaya çıkabilecek bu bunalım beklenmedik ve ani bir şekilde olabilir. Bu bunalım aslında endüstriyel sistemin tüm bileşenlerinin çöktüğü, halkın paraya, üretkenliğe güvenini tamamen kaybettiği, her şeyin “yanılsama”dan ibaret olduğunun anlaşılmasıyla gerçekleşecektir. Bu bunalıma karşı hazır olmak, “ezilen”lerin iktidar olabilmesi üzerinde düşünmeyi gerektirmektedir. Illich, Latouche ile bunalımlar ve felaketlerin öğreticiliği⁹⁷ konusunda hemfikir görünmektedir: “Felaket olmaksızın insanların büyümeye çok yönlü sınırlar konmasını kabul etmesi son derece ihtimal dışı görünüyor”. Yine ona göre “[g]enel bir bunalım, toplumun yeniden kuruluşunun yolunu açar” ve “[k]olayca tek adam yönetimine, uzmanlar hükümetine ve ideolojik ortodoksluğa yol açabilecek olan aynı genel bunalım, herkesin katıldığı siyasal bir süreci yeniden kurmak için büyük bir fırsattır”. Bu bağlamda felaketlerle karşılaşıldığında toplumsal taleplerin önceden hazırlık olarak gündeme getirilmesi şenlikli üretim biçimine dayalı topluma yönelik seçim şansını doğurabilir (Illich, 2018: 132-144).

2.5.3.2. Gölge İş ve Vernaküler İş

Illich’e göre gölge ekonomi “parasallaşmış sektöre dahil olmayan, ama sanayi öncesi toplumlarda da rastlanmayan bazı faaliyetleri” kapsamaktadır. Anadil öğretimi buna örnek verilebilir. Gölge iş ise “karşılığı maaşla ödenmeyen ancak hane halkının piyasadan bağımsızlaşmasına da hiçbir katkısı olmayan yeni bir emek türü”dür. Bu emek türünün en belirgin örneği kadınların ev içi emeğidir. Kadınlar ev içi emekleri ile erkeğin endüstriyel süreçlerde çalışmasını sağlamakta, dolayısıyla bu emek aynı zamanda meta üretimine bağlı endüstriyel koşulların sürmesi için önemli bir rol oynamaktadır (Illich,

⁹⁷ Latouche (2023: 97-98) felaket pedagojisini kabul etmektedir. Latouche bununla “[i]nsanları uyandıracak kadar büyük, fakat her şeyi yerle bir etmeyecek kadar küçük felaketler”i kastetmektedir. Ona göre uzmanların önceden uyarını “tellal”lıkla suçlayan tavırdan uzaklaşmaya ve içine düşülen “atalet”ten irkilmeye sebep olacak olan felaketlerdir.

2013: 17-18). Bu bağlamda formel ekonomi ve gölge ekonomi birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Illich gölge işi vernaküler⁹⁸ işten ayırmaktadır⁹⁹. Vernaküler iş ücretsiz faaliyetlerdir ancak formel ekonominin kavramlarıyla açıklanmaktan uzaktır. Ana akım iktisatçılar ölçemediği faaliyetleri belirtmek için çeşitli özel, ideolojik, standartlaştırmaya yönelik teknik terimler kullanmaktadır. Vernaküler olanı da bu yaklaşımları ile ele alma eğilimindedirler (2013: 20, 46, 53, 85). Bu bağlamda Illich vernaküler işi şöyle tarif etmektedir:

İnsanların mübadele fikriyle hareket etmediklerinde yaptıkları şeyleri tarif eden, gündelik ihtiyaçlarını karşıladıkları piyasa dışı ve özerk eylemleri; doğaları gereği bürokratik kontrolün dışında kalan ve karşıladıkları ihtiyaçları aynı süreç içinde bir yandan da biçimlendiren eylemleri işaret eden tek ve dolaysız sözcüğe ihtiyacımız var... [B]ecerri, arzu ve alakalarla ilgili eylemleri nitelemek için basit bir sığa ihtiyacımız var. Bu terim, yemek hazırlamayı, dilin şekillenmesini, çocuk doğurmayı ve iyi vakit geçirmeyi de kapsayacak şekilde olmalı, ancak modern kadınların yaptıkları ev işleri gibi özelleştirilmiş faaliyetlere, hobilere, akıldışı veya ilkel birtakım süreçlere benzer eylemleri içermemeli. Böyle bir sıfat mevcut değil. İşte ‘vernaküler’ bu anlamda işimize yarayabilir (Illich, 2013: 85-86).

Gölge iş de vernaküler iş de piyasa dışı ücretsiz emektir. Ancak bu doğrultuda hatalı yaklaşımla ikisi bir tutulur ve ikisinin aynı şekilde enformel sektör altında yeniden üretimi sağladığı savunulur. Ancak vernaküler iş özel bir öğretime maruz kalmayan, pratik ve teamülle yayılan, ayrıcalık gerektirmeyen, maliyeti olmayan faaliyetlerdir. Illich’e göre siyaset vernaküler alana müdahale ederek meta hâline dönüştürmeye

⁹⁸ Latince vernaküler sözcüğü Roma’ya dayanmaktadır ve kökeni, pazarda alışveriş konusu olup olmasının önemsiz olduğu, halkın sahip olduğu, kolladığı değerler anlamına gelmektedir (Illich, 2013: 46).

⁹⁹ Illich, Elio Antonio de Nebrija’nın yazdığı ve İspanya’da Kraliçe’ye sunduğu gramer kitabını (1492) bu ayrımın ilk örneği olarak ele almaktadır. Nebrija halkın günlük hayatta kullandığı dili “serbest” ve “yönetilemez” ve “Kraliyet için tehlike”li bularak, bir mühendis gibi dile yaklaşmış, dili kurallarla standardize etmeye çalışmıştır ve bunun faydalarını öne çıkarmıştır. Illich böylece tarihte daha önce hiç sorun olmayan bir şeyin, bir sorun olarak devlet kademesine çıktığından bahsetmektedir. Nebrija’nın bu çabaları vernaküler alanda öğretilmeden halkın konuştuğu dili ve okumayı engelleyerek bir tekel oluşturmaya yönelikti. Nebrija’nın bu çabası Illich şöyle değerlendirmektedir: “[E]vrensel hükümdarın bürokratlarının, askerlerinin, tüccarlarının ve köylülerinin tek bir dili konuşur gibi yaptığı, yoksulların anlaması ve itaat etmesi beklenen bir toplumun yaratılmasıdır”. Bu “radikal değişim” piyasa için üretim, devletin kilisenin ana rolünü üstlenmesi gibi daha sonra yaşamın birçok alanında görülecektir (Illich, 2013: 59, 71, 64-66, 76).

çalışmaktadır. Bu bağlamda büyüme ideolojisi gölge ekonomiyi büyütmeye çalışmakta, *homo economicus*'u vernakülere hâkim kılmaya çalışmaktadır (Illich, 2013: 54, 99, 101-103, 107). Endüstriyel emeği, ücretli emek ve onun tamamlayıcısı olan gölge iş birlikte şekillendirmektedir (2013: 47). Gölge iş, evin kapısını piyasaya aralayan ücretsiz emeği kapsamaktadır: Ev içi işleri, tüketme ve çalışma zorunluluğu ve bunun için hazırlık yapmayı, sınavlara hazırlanmayı ve tüm bunları sürdürebilmek için terapist desteği almayı gibi... Büyüme için gölge işin varlığı ve sermayeleşmesi kritiktir (2013: 136-137, 147). Gelişmekte olan ülkelerde kalkınma girişimlerinde gölgesiyle birlikte ücretli emek, vernaküler işin alanını işgal etmiştir. Gölge ekonomiyi genişlettikçe vernaküler alan daralmıştır (2013: 47).

2.5.4. André Gorz'un Yaklaşımı

André Gorz sanayileşme ile başlayan “modernizmin bir icadı” olarak nitelendirdiği ‘çalışma’yı, ‘çalışma toplumu’nu, çalışmanın dönüşümlerini ve krizini ele almıştır (Gorz, 2019: 27). Gorz kendi yaklaşımını “bir ‘çalışma toplumu’ndan iktisadi aklın yönettiği çalışmayı ve üretimi asgari bir kalıntıya indirecek bir öz-faaliyet toplumuna doğru geçiş taraftarıyım” diyerek özetlemiştir (Gorz, 2016: 53). Bu bağlamda kendisinin antiliberal ve antikapitalist perspektiften, doğayı dahi metalaştırma gayretinde olan kapitalizmin temel çelişkisini ortaya koyduğunu bunu yaparken de “hak”, “katılım”, “özelbelirlenim” gibi konuları ele aldığını ifade etmiştir (2016: 60-61). Bu bağlamda çalışma toplumundan çıkma yolunda, herkes için yeterli düzeyde gelir garantisini ve güvencesini (toplumsal gelir); herkes için çalışmanın adil dağıtımı ve çalışma süresinin azaltılmasını ve böylece “zamanın bireysel ve kolektif yönetimini birleştirme”yi; yardımlaşma ve iş birliğine dayalı yeni toplumsallık biçimlerinin desteklemesini, ‘çoketkinliği’ yani gönüllü özerk etkinlikleri artıracak şekilde kent politikalarının değiştirilmesini ileri sürmektedir (Gorz, 2014: 118-119).

Gorz’a göre sanayi kapitalizmi ile birlikte üretim ve çalışma “iktisadi akılsallık” ilkesinin kontrolüne geçmiştir (Gorz, 2016: 54; 2019: 31, 36-37) Çalışma toplumunda bir ‘işlevsel bütünleşme’ söz konusudur. İşlevsellik kişiye içinde bulunduğu toplumsal örgütlemenin “dışarıdan” akılsallık yüklemesi ve onun önceden belirlediği amaçları, görevleri, ilişkileri ve davranışları kabullenerek üzerine düşeni yerine getirmesidir. Kişiler “bir makinenin parçaları gibi” faaliyet göstererek sistemle bütünleşmektedir. Bu işlevsel bütünleşme heteronomi alanında yaşanmaktadır. İşlevsel bütünleşme çalışma ve özel yaşamı birbirinden koparmıştır: Çalışma yaşamında verimlilik, etkinlik ve rekabet edebilme gibi kriterler meslek başarısında bir ölçüt olacaktır ve başarı da özel yaşamda meslek ile ilişkisi olmayan bir konfor alanı sunarak bir “telafi” sunacaktır. Örneğin özel yaşamında kuşlara ilgilenen bir kişi haşere öldürücü kimyasal fabrikasında çalışabilir (Gorz, 2019: 51-52, 55-57) İşlevsel bütünleşme, iş birliği ve dayanışmayı gerektiren toplumsal bütünleşmeyi imkânsız kılmaktadır. İşlevsel bütünleşme ve çalışma zorunluluğunun zorlukları ve acıları ise çalışma alanının dışında telafi edilmektedir. Bunun için çalışma toplumunda kişinin gelirini önceleyen “araçsal” davranış içinde bulunması ve çalışmanın amacı ile başarıyı gösteren, onu ayrıcalıklı kıldığını düşündürecek metaların tüketimine yönelmesi önemlidir. Çalışanlar bu şekilde teşvik ve telafi unsurları ile çalışmalarına yabancılaşmayı normalleştirmektedirler. Gorz’a göre “Fordist düzenlemeler’in bir yanı, özellikle ihtiyaçların, zevklerin ve tatminlerin parasallaştırılması”nı sağlamıştır ve bu parasallaşma da toplumsal parçalanmaya yol açan önemli bir faktördür. Artık farklı olmayı arzu ederek “tüketime yönlendirilen” kişinin toplumsal bütünleşmesi mümkün değildir. Gorz bunu ‘toplumdışı toplumsallaşma’ olarak ifade etmektedir. Bireysel çıkarı önceleyen bu teşvik sonucunda zorunlu olarak kural koyucu devlet öne çıkacaktır (2019: 64-73):

Koruyucu devlet, refah devleti, işlevsel emekçi, tüketiciye özerkliğini kaybetmesi karşılığında toplumsal telafiler sunmalıdır. Bu telafiler, para yardımlarından ve toplumsal hizmetlerden yararlanma hakkı biçimini alır. Bunlar, tüketicilik yoluyla toplumsallaştırma nedeniyle çöken kendi kendine düzenlenen toplumsal ilişkileri ve aile dayanışmasını telafi etmelidir. İnsanların o zamana kadar normal olarak kendilerinin yerine getirdikleri hizmetleri üstlenen ve kendileri tarafından karşılanan ihtiyaçları tatmin eden refah devleti; insanlara sadece oldukça önemli bir güvenlik düzeyi sağlamakla kalmaz; aynı zamanda toplumsallaşmaya (okula kavuşturmaya), ücretli çalışmaya ve ticari tüketime ayrılabilen zamanı da artırır (Gorz, 2019: 72-73).

Gorz herhangi bir iktisadi veya toplumsal krizden farklı bir krizin (çalışma ve toplumun krizi) içinde olduğumuzu ileri sürmektedir. Farklıdır çünkü bu kriz geleceğe yönelik bir toplumun amaçlarını, tahayyüllerini ve ümidini yerle bir etmiştir. Yaklaşık iki yüz yıldır endüstri toplumlarını belirleyen “ütopya” artık çökmüştür. Bu ütopyanın bolluk, adalet, özgürlük gibi vaatleri boşa çıkmıştır ve ütopya krizdedir (Gorz, 2019: 22-23). Gorz modernizmin temellerini modernleştirme zorunluluğunun, yani akılcılaştırmanın “akıldışı güdülerinin krizi”ni ele almaktadır. Bu bağlamda Ulrich Beck’ten ilhamla “akılcılığı akılcılaştırma zorunluluğu”nun büyük bir krizi teşkil ettiğini belirtmektedir. Gorz “[a]kılcılaştırmanın ontolojik, varoluşsal sınırları olduğunu ve bu sınırların, sadece, akılcılaştırmayı tersine çeviren akıldışı sözde akılcılaştırmalarla aşılabileceğini” ileri sürmektedir. Bu bağlamda işaret ettiği esas sorun akılcılığın önüne kattığı her şeyi kapsamaması ve yayılmacılığı değildir. İktisadi akılsallığın bir sınırı vardır ve bu sınırın dar kapsamının farkına varılamamıştır. İktisadi akılsallığın amacı “iktisadi unsurlar”dan her daim tasarruf yapabilmektir. Bunun için bu iktisadi unsurlar maliyet ölçü birimi ile aynı şekilde nicelleştirilebilir ve hesaplanabilir olmalıdır (2019: 13-14, 16). Bu bağlamda Gorz’un üzerine başat eğildiği, “çalışmanın iktisadi akılcılaştırılması”dır (2019: 38).

İktisadi akılcılaştırma dokunduğu her şeyi hesaplamak ve azamileştirmek istemektedir. Eğer herhangi bir faaliyet hesaplanamıyorsa rasyonel görülmemektedir.

Birincisi hesaplamak kendi tüketiminden ziyade piyasa için üretime başlandığı anda önem taşımaya başlar. Dolayısıyla iktisadi akılsallıkta çalışma da “ticari değişim”e yöneliktir. İkincisi iktisadi akılsallık üreticilerin rekabet içinde olduğu bir pazarı koşullamaktadır. Üreticilerin loncalar gibi çeşitli yollarla iş birliği içinde olması rekabeti, kazançları, ihtiyaçları sınırlandırmaktadır. Özellikle sınırlı olan ihtiyaçlar iktisadi akılcılaştırmaya ket vurmaktadır. Çünkü insan ne kadar ihtiyacı olduğunu belirleme özgürlüğüne sahip oldukça buna yönelik çabasını da şekillendirme gücüne sahiptir. Bu imkân iktisadi akılsallıktan aridir. Önemli olan yeterli olandır. Gorz’a göre geleneksel toplumlarda görüldüğü gibi “yeterli kategorisi” iktisadi bir kategoriden ziyade kültürel/varoluşsal bir kategoridir. Fakat iktisadi akılsallık için önemli olan hesaplanabilen “fazla” ve “az”dır. Hesap artık dini veya ahlaki kural koyuculardan ziyade gerçekliğin ölçütü olmuştur. Hesaplanabilirlik evrensel geçerliliği ve doğruyu işaret etmekteydi. Böylece hesap ve akılcılaştırma “kapitalizmin ruhu”nu şekillendirmiş, bu ruh da “çalışma ve ihtiyaç arasındaki bağı koparmış”tır. Çalışma artık ne “hissedilen ihtiyaç”ların karşılanmasına yöneliktir ne de çabalar da bu ihtiyaçların karşılanmasının doyumunu içermektedir. Çabanın ölçütü kârlılık olmuştur. Dolayısıyla iktisadi akılsallık herhangi bir amaca içermeksizin verimliliği hesaplanabilir kılarak azamileştirmeye yöneliktir. Kârın ve verimliliğin daima azamileştirilmesi çabası çalışma verimliliğinin ve üretimin de sürekli artışını elzem kılmaktadır (Gorz, 2019: 144-151). Bu sınırsız azamileştirme tüketimi artırmayı ve yeterli olanın sınırını sınırsızca ileriye ötelemeyi gerektirmektedir. Çalışanlar da çalışma süresi ve tüketim seviyesi arasında bağlantı kuramamaktadır. İktisadi akılcılaştırma tam gün çalışmayı gerektirmektedir. Bunun nedeni ise ücretlerin azami çabaya yöneltecek şekilde belirlenmesidir. Hem sendikalar hem de patronlar “nesnel bir suç ortaklığı” içinde çalışan bireyleri salt “emekçi” olarak görmektedir. Böylece işgücünden arta kalan özel yaşamı bulanıklaşmaktadır. Böylece tam gün çalışma ile çalışanların kendi yaşamı göz ardı edilmekte, disiplin ve koordinasyon

kolaylaşmaktadır. Gorz’a göre insanın işgücünden ayrıldığı “boş zaman arzusu özellikle kendini çalışmadan başka faaliyet, değer ve ilişkilerle belirleme arzusu”dur. Bu boş zamanın artışı sendikaların da “nüfuz alanı”nı azaltacaktır. Diğer yandan fazla kazanmanın ve fazla tüketmenin ötesinde “iyi yaşama”ya dair “ücret talebi”nden başka istekler insanları “kapitalist üretim ilişkilerini radikal biçimde sorgulama” ve iktisadi akılsallığın sınırından çıkma potansiyeli barındırmaktadır. Gorz, bir ayakkabı fabrikasında işçi olarak çalışan yazar Charly Boyadjian’ın gözlemlerine ve deneyimlerine dayanarak çalışmanın insan düşünce ve davranış biçimini şekillendirme gücünü ortaya koymaktadır. Buna göre işçinin daha fazlanın daha değerli olduğu mantığını içselleştirerek çalışması işçinin yaşamını bir amaç sağlamakta ve insanın anlam arayışını karşılamaktadır. İşçiler tam gün çalışarak yaşamının belirlendiğini, sorumluluklarından özgürleştiğini düşünmektedir. Bir bilim olarak iktisat matematiğe, hesaba ve tekniğe hapsolmuş bir davranış kılavuzu gibidir ve “özne”yi kendi karar alma sorumluluğundan kurtarmaktadır (Gorz, 2019: 152-158, 162). Ayrıca bu iktisadi akılcılaştırma özneyi silmektedir ve öznenin kendi farkındalığından uzaklaştırmaktadır. Bu yaklaşım “ilişkilerin teknikleştirilmesi, şeyleştirilmesi ve parasallaştırılması”na yönelik “yaşama kültürsüzlüğü”nü empoze etmektedir (Gorz, 2019: 165).

“Fordist uzlaşma”yla birlikte refah devleti hem iktisadi akılsallığın elverdiği ölçüde kurallar ve düzenlemelerle iktisadi akılsallığın toplumsal tolere edilebilirliğini sağlamıştır. Büyüme ile refah devleti yeniden dağıtım, desteklemeler, sigorta sistemleri gibi önlemlerle kopan toplumsal bağları telafi etmeye çalışmıştır. Fakat Gorz’a göre bu telafi ve zenginliğin paylaşımı içinde hiçbir dayanışma olmadan gerçekleşmektedir. Halk bir öznenin ziyade, vergi ödeyen veya yardımlarla yönetilen nesnelerdir. Devlet teknokratik önlemlerle ve elindeki araçlarla piyasanın çıkarlarına uygun politikalar ve uygulamalar gerçekleştirmiştir, “toplumsal barış”ı temin etmiştir. Fakat büyümenin durması ile “Fordist uzlaşma” ortadan kalkmıştır. Daha sonra sermayenin küresel

serbestleşmesi ile devletlerin ulusal düzlemde düzenleme güçleri zedelenmiştir (Gorz, 2019: 237-239).

Kapitalizmin özü büyüme ile ilişkidir. Büyüme bireylerin, sermayenin, sistemin talebi olarak, “daha fazla daha değerli” düşüncesinde “ortak iyi”yi simgelemektedir. Büyüme değer yargısı taşımaktadır fakat bu değer tamamen büyüme oranına yani niceliğe bağlıdır. Büyümenin içeriğinden ve niteliğinden bağımsızdır¹⁰⁰ (Gorz, 2019: 160-161). Bu akılsallaştırma biçiminin bütün sınırlamalardan uzak olması düşünülürken, rasyonel olmayanı kucakladığı görülmektedir. Kapitalist iktisadi akılsallık yüksek gelirlileri daha az vergilendirmek ve gösterişçi tüketimi artırmayı önemsemekte, bunun için reklam gibi talebi kışkırtıcı araçları kullanma yollarına başvurmaktadır (2019: 159, 161). Ayrıca piyasanın işleyebilmesi için çeşitli kamu müdahalelerine (vergileme, destekleme gibi) ihtiyaç vardır (2019: 172). Gorz (2019: 159, 162) “hesap sanatı” olan kapitalist iktisadi akılsallığın taşıdığı çelişkiyi şöyle aktarmaktadır:

Hissedilen ihtiyaçların *asgari maliyetle karşılanmasını* gerektirirken, ihtiyaçları aşan tüketimler için *azami harcama* gerektirir. Yoksulluğun ortadan kaldırılması ve eşitsizliklerin aza indirilmesi ile işi yoktur; çünkü ihtiyaçlar sınırlıdır ve üretimin sınırsız büyümesini sağlamazlar. Buna karşılık, gereksiz istekler ve arzu, potansiyel olarak sınırsızdır. Doyurulmamış ihtiyaçları zenginlerden yoksullara gelir aktarımıyla karşılamak, demek ki, her türlü ayak bağından kurtulmuş kapitalist akılsallık içinde ifade edildiği biçimiyle iktisadi akılsallığın tersine işler. Çünkü bu, arzular ve modalar tarafından buyurulan ve bütün saçmalıklara hazır olan talep pahasına, ihtiyaçlar tarafından belirlenen ve *asgari bedelle* tatmin olmaya çalışan talebi genişletmek anlamına gelir¹⁰¹ (Gorz, 2019: 159).

Gorz “[m]odern iktisadın verdiği anlamda çalışmanın *ticari değişim amacıyla* yapılan ve zorunlu olarak bir *muhasabe hesabına* tabi olan bir faaliyet” olduğunu

¹⁰⁰ Gorz (2019: 161) bu nesnel değer yargısını şöyle açıklamaktadır: “Sistem olarak ekonominin büyümesi, tüketimin büyümesi, kişisel gelirlerin büyümesi, bütün zenginliklerin, ulusal gücün, süt ineklerinin veriminin, uçakların veya koşucuların, yüzücülerin, ski yapanların hızının vs. büyümesi; aynı niceliksel değer yargısı bütün düzeylere farksız biçimde uygulanır ve ilke olarak her türlü sınırlama ve kendini sınırlama düşüncesini dışlar”.

¹⁰¹ Vurgular Gorz’a aittir.

belirtmektedir. Çalışmanın amacı yaşam kavgasıdır. Geçimin sağlanması, ihtiyaçların karşılanması ve diğerlerinin ürettiklerini tüketebilmek için, çalışan kişiye “doğrudan” faydası olmayan bir çalışma gerçekleştirilmektedir. Önemli olan verimliliğinin büyüklüğüdür. Kişinin tatmin olması için çalışmanın yalnızca tali amacı olabilir (Gorz, 2019: 178-179).

Gorz’a göre bir faaliyetin iktisadi çalışma sayılması için yalnızca ticari değişime yönelik olması gerekmemektedir. İktisadi akılsallık, kullanım değeri oluşturan; amacı ticari değişim yönelik olan; kamusal alanda gerçekleşen; ölçülebilen zamanda ve en yüksek verimliliği sağlayan faaliyetlere uygulanabilir. Bu işler genel olarak ücretlendirmenin olduğu ticari faaliyetler ve ücretlendirmenin olmadığı ticari olmayan faaliyetler olarak ikiye ayrılabilir (Gorz, 2019: 180-181).

Ticari faaliyetler şöyle sınıflandırılabilir: Özgürleşme bağlamında iktisadi çalışma; hizmetçilik; görev, bakım ve yardım; fahişelik. Özgürleşme bağlamında iktisadi çalışma yukarıda belirtilen tüm iktisadi akılsallık kriterlerini sağlamaktadır. Yani bir meslek olarak kullanım değeri vardır, ticari değişim kamusal alanda ücretlendirme söz konusudur, bir sözleşmeye bağlı olarak çalışmayla sisteme katılım gerçekleşmektedir. Çalışma toplumsal normlarla belirlendiğinde kamusal ve özel alanların sınırları çizilmiş olmaktadır. Yani çalışan kişi işini tamamladığında görevi bitmiş ve artık o görevden “bağışık”tır, patronsa çalışanın ücretini ödediğinde çalışanla işi tamamlanmış olmaktadır. Kamusal alandaki çalışmayla kurulan bağlar ve ilişkiler özel alanda temel olarak yoktur. Hizmetçinin çalışması yukarıdaki kriterlerden yalnızca kullanım değeri yaratma niteliğini teşkil etmemektedir. Çünkü bir hizmetçinin yaptığı işi, hizmet verdiği kişi de yapabilir. Burada çalışmanın iktisadi faydasından ziyade, ödeme yapanın memnuniyeti önem taşımaktadır. Aynı zamanda bu özellik ilgili faaliyetin kısmi olarak kamusal alanda yer aldığını göstermektedir. Görevler, bakım ve yardım ise yukarıdaki kriterlerden yalnızca ölçülebilirliği karşılamayan, nicel olarak hesaplanamayan faaliyetlerdir.

Kârlılığın ölçülmesi ve maksimize edilmesi mümkün değildir. Bu faaliyetlere çocuk bakıcısının, ev işleri yardımcısının veya doktorun verimliliği örnek verilebilir. Bu işlere emek verenler tam olarak ücretlendirilse dahi aldığı paranın ötesinde “kendinden verdiği bağış” sağlamaktadır. Fahişelik ise yukarıdaki kriterlerden yalnızca kamusal alan ölçütünü karşılamamaktadır. (Gorz, 2019: 181-190). Söz konusu ticari faaliyetlerin tamamı tam manasıyla iktisadi ve genelgeçer olarak çalışma olarak nitelendirilemez. Çünkü aynı iktisadi akılsallık koşulları tarafından nitelendirilmemektedir. Çalışma toplumunun krizi de bu faaliyetlerde bulunanların çalışmamalarından ziyade iktisadi olarak çalışma olmayan faaliyetleri çalışmayla bir tutulmasından kaynaklanmaktadır (Gorz, 2019: 198-199).

Gorz (2019: 199) ticari olmayan faaliyetler ise kendi için çalışma ve özerk faaliyetler olarak ikiye ayırmaktadır. Kendi için çalışma “[i]nsanın hem zanaatçısı hem de tek alıcısı olduğu kullanım değerli” olan üretimdir. Özerk faaliyetler ise “hiçbir gerekliliği ve yararı olmayan, kendileri dışında amacı olmayan faaliyetler”dir.

Kendi için çalışma¹⁰² kişinin kendi temizlik işleri, çocuklarının bakım faaliyetleri gibi ticari olmayan, hemen tüketilen günlük kendi evine yönelik bakım işleridir. Diğer yandan bu özel alandaki ev içi çalışma kamusal ve iktisadi alana geçirilme çabaları sürmektedir: Yemek siparişi verilmesi, dışarıdan temizlik hizmeti satın alınması, çocukların kreşe gönderilmesi gibi... Bu işlerin endüstriyellesmesinin toplumsal zaman tasarrufu sağlayacağı düşünülse de bu durum yalnızca ticarileşerek daha fazla insanı bu

¹⁰² Gorz (2019: 208-210) kendi içi çalışmanın ailede gerçekleştiğini belirtmektedir. Eğer bu aile birliği/ortaklaşması ise eşit, gönüllü, ortak yaşam faaliyetlerini içermesi gerekmektedir. Ancak ev işi yükü genellikle kadınların üzerinde olmuştur. Gorz, Illich’in modern çağda Avrupa’da icat edilen “aile birliği”nin kadını kamusal alandan dışlayan sonucuna dair antropolojik yaklaşımına değinmiştir. Illich (2013: 45) *homo economicus*’un kadın (*femina domestica*) ve erkekten (*vir laborans*) birlikteliğinden oluşan *homo industrialis* olarak tasarlandığını belirtmekteydi. Endüstriyel toplumda kadının gölge işi aşağılık görülerek, işlevinin erkeğin desteği olarak belirlendiğini ifade etmektedir. (Ancak daha sonra *homo industrialis* uniseksleşmiştir.) Gorz (2019: 211-213) ise Illich’in düşüncesini farklı değerlendirerek, ailede kadının bu konumunun nedeninin aile birliği olmadığını, aksine aile birliğinin ve modernliğin tamamlanmamışlığı olduğunu ileri sürmektedir.

işle meşgul etmesine ve daha fazla zaman harcanmasına neden olmuştur. Gorz ev işlerinin endüstriyelleşmesinin eşitsizlikle ilişkisini ortaya koymuştur. Bunu “toplumun Güney Afrikalılaştırması, yani metropolün bağrında sömürgecilik modeli”nin kurulması olarak ifade etmektedir (Gorz, 2019: 200-203).

Benim de yapabileceğim iki saatlik “ev işi”ni yerime yapsın diye başkasına para ödemek için *benim* iki saatlik çalışmamın *onun* iki saatlik çalışmasının ona getirdiğinden daha fazlasını bana getirmesi gerekir. Yoksa, birbirlerinin çocuklarına baksınlar diye birbirlerine para ödeyen iki annenin durumuna düşerim ve kendi ev işimi yapmak için iki saat daha az (ücret almadan) çalışmayı tercih ederim. *Demek ki kişisel hizmetlerin gelişimi ancak toplumsal eşitsizliğin arttığı koşullarda mümkündür; bu koşullarda nüfusun bir bölümü iyi ücretlendirilmiş faaliyetleri kendine ayırırken diğer bölümünü hizmetçilik görevine zorlar* (Gorz, 2019: 203).

Ev işlerinin endüstriyelleşmesi özgürlüğü baltalamaktadır. Diğer yandan kendi için çalışma kişinin kendisine özel bir alan açmasıdır. Kendi evini çekip çevirmesi o evi bir otelden ziyade yuva kılacaktır, kendine ait olanlara sahip çıkmak anlamına gelmektedir. Aynı zamanda kendi için çalışma “bizim için çalışma”ya uzanmaktadır. İşbirliği ve dayanışmaya dayalı birlikle, kooperatifler kurularak ve ortak faaliyetlerde bulunarak toplumsal ihtiyaçlara yönelik çalışılır. Bu “toplumsal bütünleşme” ve bağ kurmayı sağlayacaktır. Çalışma süresinin azaltılması buna temel sağlanarak iktisadi alan sınırlanmış olacaktır (Gorz, 2019: 203, 205-208).

Özerk faaliyetler ise “kendi kendinin amacı”nı taşımaktadır. Ticari değildir. Kendi içinde değerlidir. Ressamın resim yapmasının amacı onları satmak ve müşterinin memnuniyeti değildir. Mahalli bir derneğin küçük atölyesinde bir sergi için kazak üretmesi de özerk faaliyettir. Çünkü fiyat gibi, maliyet, talep beklentisi gibi piyasaya yönelik hesaplamalar yapılmamış, heteronom faaliyetlerde bulunmamıştır. Tamamen kendi zevklerine ve istediklerine göre eser üretme çabası söz konusudur. Heteronomiden çıkış “yaptığımız şeyi isteyebileceğimiz ve sorumluluğunu alabileceğimiz özerklik alanlarını yeniden fethetmek”le mümkündür (Gorz, 2019: 216-217). Bu özerk

faaliyetlerin gelişimi refah devletinin işlevini bir miktar azaltabilir. Ancak bunun refah devletinin işlevinin azaltılmasının bir sonucu olmadığına altı çizilmelidir. Özerk alan arttıkça, insanların kendi işlerine ve “mikrososyal alan”larına dönmesi anlamına gelmektedir (Gorz, 2019: 220).

2.5.4.1. Çalışma Saatlerinin Azaltılması

Gorz iktisadi amaç yüklü çalışmanın giderek azaldığı ve özerk faaliyetlerinse giderek arttığı bir toplum tasavvur etmektedir. Buna göre boş zaman çalışmanın sancılarını gideren bir dinlenme vakti olmak yerine yaratıcılık, estetik, sosyalleşme gibi hayatı anlamla kuşatan vakitler olacaktır. Çalışma ise yalnızca bir araçtan ibarettir. Gorz temel olarak çalışma süresinin azaltılmasını ileri sürmektedir. Bunun politik olarak sağ veya sol düzlemde toplumun tercihiye göre toplumsal eşitlik, güvenlik veya katılım düzeyleri tartışılabilir (Gorz, 2019: 233, 243).

Birincisi genel olarak çalışma saatleri herkes için eşit veya farklı azaltılabilir. Tarihte çalışma süresinin azaltılması iktisadi akılsallığa göre şekillenmiştir; toplumun belirli kesimlerine yönelik farklılıklar taşıyan düzenlemeler gerçekleşmiştir. Bu da dışlanma ve eşitsizliği artırmıştır. Ancak çalışma saatlerinin düzenlenmesinde önemli olan adalet ilkesidir. Gorz’a göre toplumun tüm kesimlerini kapsayarak ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet eşitliğini de gözeterek ortalama çalışma süresi eşit düzeyde azaltılmalıdır. Bu düzenleme üretkenlik ile ilgili olarak çalışan sayısının yeniden dağılımı ile ilişkilidir. Yine de düşük üretkenliğe sahip işlerde çalışan sayısı tarihte olduğundan daha hızlı artacaktır, yüksek üretkenliğe sahip işlerde çalışan sayısı daha yavaş azalacaktır. Çalışan sayısının yeniden dağılımı toplumsal iş birliğine ve geniş katılıma temellenen bir planlama kapsamında olmasıyla etkili olacaktır. İkincisi çalışma saatlerinin azaltılması genel veya ayrımcı olabilir. Genel olarak azaltılması toplumun tüm kesimlerinin çalışmasını ve daha az çalışmasını içermekte, böylece yeteneklerinin ve

yaratıcılıklarının ortaya çıkması sağlanmaktadır. Diğer amacı ise toplumun önemli bir kesiminin sorumluluk gerektiren “nitelikli” işlerle meşgul olabilmesidir. Bu da düşük üretkenliğe sahip nitelikli işlerde “yetkinin demokratikleşmesini” sağlayacaktır. Ancak çalışma süresinin azaltılmasına profesyonel elitler yaratıcılığın baltalandığı ve işin profesyonelleşmesini ve başarıyı engellediği gerekçesiyle karşı çıkmaktadır. Ancak Gorz’a göre bu karşı çıkışın arka planında “çalışmayı ve yetkileri daha iyi paylaşmayı reddetme” vardır. Ayrıca çalışmanın niteliği çalışma süresinin esnekleşmesi ile bağlantılıdır. Birçok deneyim çalışmanın niteliğinin artışı için tatiller ile rotasyonlara imkân sağlandığını göstermektedir. Çalışmanın niteliğini yaratıcılığı, hayal gücünü, eleştirel düşünceyi şekillendiren seyahatler, sanat, el işi gibi faaliyetler artırmaktadır. Hatta çalışmanın “bütünleyici parçası”dır. Dolayısıyla “daha az çalışmak daha iyi çalışmaktır”. Üçüncüsü çalışma saatlerinin azaltılmasının kesintili çalışmayı mümkün hâle getirmesidir. Yani çalışma süresinin azaltılması çalışma saatlerinin günler, haftalar, yıllar hatta yaşam boyu serbest ve esnek kullanılmasını sağlayabilir. Şu anda yılda 1600 saat olan çalışma süresi, belirli zamanlarda düzenlenen toplantılarla, 1400, 1200 veya 1000 saate indirerek belirli haftalar veya günlere bölünebilir. Çalışanların kişisel durumlarına göre (yaş, çocuk, ev ve iş uzaklığı gibi) belirli günler ve aylara öncelik hakkı tanınabilir. Böylece çalışma zamanlarının “desenkronizasyonu” gerçekleşir ve böylece “kesintili” çalışma mümkün olabilir. Kişi “kendini örgütleme özgürlüğü”ne kavuşur. Buna ilişkin çeşitli deneyimlerden söz edilebilir. Ayda çalıştıkları 140 saati günlük veya haftalık olarak serbest kullanabilme hakkına sahip Quebec memurları veya bazı Alman şirketlerinde cuma dağıtılan işin sonraki cuma tamamlanmasının beklenmesi gibi... Gorz’a göre günlük ve haftalık saatlerin serbestleşmesinin genel hâle gelmesi günümüzde zor olsa da ay ve yıl bazında mümkündür. Dördüncüsü gelirin artışı, sabitliği veya azalışıyla birlikte çalışma saatleri azaltılabilir. Çalışma süresinin azaltılması politikasıyla amaçlanan hem bu politikadan hem de zenginliğin dağıtımından tüm toplumun

faydalanmasıdır. Gorz’a göre esasında temel politika “gelir kaybı olmaksızın çalışma süresinin azaltılması” olmalıdır. Fakat farklı durumlar da söz konusu olabilir. Çalışma süresinin azaltılması (her dört veya beş yılda bir yüzde 8 ila 10 oranında azalma) ile birlikte gerçek gelir aynı oranda yükselmeyi sürdürebilir. Yani alım gücü artmaya devam edecektir. Diğer bir seçenek olarak çalışma saatlerinde daha fazla bir azalma ve çalışan sayısının artışı ile gerçek gelir çok az artabilir veya hiç artmayabilir. Çalışma saatlerinin azaltılmasıyla çalışan sayısı toplumsal üretimle aynı artarsa alım gücünün aynı kalması; daha hızlı artarsa alım gücünün azalması beklenir. Ancak işsizliğin olmaması için gelir azalmasının yaşanmaması gerekir. Ancak elzem durumlarda bu seçenek düşünülebilir, bu da daha sonra çalışmanın paylaşımı ile çözülebilir. Önemli olan hâlihazırdakinin yeniden dağıtımından ziyade çalışmanın azaldığı ama zenginliğin arttığı bir sürecin yönetilmesi ve gelir kaybı olmadan, alım gücü azalmadan çalışma sürelerinin azaltılmasıdır. Bunun yollarından biri çalışma süresinin azaltılmasının çok yıllık düzeyde ve önceden belirlenmiş plana göre yapılmasıdır. Toplumsal amaca göre, belirli zamana yayılan düzenlemeler (daha önce yapılan asgari ücret, ücretli tatil, 8 saatlik işgünü gibi) tanımlanmalıdır. Diğer önemli yol ise çalışma saatlerinin azaltılmasıyla düşen ücretlerin (çalışılan saatle aynı fiyatta) “toplumsal gelir” ile telafi edilmesidir. Toplumsal gelirin finansmanı içinse farklı öneriler olmakla birlikte Gorz tüketimin vergilendirilmesini yani “alkollü içkiler, yakıtlar, tütünler, motorlu araçlar, vs. üzerinden alınan vergiler veya KDV tarzında, üretim araçlarından değil, ürünlerden ve hizmetlerden farklı oranlarda alınan dolaylı bir vergi”yi savunmaktadır. Böylece toplumsal istenirliği daha az olan ürünlerin yüksek oranda vergilendirilmesi sağlanır ve ihracat ürünlerinden vergiler düştüğünden rekabet etkilenmeyecektir. Üretime ilişkin otomatik ayarlama mümkün olduğundan fiyatların daimî düşüşü önlenabilir. Bu politika piyasa fiyat sisteminden ziyade kullanım değerine temellenen üretim ve “fiyat politikası sistemi”ni getirecektir. Son olarak gelir hakkı ile çalışma hakkı ilişkisi sürebilir, ortadan kalkabilir veya esneyebilir. Gelir ve çalışma hakkı

arasındaki bağ sol perspektiften çalışmayla ilgili bir “gelir garantisi”ni gerektirmektedir. Yani herkesin hem çalışma hem gelir hakkı olmalıdır: Çalışma hakkı ile “‘hayatını kazanma’ hakkı”, gelir hakkı ile “kendi geçimi için iktisadi karar vericilerin iyi niyetine bağlı olmama hakkı” edinilir. Bu aynı zamanda çalışmanın özgürleştiriciliğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla çalışma süreleri azalırken gelirin garanti edilmesi ve gelir ile çalışma bağının kopmaması gerekir. “Garanti edilmiş asgari gelir” aslında Britanya’da 18. yüzyıl sonundan beri gündeme gelen, çitleme hareketinin sonuçlarıyla ilişkili Yoksulluk Kanununa (*poor laws*) kadar uzanmaktadır. Gorz’a göre “garanti edilmiş gelir” hem sağ hem de sol düşüncede yer edinmiştir. 1960’ların sonunda ABD’de yerel düzeyde garanti edilmiş asgari gelir uygulamaları yapılmıştır. Özellikle ABD’de ve Avrupa’da neoliberaler yoksulluğa karşı sosyal koruma sisteminde vazgeçilerek buna ilişkin çabalara girişmiştir. 1980’lerde Avrupa’da da çalışma ile bağı kopuk bir gelir üzerine girişimler olmuştur. İktisadi akılcılaştırmanın sonuçlarından etkilenenlere bir garanti sunan bu öneri “kurumsal yardımseverlik” ile ilgilidir. Gorz’a göre bu türden “[g]aranti edilmiş asgari gelir, marjinalleşmenin ve toplum dışına itilmenin ücretidir”. Sağ perspektifte garanti edilmiş gelir, gelir vergisiyle finansmanı sağlanan, çalışarak gelir elde edenler ile çalışmayanların ön kabulü ile devletin birinden alıp diğerine verdiği gelirdir. Dayanışmacı bir ruhu yoktur. “Toplumsal parçalanma” ile ilgilenmemektedir. Sol perspektifte garanti edilmiş gelir temel bir amaç değildir. “Çalışma hacminin azaltılması”ndan doğmaktadır. Yalnızca dışlanan ve işsiz kalanlara yönelik değildir. Onların bu duruma düşüren koşulların değiştirilmesi kritiktir. Dolayısıyla gelir garantisinin amacı yoksulluğu ve işsizliği, tam gün çalışmadan doğan sorunları yok etmeye yöneliktir (Gorz, 2019: 243-269).

Gorz kişinin tüm yaşamına yayılabilen belirli bir toplumsal amaca hizmet eden çalışmanın karşılığında garanti edilmiş geliri savunmaktaydı. Yani koşulsuz olarak, çalışmadan elde edilen toplumsal gelire karşıydı. Düşüncesine göre toplumsal gelir bir

ücretten ibaret olmayacaktı ve zamanı da denetleme imkânı tanımaktaydı. Fakat bir çalışmada Gorz (2014) zamanla bu konudaki düşüncesinin ve yaklaşımının postfordizmin düzenlemeleriyle uyumsuzluğu nedeniyle değişikliğe uğradığını belirtmiştir. Zekâ ve hayal gücü bir üretici güç hâline geldiğinde çalışma zamanını ölçmek zorlaşmaktadır. Bu nedenle “bir çalışma geliriyle birleştirilebilir evrensel ve koşulsuz bir gelir yardımı tabanı[nın] ... hem ücretli çalışmayı hem de ücretli olmayan etkinlikleri olabildiğinde geniş bir şekilde dağıtmak için en iyi araç” olduğunu söylemiş, uzun bir süre itiraz etmesine rağmen, koşulsuz, yeterliği sağlayan ve gönüllüğü temin eden bir yardım tabanından yana olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan koşulsuz gelir tabanı hakkının çalışmayan kesimi artıracığı ve çalışan kesimin yükünü taşımaya rızasına dair doğrudan eleştirilere maruz kalmaktadır. Koşulluluğa ilişkin düşüncesinin değişmesinin bir nedeni de bilginin çalışma zamanı ile çalışmayı kısaltma potansiyeli ile ilişkisidir. Buna göre artık sürekli eğitimin çalışma zamanından sayılmaya başlandığını ve karşılığında ücret ödendiğini belirtmektedir. Diğer yandan herkese koşulsuz toplumsal gelir tanımlanmasının iktisadi sistemin koşullarına uygun düştüğünü ileri sürmektedir. Giderek üretkenlik artışı yaşayan fakat miktarı azalan emek ve sermaye ile zenginlik üretilmekte, nüfusun büyük kesimin satın alım gücü düşmekte, işsizlik ve yoksulluk artmaktadır. Sermayenin uluslararası serbestleşmesi ile devletler sermayeyi çekmek için vergi kolaylıkları ve muafiyetleri getirmektedir. Dolayısıyla kısa vadeli kârlılığı olmayan yatırımların finansmanı zorlaşmaktadır. Özelleştirmeler artmaktadır. Bu bağlamda Gorz’a göre toplumsal gelir yardımı “toplumsal olarak üretilen zenginliklerin ortak hâle getirilmesine denk düşer ... ‘paylaşım’a değil”. Buna göre paylaşım ancak “herkesin olanı” bölüşmektir. Yani önce kimseye ait olmayan ortaklaşır, paylaşım ondan sonra olabilir ancak (Gorz, 2014: 124-133).

2.5.5. Marksist Küçülme Yaklaşımı: “Antroposen’de Marx”

Kohei Saito, 2023 yılının başında *Marx in the Anthropocene Towards the Idea of Degrowth Communism* çalışmasını yayımlamış ve aynı yıl sonunda bu kitap *Antroposen’de Marx: Büyümeme Komünizmi Fikrine Doğru başlığı* ile Türkçeye çevrilmiştir. Küçülmenin büyümeme olarak çevirisi Türkçe yazında sıklıkla karşılaşılmaktadır. Küçülme, büyümeme anlamını tabii ki taşımaktadır. Ancak daha fazlasıdır. Ayrıca bu kitabın orijinal başlığında küçülme (*degrowth*) kavramı yer almaktadır ve küçülmeyle uyumlu olacak şekilde, -diğer büyümeme yaklaşımlarından- radikal bir yaklaşıma sahiptir. Dolayısıyla bu yaklaşımı “küçülme komünizmi” olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Saito, Marksist bir perspektiften küçülmeyi savunmaktadır ve ona göre Marx’ın “1880’lerdeki son post-kapitalizm vizyonu ekososyalizmin ötesine geçti ve daha layıkıyla *büyümeme komünizmi* [küçülme komünizmi] olarak karakterize edilebilir¹⁰³” (Saito, 2023: 21).

Çalışmada ekososyalist perspektiften Marx’ın ekolojisi ele alınmakta, Marx’ın düşünce evrimindeki kırılma dikkate alınmakta ve Marksist küçülme geliştirilmektedir. Ayrıca toplum ve doğa ayrımının Kartezyen ikiciliğe varmayan analitik Marksist yorumunun geliştirilebileceği, Marx’ın “insan merkezci” yaklaşımının ekolojik krizi anlamlandırmak için gerekli olduğunu, “doğaya özdeş olmayış”ın ve ekolojik krizlerin insan ile ilişkili olduğunu, Marksist ikiciliğin, Antroposen’in ikici tanımının eleştirmenlerini korkutmaması gerektiğini belirtmektedir. Tabii ki toplumsal ve doğal olan grift bir ilişki içindedir. Yine de Saito’ya göre aralarında Kartezyen olmayan analitik ayrım yapmak gerekmektedir. Çünkü metabolik çatlağı onarmaya çabalar bilinçli insan eylemlerini içermektedir (Saito, 2023: 190, 197, 205, 381).

¹⁰³ Vurgular Saito (2023)’ya aittir.

Saito (2023), MEGA (Marx-Engels-Gesamtausgabe) tarafından yayımlanan Marx'ın not defterleri başta olmak üzere, elyazmaları, mektupları, diğer yazılarını incelemiştir. MEGA dördüncü kısımda Marx'ın doğa bilimleri üzerine notlarını derlemiştir. MEGA'nın yayımladığı not defterlerinin uzun süre ihmal edildiğini, oysa doğa ile ilgili olarak, bu defterlerin Marx'ın düşünce evrimindeki kırılmayı yansıttığını belirtmektedir (2023: 19). Bilhassa Marx'ın metabolizma teorisinin “geniş ve sağlam” olduğunu, kapitali tamamlayabilseydi “metabolik çatlak” kavramını daha ayrıntılı ele alacağını varsayabileceğimizi, çünkü 1868 yılı sonrasında Marx'ın ekoloji düşüncesinin yerleşmeye başladığını ileri sürmektedir (2023: 48). Ayrıca Marx'ın mektuplarından ve taslak yazılarından, onun Batı merkezci tarih düşüncesinden ayrıldığı ve “post-kapitalist vizyonu”nun şekillenmeye başladığını anlaşılmaktadır (2023: 297). Hatta Saito (2023: 309-310) Marx'ın düşüncesindeki kırılma ve ekoloji ve kapitalizm öncesi toplumlar üzerine düşüncesini genişletme çabasının Kapital'in diğer ciltlerinin yayımlanmasını geciktirdiğini düşünmektedir.

2.5.5.1. Marx'ın Ekolojisi

Saito'ya göre Marx'ın ekolojisi uzun süre ihmal edilmiştir. Bunun ilk nedeni Kapital'in “tamamlanmamış niteliği”nden ileri gelmektedir. Marx'ın ölümünden sonra, Engels Marx'ın farklı zamanlarda kaleme aldığı yazmalara dayanarak Kapital'in ikinci ve üçüncü cildini yayımlamıştır. Fakat ihmal edilen Marx'ın not defterlerinde önemli ekolojik görüşleri de yer almaktaydı. Üstelik Marx 1860'lar sonrasında doğa bilimlerine yoğunlaşmıştı. Ayrıca batılı olmayan ve kapitalizm öncesi toplumlar üzerine okuyor ve çalışıyordu. Çevre konusu ile ilgili birçok defter tutmuştu. Ancak bu notlar Engels tarafından fazla önemsenmemiştir (Saito, 2023: 35). Oysa Saito'ya göre birbiriyle ilişkili olan ekoloji ve kapitalizm öncesi toplumları çalışması, Marx'ın metabolizma teorisini ayrıntılandırması ve genişletmesi yolundaki adımlardır (2023: 310-311).

Marx da Engels de ekoloji ile ilgilenmekle beraber düşünceleri belirli farklılıklar içermektedir. Marx'ın Darwin'e yaklaşımı Engels'in ilgisinden daha kapsayıcı şekildeydi. Marx insan ve doğanın metabolik ilişkisini, etkilerini, tarihsel biçimlerini ve ampirik görüngülerini incelemekteydi. Engels de ekoloji ile ilgilenmekteydi fakat bu ilgisini “felsefî ve tarihî şema” şekillendirmiştir (Saito, 2023: 35, 115-116). Saito özellikle metabolizma kavramı açısından Marx ve Engels'in küçük ama önemli farklılıklara sahip olduğunu belirtmektedir. Engels metabolizma teorisini fazla önemsememiş ve bunun “Marksizmde marjinalleştirilme”sine yol açmıştır (2023: 23). Engels Liebig'in çalışmasından Marx gibi etkilenmemiştir, hatta eleştirmiştir. Dolayısıyla Kapital'de yer alan metabolik çatlak kavramından ziyade “kasaba ve ülke çelişkisi”ni kabul etmiş, daha çok doğanın diyalektiği ile ilgilenmiştir (2023: 76, 100). Bu marjinalleşmeye sebep olan diğer faktör ise Engels'in kurucusu olduğu geleneksel Marksizm'e yönelik, Marx'ın tarihsel materyalizmini işçi sınıfının “dünya görüşü” kılacak şekilde kabulünü sağlamak üzere “basit” hâle getirmesidir. Bu doğrultuda Engels ‘üretimcilik’, ‘rasyonalizm’, ‘ileri tarih görüşü’, ‘Avrupa-merkezcilik’, ‘pozitivizm’ vurgularını artırmıştır. Ayrıca doğanın diyalektiğini sistematik hâle getirmiştir. Marx'ı yaklaşımı sadece toplum alanı ile sınırlı değildir (2023: 77-78, 88, 379-380). Engels'in ekolojisi kapitalizmin daimî kârlılık arayışında çarpacağı “doğanın ‘intikamı’” ekseninde olmuştur. Saito bu doğrultuda editör olarak Engels'in, dağınık el yazmalarından yola çıkarak Kapital'in diğer ciltlerinin temel hatlarını (dipnotları temel metin olarak derlemek gibi) kendisinin çizdiğini, dolayısıyla Marx'ın “mantıksal çizgisi”nin görünmediğini, Kapital'de metabolizma üzerine kritik bir pasajı daha anlaşılır hâle getirmek için “editöryal değişiklik” yaptığını, Marx'ın doğa bilimlerine artan ilgisinden hiç bahsetmediğini, ileri sürmektedir (2023: 87, 90, 93, 97).

Engels 20. yüzyıl Marksizmi'ni büyük ölçüde etkilemiş. Marx'ın not defterleri ve ekolojisi 20. yüzyıl süresince arşivde kalmıştır (Saito, 2023: 35, 117) Dolayısıyla Marx'ın

ekolojisi uzun süre göz ardı edilmiş ve bastırılmıştır. Saito (2023) Marx'ın büyük ölçüde insanın teknolojiyle doğaya tahakküm edebileceği anlayışına sahip olarak Prometheusçu olarak değerlendirildiğini ifade etmektedir. Ayrıca Marksistler bir süre çevreciliği “işçi sınıfı karşıtı” bir ideoloji olarak görmüştür. 20. Yüzyılın ikinci yarısı “Kızıl ve Yeşil arasında” süren “antagonizma”yı kapsamaktadır. Hatta Aral Denizi'nin tahribatı ve Çernobil felaketi, sosyalizm ve çevreciliğin karşı konumlanışını pekiştirmiştir (2023: 22, 29). Fakat 21. yüzyılda Sovyetlerin çökmesi ve kapitalist neoliberal uygulamaların çevresel etkisi üzerine hem Marksistler hem diğer yaklaşımlar Marx'a yeniden dönerek onun ekolojisini gözler önüne serilmiştir. Ayrıca Saito'ya göre Marx'ın arşivde kalan materyallerine ışık tutan MEGA projesi, “Marx'ın metabolizma teorisinin onun ekososyalist kapitalizm eleştirisinin temel direği olduğunu kanıtlıyor” (2023: 30, 36-37).

2.5.5.2. “Metabolizma” Teorisi ve “Metabolik Çatlak” Kavramı

Marx'ın metabolizma teorisi 20. yüzyıl başında “sorunlu alımlanmış” ve sonrasında oldukça yetersiz kavranmıştır. 1913 yılında Rosa Luxemburg “metabolizma” kavramını kapitalist eşitsiz ilişki bağlamında ele almıştır. Bu kavramı Marx'a eleştirel yaklaşımıyla tanıtmış olsa da kavramı kullanım biçimi Marx ile örtüşmektedir (Saito, 2023: 30-31). Luxemburg küresel düzeyde metabolik çatlak ve kapitalizmin kapitalist olmayana bağımlılığını görmüş, kapitalizmin eşitsiz mübadele ile sorunları dışsallaştırdığını belirtmiştir. Ona göre kapitalizm “dışsallığın tükenmesi dışsallaştırma toplumu için ölümcül olduğundan evrensel hale geldiğinde çökmelidir.” Luxemburg Marx'ın metabolizma teorisinin yalnız Batı odaklı olduğunu düşünerek eleştirmiştir. Oysa Marx Kapital (I)'de kapitalizmin diğer toplumlara etkisini ele almaktaydı. Fakat buna yalnızca ilkel birikim anlayışı ile yaklaşmıştı. Yani bu bir “ilk görünüş”, kapitalizmin doğuşunun “sancıları” gibiydi. Marx'ın anlayışı sanki bu ilk yıkım sonrası kapitalizm kendi kendine yetmiş gibi algılanmıştır. Fakat Marx'ın ekolojik anlayışı yaşamı

boyunca gelişmeyi sürdürmüş, bu not defterlerine yansımış fakat ekososyalist çevrelerde yeterince yer bulamamıştır (2023: 69,71).

1970’li yıllarda Marksist yazar István Mészáros kapitalist faaliyetlerin ekolojik etkilerini ele almış ve bunu kapitalizmin “temel çelişkisi” olarak nitelendirmiştir. Mészáros’un yaklaşımı Ortodoks Marksizm’den farklıydı. Çünkü ilerleme için kapitalist üretici güçlere vurgu yapmamaktaydı. Ona göre sermaye “mutlak sınırlar” a rağmen kendini sınırlayamamaktadır. Dünyanın biyofiziksel sınırlarını sürekli aşmaya çalışmakta, ekolojik tahribata neden olmaktadır. Bu eğilim nihayetinde özgürlükten ziyade maddi refahın çöküşünü getirecektir. Mészáros 1980’lerde sınırları kabul eden bu Prometheusçu olmayan yaklaşımını “metabolizma” kavramı ile ele almış, sosyalizm ve ekoloji ittifakının ilk ayak seslerini duyurmuştur. Yine 1990’lı yıllarda metabolizma kavramını geliştirmiştir. Mészáros’un en önemli katkısı Ortodoks Marksizm’in “dar odağına bir anti-tez olarak [metabolizma] kavramı[nı] kasıtlı biçimde” koyması ve “kapitalizm eleştirisinin teorik ufku fabrikaların *dışına* genişletme” çabasıdır (Saito, 2023: 37-40).

Saito (2023: 40, 310)’e göre “metabolizma kavramı Marx’ın *Kapital*’inin temelidir”. Bu çoğu zaman önemsenmese de, Marx’ın *Kapital* (I. cildi)’deki emek tanımı, “insanlar ve doğa arasındaki metabolizmayla ilişkili”dir. Buna göre insanların varlığı bu metabolizmaya bağlıdır. Üretimin koşulu budur. İnsan ve doğa arasındaki metabolizma “doğal gereklilik”tir. Marx *Kapital*’de maddi zenginliğin emek ve dünya¹⁰⁴ ile ilişkili olduğunu ve bu ilişki izahını, William Petty’e atıfla, anne ve baba metaforu ile

¹⁰⁴ “*Kapital*”ın Türkçe çevirisinde toprak, “Antroposen’de Marx” kitabının çevirisinde dünya olarak yer almaktadır. Saito (2023: 351-352) *Kapital* (I)’de yer alan toprak (Almanca *Erde*) teriminin yeryüzü anlamının da olduğunu, Marx’ın bu kavramı yalnızca toprağı değil tüm doğal kaynakları kapsayarak şekilde kullandığını belirtmektedir. Marx doğal kaynakların (yeryüzünün) müşterek denetimini -bilhassa gelecek nesiller için- savunmaktadır. Hatta bu terimin üçüncü ciltte yeryüzü olarak çevrildiğini belirtmektedir.

güçlendirmiştir (Saito, 2023: 41). Bu bağlamda Marx Kapital (I)'de ceketin veya keten bezinin kullanım değerinden yola çıkarak şöyle söylemiştir:

Ceketin, keten bezinin vb. kullanım değerleri, kısaca meta cisimleri, iki unsurun, madde ile emeğin bileşimleridir. Ceketle, keten bezinde vb. saklı bulunan bütün farklı yararlı emeklerin toplamı çıkarılırsa, geriye, insanın hiçbir etkisi olmadan, doğa tarafından sağlanan bir maddi öz kalır. İnsan, üretim sırasında, ancak doğanın kendisi gibi hareket edebilir, yani maddelerin yalnızca biçimlerini değiştirebilir. Dahası var. Bu biçimlendirme işinde sürekli olarak doğa güçleri tarafından desteklenir. Demek ki, emek, kendisi tarafından üretilen kullanım değerlerinin, yani maddi servetin biricik kaynağı değildir. William Petty'nin dediği gibi, emek onun babası ve toprak onun anasıdır (Marx, 2015[1867]: 64).

Mészáros metabolizmanın birincil düzeyini ve ikincil dolayımını ortaya koymuştur. Ona göre doğa ve insan daima metabolik etkileşim hâlinedir ve insan yaşamının doğaya bağlı oluşu, bu “evrensel metabolik işleyişin ‘birincil düzeyi’”dir. Bu birincil metabolizma düzeyi koşullara (konum, iklim, kaynak erişebilirliği, enerji koşulları gibi) bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Bu metabolizmanın “ikinci derece dolayımı” ise “sosyo-tarihsel bir süreç”te, “aynı anda farklı zaman ve mekânlarda var olan yapısal ilişkilere göre somut biçimleri”dir. Bu dolayım toplumların kapitalizm öncesi ve sonrası üretim biçimleri ile karşılaştırıldığında görülebilir. Bu düzey, emeğe ve doğanın “yabancılaşmış dolayımı”dır. Emek ve doğanın üretkenliği “sermaye birikiminin buyruğu”na girmiştir (Saito, 2023: 41, 43-44).

Ekososyalist yaklaşımlarda Marx'ın “metabolik çatlak” kavramının önemli bir yeri vardır (Saito, 2023: 19). Saito (2023)'ya göre bu kavram Marx'ın yazılarında yer yer ortaya çıksa da Marx'ın metabolizma teorisi yadsınmayacak önemdedir. Ekososyalist yazarlardan John Bellamy Foster ve Paul Burkett bu kavramı geliştirmiştir. Buna göre hayatın temeli metabolik olarak insanın doğayla etkileşimidir. Fakat bu etkileşimin kapitalist örgütlenmesi metabolik işleyişte tüm canlıları tehlikeye atan çatlaklar yaratmaktadır. Marx “metabolik çatlak” kavramı ile maddi akışın ve işleyişin

bozulumunu ifade etmektedir. Marx, özellikle Justus von Liebig ve onun “soygun tarımı” eleştirisinden ilhamla, sıklıkla kapitalist tarımın yol açtığı toprağın tahribatından (organik olmayan gübrelerin toprağın metabolik döngüsünü bozması gibi) bahsetmektedir. Metabolik çatlak, girift ve etkileşimli olarak mekânsal, zamansal ve teknolojik boyutlarda gerçekleşebilir. Mekânsal çatlak, Marx’ın “kasaba ile ülke arasındaki çelişki” kavramıyla ilişkilidir. Buna göre ilkel birikim köylüyü kırdan koparmış ve kentlerde işçilerin yoğunlaşmasına yol açmıştır. “Soygun tarımı”nın arkasındaki yapı, kentlerdeki işçilere yönelik kırsaldan daimî yiyecek nakliyesine ve dolayısıyla toprağın tahribatına dayanmaktadır. Ayrıca atıklar kentte artmakta, kötü kokular ve hastalıklar yaymaktadır. Yani hem işçiler hem köylüler kötü yaşam koşulları içindedir. Marx’a göre bu süreç küresel düzeyde “onarılmaz bir çatlak” teşkil etmektedir.¹⁰⁵ Zamansal çatlak ise doğa ve sermayenin zamanı arasındadır. Üretici güçler teknoloji yardımıyla daha güçlenip artarken, doğal kaynakların (örneğin fosil yakıtların) oluşma süreci değişmemektedir. Doğa üretime koşul iken, sermaye daima doğayı baltalamak istegindedir. Marx ormanların yok edilmesi ile ilgili kapitalizmi eleştirmiş, aslında bu zamansal çatlağı işaret etmiştir (2023: 47-56).

Sermayenin faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan iktisadi ve ekolojik krizlere karşılığı “metabolik kaydırma”dır. Ancak teknolojik, zamansal ve mekânsal kaydırma çabaları çatlakları kapatmamaktadır. Yalnızca sorunları kaydırmakta, teknolojik kaydırma ile onları dışsal hâle getirmektedir. Örneğin toprakların tükenmesi sorununa çözüm olarak kimyasal gübre kullanımıyla sulamanın, gübre ve ilaç kullanımı artmıştır. Ayrıca daha tarımda güçlü makineler gerekmiştir. Dolayısıyla hem petrol tüketimi artmış hem de toprak

¹⁰⁵ Saito (2023: 54) Andres Malm’ın su değirmenlerinden fosil yakıt kullanımına geçişte sermayenin rolünü ele aldığı yaklaşımına atıfta bulunmaktadır. Buna göre fosil yakıtlara ucuz bir ikameden ziyade “fosil sermaye” olarak başvurulmuştur. Ortak yönetimi gerektiren, emek gücü az, işçilerin daha dirençli olduğu hareketsiz su kaynağı yerine nakli mümkün, kentlerde yoğun, işe ihtiyacı olan işçilerin çalışacağı fabrikalar kurulmasını sağlayan fosil yakıtlar kapitalizmin kârlılığı için daha makul olmuştur. Ayrıca yine Timothy Mitchell’e atıfta kömür madeninde bir araya gelen işçilerin direnişini güçlendirdiğinden, 20. yüzyıl kapitalizmi için petrolün daha makul olduğunu belirtir.

tahribatı artarak sürmüştür. Hatta kimyasalların toprağa ve suya karışması tahribatın alanını ve boyutunu büyötmüştür. “Dışsallıkların yaratılması” ile sermaye ekolojik sorumluluğunu gizlemeyi başarmış ve yeni kâr alanları oluşturmuştur. Ayrıca sorumlular tespit edilse bile ekolojik tahribatın geri alınması mümkün olmamaktadır. Mekânsal kaydırma ile kent ve kasaba çelişkisi küresel ölçeğe taşınarak dışsallık oluşturulmuştur. Kapitalist sistemde, kâr arayışı ve normalde gerekli olmayanın da gerekli kılınmasıyla, Küresel Kuzey’in dünyanın geri kalanının topraklarını, madenlerini, ormanlarını vs. sömürmüştür. Ekolojik sorunları kendi coğrafyası dışına kaydırmıştır. Zamansal kaydırma ise doğa ve sermaye zamanın örtüşmemesinden doğacak sorunları ileri zamana ve gelecek nesillere ertelemektir. Bu aynı zamanda gelecekte keşfedilecek yeni teknolojinin bu sorunları çözebileceği “umudunu” taşımaktadır (Saito, 2023: 56-66). Aslında Antroposen bu “dışsallıkların tükendiği” zamandır (2023: 70).

2.5.5.3. Küçölme Komünizmi

16 Şubat 1881 yılında Rus devrimci Vera Zasulich Marx’a bir mektup yazdı. Mektupta “kırsal komün”lerinin geleceği ile ilgili olarak “tüm ölkelerin kapitalist üretim aşamalarından geçmelerinin tarihsel bir gereklilik olduğu” üzerine Marx’ın düşüncesini soruyordu. Zasulich aslında Marx’ın Kapital’in ilk cildinde görölen Avrupa merkezci görüşünü sorgulamaktaydı. Marx kısaca yanıtlamıştır. Bunun muhtemel sebebinden biri Zasulich’in karşısında yer alan gruba olan desteği olabilirdi. Fakat buna rağmen yanıtlamak için üç taslak hazırlaması soruyu gerçekten önemseddiğini ve üzerine düşündüğünü göstermektedir (Saito, 2023: 297-298). Cevabında bu gerekliliğin Batı Avrupa ile sınırlı olduğunu belirtmiştir. Taslaklar kıyaslandığında Marx’ın İkinci taslakta Rus tarım komünlerini ‘arkaik’ değerlendirerek, bu sözcüğün olumsuz çağrışım içermediğini de belirtmiştir. Ona göre ‘tarihsel bağlam’ önemliydi ve Rus tarım komünleri bu anlamda gayet elverişliydi. Marx böylece “kapitalizmin tarihsel aşamasından geçmeden komünizme geçme potansiyelini onayladı” (Shanin’den aktaran Saito, 2023:

297-300). Tarihte Rus toplumunun “aktif öznelliği”ni fark etmesiyle Marx’ın Avrupa merkezci düşüncesinin değiştiği görülmektedir (Saito, 2023: 303).

Marx’ın “arkaik” vurgusu önemlidir. Çünkü Saito (2023)’ya göre bu “kapitalist olmayan topluma ‘dönme’ çağrısı” içermektedir. Ayrıca Marx’ın düşüncesindeki değişimi göstermektedir: Kapital’deki ekososyolizmden çok daha fazlasıdır, artık Avrupa merkezci, Prometheusçu ve üretimci Marx’dan bahsetmek mümkün değildir (Saito, 2023: 325-326). En önemlisi Saito (2023: 327)’ya göre “üstü kapalı” bir şekilde büyümeme komünizmini (küçülme komünizmi) ileri sürmüştür:

Marx’ın Zasulich’e yazdığı mektupta yaptığı arkaik tipe dönme çağrısı umursamaz ve keyfi değildir. Marx, 1880’ler itibarıyla ekonomik büyümeye sahip olmayan komünlerin ısrarcı sabitliklerinin insan ve doğa arasındaki metabolik etkileşimin sürdürülebilir ve eşitlikçi hâlinin altta yatan temeli olduğunu ayırt etti. Bu, Marx’ın 1850’lerdeki, hatta *Kapital*’in birinci cildindeki Asya komünlerine yönelik sabitlik ve değişmezlik belirten daha önceki olumsuz yorumlarıyla açık bir karşıtlık gösterir. Bu, görünüşte alakasız görünen doğa bilimleri ve komünlerden oluşan iki araştırma alanının Marx’ın daha önceki tarihsel materyalizminden vazgeçişinde nasıl sıkı bir biçimde iç içe geçmiş olduğunu kanıtlama biçimleridir. Marx’ın 14 yıllık araştırma sonucundaki yargısı, durağanlık halindeki ekonomiye dayanan sürdürülebilirlik ve eşitliğin kapitalizme direnmenin gücünün kaynağı olduğudur ve Rus komünlerinin komünizme varmaları için kapitalist aşamayı es geçmeleri hiç garip değildir. İşte durağan ekonominin bu türden bir sürdürebilirliği ve eşitliği, kapitalizmin krizine bir çözüm olarak Batılı toplumların arkaik türün daha yüksek biçimi olarak “dönmeye” bilinçli bir biçimde ihtiyaç duymaları gereken şeydir. Kısacası, Marx’ın son post-kapitalizm vizyonu *büyümeme komünizmidir* (Saito, 2023: 325).

Ayrıca diğer yandan 19. yüzyılda klasik politik düşüncede sonsuz büyümenin imkânsızlığı teknolojik iyimserliğin ardında da olsa “sert” biçimde seziliyordu. Ayrıca GSYH’nin odağında “sonsuz büyüme” fikri tamamen 20. yüzyıla aittir (Schmelzer’den aktaran Saito, 2023: 327).

Marx *Kapital*’e “meta analizi” ile başladığını belirtmektedir. Fakat John Holloway’in de işaret ettiği üzere onun “gerçek başlangıcı” ve ilk cümle “toplumların

zenginliği” ile ilgilidir. İlk cümlede¹⁰⁶ kapitalist üretimin olduğu toplumlarda zenginliğin “metaların uçsuz bucaksız yığını” olarak “göründüğü” belirtilmektedir. Saito (2023: 339)’ya göre burada “görünmek¹⁰⁷” fiili zenginliğin kapitalist toplumlara özgü olarak bu şekilde görüldüğünü ima etmektedir. Buradan kapitalist olmayan toplumda üretim, tüketim ve bölüşüm süreçlerinde zenginliğin “meta” olmadığı çıkarımı yapılabilir. Marx Grundrisse’de toplumların zenginliğinin “meta miktarı ve onların parasal ifadeleri”yle değil, insanların potansiyelinin daimî olarak gelişimi ile ölçülebileceğini belirtmiştir. Ancak kâr arayışı bu amacı sınırlandırmaktadır ve “topyekûn yabancılaşma” ile insan potansiyelini budama yoluna gider. “Muazzam meta yığını” karşısında, Marx bu sorunu “toplumsal zenginliğin yoksullaştırılması” olarak ele almıştır. Ayrıca Kapital’de “doğal zenginlik” (*natürlicher Reichtum*) kavramını kullanmıştır. Su, toprak, metal gibi doğal kaynakların geçime ve üretim sürecine katkısını vurgulamaktadır ve bunları toplumların zenginliğini olarak görmektedir. Marx’a göre “[d]ünya, içinden kullanım değerleri sökülüp alınan rezervdir” ve “[E]mek, tüm zenginliğin kaynağı değildir. Doğa, hiç de emekten aşağı kalmayan bir biçimde kullanım değerlerinin kaynağıdır (ve hiç şüphe yok ki maddi zenginliği içerir!”¹⁰⁸ (Saito, 2023: 339-342).

Doğa metalaştırılmıştır. Çitleme ile toprağın metalaştırılması, ardından köylülerin topraktan ayrılmasıyla “müştereklerin çözülmesi” ve toprağın tahribatının başlaması ve

¹⁰⁶ Kapital’in Türkçe çevirisinde ilk cümlelerin yer aldığı pasaj şöyledir: “Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, “muazzam bir meta yığını” olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, metanın analizi ile başlıyor” (Marx, 2015 [1867]: 49)

¹⁰⁷ Burada Marx “*wesen*” (oluşmak, varlık, öz, tabiat, karakter) sözcüğünün kullanımından ziyade “*erscheint*” (görünmek) fiilini kullanarak “*Erscheinung*” ve “*Wesen*” ayrımını korumuştur (Saito, 2023).

¹⁰⁸ Saito (2023) bu ifadeleri “*Marx & Engels Collected Works*” çalışmasının 24. cildi (s.81) ve 31. cildinden (s.465) alıntılanmıştır.

İlk ifade [“*Again, in rents for mines, coal-mines, etc., the earth is the reservoir, from whose BOWELS the use values are to be torn*”] bu çalışmanın 31. cildinde Ricardo üzerine yazılarında; ikinci ifade [“*Labour is not the source of all wealth. Nature is just as much the source of use values (and it is surely of such that material wealth consists!) as labour, which itself is only the manifestation of a force of nature, human labour power*”] ilgili çalışmanın 24. cildinde Marx’ın “*Critique of Gotha Programme*” başlığı altındaki “*Marginal Notes on The Programme of The German Workers' Party*” yazısının ilk satırlarında yer almaktadır (Marx & Engels Collected Works, 2010, Cilt 24; Cilt 31).

insanların yaşam koşullarının kötüleşmesi birbiriyle oldukça ilişkilidir. Kente gitmek zorunda kalanlar doğanın sunduğu zenginlikten mahrum kalmışlar, kentte yaşayanların masrafları artmış, en ucuz besinleri tüketmeye başlamışlar, kentlerde satılan sebzeleri yetiştiren ve satan farklı olduğundan gıda güvensizleşmiş, İngiliz yemek kültürü tağşiş maruz kalmıştır. Yaşam ve doğa yoksullaştırılmıştır (Saito, 2023: 346-347). On Sekizinci Lauderdale Kontu James Maitland'ın söylediği gibi kıtlık doğal kaynakların tükenmesinden oluşmaz. Lauderdale paradoksuna göre kıtlık “kamusal zenginliğin” azalması, “özel zenginliğin” artışı ile ilgilidir. Ona göre Smith zenginliği göz önüne alırken kamusal zenginliği hesaba katmayı unutmuştur. Bir ülkenin zenginliği özel zenginlik ile eş tutulmuş, -özel- zenginliğin artışı için “yapay kıtlık” oluşturulmuştur. (2023: 343-347). Marksist perspektifte (olumsuzlamanın olumsuzlanması) yapay kıtlığın aşılması “müşterek zenginliğin bolluğunun yeniden kurulması”na bağlıdır. Böylece “müşterek zenginliğin ‘radikal bolluğu’ eşitliği ve adil dağılımı içermektedir. Bu amaç paylaşım ve iş birliğini gerektirmektedir. Dolayısıyla Saito (2023) “herkesten yeteneğine ve ihtiyacına göre” yaklaşımı üretimciliğdışı bir değerlendirmeye tabii tutulabileceğini belirtmektedir. Gotha Programı Eleştirisi’nde Marx’ın “üretimin gelecekteki birleşmiş tarzına” yönelik kullandığı “*genossenschaftlich*” terimi “katılımcı”, daha uygun olarak “komünal” olanı kapsayacak şekilde çevrilebilir. Bu müşterek zenginliğin rehabilitesi anlamına gelmektedir (2023: 357-358, 360):

Bu, kapitalizm öncesi komünlerin küçük ölçekli ve izole üretimlerine dönmeden daha yüksek biçimdeki komünal zenginliğin rehabilite edilmesidir. Daha doğrusu, kapitalizm altında toplulaştırılmış üretimi varsayar fakat bu sonsuz ekonomik büyümeyi engellemeyi ve müsrif tüketime yönlendiren dallardaki çıktıları düşürmeyi hedefleyen sosyal planlama ve düzenleme ile birliktedir. Buna karşılık, temel hizmetler ve kamusal harcamalar üzerinden komünal zenginliğin genişletilmesi, insanların durmaksızın daha uzun saatler çalışarak ve terfi ettirilerek daha yüksek seviyedeki gelirin peşinde koşmadan temel ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini olanaklı kılacaktır. Tersine, sonu gelmeyen rekabet baskısını azaltır ve piyasanın dışında yer alan özgür seçim olasılığını artırır (Saito, 2023: 360).

Teknoloji ile iş gücünün azaltılarak “özgürlük alanı”nın genişlemesi Marx’ın ekososyalist düşüncesi ile örtüşmemektedir. İşgününün azaltılması ve özgürlük alanının oluşturulması “artan üretici güçler” yerine, “müşterek zenginliğin” kapsamının genişletilmesiyle mümkün olacaktır. Böyle hem boş zamanın artırılması hem de ekolojik tahribatın azaltılması bakımından küçülme komünizmi ile daha az üretim, daha az tüketim doğrultusunda gerçekleşecektir. Birleşmiş emek ve iş birliği doğrultusundaki üretim biçimi metabolik çatlağı onarmanın bir yolu olacaktır (Saito, 2023: 361-363).

Saito (2023)’ya göre Marx’ın sosyalizme ulaşmada sürdüğü koşullar ancak küçülme (*degrowth*) ile gerçekleşebilir ve ona göre “sosyalizmin büyümeme [küçülme] ekonomisine yapılacak toplumsal geçişte önyak” olduğu söylenebilir. Yani Saito (2023: 25) Marksizm ve büyümeme arasındaki antagonizmayı kırarak, Marx’ın ekolojik yorumunu genişletmekte, küçülme komünizmini geliştirmektedir. Marx’ın sosyalizme ulaşmak için önerdiği aşağıdaki beş koşul genel olarak büyümeyi yavaşlatan ve büyüme komünizmine uyan önerilerdir (Saito, 2023: 371). İlki üretimin amacının kârlılıktan ziyade kullanım değeri olmasıdır. Marx’ın düşüncesi bu yöndedir. Lüks ve büyük araçların, endüstriyel et veya moda yönelik üretilen ürünlerin toplumsal yeniden üretime katkı sağlamamaktadır. Ayrıca hem doğaya hem de insan sağlığına zarar vermektedir. Bu bağlamda eğitim, ulaşım, sanat, bakım emeği, spor gibi alanlarda üretimin “iyileştirilmesi” gerekmektedir. Emek yoğun, üretkenliğin artışını gerektirmeyen bu sektörler daimî büyümeyi içermeyen, durağan ekonomiyi sağlar. İkincisi Marx’ın çalışma gününün azaltılması düşüncesidir. Marx bilhassa özgürlük alanının inşa edilmesi için bunu “önşart” belirlemiştir. Fakat tarihsel süreçte üretici güçlerin gelişse de aksine çalışma saatleri artarak, çalışma güvencesiz hâle gelmiştir. Marx kapitalist üretim biçiminin israfa yol açan gereksiz işleri de kapsadığını belirtmişti. Tarihsel süreçte reklamcılık, finans, pazarlama gibi “gereksiz işler” çoğalmıştır. Saito (2023)’ya göre çalışma toplumsal olarak paylaşıldığında çalışma saatlerinin azalması

mümkündür. Tabii kâr ve büyümeye odaklı kapitalist koşullarla bu uygulama gelişmektedir. Üçüncüsü “işçilerin otonomilerini artırmak ve işin içeriğini cazip hale getirmek”tir. Marx bazı tür emek biçimlerinin kapitalizm sonrasında bile “sıkıcı ve yorucu” olacağını belirtmiştir. Teknoloji ve rotasyonla adil paylaşım yöntemi bu işlerin yapılmasını kolaylaştırabilir. Ayrıca küçülme komünizmi ile bu işler çalışma saatlerinin kısaltılması ve yüksek olmayan ücretlerle düzenlenebilir. Dördüncüsü “kâra yönelik piyasa rekabetinin ilgası”dır. Beşincisi ise demokratik üretime ilişkindir. Marx üretim kararlarına ilişkin işçilerin katılımını önemsemiştir. Üretimin “komünal ihtiyaçlara ve amaçlara” uygun olarak gerçekleşmesidir (2023: 366-372).

2.5.6. Biyoiktisadi Küçülme Yaklaşımı

Biyoiktisadi küçülme yaklaşımının en önemli ismi Mauro Bonaiuti’dır. Kendisi küçülme yazınında Georgescu-Roegen’in önde gelen takipçisidir. Georgescu-Roegen’in biyoiktisadi yaklaşımından yola çıkarak ve sınırlı bir dünyada sınırsız büyümenin imkânsızlığını kabul ederek “küçülme sloganı”nı bir kavram olarak ele almış ve bunu “organik teori” hâline getirmiştir. Bonaiuti, İtalyan sivil ekonomi okulunun kurucusu Stefano Zamagni’nin öğrencisidir, aynı zamanda Georgescu-Roegen ile yazışarak temasta bulunmuştur. Dolayısıyla sivil ekonomiye ve biyoiktisadi temellerde büyümeye eleştirel bir yaklaşım geliştirmiştir (Latouche, 2014: xi-xii, xvi). Bonaiuti (2012) temel olarak çok boyutlu bir krizin analizinde dönüşüme yönelik işlevsel bir araç olarak küçülmeyi önermektedir.

Bonaiuti (2012: 30) günümüz kapitalizminin çok boyutlu bir krizin (*multidimensional crisis*) içinde olduğunu, bu krizin iktisadi, ekolojik ve toplumsal yönlerinin olduğunu, güvensizlik, adaletsizlik, anlam kaybı gibi belirtilerini işaret etmektedir. Bu krize neoklasik veya Keynesçi öneriler kalıcı çözümler üretmemektedir.

İktisadi sistemin çöküşüne varabilecek olan bu krizler silsilesi karşısında çözüme yönelik alternatifler hem yetersizdir hem de birbirinden oldukça farklıdır.

Bonaiuti bu çok boyutlu krizi analiz edebilmek için karmaşıklık yaklaşımını kullanmaktadır. Joseph Tainter tarafından Roma İmparatorluğu, Maya Uygarlığı gibi bazı toplumların çöküşünün analizinde kullanılan bu modeli, Bonaiuti kapitalist toplumlara uyarlamaktadır. Ona göre bu yaklaşım gelişmiş kapitalist toplumların uzun vadeli evrimlerinin açıklanmasında “epistemolojik temel” sunmaktadır. Çünkü bu şekilde hem ana akım iktisadın hem de ekolojik kriz yaklaşımlarının indirgemeciliğinden uzaklaşılabilir. Karmaşıklık yaklaşımı temelde bir toplumsal örgütlenme biçiminin karşılaştığı her bir zorluğu aşmak için yapısında bir değişiklik meydana getirerek uyum sağlamaya çalışmasını içermektedir. Bu uyumlama başlangıçta geçerli olsa da bir noktadan sonra geçersiz olmaktadır. Çünkü karmaşıklık artmakta, belirli bir noktadan sonra bu karmaşıklığın marjinal faydası giderek düşerken, iktisadi ve diğer tüm maliyetleri artmaktadır. Gelişmiş kapitalist ülkeler 1970’lerin ortalarından itibaren azalan marjinal getiriler evresine girmiştir. Azalan marjinal getiriler süreci hem kapitalist toplumların önemli yapılarını etkilemekte hem de kapitalizmin krizini gösteren olgulara yol açmaktadır. Bu süreç kapitalist sistemin evrimini kesmektedir. Biyofiziksel ve sosyal koşullar sistemin daimî şekilde büyümesine elvermemektedir. Dolayısıyla Bonaiuti’ye göre, radikal değişimi içeren farklı bir alternatif -kitabına da verdiği isimle- “büyük geçiş” (*great transition*) gerekmektedir. Bonaiuti karmaşıklık yaklaşımıyla yaptığı analizin dayandığı tutarlı verilerle karmaşık toplumların çöküşüne yol açan riskleri araştırmanın önemini vurgulamaktadır. Ancak bundan ziyade önemli olan bu riskleri görmezden gelen siyasi iradedir. Ayrıca ona göre karmaşıklık analizinin önemi, krizlerin nedenlerini “dışsal faktör”lerde arayan yaklaşımlardan ziyade “kapitalist toplumların evrimsel dinamiklerine ve onların krizlerine içsel [endojen] yorum sunmasıdır”. Kapitalist toplumlar kaynakların azalması, uluslararası rekabet, finansal spekülasyon gibi

birçok içsel faktörü içermektedir. Ayrıca karmaşıklık analizi ileri kapitalist toplumların evriminin yeterli biçimde incelenmesi için, yalnızca biyofiziksel sınırları değil, diğer yaklaşımlardan farklı olarak kurumları da odağına almaktadır. Karmaşıklık analizi ile bu evrime çeşitli etkileri olan, fiziksel, sosyal ve biyolojik sistemler arasındaki “düzey hiyerarşisi” kavranabilecektir (Bonaiuti, 2014: 2-5).

Bonaiuti biyoiktisadi kavrayışa temellendirdiği karmaşık sistemlerle ilgili sekiz tezi ortaya koymakta ve ana akım iktisadın çelişkilerini belirtmektedir. Bu tezlerden birincisi Georgescu-Roegen’in neoklasik iktisada en temel eleştirisi olan iktisadi sürecin entropik niteliğidir. Yani “entropi yasasına göre her üretken faaliyet, artan miktarda enerjinin, belirli koşullarda maddenin geri döndürülemez biçimde bozulmasını içerir”. Biosfer kapalı bir sistemdir. Bu çevreyle enerji alışverişi yapabildiğini ancak madde alışverişi yapamadığını göstermektedir. İktisadi süreçlerin temel amacı ise entropi yasası ile çelişmektedir. Çünkü iktisadi süreçler daimî şekilde yenilenemeyen madde ve enerjinin kullanılmasını gerektiren sınırsız üretim ve tüketimi amaçlamaktadır. Ayrıca ana akım iktisatta iktisadi süreçler metodolojik olarak -bir sarkaç gibi- geri döndürülebilir bir akıstadır. Oysa iktisadi süreç de termodinamiğin yasalarına tabiidir. Bonaiuti’ye göre biyoiktisadi evrimsel yaklaşım “iktisat biliminin matematiğin [gerçeklikten] artırılmış atmosferinden gerçek dünyaya geri getirir”. İkinci tez karmaşık sistemlerin geri besleme ilişkileri göstermesidir. Geri besleme ilk girdiyi zayıflatıyorsa negatif geri beslemedir. Negatif geri beslemeyeli sistem kendini düzeltebilir. Canlıların hayatta kalmak için kendini çevreye uyarlaması veya kurumların çevresel koşullara uyum sağlamak için yeniliklere başvurması gibi örnekler verilebilir. Yani varlığın sürdürülebilmesi için değişiklikler yapılmasıdır. Pozitif geri besleme ise ilk girdiyi güçlendirerek kendini artıran eğilime sahiptir. Üstel nüfus artışı veya sürekli girişimlerle (küreselleşme gibi) uzun dönemde büyümenin artırılması örnek verilebilir. Üçüncü tez boyut ve ölçeğin önemi ile ilgilidir. Bir organizmanın veya sistemin bileşeninin boyutundaki artış, biçimini

de değiştirmektedir. Diğer yandan Bonaiuti karmaşık sistemlerde “ortaya çıkış ilkesi”ni (*principle of emergence*) vurgulamaktadır. Bonaiuti, fizikçi Phil Anderson’ın “daha fazlası farklıdır” çıkarımına atıfla, tekil olarak canlı organizmaların sistemdeki karmaşıklık arttığı ve sistemin diğer parçaları ile girdiği etkileşimler sayesinde farklı nitelikler gösterdiğinin altını çizmektedir. Belirli bir eşik aşıldığında iktisadi aktörlerin etkileşiminin daha sonra kendine özgü davranışlar doğuracağı kavrayışıyla çok boyutlu kriz analiz edilebilir. Oysa ana akım iktisat metodolojik bireycidir. Dördüncü tez biyolojik sistemlerin hiçbir değişkenini maksimize etme eğiliminde olmamasıdır. Gerçekten de biyolojide organizmalar belirli bir boyuta eriştiğinde kendi sınırlamaktadır. Bu mikro iktisadın bireylerin her şeyi maksimize etme çabalarına dair çıkarımlarıyla uyumlu değildir. Beşinci tez biyolojik sistemlerin genel hayatta kalabilmekle birlikte çok amaçlı doğasına ilişkindir. Ana akım iktisatta ise bireyler tercihlerini tek boyutlu bir endekse göre sıralamaktadır. Gerçekte ise tüm mal tercihleri birbirine ikame edilemeyebilir. Altıncı tez biyolojik sistemlerin hem rekabetçi hem de iş birliği içeren davranışların bileşimini içermesidir. Ana akım iktisat ise yalnızca rekabet içeren davranışları baz almaktadır. Yedinci tez rekabetçi veya iş birliği içeren davranış biçimlerinin başarısının belirli bağlamlara özgü olmasıdır. Bonaiuti, Kenneth Boulding’in genişleyen kolonileşme modu ile genişlemeyen denge moduna atıfta bulunmaktadır. Rekabetçi davranışlar genişleyen (yeni kıtaların keşfi gibi), işbirlikçi davranışlar genişlemeyen koşullarda (Çin seddi inşası gibi) egemendir. Ana akım iktisadın ileri sürdüğü zer, rekabet her zaman iyi sonuçlar -doğanın yıkımı gibi- teşkil etmeyebilir. Sekizinci tez sosyal sistemlerin yaşadıkları evrenin ortak temsilini yapabilme kapasitesine ilişkindir. Biyolojik ve sosyal sistemlerin fiziksel sistemden farkı yaşadıkları evreni “temsillerini oluşturabilme kapasitesi”dir. Yani çevrelerini izlerler, karar verebilirler ve uyaranlarla karşılaştıklarında orada yoğunlaşabilirler. İnsan aynı zamanda müzakere yetisine sahiptir. Bu kavrayış Costoriadis’in yaklaşımıyla “toplumsal imgelem ile kurumsal değişim arasındaki

döngüsel ilişki sorununu” yorumlamayı sağlayacaktır (Bonaiuti, 2011: 244-253; 2014: 7-13).

Bonaiuti çok boyutlu krizin nedenlerini uzun vadeli bir süreç içinde, iktisadi, ekolojik, toplumsal ve kültürel boyutlarıyla ele almaktadır. Çok boyutlu krizin tüm bu boyutları kapsayan başat nedeni büyümedir. Bonaiuti’ye göre büyüme, birikim ve yeniliklerden oluşan süreç (endüstriyel ve finansal kapitalizm) “kendi kendini sürdüren” (*self-pursuing*), “çok ölçekli” (*multi-scale*) bir niteliğe sahiptir (Bonaiuti, 2011: 244). Karmaşıklık yaklaşımıyla özellikle Sanayi Devrimi sonrası büyüme eğrisinin üstel eğilimi, uzun vadede büyüme, birikim ve yenilikler arasında pozitif geri beslemenin olduğu ve bu çok ölçekli büyüme sürecine bağlı olarak yeni kurumların ortaya çıktığı tespiti yapılmaktadır. Büyüme, birikim ve yenilikler sürekli “kendi kendini genişleten bir sarmal içinde”, “kendi kendini artıran aynı sürecin parçasıdır”. Yani teknolojik gelişmeler büyümeyi artırırken, büyüme de sürekli yenilikleri doğurmaktadır (2011: 255). Bu yenilikler birbirinin aynısı değildir. Toplumsal evrimler avcı toplayıcı, tarım, sanayi toplumu olmak üzere üç süreksizlikten/kesintiden oluşmaktadır. Bu Georgescu-Roegen’in “Prometheusçu yenilik/teknolojiler” (*Promethean innovation/technologies*) kavramıyla ilişkilidir (2014: 4; 2017: 8). Buna göre yeniliklere sadece küçük küçük artan değişimler yol açmamaktadır. Ayrıca süreksiz/kesintili olarak gerçekleşen “çıgır açıcı yenilik”ler de bunun sebebi olabilir. Bu bağlamda “daha büyük karmaşıklık daha çok erişilebilir enerji [*accessible energy*] gerektirdiğinden, Prometheusçu teknolojiler insan toplumlarının karmaşıklık ölçeğinde bir sıçrama yaratabilen yegâne teknolojilerdir”. Artan karmaşıklık ise azalan getirilere yol açmaktadır. Bu bağlamda Bonaiuti Georgescu-Roegen’in biyoiktisadi yaklaşımını Joseph Tainter’in azalan getiriler ilkesi ile sentezlemiştir. Bu doğrultuda Prometheusçu Sanayi Devrimi sonrası “karmaşıklığa yapılan yatırımların getirisi”ni incelemiştir. Yeniliklerin getirilerine ilişkin toplam faktör verimliliğini bir gösterge olarak ele almış, buna göre Sanayi Devrimi sonrasında -

birbirinden farklı sürelerle sahip- S şeklinde üç döngüye ayrılabilirliğini belirtmiştir. Bunu “büyük dalga” (*great wave*) eğilimi olarak adlandırmıştır. Her döngü sonrası yenilikler olsa da bir önceki azalan getirileri telafi etmekte yetersiz kalmıştır, yenilikler öncekinden daha az etkilidir. Buna göre birçok sektörden elde edilen verilere göre, ABD ekonomisi 1930’lu yıllar sonrasında ilk eşiği aşarak azalan getiriler dönemine girmiştir. Bonaiuti buradan şu sonuca varmaktadır: Gelişmiş kapitalist toplumlar en önemli sektörlerde azalan marjinal getiriler evresindedir. Bu aynı zamanda ‘gayriihtiyari küçülme’ (*involuntary degrowth*) anlamına gelmektedir (Bonaiuti, 2017: 8-9). Bonaiuti gayriihtiyari küçülme kavramını ele alırken Latouche’un küçülmenin kesinlikle büyüme ekonomisi içinde negatif büyüme anlamına gelmediğini savunusuna itiraz etmektedir. Bonaiuti’ye göre küçülmeyi eleştirenlerin kavramı bu anlamda ve olumsuz bağlamda ele alması, gayriihtiyari küçülmeyi önemsiz kılmamaktadır. Gayriihtiyari küçülme aslında “sistemin kendini sürdürme kapasitesini baltalama”sına yol açan nedenleri içermektedir. Bu nedenler “sistemin sürekli ve istikrarlı büyümesini kısıtlayan veya yavaşlatan, maliyetlerini artıran veya faydalarını azaltan (biyofiziksel veya sosyoekonomik yapıya sahip) süreçler”dir. Dolayısıyla Bonaiuti’ye göre gayriihtiyari küçülme, gönüllü küçülme de dahil olmak üzere çeşitli alternatifler ve senaryolara¹⁰⁹ kapı aralayacaktır. Diğer yandan Bonaiuti, Georgescu-Roegen’in de 1979 tarihli kitabında ve onun başlığında küçülmeyi (*décroissance*) bu gayriihtiyari anlamda kullandığını ileri sürmüştür (Bonaiuti, 2017: 1). Biyoiktisadi yaklaşımı doğrultusunda Bonaiuti sürdürülebilir kalkınma politikalarına dayanan reform çabalarının içinde bulunulan kriz karşısında yetersiz kalacağını belirtmektedir. Ona göre “zenginlik üretiminin ekolojik, toplumsal ve kültürel koşullarında esaslı bir revizyon tahayyül etmek gerekecektir” ve bunun için

¹⁰⁹ Bonaiuti (2014) gelecek ve geçiş olasılıklarına dair tarihsel bir örneğin yeniden canlandırıldığı dört senaryo ortaya koymaktadır: Çöküş (Roma İmparatorluğu); yeni genişleme (1500-1700 yılları Avrupa); Kale, otoriter içe kapanma ve faşizm (20. yüzyıl totalitarizmi); dayanıklılık veya “sakin küçülme” (*serene degrowth*) (5-11 yüzyıl arası Bizans’ın toparlanma dönemi).

“sürdürülebilir bir küçülme toplumuna geçiş riskini almak gerekecektir” (Bonaiuti, 2011: 275).

Bonaiuti’nin yaklaşımına göre küçülmenin ilk dayanağı -Georgescu-Roegen’in termodinamik temellerde ele aldığı- “biyoiktisadi eleştiri”dir. İkinci dayanağı ise büyümenin sosyal sınırlarının analizidir (Bonaiuti, 2011: 258, 260; 2012: 35, 36). Gelişmiş kapitalist ülkelerde belirli bir eşik sonrasında toplumsal refahtaki (*social wellbeing*) düşüş, yalnızca iktisadi nedenlerden kaynaklanmamaktadır. Bu düşüş kapitalist büyümenin ekolojik olarak sürdürülemez koşulları, kültürel, toplumsal boyutları¹¹⁰ ile de ele alınmalıdır (Bonaiuti, 2014: 4-5). Büyümenin sosyal sınırlarının analizi kalkınmanın eleştirisini ele almayı gerektirmektedir. Georgescu-Roegen’in biyoiktisadi yaklaşımı da piyasa ekonomisini antropolojik ve kurumsal temellerde ele almayan “sürdürülebilir kalkınma paradigması”na itiraz etmektedir. Buna göre “kültürel ve kurumsal öncüller” büyüme ekonomisini biçimlendirmekte ve “toplumsal ve ekolojik sürdürülemezlik”le sonuçlanmaktadır. Bu bakımdan biyoiktisat ile kalkınmanın antropolojik eleştirisinin benzer ön kabullere dayandığı söylenebilir (Bonaiuti, 2020: 50-51). Büyümenin sosyal sınırlarının çözümlenmesi ayrıca, artan eşitsizlikleri ve çözülen toplumsal bağları ve dönüşen “kolektif imgelem”i ele almayı gerektirmektedir. Kolektif imgelemin dönüşümü tüketici alışkanlıklarını şekillendirmiş, “konumsal rekabet”i (*positional competitiveness*) perçinlemiştir, krize olası toplumsal bir tepkiyi çözmüştür. Bonaiuti bütünlüklü olarak ele alınan bu süreçlerin “küçülmeye bir giriş” olabileceğini belirtmektedir (Bonaiuti, 2011: 244; 2014: 4).

Diğer yandan Bonaiuti biyoiktisadi yaklaşımı ile kapitalizm içinde durağan durum savunusunu eleştirmekte, gerçek bir küçülmenin ise kapitalizmde mümkün olmayacağını

¹¹⁰ Bonaiuti (2011: 244) alanında önemli yazarların yaklaşımlarından yola çıkarak bu süreçleri ele almıştır: “Büyümenin eşitsizliğe etkisi”ni S. Latouche ve S. Amin’in; “tüketici alışkanlıklarının dönüşümü”nü F. Hirsch’in; “toplumsal ilişkilerin çözülmesi”ni K. Polanyi, J. T. Godbout ve A. Caillé ve Z. Bauman’ın; “kolektif imgelemin parçalanması”ni J. F. Lyotard, C. Castoriadis ve D. Harvey’in ile “mutluluk paradoksu” R. A. Easterlin’in düşüncesine atıfla değerlendirmiştir.

belirtmektedir: “‘Durağan durum’ gibi koşullarda varlığını sürdürebilen bir kapitalizmi hayal etmek zordur ve gerçek küçülme koşullarında ise [kapitalizmi hayal etmek] imkânsızdır”. Bu bağlamda Daly’nin yolundan ilerleyen Tim Jackson’ı eleştirmektedir. Jackson büyümesiz kapitalizmin var olabileceğini savunmakta, gezegenin biyofiziksel sınırlarına uyumlu durağan duruma geçişi ileri sürmektedir. Bonaiuti, küçülme taraftarlarının da biyoiktisadi sınırlara uyumlu denge koşulları konusunda hemfikir olduğunu söylemektedir. Fakat buradaki belirsizlik geçiş süreci ile ilgilidir. Kapitalist faaliyetler gezegenin kapasitesini aşmakta iken, madde-enerji akışında (girdiçikti) basit bir yavaşlama durağan duruma geçmek için yeterli olmayacaktır. Bunun için esaslı bir azalmaya gerek vardır. Bu azalmanın ise mevcut kapitalizm sorgulanmaksızın salt yönetim politikaları ile nasıl gerçekleştirileceği ise muammadır. Bonaiuti’ye göre durağan durum savunucularına sürdürülebilir kalkınma politikalarının (dolayısıyla yönetim ve ekoverimlilik) sistemin girdiçikti akışını/ölçeğini azaltmayacağını göstermiştir. Kurumların kökten dönüştürülmediği bu politikalar en fazla sistemi yavaşlatabilir. Sürdürülebilir kalkınma söylemi konusunda görüleceği gibi reformist düşünceye sahip Daly ve Jackson, ekolojik sınırların farkındalığına sahip olsa da, ekolojik sınırların aşılmasındaki etkenlerin kapitalist kurumlar ve onlara özgü imgelemde yattığının farkında değillerdir. Dolayısıyla Bonaiuti’ye göre böyle bir yaklaşım “birikim dinamiklerinin otopoietik gücünü, onun her yere nüfuz eden büyüme ve karmaşıklıkla gerilimini küçümser”. Bu doğrultuda Latouche ile birlikte reformizme karşı radikalizmi tercih ettiklerini, yine de bunu uygularken büyük ölçüde reformist yöntemlerin de eşlik ettiğini belirtmektedir (Bonaiuti, 2014: 92-94).

2.5.7. Feminist Küçülme

Feminist iktisat ele aldığı her türlü toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin, işgücüne, kalkınmaya, ticarete ve kamu politikalarına etkilerini ortaya koyarak, makro ve mikro ekonomi alanına ev işleri ve piyasa dışı tüm faaliyetleri dahil eden bir alandır. Aynı

zamanda feminist yaklaşım toplumsal yeniden üretime ilişkin metodolojik bir eleştiri ve alternatif sunmaktadır (Picchio, 2020: 288-289).

2.5.7.1. Toplumsal Yeniden Üretim ve ‘Bakım’ Kavramı

Feminist iktisatta ‘bakım’ kavramı önemli bir yer tutmaktadır. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında, ilk kadın hareketleri ile, çoğunlukla “kadın emeği”, daha sonra “ücretsiz emek” veya “ev içi emek” gibi kavramlar başat rol oynamışsa da 1970’lerde güçlenen ikinci kadın hareketi ile kavram tartışmaları hararetlenmiştir. Ve 1990’lı yıllara doğru “bakım emeği” kavramı ortaya çıkmıştır. Bu kavramlar eş anlamlı kullanılmakla birlikte, evrimleşerek derinleşen bu kavramsal yolculukta aralarındaki farkın vurguda olduğu söylenebilir. Vurgu “ücretsiz emek”te emeğin karşılıksız olmasında; “kadın emeği”nde cinsiyetin öznesinde; “ev içi emek”te özel alanda; “bakım emeği” kavramında üretimin sonucundadır. Bakım emeği ücretsiz emek dışında artık sağlık, sosyal hizmet, ev işçiliği, okul öncesi eğitim gibi kamusal alanda da gerçekleşmektedir. Böylece ‘bakım ekonomisi’ ile feminist iktisat hem bir “sürekliliği” hem de “bütünselliği” kavramış olmaktadır. Politik iktisatçı Joan Tronto tarafından kavramsallaştırılan bakım terimi günümüzde daha sık kullanılmaktadır. Söz konusu kavram ilgili literatür dışına taşmış, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından kabul görmüştür (İlkaracan, 2025: 194-195, 199).

Bakım ““dünyamızı mümkün olduğunca iyi yaşayabilmemiz için korumak, sürdürmek ve onarmak için yaptığımız her şeyi içeren bir tür faaliyet” olarak tanımlanabilir. Korumak (işler hâlde tutmak), sürdürmek ve onarmak için yapılan faaliyetlere ilişkin evrensel bir listeden bahsedilemez. Çünkü insan ihtiyaçlarının tarihsel, sınıfsal, kültürel gibi birçok niteliği ve bağlamı vardır. Ayrıca bakımın bileşenleri karmaşık ve çoğunlukla birbiriyle çatışan unsurlardır (Fisher ve Tronto, 1990: 40). Bu bağlamda bakımın analitik düzeyde ayrı fakat birbiriyle ilişkili bileşenleri şunlardır:

Önemsemek (*caring about*); gereğini yapmak (*taking care of*); bakım vermek (*caregiving*); bakım almak (*care-receiving*). Önemsemek bir başkasına ya da toplumun bir başka kesimine yönelik bir empatiyle, bakımın veya buna yönelik bir ihtiyacın gereğinin farkındalığıdır. Örneğin AIDS hastalarının veya evsizlerin ihtiyaçları üzerinde durup düşünmek önemsemektir. Bireysel veya kültürel boyutlar önemsemek üzerinde belirleyicidir. Bakımın daha sonraki adımı gereğini yapmaktır. Bu ihtiyacın tespitinden sonra bu konuda sorumluluk almayı ve bu sorumluluğa ilişkin eyleme yönelik bir tespitte bulunmayı gerektirmektedir. Örneğin az gelişmiş ülkelerdeki çocuk ölümleri ve açlık ilişkisinin farkına varıldıktan sonra oraya yardım gönderilmesini düşünmek gereğini yapmaktır. Bakım vermek ihtiyacın doğrudan ve fiziken karşılanmasıdır. Örneğin bir annenin çocuğuyla o gün hakkında konuşması, hemşirenin ilaç vermesi, birisinin komşusunun saçını şekillendirmesine yönelik yardımı gibi... Birisine yardım için para vermek ise bakım vermek değildir. Bu daha çok bakımı başkasına devretmeye yönelik gereğini yapmak aşamasına uymaktadır. Çünkü para ihtiyaçları tam olarak karşılamaktan ziyade o ihtiyaçların karşılanmasına yönelik “kaynak” sağlamaktadır. Bakım alma son aşama olarak bakım verilenin bakıma yanıt vermesi ve bunun farkındalığıdır. Bu aşama kritiktir çünkü bakımın yeterince sağlanıp sağlanmadığı hakkında bir değerlendirmeyi içermektedir (D’Alisa vd., 2020: 106-107; Tronto, 1993: 105-108).

Bakım bir sorumluluk/yükümlülük (*engagement*) ifade etmektedir. Ancak bu sorumluluğu/yükümlülüğü üstlenen kişi çıkarları doğrultusunda hareket etmemektedir. Bu bağlamda bakımın iki yönü vardır. Birincisi bencillikten ziyade kendilikten başka bir şey için çabalamayı; ikincisi bir eylemle sonuçlanacağını ima etmektedir. Bakımın alanını tam olarak belirleyebilmek için “haz arayışı, yaratıcı etkinlik, üretim, yıkım” faaliyetlerinin bakım olmadığını kavramak gerekmektedir. Bir faaliyet haz arayışı veya yaratıcı eylem içerebilir ancak onu bakım olarak belirleyen şey “dünyayı koruma, sürdürme ve onarma amacı”dır. Bakımın diğer bir özelliği “geçici bir ilgi”den ziyade “bir

tür yükün kabulü”nü içermesidir (Tronto, 1993: 102-103). Aynı zamanda bakımı merkeze alan bir yaklaşım “karşılıklı bağımlılıklarımız”ın kabul edilmesidir. Bu bağlamda “[b]akım -gezegenin kendisinin yanı sıra- bu gezegendeki insanların ve canlı varlıkların büyük bir çoğunluğunun serpilip gelişmesine izin veren politik, toplumsal, maddi ve duygusal koşulları hem bireysel hem müşterek olarak sağlama becerimizdir” (Chatzidakis vd., 2021: 12).

2.5.7.2. Bakım Krizi

Feminist yazarlar günümüzde içinde bulunduğumuz krizin salt iktisadi değil aynı zamanda ekolojik, politik, bakım alanlarında yaşanan bir kriz olduğunu ileri sürmektedir. Bu genel olarak kapitalizmin bir krizinin, özelde ise neoliberal kapitalizmin “acımasız ve talancı biçimi”nin krizi olduğunu belirtir. Nihayetinde “bir bütün olarak toplumun krizi”ni ifade etmektedir (Arruzza vd., 2021: 29). Çünkü yaşanan sorunlar kapitalizmin politika ve uygulamalarının bir sonucundan ziyade kapitalizmin ta kendisi, “kurucu dinamikleri”dir. Kapitalizm ekolojik çelişkileri yapısal olarak içinde taşımaktadır. Çünkü doğaya kaynağın çıktığı musluk-atığın toplandığı lavabo (kaynak-havza) gibi yaklaşmakta, doğanın bu iki kapasitesini sürekli baltalamaktadır. Dolayısıyla kapitalizm kendisinin dayandığı doğal çevreyi geri dönüşü olmayan şekilde tahrip etmektedir. Kapitalizm politik çelişkileri de taşımaktadır. Yaşamın birçok alanı piyasalaşmış, devlet kurumlarının sermayeye yönelik işlev edinmiştir. Tasarruf tedbirleri altında demokratik talepler budanmış, haklar çiğnenmiştir (Arruzza vd., 2021: 89-91). Kapitalizm “yerine hiçbir şey koymadan ‘ücretsiz’ yeniden üretim emeğinin olabildiğince sermayenin lehine idare edilmesi eğilimi” (Arruzza vd., 2021: 91) doğrultusunda toplumsal yeniden üretim çelişkisini taşımaktadır. Bu çelişki özellikle kadınları aşırı zorlayan ve ailelere zarar veren bakım kriziyle sonuçlanmıştır (Arruzza vd., 2021: 91).

Kapitalizmin kâr elde etme ve kârı sürdürme süreci insanın var olma ve varlığını sürdürme çabası ile çelişmektedir. İnsanın varlığını sürdürme çabası toplumsal yeniden üretim ile ilgilidir. Toplumsal yeniden üretim “insanları yalnızca yemek yiyip uyumakla kalmayıp aynı zamanda çocuk yetiştiren, aileleri ile ilgilenen, topluluklarının varlığını idame ettiren ve tüm bunları yaparken de geleceğe dair umut besleyen *toplumsal varlıklar* olmasını sağlayan faaliyetler”dir (Arruzza vd., 2021: 94). Kapitalizm toplumsal yeniden üretim emeğine muhtaçtır ancak bunu yalnızca “verili” kabul etmekte ve “dikkat veyahut ikame gerektirmeyen ücretsiz ve sonsuz ‘hediyeler’miş gibi” önemsememektedir. Fakat toplumsal yeniden üretim emeğinin gerektirdiği kapasite sınırsız değildir. Belirli bir noktaya kadar esneyebilir. Kamusal destek olmadığında ve bu emekçiler zor koşullarda çalışmaya devam ettiğinde toplumsal kapasite erimeye başlamaktadır. Bu toplumsal kapasite insanı her gün yenileyen ve insanlar arasındaki bağları kollayan güçtür. Fakat neoliberal uygulama ve politikalar toplumsal kapasiteyi sürekli aşındırmaktadır. Neoliberal kapitalizmin her ne kadar kadınları ücretli işçi olarak özgürleştirdiği savunulsa da -üst sınıflarda yer alan kadınların elde ettiği kazanımlar dışında- gerçekte olan “yeniden üretim krizinin de motoru”nu teşkil eden “sömürü ve müsadere”dir. Sömürüdür çünkü artık kadınlar da emeklerini ucuza satmak zorunda kalmaktadırlar. Mülksüzleştirmedir çünkü neoliberal kapitalizm kadınların bedenlerine, zihinlerine ve ailelerine ayıracağı enerjilerine de el koymaktadır. Dolayısıyla söylendiği gibi neoliberal kapitalizm bir “feminist ütopya”yı gerçekleştirmemiştir. Yaptığı şey “sömürünün yaygınlaştırılması”dır. Bunun sonucu ise “bakım krizi” olmuştur. Bu bakım krizinin ilk boyutu, mevzubahis ettiğimiz, kadınların düşük ücretlerde, güvencesiz ve kötü koşullarda çalışmasıdır. Düşük ücretler kadınların kendi yeniden üretimlerini sağlamak için bile yetersizdir. Ayrıca kötü çalışma koşulları işe gitmek için uzun mesafelerde, meşakkatli ve maliyetli ulaşım çabası ve uzun ve sağlıksız çalışma saatleridir. Yoksulluk ve karşılaştıkları ırkçılık içinde bulundukları zor koşullardan bazılarıdır. Diğer yandan

kadınlar çoğunlukla hizmet sektöründe çalışan kadınlar varsıl ailelere hizmet ederek kendi ailesine yönelik bakımdan mahrum kalmaktadır. Bakım krizinin bir diğer boyutu ise kapitalist birikim rejimi ile toplumsal yeniden üretimin çelişkili hâlidir. Bir yandan çalışma saatlerinin artırılmakta diğer yandan ise kamu hizmetlerinin sürekli azaltılmaya çalışılmaktadır. Bu ikisi arasında bakım kavramı alarm vermektedir. Ancak neoliberal finansal kapitalizmin duymazlıktan ve görmezden geldiği şey “toplumsal yeniden üretim sorumluluklarının kadınların -sermayenin özellikle birikime hasredilmesini istediği- yaşamlarının müsait boşluklarına sıkıştırılmasına yol açan çılgınca bir mücadeledir”. Toplumsal yeniden üretimin sorumluluğu ayrıcalığı olmayan yoksul ve göçmen kadınlara yüklenmiştir. Kadınlar maddi gücü daha iyi olanların hizmetinde bakım emeğini vermekte ve bu bir zincir oluşturmaktadır. Bakım krizinin bir diğer boyutu ise bakım emeğinin “borçlu postkolonyal devlet” vatandaşı kadınların daha varsıl ülkelerde bakım emeği ile çalışarak, ülkelerinin rezerv para ihtiyacına katkı sağlamasıdır. Kadınlar yatırım çekmek için oluşturulan serbest ticaret bölgelerinde çok düşük ücretlerde ve oldukça zor koşullarda, emeği sömürülerek çalışmaktadır (Arruzza vd., 2021: 99-105). Bakım krizi yeni “ikili bir örgütlenme biçimi”ni göstermektedir:

Bu yaklaşımın açık sonucu, bakım gediğini gidermek değil, aksine yerini değiştirmektir: Zenginden yoksul ailelere, küresel Kuzey'den küresel Güney'e doğru kaydırmak. Nihai sonuç, toplumsal yeniden üretime ilişkin yeni, ikili bir örgütlenme biçimidir; bedelini karşılayabilenler için metalaştırılmış ve karşılayamayanlar için de özelleştirilmiş bir biçim. Bu düzenlemede ikinci kategoride yer alanların bir kısmı, bakım emeğini ilk gruptakiler için (düşük) ücretli olarak çalışarak karşılar (Arruza vd., 2021: 105).

Feminizmler ve Küçülme İttifakı (*Feminisms and Degrowth Alliance-FaDa*) yazarları 2008 krizine atıfla “sizin kemer sıkma politikanız bizim küçülmemiz değil” sloganına, küresel Covid-19 pandemisi sonrasında “pandemi kaynaklı yavaşlama bizim küçülmemiz değil”i eklemiştir. Onlara göre küresel bağlamda içinde bulunan kriz

sadece kapitalist üretim tarzı veya bir halk sağlığı krizi değildir, aynı zamanda “insanlara, insan olmayanlara ve ortak biyosfere bakma işi” ile ilgili olarak bakım krizidir. Pandemide sık sık tekrarlanan “normale dönüş” söylemi yersizdir ve bir seçenek olmamalıdır. Çünkü esas sorun ekosisteme zarar veren ve sosyoekonomik eşitsizliklere sebep olan büyüme paradigmasına temellenen “normal”dir (FaDA, 2020a; 2020b).

2.5.7.3. Feminizm ve Feminist İktisat ile Küçülme İttifakı

Kimi feminist ve/veya küçülmeci yazarlar iki yaklaşım arasında ilişki ve bağlantı kurarak yeni bir küçülme perspektifi inşa etmiştir. Akademisyenleri ve aktivistleri bir araya getiren Feminizmler ve Küçülme İttifakı buna yönelik en önemli oluşumlardan birisidir. FaDa bünyesinde yer alan kimi yazarlar feminist perspektifin, feminist analizlerin ve faaliyetlerin küçülme için önemini ele almıştır. Buna göre feminist bakış açısı hem “cinsiyet sistemlerinin tarihsel dinamiği” hem büyümecilik eleştirisi hem de “eşitlikçi ve dengeli ekososyal sistem” tasavvuru için kritiktir. Bu bağlamda feminist yaklaşımların çoğulculuğu, heterodoks küçülmeyi zenginleştirecektir. Kesişimsel feminizmler (*intersectional feminisms*) sömürge sonrası, sömürgeleşme, yerli halklar çalışmaları, ırkçılık karşıtı çabalar gibi birçok alanla temas hâlinindedir. Feminizmin bu temasları küçülme gelecekleri için önemli kavrayış alanları sunmaktadır. Dolayısıyla feminizmin, çoklu evrenselliğin (*pluriversality*) kavramsallaşması konusunda da küçülmeye etkileri söz konusudur (Dengler vd., 2023: 1-3).

FaDa bünyesindeki yazarlara göre feminizmler ve küçülme arasındaki sinerjiye yönelik üç temel yol mevcuttur. Birincisi belirli cinsiyet sistemlerinin büyümeyi kolaylaştıran ve destekleyen rolü ile büyümenin cinsiyet normları, uygulamaları ve öznellikleri ile ilişkisinin ortaya konmasına yönelik feminizmin katkısıdır. Bu katkı farklı eşitlikçi ve dengeli sosyal ekolojinin tasavvuru için önemlidir. Feminizmin ikinci katkısı çeşitliliği içeren yöntem ve teoridir. Bu sinerjinin üçüncüsü yeni alanlar ve bilgi üretim

biçimleri yaratma potansiyelidir. Bu Batı biliminin ötesinde, çoklu evrensellik içinde farklı anlayış ve öğrenme biçimlerini kabul etme açısından iki yaklaşım ortaklaşmaktadır. (Dengler vd., 2023: 4-5, 7, 10).

Diğer yandan bakımı odağına alan bir yaklaşım toplumsal temellerde küçülmeye bir “zemin” teşkil edecektir. Bunun bir nedeni küçülmenin topluluklar gibi yollarla bakım emeğinin paylaşmayı önemseyen yaklaşımının toplumsal cinsiyet eşitliğini de önceleyeceğidir. Diğer bir nedeni bakım kişinin çevresi ve toplumun esenliği üzerindeki etkisinin farkına varmasını içermektedir. Bu kavrayış piyasaya ve çalışmaya daha az vakit ayırma istediğine yönlendirecektir. Ayrıca çoğunlukla bakımı üstlenen göçmenlerin yaşadığı eşitsizlik azalacaktır. Ayrıca çalışma saatlerinin azalması iş paylaşımını destekleyerek istihdam edilen kişi sayısını artıracaktır. Bir diğer neden ise bakım ile “başkalarının kırılabilirliği”ni onaran insanın “kendi kırılabilirliği” üzerine daha çok düşünmeye başlayacaktır. Bu da “benliğin zaaflara karşı bir zırh olarak narsistik bir biçimde olumlanmasından vazgeçmenin, diğer bir deyişle büyüme toplumunun antropolojik özünü terk etmenin ilk önemli adımıdır” (D’Alisa, Deriu ve Demaria, 2020: 107-108).

Küçülmede yalnızca bakım veya toplumsal yeniden üretimi odağa almak ve önceliklendirmek illaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesi anlamına gelmemektir. Bunun için feminist iktisadın yeniden üretimin örgütlenmesi ve “işleri kimin, hangi koşullarda ve kimin yönlendirmesiyle yapacağı” sorunsalı önem taşımaktadır. Bu sorunsala yönelik bakımın ve yeniden üretimin müşterekleşmesi ve temel evrensel gelir veya bakım geliri gibi çözüm önerileri söz konusudur. Feminist iktisat özellikle küçülmenin toplumsal cinsiyet eşitliği ile birlikte gerçekleşmesi; geçim, yeterlik, geçim sağlama gibi ilkelerin feminist gelenekle düşünülmesi; toplumsal yeniden üretimin yeniden örgütlenmesi; toplumsal ve ekolojik temellerde çalışmanın yeniden

üretiminin daha kapsamlı düşünülmesi bakımından katkılar sunacaktır (Akbulut, 2025: 189-191).

2.5.8. Küçülmeye Antikolonyal Yaklaşım

Küçülme yazınında küçülmeyi sömürgecilik karşıtı perspektiften yaklaşımlar yer almaktadır. Küçülmeci antikolonyal yaklaşımıyla bilinen Jason Hickel’in 2021 yılında Çoğu Zarar Azı Karar: Dünyayı Küçülme Kurtaracak (*Less is More How Degrowth Will Save the World*) ve 2023 yılında Bizi Ayıran Uçurum: Küresel Eşitsizliğe ve Çözümlerine Dair Kısa Bir Kılavuz (*The Divide: A Brief Guide to Global Inequality and its Solutions*) başlıklı kitapları Türkçeye çevrilmiştir. Hickel çalışmalarında eşitsizlik, yoksulluk ile sömürgecilik gibi konuları ele almakta ve küçülmeci bir yaklaşım sergilemektedir.

Hickel genel anlamda küçülmeyi “eşitsizliği azaltacak ve insan esenliğini geliştirecek biçimde ekonomiyi yaşayan dünya ile yeniden dengelemek için tasarlanmış, enerji ve kaynak kullanımının planlı bir şekilde azaltılmasıdır” (Hickel, 2021b: 1105). Jason Hickel küçülmeye sömürge karşıtı bir perspektiften yaklaşmaktadır. Ona göre “hem emisyon hem kaynak kullanımı açısından Kuzey’deki aşırı tüketim sömürgeleşme modellerine dayanmaktadır: Atmosferik müştereklerden Güney’in adil payına el konulması ve Güney ekosistemlerinin yağmalanması”. Dolayısıyla Kuzey’de gerçekleştirilecek bir küçülmenin Güney’de “dekolonizasyonun sürecinin temsili” olabilmesi için “ekstraktivizm”in (hammadde çıkarımcılığı) ve “atmosferik sömürge”leştirilmenin sona ermesi gerekmektedir. Kuzey’deki büyüme atmosferik müşterekler, ekosistemlerin yağmalanması ile birlikte Güney’in emek gücüne de el konulmasına dayanmaktadır. Dolayısıyla Hickel’a göre “Güney için adalet (emek için adil ücretler ve kaynaklar için adil fiyatlar) Kuzey’de küçülmeyi gerektirmektedir”. Bu bağlamda Hickel’a göre yoksulluğu azaltmanın yolu “ekonomik adalet”tir. Küresel ekonomiye emek ve kaynaklar açısından katkıları için Güney’in hakkı teslim edilmelidir.

Bu mesele “ekolojik borç” gibi faydalı bir terim etrafında sorunsallaştırılsa da bu süreçlerin sömürgeci “cebiri” içerimini tamamen kavrayamamaktadır (Hickel, 2021b: 1109; 2021c: 1). Bu temellerden ve perspektiften küçülme tanımına ulaşılabilir:

Küçülme zengin ülkelerin girdiçikti düzeylerini sürdürülebilir seviyeye düşürmelerini, yenilenebilir olanlara yeterince hızlı bir geçişe imkân sağlamak için toplam enerji kullanımını azaltmaları ve ekolojik bozulmayı tersine çevirmek için toplam kaynak kullanımını azaltmaları çağrısı yapmaktadır. Bu talep yalnızca ekoloji ile ilgili değildir; aksine sömürge karşıtı [antikolonizasyon] ilkelere dayanmaktadır ... Küçülme, başka bir deyişle, sömürgeciliğin ortadan kaldırılması [dekolonizasyon] talebidir. Güney ülkeleri kaynaklarını ve emeğini Kuzey’in büyümesine hizmet etmek yerine özgürce insan ihtiyaçlarını karşılamak için organize etmelidir. Bu doğrultuda sömürgeciliğin ortadan kaldırılması [dekolonizasyon] Güney’de başarılı bir kalkınma için kritik bir önkoşuldur (Hickel, 2021c: 1)

Hickel’in geliştirdiği antikolonyal küçülmeci yaklaşımda yoksulluğa bakış açısının şekillenmesinde kişisel yaşamı ve deneyimleriyle kavradığı gerçekliğin payı vardır. Afrika’da bir ülke olan Estavinili Hickel üniversite okumak için gittiğinde ABD’de gördüğü bambaşka dünyanın onun kafasında ilk soru işaretlerini yarattığını belirtmektedir. Hickel’in kafasındaki sorulara çözüm arayışıyla kalkınma ile ilgili sivil toplum kuruluşlarından biri olan *World Vision*’da çalışmaya başlayarak Estavini’ye dönmesinin bu soruları derinleştirdiğini belirtir: “Neden Esvatini’deki insanların çoğunluğu bunca çabaya rağmen, yoksul kalmaya devam ediyordu?”. Anne ve babasının kliniği önündeki kuyruklarla hatırladığı ağır eşitsizlik tablosu, kağıt üzerinde soğuk istatistik tablolarına dönüşmüştür (Hickel, 2023: 24, 32).

Hickel (2023) “Yoksul ülkeler neden yoksul?” sorusunu Virginia Üniversitesi’nde öğrencilere sorduğunu, aldığı yanıtların ise tembellik, çocuk sayısı, kültürel yapıları, yönetimleri, kurumları, iklim, toprağın verimsizliği ve doğaları gereği yoksul olmaları ve kalkınamadıklarına ilişkin olduğunu belirtmektedir (Hickel, 2023: 38-39). Bu yanıtların ardındaki “kalkınma hikâyesi”nin ise aslında 1949 yılında ABD Başkanı Harry Truman’ın üçüncü dünya ülkelerine “kalkınsınlar” diye yardım edeceklerini duyurduğu

göreve başlama konuşmasında başladığı söylenebilir (2023: 27-28, 31). Ama gerçek neden tarihin sayfalarında daha eskilerden süregelmektedir. Tarihsel süreçte ülkeler “az geliştirilmiş” ve yoksul ve zengin ülkelerin arasındaki uçurum “yaratılmış”tır (Hickel, 2023: 45). Bu bağlamda Hickel’in odaklandığı şey yalnızca kalkınma ve eşitsizlik değil, bununla ilgili olarak yapısal uyum programlarının ve uluslararası serbest ticaret paradigmasının az gelişmiş ülkelerin ekonomilerine ve kamu maliyesine etkisini ve kapitalizmin işleyişi sonucunda ortaya çıkan ekolojik yıkım karşısında özellikle az gelişmiş ülkelerin durumunu ele almaktadır.

2.5.9. Küçülme ve Durağan Durum Ekonomisi İlişkisi

Yazında kimi yazarlar hedeflenen durağan duruma geçiş için küçülmenin gereğini ortaya koyarak iki yaklaşımın ortak ve tamamlayıcı yönlerinin üzerinde durmuştur. Buna göre durağan durum ekonomisine geçilmeden önce küçülmeye ihtiyaç duyulacaktır. Kökeni klasik iktisatçılara uzanan durağan durum iktisadı 1970’lerde Herman Daly öncülüğünde geliştirilmiştir. Daly’nin durağan durum iktisadına dair yaklaşımı ve tanımı tamamen biyofizikseldir. Durağan durum iktisadına göre küçülme ise “sosyal sonuçlar”ı daha çok vurgulamaktadır (O’Neill, 2015: 1-2).

Kerscher (2010) Daly’nin durağan durum iktisadını koşulsuz şartsız reddeden Georgescu-Roegen’in izindeki küçülmecilerin de durağan duruma itiraz ettiklerini belirtmektedir. Kerscher (2010) ise iki yaklaşımın yan yana tekrar düşünülmesi gerektiğini, küçülme ve durağan durum iktisadının birbirini tamamlayıcı yönlerinin olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre “iktisadi küçülme kendi başına bir hedef değildir, zengin Kuzey’in küresel eşitlikçi durağan durum ekonomisine doğru yoludur” (Kerscher, 2010: 544). Yani Kuzey ülkeleri küçülerek Güney ülkelerine biraz daha büyüme için alan açmalı, böylece küresel ve adil bir durağan durum ekonomisine yaklaşılabılır. Ayrıca küçülme durağan durum iktisadının tarihsel kökeninden makro iktisadi kavramlarından

ve somut makro iktisadi politikalardan yararlanabilir. Diğer yandan durağan durum iktisadi ise küçülmeden aşağıdan yukarıya yani tabandan gelen hareketler konusunda ufku genişletebilir. Yine nüfus meselesi konusunda görece kayıtsız kalan küçülmecilerin yaklaşımı ile Daly'nin yukarıdan aşağıya olan yaklaşımı geliştirilebilir. Kerscher (2010)'a göre “dinamik bir dengede kalan yarı durağan durum hedefi” tanımlanmalıdır. Tam istihdam gibi birçok politika da dahil edilerek bu hedefler “ulaşılamaz” kabul edilmeli ve tüm çabalar bu hedeflere olabildiğince yaklaşmak üzerine kurulmalıdır (Kerscher, 2010: 544, 549). Bu ulaşılamazlığın sebebi entropiye direnmenin mümkün olmaması ve durağan durum düzeyini belirlerken sosyoekonomik, politik ve ekolojik karmaşanın hesaba katılmasının güç olmasıdır. Diğer yandan küçülmenin sloganları ve yaklaşımı, durağan durum savunucusu Daly'nin yukarıdan belirlenen kurumlarından daha çok tabanı etkileme potansiyeline sahiptir. Kerscher (2010)'a göre “iktisadi süreçlerin gerçek amacı” üzerinde düşünerek ve müzakereler yaparak “ahlaki büyüme” bu süreç yolunda önem taşımaktadır (Kerscher, 2010: 548-549).

Kerschner (2010)'ın düşüncesinden yola çıkarak O'Neill (2012) küçülme ve durağan durum ekonomisi için “ortak bilgi sistemi” önermektedir. Bunun için durağan durum iktisadından biyoiktisadi göstergeler ve hedefler, küçülmeden ise esenlik ve toplumsal eşitliğe dayanan sosyal göstergeler ve hedefler bir araya getirilmelidir. Böylece gelişmiş ülkeler durağan durum ekonomisine geçmeye karar verdiğinde ilerlemeyi ölçme biçimlerini buna göre değiştirebilecektir. Ayrıca ülkelerin durağan duruma geçebilmek için hangi aşamada oldukları ve ne kadar küçülmeye uyum sağladıkları görülebilecektir. Bu yaklaşıma göre küçülmenin amacı durağan duruma ulaşmaktır. Kuzey ülkeleri durağan duruma ulaşmak için küçülmeli, Güney ülkeleri ise yavaşlayan/büyüme hızını azaltan bir büyüme yoluna girmelidir (O'Neill, 2012: 221-222, 230).

Charonis (2021) ise küçülme, durağan durum iktisadının birlikte düşünümüne döngüsel ekonomiyi (*circular economy*) de eklemiştir. Çok farklı görünen ve aslında

ideolojik olarak farklılıkları da taşıyan bu üç söylemin birbirini dışlamadığını belirten Charonis (2021)'e göre bu yaklaşımların birbirini tamamlayıcı ve uyumlu nitelikleri vardır. Ona göre her ne kadar döngüsel ekonominin en iyi şekilde büyüyen bir ekonomide işleyeceği ileri sürülse de durağan durum ve döngüsel ekonominin temel ilkelerde ortaklaşmaktadır. Ayrıca büyüme ekonomisine temellenen döngüsellik, durağan duruma dayanan ekolojik iktisada tam olarak uygun görünmese bile avantajları söz konusudur. Döngüsel ekonomi günümüzde hükümetler ve şirketler tarafından daha kolay kabul görmektedir. Dolayısıyla Charonis (2021) bu üç yaklaşıma bütüncül bir perspektif geliştirmenin alternatif oluşturacağını belirtmekte ve Kerscher'in yaklaşımına döngüselligi dahil ederek “üretim modeline döngüsellik kavramını da eklemleyen durağan bir ekonomiye (veya mümkün olduğunca yakınına) küçülme geçişi” önermektedir (Charonis, 2021: 86-87).

Farley (2020)'ye göre üzerinde durulması gereken soru büyümenin sona ereceği zamandan ziyade durağan duruma geçilmesi için gereken küçülme düzeyine ilişkindir. Büyüme birçok ülkede en temel ihtiyaçların karşılanmasını sağlamamaktadır. Eşitsizlik, yoksulluk, sefalet ve kötü beslenme pahasına gerçekleşen büyüme karşısında alternatif “hakkaniyetli ve çevresel olarak sürdürülebilir bir küçülme aracılığıyla durağan durum ekonomisine planlı bir geçiş”tir (Farley, 2020: 83).

Czech ve Mastini (2020)'ye göre sürdürülebilirliğe ilişkin durağan durum iktisatçıları ile küçülmecilerin daha etkili ve başarılı olabilmeleri politik ortak zeminde buluşmaktan geçmektedir. Eğer ekonomi sürdürülebilirlik ve optimal düzey için aşırı büyükse bu durumda “durağan durum ekonomisine doğru küçülme” uygun bir seçenek olarak görülmektedir. Onlara göre böyle bir slogan retorik ve iletişim açısından avantajlı görünmektedir. Çünkü durağan durum terimi bazı ABD'liler için soğuk savaş ve Sovyet Gosplan'ını (iktisadi planlamadan sorumlu kurumu) andırmaktadır. Ayrıca politik olarak dışlanma kaygısı da durağan durum ekonomisi kavramından uzak durmaya sebep

olmaktadır. Diğer yandan yazarlar Daly'nin düşüncesinin kapitalizm savunucusu olarak yorumlanması büyüme karşıtı hareketi zayıflattığını belirtmektedir.

Diğer yandan O'Neill (2012), Kallis ve Martinez Alier gibi kimi küçülme yazarlarının da küçülmenin hedefinin durağan durum ekonomisi olduğunu belirttiğini ileri sürmüştür. Kallis (2011) bu konuda şöyle düşünmektedir:

Bu karmaşık bir tartışma olsa da asıl soru bugün çoğumuzun içinde yaşadığı kapitalist piyasa ekonomileri makul bir şekilde gönüllü olarak küçülüp durağan duruma geçebilir mi? Sanmıyorum. Bu ancak, mülkiyet, emek, kredi ve kaynak tahsisi gibi temel kurumlarda öylesine radikal bir değişimle mümkün olabilir ki, ortaya çıkacak sistem artık kapitalizm olarak tanımlanamayacaktır (Kallis, 2011: 875).

Ayrıca başka bir çalışmasında Kallis, Schneider ve Martinez Alier¹¹¹ (Kerschner ve van den Bergh verdikleri yanıtta) söz konusu durağan durum savunucuları tarafından küçülmenin iktisadi yanına çok vurgu yapıldığını, küçülmenin ekonominin ölçeği ile ilgili soruların ötesine geçerek demokrasi, şenlililik, kamusal tartışmaların yeniden siyasallaşması gibi konu ve sorunsalları olduğunu belirtmektedir. Ayrıca en önemli eleştirileri, durağan durum iktisadının “derin kültürel ve kurumsal değişimin gerekliliğini farkında olmayabileceği” üzerinedir. Kerschner (2010)'un nüfus ile ilgili olarak eleştirisine karşılık ise nüfusun 8 milyarlık zirveden sonra azalmasının olumlu görüleceğini fakat nüfus konusunun kesinlikle demokrasi için “kolektif bir tercih” olarak ele alınmasından yana olduklarının altını çizmiştir. Dolayısıyla Daly ve Boulding'in olduğu gibi otoriter çözümlerde hemfikir olmadıklarını, nüfus sorununa ancak kadınların üreme hakları üzerine kontrolünün güçlendirilmesiyle tabandan yaklaşılabilceğini belirtmişlerdir (Schneider, Kallis ve Martinez-Alier, 2010: 513-514).

¹¹¹ İlgili makalenin yazarlarından Martinez-Alier (2009) başka bir çalışmasında 2008 Krizi'nin Kyoto hedefini gerçekleştirmek açısından zengin ülkelere kolaylık sağladığını belirtmiştir. Ona göre “bu durum durağan duruma yol açan iktisadi küçülmenin zengin endüstriyel ekonomiler için makul bir hedef olduğunu göstermektedir”. Güney'in çevre adaleti hareketi bunu desteleyecektir. Aynı zamanda küçülmeye giden sosyoekonomik bir dönüşümün sosyal kurumlarda ve finansal kurumlarda reformu gerektirdiğini belirtmektedir (Martinez-Alier, 2009: 1099, 1116).

artık yalnızca ekonomiyi büyütmek için bir yatırım olarak” ele almayan bir yaklaşım oluşturulmaya başlanmıştır. DSÖ böylece esenlik kavramının “yeniden keşfi”ni gerçekleştirmiştir. DSÖ ayrıca 2023 yılında “Esenliğe Erişmek” (*Achieving Well-Being*) başlıklı çalışmayı yayımlamıştır (Labonté, 2024: 1-2). Bu çalışmada DSÖ “esenlik toplumları” (*well-being societies*) bakış açısını ileri sürmüştür. Buna göre esenlik toplumları bakış açısı “mevcut ve gelecek nesillerin tüm üyelerinin krizlere rağmen ve nerede yaşarlarsa yaşasınlar sağlıklı bir gezegende gelişmeleri için temeller”e sahiptir. İnsan hakları, sosyal ve çevresel adalet, nesiller arası eşitlik, barış, dayanışma ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi ilkelere sahip bu bakış açısı GSYH’nin ötesinde esenliği kavramaktadır ve sağlık konusundaki kamu harcamaları için yeni öncelikleri ortaya koymaktadır (WHO, 2023b: 1). DSÖ esenlik ekonomisi gündemine katkı sağlamaya devam ederken Dünya Herkes İçin (*Earth for All/E4A*) girişimi 1972 yılında Roma Kulübü’nün yayımladığı “Büyümenin Sınırları Raporu”nu güncelleyerek “adil ve ekolojik sürdürülebilirlik” için belirli “geri dönüş” gerektiren hususları vurgulamıştır. DSÖ’nün çabaları ile birlikte bu girişim “hükümetlere kaynakların kolektif ve demokratik şekilde yönetildiği ve yeni üretim mantıklarının yarattığı ‘müştereklere dayalı bir esenlik ekonomisi’ sunmak için piyasaları yeniden şekillendirmeleri çağrısı” yapmaktadır (Labonté, 2024: 2).

Esenlik ekonomisi bu durumun gerekçesini “doğayı göz önüne almayan, kaynakların dağılımına kör, kısa vadeli kâr ve GSYH gibi ilerleme ölçütlerini öne çıkaran” iktisadi düzene bağlamaktadır. Esenlik ekonomisi bu sistemi oluşturan “yapıların sökülüp farklı şekilde tasarlanabileceğini” savunmaktadır (Hough-Stewart vd. 2019: 4). Bu yaklaşıma göre sürekli GSYH artışını takip etmek varlıklı kesimin çıkarlarına uyan iktisadi politikalar geliştirilmesine yol açmış, “daha kapsamlı olan herkes için sürdürülebilir esenlik hedefinin göz ardı edilmesi” sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla ekolojik tahribat, yoksulluk, politik gerilimler, eşitsizlikler yaygınlaşmış,

alternatif ve daha iyi bir gelecek düşüncesi baskılanmıştır (2019: 6). Sorunlara getirilen çözümler ise bir “yara bandı”ndan başka bir işlev görmemiştir (2019: 9).

Bütünsel esenlik (*holistic wellbeing*) “tüm insanlar ve gezegenin sürdürülebilirliği için yaşam kalitesi ve gelişme”yi ifade etmektedir. Ekonominin özündeki işlevine yani “gezegenin kaynaklarını gelecek nesiller ve diğer türler için korurken, servetin, sağlığın ve esenliğin adil bir biçimde dağıtımına” odaklanılması gerekmektedir. Bu yaklaşım büyümeye odaklanan ekonomilerin tahribatını onarmak ve bunun için zaman ayırmak yerine, vakit kaybetmeden “insanlara ilk seferde iyi yaşam” vermeyi öncelemektedir. Esenlik ekonomisinin amacı “ekonominin her şeyden önce insanlara ve topluluklara hizmet etmesi”dir. Dolayısıyla ekonomi insanlığı değil, insanlık ekonomiyi belirlemelidir (Hough-Stewart vd. 2019: 6). Ekonomi sağlık, eğitim, doğa, topluluklar gibi önemli olan şeylere odaklanmalıdır. Esenliğe dayanan ekonominin temelleri yeni bir fikre dayanmamaktadır. Birçok inancın temelinde, Milletler Toplulukları veya Kalkınma uzmanlarının görüşlerinde, çeşitli pratiklerde (Kosta Rika, Yeni Zelanda gibi), çeşitli iş modellerinde (kooperatifçilik gibi) bu düşüncenin izleri yer almaktadır (2019: 6-8). Tablo 3’te GSYH’nin artışına temellenen mevcut ekonomi anlayışı ile esenlik ekonomisinin temel niteliklerinin karşılaştırılması yer almaktadır.

Tablo 3: Mevcut Sistem ve Alternatif Esenlik Ekonomisinin Karşılaştırılması

Konu Alanı	Mevcut Sistem	Esenlik Ekonomisi
Ekonominin Amacı	Özünde GSYH'nin artırılmasıdır.	Gelecek nesiller de dahil olmak üzere, insani ve ekolojik esenliği kapsayan bütünsel ilerleme ölçütleri. Geniş halk katılımıyla bu ölçütlerin birlikte oluşturulması.
Düşünce Yapısı	Hâkim düşünce yapısı neoliberal kapitalizme ve alışlagelmiş işe alternatif olmadığı üzerinedir.	Hâkim düşünce yapısı, ekonomileri tasarlamak için binlerce alternatifin var olduğu üzerinedir- ekonomileri farklı tasarlamak gücümüz dahilindedir. Ekonomiler insan ve çevresel esenliği odağı hâline getirmelidir. Yenilik normdur.
Ortak Mal Kaynakları	Müşterekler, kamu gelirlerine eşdeğer bir katkı sağlamaksızın bireysel şirketler ve kişiler tarafından yağmalanmaktadır. Teknolojik gelişmeler ve fikri mülkiyet, bunları destekleyen AR-GE'deki kamu yatırımları eşdeğer şekilde tanınmaksızın, özel mülk sahipleri tarafından sömürülmektedir.	Müştereklerin kullanımı ve teknolojinin sağladığı faydalar vatandaşların servet fonuna katkıda bulunmaktadır. Müştereklerin kolektif, müzakereye dayanan yönetimi. Doğal çevreye paylaşılan ana kaynak olarak değer verilir ve saygı gösterilir.
Topluluğun Güçlendirilmesi	Güçlülerin iktidarı bırakmaksızın veya paylaşılmaksızın güçlendirme gündemi. Demokratik sistemler mevcut olsa bile zayıf temsil.	Yerindenlik [<i>Subsidiarity</i>] Müzakere Farklı iletişim tarzlarına dikkat edilmesi. Salt ayrıntılarla ilgili danışma değil, topluluklar tarafından belirlenen gündemler. Parti siyasetinin ötesinde, anlamlı temsiliyet ile zengin ve sağlam demokrasi.
İklim Krizi ve Topluluklar	Karbon yakalama ve depolama ile 'doğal' hava koşullarına bağlı afetlere acil müdahale. İklim krizinden en çok etkilenen ve maliyetlerin çoğunu yüklenen düşük gelirli gruplar. Toplulukların dayanıklılıklarını artırmaları beklenmektedir.	Üretimde ve kaynak kullanımında döngüsel ekonomi ilkeleri. Toplum temelli yenilenebilir enerji üretimi. İklim krizinin hafifletilmesi. İklim adaleti ile uyum ve hafifletme yükünün en fazla sorumluluk taşıyanlar tarafından karşılanması.

Fosil Yakıtlar	Kalan fosil yakıt rezervlerinin tükenmesi uygulanabilir bir yol olarak görülmektedir. Fosil yakıtların ötesinde, kahverengi alanlarda [daha önce kullanılmış alanlar] çalışan işçilerin geçim kaynakları için planlama yapılmamakta, bu da toplulukları ekonomik olarak zor duruma düşürmektedir.	Kahverengi alanlarda çalışan işçiler için somut eğitim, girişimcilik yaratma ve gelir desteği yolları. Döngüsel ekonomi ve yenilenebilir enerjiye yönlendirilmiş ilgili beceriler.
Kirlilik	Maliyetler üçüncü taraflara aktarılmaktadır. Önleme yerine temizleme.	Müştereklerin kirlenmesi gerçek fiyatlarla ücretlendirilmektedir, böylece üretici bunu ödemektedir. Emisyon üst limitleri bilimsel olarak belirlenmektedir.
Malzeme Döngüsü	Al, üret, kullan, at. Planlı eskitme. Çevresel maliyetlerle ilgisiz fiyatlar.	Döngüsel. Genişletilmiş üretici sorumluluğu. Girdi ve üretim fiyatları, çevresel etkiler dahil, gerçek ve tam maliyeti yansıtmaktadır. Yerel zanaatkarlar onarım ve yeniden üretim yapmaktadır. İlk tasarım aşamasından itibaren ürünlere ‘onarım hakkı’ eklenmiştir.
Doğal Sermaye Muhasebesi	Kurumsal muhasebede ekosistem hizmetleri göz ardı edilmektedir.	Ekosistem hizmetlerinin kullanımı uygun bir şekilde hesaba katılması- parasal bir değer belirlemek gerekemeyebilir. İnsanlara sağladığı hizmetlerin ötesinde doğanın içsel değerinin tanınması.
İş	Aşırı uzmanlaşma ve atomizasyon İşçiler “tam zamanında sağlanan stok” ve azaltılması gereken bir maliyet gibi görülmektedir. Aşırı çalışma, yetersiz çalışma, işsizlik ve eksik istihdam gibi uç noktalar.	Amaca yönelik. Temel ihtiyaçları karşılamak için tasarlanmış işler. Paylaşılan görevler, devredilen özerklik, işin baştan sona takibi. Çalışanlara birer insan olarak davranılmaktadır. Daha fazla ekonomik eşitlik sağlamak için iş paylaştırılmaktadır ve çalışanların yaşamlarında diğer faaliyetlere vakit ayırabilmeleri için çalışma süresi kısaltılmaktadır. Ücretlendirme sosyal değeri yansıtmaktadır (sadece Ücretlendirme Komitelerinin kararını değil) ve çalışanlar yarattıkları değerin makul bir payını almaktadır. Daha az aşırı çalışma.

		İsteyen herkes için anlamlı, uygun ve yeterli iş vardır. İnsan merkezli iktisadi kalkınma ve yatırım stratejileri.
Verimlilik (<i>Productivity</i>)	Ekonomik büyümenin temeli olarak görülmektedir. Çalışanlara bakım, kalite ve işçilikten ziyade çalışma temposunu artırmaya yönelik baskıya neden olmaktadır. Organizasyon içindeki gücün etkisi ve bunun değer paylaşımını nasıl şekillendirdiği veya daha fazla üretimin kendisinin sürdürülebilir olup olmadığı dikkate alınmamaktadır.	İşgücü verimliliğinden ziyade kaynak verimliliği temel faktördür. Bazı sektörlerde (sanat ve bakım gibi) işgücü verimliliğinin optimal olmayan sonuçlara yol açabileceğinin kabulü.
Çalışan Yoksulluğu ve Kazanç Eşitsizliği	Devletin, yetersiz ücretlerin üzerine eklemek için çalışanlara sağladığı vergi indirimleri. En yüksek ücretli çalışanlar ve en düşük ücretli çalışanlar arasında büyük farklar. Ücret komiteleri ücret oranlarını belirlemektedir- yerleşik çıkar grupları baskındır.	İşletmenin sahibi olan çalışanlar, çalışmalarının yarattığı değer garantili bir payına sahip olmaktadır. Ücretler sosyal değere göre (ya da sosyal değeri daha iyi yansıtabilecek şekilde) belirlenmektedir. En yüksek ve en düşük ücretli çalışanlar arasında düşük oran.
Perakende	Ölçek ekonomisine aşırı odaklanma. Süreç odaklı sunulan tek hizmet, işlemi güvenceli hâle getirmek için tasarlanmıştır. Otomatikleştirilmiş. Duygudan arınmış/mekanik. Pasif süreç.	Kişiyi özel/siparişle deneyimler. İşçiliğin kalitesine odaklanma. Veri toplamanın ötesinde bağ kurma ve etkileşimli insan merkezli süreçler. Değer katmak için tasarlanma.
Sermayeye erişim ve yatırımlar dahil finans	İşçilere ve tedarikçilere adil getirinin aksine sermaye sahiplerine kısa vadeli kâr sağlanmaktadır. Borç tabanlı ürünlerle sınırlı “finansal yenilik”.	Sosyal ve çevresel faydaları yüksek faaliyetlere yönlendirilen finans. Uzun vadeli “tahahhüt (sorumluluk) olarak yatırım”. Sistem değişikliği fonları.
Vergilendirme	Genellikle teşvik etmek istediğimiz faaliyetlere uygulanan ihtiyari bir vergilemedir- dürüst ve faydalı işe (kazandıkça öde/stopaj) ve ticarete (KDV) ve yeşil enerjiye yatırım (işletme vergileri) gibi, bu vergiler,	Yenilenemeyen doğal kaynakların aşırı kullanımı, toprağın kötü kullanımı (toprağın stoklanması/istifçiliği), tekel rantları gibi caydırmak istediğimiz şeylerin vergilendirilmesi ve teşvik etmek istediklerimizin vergilendirilmemesi.

	bilhassa küçük işletmeleri bu faaliyetlerden etkili şekilde caydırıcıdır.	
Eğitim ve Bilgi	Eğitim sıklıkla ticarileştirilmiştir ve ödeme gücüne dayanmaktadır. Bilgi indirgemeci sistemlerde oluşturulur. “Bilme ihtiyacı” temelindedir.	Kamu eğitimi yüksek kalitededir, ilişki kurma ve iş birliği becerilerini öğretmekte ve vurgulamaktadır. Yükseköğretim makul fiyatlı veya ücretsizdir. Bilgiye erişim bütünsel ve demokratiktir. “Paylaşma ihtiyacı” varsayılan anlayıştır.
İktisat Eğitimi	Müfredat neoklasik yaklaşımlarla sınırlıdır ve teori ile modellere dar odaklanmaktadır.	Çoğulcu ve heterodoks müfredat sunulmaktadır. Dinamik makro modelleme ve sistemler perspektifi. Gerçek dünya bağlamı öne çıkmaktadır.
Adalet ve Savunma	Gelişip büyüyen ‘koruma ekonomisi’. Adalet erişim ödeme gücüne bağımlı olduğundan eşitsizdir ve finansal kaynaklara bağlıdır. Hisse senedi değerini yükseltmeye yönelik hapisaneler de dahil, piyasa hukuku hâkimdir. Savunma sektörü orantısız harcamalara sahiptir, [hükümetin] harcama yetkisi tahakkümündedir, iktisadi olarak zorunlu askerlik hizmetinden [<i>economic conscription</i>] yararlanabilir.	Adalet vatandaşlığın temel hakkı olarak görülmektedir, örneğin savunma/kovuşturma avukatlarına eşit erişim, belki vergilerle ödenebilir veya sübvansede edilebilir. İnsanların esenliği, adalet sisteminin ve karar alma sürecinin merkezindedir. Onarıcı toplum temelli çözümler finanse edilmektedir. Adalet sistemi, genel nüfusun kendini güvende hissetmesini, adil olmasını ve gelişen topluma olanak tanımayı sağlamaktadır. Suç davranışının “nedenlerinin nedenlerine” eğilmektedir. Savunma kaynakları bütçesi, güvenlik, kalkınma ve barışın artırılması için ön koşul olarak silahsızlanma ve askeri harcamaların azaltılmasını talep eden BM Şartı’nın 26. maddesi ile uyumludur.
Nesillerarası Adalet	Gençler önceden belirlenmiş gündemlerde ‘gelecek’ oldukları için müdahiller. Genç insanların bilgisi, yaş almış uzmanlar kadar geçerli veya kayda değer olarak kabul edilmemektedir. Nesiller arası etkileşim eksikliği.	Genç insanlar ‘şimdi’ oldukları için samimi ve içten bir biçimde müdahiller. Yaş almışların deneyimlerinin faydaları kabul edilmekte ve değer görmektedir. Nesiller sorunları çözmek ve ekonomiyi geliştirmek için birlikte çalışmaktadır. Nesillerarası adalet karar alma süreçlerinde bir faktördür.

Gıda Sistemi	Fiyatlar üretimin çevresel maliyetlerini (nakliye maliyetleri dahil) göz ardı etmektedir ve tedarikçilere geçimlerini sağlayarak ücretler ödenmemektedir. Sağlıksız bağımlılık yapan gıdalar sağlıklı gıdalardan daha ucuzdur. Küçük ölçekli üreticiler büyük tarım komplekslerinin isteklerini yerine getirmeye amade fiyat kabul ederler.	Mevsiminde. Yerel olarak yetiştirilmiş, yenilemeli, hayvanlar üzerinde denenmemiş. Tedarik zinciri boyunca adil değer paylaşımı. Bitki bazlı beslenme daha yaygınlaşmaktadır.
Evler ve Konutlar	Fiyatla belirlenen, yalıtımsız ve enerji verimi olmayan, rantiyelerin yatırım aracı olarak kullandığı.	Ortak konut [paylaşımlı yaşam alanının olduğu konutlar]. Sürdürülebilir tasarım. Kamusal ve topluluk mülkiyeti ile özel mülkiyet karışımı.
Yaşlılara İçin Sosyal Bakım	Pahalı ve yüksek müdahale getiren hastaneler tarafından sunulmaktadır. Hastane dışı sağlık hizmeti en düşük fiyat temelinde dış kaynaklarla sağlanmaktadır.	Kaliteli hizmeti sağlamak için yeterli kaynaklara sahip toplum hizmeti. Maaşları rollerinin sosyal değerini yansıtan iyi ücretli profesyoneller veya temel ekonominin bu yönünü üstlenmeye zamanı olan aileler tarafından sunulmaktadır (çalışma haftalarının daha kısa olmasından dolayı). Doğada geçirilen zamanı içermektedir.
Mekân ve Altyapı	Mekânlar özel çıkarlar için ve özel araç ihtiyaçları önceliklendirilerek tasarlanmaktadır. Kamusal mekânlar sıklıkla ticarileştirilmektedir. Doğrusal ve yukarıdan aşağıya/seçkin planlama süreçleri.	Mekânlar topluluklar ve bağlantı kurma/etkileşim için tasarlanmaktadır. Yeşil alanlar önceliklendirilmektedir ve doğanın gelişimi tasarımın içine eklenmektedir. Merkezi olmayan katılımcı planlama süreçleri.
Sanat	Sanat tüketimi ve konformiteyi teşvik etmek için metalaştırılmış ve sömürülmüştür.	Sanat esenlik ekonomisinin hayati bir parçası olarak destelenmektedir. Sanat daha insancıl bir ekonominin hikayesini anlatmaya ve resmini çizmeye yardım etmeye olanak tanımakta ve izin vermektedir. Sanatçılar başkalarına amaçlarını ve çağrılarını kabiliyetleriyle [görevleriyle] uyumlu hâle getirme konusunda ilham olmaktadır. Sanatçıların geçim kaynaklarını ve iş birliğini desteklemek için kolektif mekanizmalar söz konusudur.
Şefkat/İyilikseverlik	Rasyonel iktisadi insan inancının yaygın olması nedeniyle önemsiz hatta var olmayan bir kavram olarak reddedilmiştir.	İnsan olmanın temel bir yönü olarak kabul edilmektedir ve işin doğası, kamusal alanların tasarımı, reklam ve eğitimin doğası ve insan motivasyonları hakkındaki anlatılar aracılığıyla beslenmektedir.

(Kindness and Compassion)		Hayvanlar ve doğa dahil tüm canlılara özen ve saygıya öncelik verilmektedir.
Farmasötikler	Büyük şirketler tarafından tekelleştirilmiş, önemli kârlar elde edilmektedir. Araştırmayı ve ardından gelen ticari başarıyı mümkün kılan kamu harcamalarına yeterince önem verilmemektedir. İlaçlara erişim sıklıkla ödeme gücüne bağlıdır. Patentler çok sayıda insanın ilaçlara erişimini kısıtlayabilir. Tıbbileştirilmiş, sonuç [downstream] odaklı tedavi yönelimi.	İlaç şirketlerinin kârları beklenmedik kazanç vergisi yoluyla toplumsallaştırılmaktadır veya kârlar, sektörün bağlı olduğu kritik kamu sektörü araştırma geliştirme çalışmaları dikkate alacak şekilde dağıtılmaktadır. Patentler incelenmektedir ve [piyasaya] girişe engel oluşturmamakta ve sağlık hizmetlerine erişimi engellememektedir. İlaçlara erişim coğrafi konuma veya ödeme gücüne bağlı değildir. Sağlık sorunlarının nedenleri daha sağlıklı doğal çevreler aracılığıyla önceden [upstream] ele alınmakta ve azaltılmaktadır.
Ruh Sağlığı	Tıbbileştirme ve bireyin daha dirençli olmasına vurgu yapılması. Kurumsal medya kompleksinin kırılabilirlikler oluşturup bunları istismar ederek ilgimizi parasallaştırması.	İnsanların temel insani ihtiyaçlarının (özerklik ve ilişkisellik dahil) karşılanmasıyla gelişebilmesi. Doğa ile ilişkinin anlaşılması ve buna değer verilmesi. Temel ihtiyaçların toplum bünyesinde karşılanması.
İşyerinde Ruh Sağlığı	İşin niteliği ve stresin nedenlerine dikkat etmeden bireyselleşmiş baş etme stratejilerine güvenmek. Çalışanların “isteğe bağlı” ve harcanabilir girdiler ve minimize edilmesi gereken bir maliyet olarak görülmesi. Hiyerarşi ve aşırı çalışmanın hâkim kültürü.	İşle daha sağlıklı bir ilişki; özerklik, kontrol ve bağlılık sağlayacak şekilde tasarlanmış işler, amaç hissi, yeterli ve güvenli gelir kaynağı ve çalışma saatleri. Görev rotasyonu, süreci baştan sona sürdürebilme, çabayı yansıtan ödül ile tasarlanmış işler.

Kaynak: (Hough-Stewart vd. 2019: 9-10; Wellbeing Economy Alliance).

Bir parantez olarak bir toplumsal ilerleme ölçütü olarak esenliği ele alırken iki kavram ile karşılaşıldığını belirtmek gerekmektedir: Kişisel esenlik (*personal wellbeing*) ve toplumsal esenlik (*societal wellbeing*). Daha önce öznel esenlik esenlik (*subjective wellbeing*) olarak da adlandırılan, daha geniş bağlamda kişisel esenlik bir kişinin yaşam kalitesinin öznel yaşam memnuniyeti ve mutluluk ölçümleriyle değerlendirilmesi anlamına gelmektedir. Kişisel esenlik Bentham ve Mill'in geliştirdiği faydacı yaklaşıma dayanmaktadır. Bu yaklaşım Hedonik esenlik olarak da adlandırılmaktadır. Son yirmi yılda mutluluk ekonomisi gibi çalışma alanları esenliği daha geniş boyutlarda ele alsa da kişisel esenliğe dayanmaktadır. Toplumsal esenlik ise toplumsal boyutta esenliğin öznel (kişisel görüş, hüküm, duygu) ve nesnel (olgulara dayanan, gözlemlenebilir) ölçüleri olarak kabul edilen göstergelerden oluşmaktadır. Bu toplumun temel amacını insan gelişimi olarak gören Aristotelesçi-ödemonik yaklaşımda temel ihtiyaçlar gereklidir. Ama salt nesnel ölçütlere dayanan temel ihtiyaçların varlığı insanın gelişimi için yeterli değildir, “iyi yaşam” da önemlidir. Bu doğrultuda Amartya Sen kapasiteler/yetenekler yaklaşımını (*capabilities approach*) geliştirmiştir. Sen görelilik açısından kapasiteleri tek tek saymasa da yakın çalışma arkadaşı Martha Nassbaum kapasiteleri (yaşam, beden sağlığı, bedensel bütünlük, duygular, pratik akıl, diğerlerine bağlılık/aidiyet, diğer türlerle yaşama, oyun/eğlenceli faaliyet, çevre üzerinde politik ve maddi denetim) ele almıştır (Wallace, 2019: 5-8)

Toplumsal ilerleme ölçütü olarak esenliğe yaklaşımda önemli çalışmalardan biri 2018 yılında Joseph E. Stiglitz, Jean-Paul Fitoussi ve Martine Durand tarafından hazırlanan “*Beyond GDP: Measuring What Counts For Economic And Social Performance*” başlıklı OECD yayınıdır. Bu çalışma OECD'nin bünyesinde Ekonomik Performans ve Sosyal İlerlemenin Ölçümü Yüksek Düzeyli Grubu'nun 2013-2018 yılları arasındaki çalışma alanlarını ve başkanların perspektifini aktarmaktadır. Ayrıca bu grup Eski Fransa Cumhurbaşkanı Nicholas Sarkozy'nin kurduğu -Stiglitz-Sen-Fitoussi

Komisyonu olarak bilinen- Ekonomik Performans ve Sosyal İlerlemenin Ölçümü Komisyonu'nun çalışmalarını sürdürmektedir. “*Beyond GDP*” çalışmasının “temel mesajı ölçtüğümüz şeyin yaptıklarımızı etkilediğidir. Yanlış bir şeyi ölçersek yanlış bir şeyi yaparız. Bir şeyi ölçmezsek, sorun yokmuş gibi ihmal edilir”. Buna göre GSYH esenliğin piyasa çıktısı olarak esenliğin yalnızca bir yönünü göstermektedir. Yazarlara göre “bir ülkenin sağlığını değerlendirirken ‘GSYH’nin ötesi”ne geçmek ve GSYH’yi toplumdaki esenlik dağılımını ve onun sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarındaki sürdürülebilirliği yansıtacak daha geniş göstergeler paneliyle tamamlamak gerekmektedir”. Bu çalışmaya tamamlayıcı nitelikte, aynı yılda, aynı yazarların editörlüğünü yaptığı “*For Good Measure Advancing Research On Well-Being Metrics Beyond GDP*” OECD yayını yayımlanmıştır (Stiglitz, Fitoussi ve Durand, 2017: 3, 13).

Esenlik ekonomisine OECD bünyesindeki kimi çalışmalarda olduğu gibi esenlik ile büyümeyi ilişkilendiren, sonuçsal yaklaşarak esenliğin büyümeyi iyileştireceğini ileri süren bakış açısı da mevcuttur. Buna göre “ekonomik performansı ve toplumsal ilerlemeyi ‘GSYH’nin ötesinde’ ölçümü” önemlidir. Çünkü yalnızca GSYH ölçümüne odaklanan bir ekonomide büyümenin uzun dönemli sürdürülebilirliğe etkisi yeterince görülemez. “Çokboyutlu esenlik” (*multidimensional well-being*) anlayışı ile politika kararları ve sonuçlarının iyileştirilebileceği savunulmuştur. “Ekonomik büyüme ve esenliğin birbirini desteklediği ve güçlendirdiği” düşünülmekte ve bu ikisini iyileştiren alanları (eğitim ve beceriler; sağlık hizmetleri; sosyal koruma ve yeniden dağıtım; cinsiyet eşitliği) ele almaktadır. Ayrıca “insanların esenliğine yatırım daha güçlü ve daha sürdürülebilir uzun vadeli iktisadi büyümenin temellerini oluşturduğu” ileri sürülmektedir (Llana-Nozal vd., 2019: 8).

Küçülme ve esenlik yaklaşımları büyüme sonrası çalışmaları arasında yer almaktadır. Tabloda görüldüğü üzere, esenlik ekonomisi düşüncesinin mevcut duruma eleştirileri ve çözüm önerileri konusunda küçülme yaklaşımıyla örtüştüğü birçok nokta

vardır. Küçülme yazarlarında Giorgos Kallis ve Jason Hickel gibi küçülme yazarlarının da aralarında bulunduğu, farklı perspektiflere sahip kimi büyüme sonrası araştırmacıları büyüme sonrasını “gezegensel sınırlarda esenlik bilimi” kavrayışında ortaklaşmıştır (Kallis vd. 2025). Yazında küçülme ve esenlik ekonomisi alanlarını ilişkilendirmeye çalışan yaklaşımlar arasında küçülmeyi ve esenlik yaklaşımını “büyümenin alternatifi” olarak birlikte değerlendiren; esenlik yaklaşımlarını şekillendiren “düşünce ekolü” olarak ele alan; küçülmeyi esenlik yaklaşımının bir parçası olarak gören veya ikisinin örtüştüğünü vurgulayan çalışmalar yer almaktadır¹¹³. Ayrıca Esenlik Ekonomisi İttifakı (*Wellbeing Economy Alliance*) web sitesinde esenlik ekonomisi ile ilişkili kavramlar arasında küçülme sayılmakta, diğer yandan bu ittifakla, bu ittifakın elçileri¹¹⁴ arasında sayılan Jason Hickel gibi önemli küçülme yazarlarının temas hâlinde olduğu görülmektedir (Buch-Hansen, 2025: 1-2). Farklı yaklaşımlar, kavramlar veya farklı çözüm yolları ile ele alınan iyi yaşam ve esenliğin aslında her zaman küçülmenin önemseydiği bir konu olduğunu belirtmek gerekir. Diğer yandan büyüme sonrası (*postgrowth*) yazında alanlarında önemli katkılar bulunan kimi isimler bir araya gelerek büyüme sonrası alanını “gezegensel sınırlarda esenlik bilimi” olarak tanımlayan çalışmayı (Kallis vd., 2023) yayımlamışlardır. Bu çalışma büyüme sonrası yazınının önemli isimlerin büyük ölçüde esenlik temelinde hemfikir olduğunu göstermektedir. Çalışmaya katkıda bulunan isimler arasında küçülme yaklaşımının önde gelenlerinden Giorgos Kallis ve Jason Hickel yer almaktadır.

¹¹³ Buch-Hansen (2025: 1-2) bu görüşleri Sharpe vd. 2023; Hensher, 2023 ve Kongshøj, 2023 çalışmalarına dayanarak aktarmaktadır.

¹¹⁴ Çalışmada yer alan Esenlik Ekonomisi İttifakının elçileri arasında antkolonyal küçülme yaklaşımıyla bilinen Jason Hickel ile birlikte “Simit Ekonomisi” yazarı Kate Raworth; “Büyümesiz Refah” yazarı Tim Jackson da yer almaktadır (Wellbeing Economy Alliance).

Hickel (2020a: 287-288, 2021a: 291-292) “kesintisiz büyümedense insanların mutluluğuna [*well-being*/ esenliğine]¹¹⁵ ve ekolojik istikrara odaklanan bir post-kapitalist ekonomi”ye geçişi önermektedir. Hatta daha da ötesini, “yaşayan dünya” ile ilişkilere odaklanan bir yaklaşımı ileri sürmektedir. Çünkü ona göre ekonomi tam olarak budur: “[B]irbirimizle ve canlılar dünyasının geri kalanıyla kurduğumuz maddi ilişki”. Hickel (2021a) “Çoğu Zarar Azı Karar” çalışmasının bir bölümünde “iyi yaşam”ı ve aslında esenliği ele almaktadır.

Küçülme yaklaşıma önemli katkılarda bulunan Kallis, Paulson, D’Alisa ve Demaria (2020) “[g]erçekten önemli olana yeniden odaklanmanın zamanı geldi: GSYH’ye değil, insanlarımızın ve gezegemizin sağlığı ve esenliğine. Sözün kısası küçülmeye” vurgusuyla küçülmenin merkezine aslında esenliği koymaktadır. Buna göre küçülme “büyüme arayışını durdurmak ve yaşamları ve toplumları esenliğe doğru yeniden yönlendirmek”tir (Kallis vd., 2020: xv, 1).

Hem küçülme hem de esenlik yaklaşımı “maddi üretim ve tüketimin sonlu bir gezegende sonsuza dek büyüemeyeceği ve GSYH azalırken esenliğin gelişebileceği” konusunda hemfikirdir. Ancak yine de iki yaklaşım arasında farklılıklar söz konusudur (Fioramonti vd. 2022: 4). Küçülmenin, olumlu anlamlar yüklenmiş büyüme getirdiği eleştiri (Buch-Hansen, 2025: 1), diğer yandan olumsuz anlamda “daralma”yı çağrıştırdığı, medyanın bunu kolayca “yoksunluk ve kısıtlama” söylemine çevirebileceği, dolayısıyla kamuoyu desteğinin daha düşük olacağı nedeniyle esenlik yaklaşımına kıyasla politika etkisinin daha az olduğunu savunan görüşler vardır. Ayrıca esenlik yaklaşımını küçülmeye göre daha “çokboyutlu ve basit/sade” olduğunu ve esenliğin içinde taşıdığı “iyi yaşam” nosyonunun birçok kültürde ve birçok dilde karşılığının

¹¹⁵ İngilizcesinde “*wellbeing*” kullanımı (Hickel, 2020a), Türkçe çevirisinde “refah”, “yaşam memnuniyeti”, “huzur”, “mutluluk” gibi sözcüklerle karşılık bulmuştur. Burada Türkçede “mutluluk” olarak çevrilmiştir (Hickel, 2021a). Tezde “esenlik” kavramı kullanılmaktadır.

yaşadığını ileri süren düşünceler yazında yer almaktadır¹¹⁶. Ayrıca Fioramonti (2022) küçülmenin teknolojik yeniliklere adres olarak büyüme ekonomisini işaret ettiğini, teknolojik yeniliklere dair potansiyel girişimcileri büyüme sonrası alternatiflere küstürdüğünü iddia ederek, “maddi tüketimde azalmanın insani ve ekolojik esenliğin genişlemesinde otomatik garanti olmadığını”, “üretimde köklü değişiklik” gerektiğini belirtmekte, adil geçiş sürecinde teknolojinin “kolaylaştırıcı” rolünü örneklendirmektedir (Fioramonti vd. 2022: 4). Bu noktada küçülmenin “dijital müşterekler” gibi küçülme ilkelerine ters düşmeyen teknolojik yenilikleri kavradığını, bütün teknoloji biçimlerine direkt yüz çevirmediğini belirtmek gerekir.

Diğer yandan yazında iktisadi büyümeye yönelik esenlik ekonomisi yaklaşımının müphem/ikircilikli olduğu, “net bir konum almaktan kaçındığı”ndan dolayı çelişkili olduğu eleştirisi yer almaktadır. Esenlik ekonomisi yaklaşımları arasında hem doğrudan büyümeye tamamen eleştirel yaklaşan (AB Esenlik Ekonomisi Koalisyonu gibi) hem de daha muğlak (Refah Ekonomisi İttifakı gibi) veya büyüme yanlısı (OECD gibi) sayılabilecek görüşler yer almaktadır. Aynı durum kapitalizme yaklaşım konusunda da geçerlidir. OECD’nin veya Esenlik Ekonomisi Hükümetlerinin “kapitalizminin ötesi”ne geçmek gibi bir derdi yoktur. Refah Ekonomisi İttifakı mevcut kapitalist sisteme birçok açıdan eleştiri getirmektedir. İttifakın sıklıkla “sistem” olarak belirttiğinin, genel olarak “kapitalizm” mi yoksa “kapitalizmin belirli biçimleri” mi olduğunun muallak olduğu söylenebilir. Bu bağlamda ittifakın amacı/ideası kapitalizmi dönüştürme veya kapitalizm sonrası olabilir. Yine kimi esenlik ekonomisi yazarları (Fioramonti gibi) kapitalizmi - sermaye birikimi ve büyüme ile ilişkisi ihmal ederek- özel mülkiyet sorununa indirgediği, esenlik ekonomisinin kapitalizmin bazı biçimleriyle uyumlu olabileceği kavrayışıyla kesin bir tutuma sahip olmadığı söylenebilir. Özetle esenlik ekonomisi, esenlik terimini

¹¹⁶ Fioramonti vd. (2022: 4) bu görüşleri Buhr vd. 2018; Tomaselli vd. 2021; Chiengkul, 2018; Boyce vd. 2020; Redcliffe, 2012; Williford, 2018 çalışmalarına dayanarak aktarmaktadır.

kullanan özne ile ilişkili olarak “büyüyen veya büyümeyen kapitalist [ekonomiyi] veya kapitalist olmayan bir ekonomi”yi ifade edebilir. Küçülme ise aksine büyüme ve kapitalizmin radikal eleştirisine konumlanmıştır. Küçülme ve esenlik ekonomisi arasındaki bir diğer fark yeniden siyasallaştırma hakkındadır. Küçülme sürdürülebilirlik dönüşümlerini yeniden siyasallaştırmaktadır. Bu yeniden siyasetleştirme sosyal ve çevresel düzenlemeler için kaygıları, talepleri ve araçları dile getirerek ve “sahte uzlaş”ı kabul etmeksizin yaşamın birçok alanındaki iktidar biçimlerine karşı çıkararak gerçekleştirilmektedir (Buch-Hansen, 2025: 2-4; Demaria vd., 2013: 210). Esenlik ekonomisi ise aksine çokboyutluluk, kapsayıcılık iddiasıyla postpolitik bir dil kullanarak yeniden siyasallaştırmaktan uzak durmaktadır. Diğer yandan “ironik olarak esenlik ekonomisi kavramının muğlaklığı, onun gücü ve çekiciliğidir”. Çünkü esenlik kavramı etrafında “birleştirici” niteliğe sahiptir. Ancak bu ideolojik ayrımları aşan birleştiricilik aynı zamanda büyüme eleştirel düşünceye dair nüvelerin altını oymaktadır (Buch-Hansen, 2025: 2-4) Buch-Hansen (2025)’e göre küçülmenin esenlik ekonomisi ile yakınlaşması konusunda esenlik ekonomisinin taşıdığı muğlaklığın küçülme için de teşkil edebileceği; küçülmenin kapitalizm karşıtı söylem niteliğini tehlikeye atabileceği; esenlik ekonomisinin (Esenlik Ekonomisi İttifakı web sitesinde olduğu gibi) küçülmeyi yalnızca “büyümeden çıkma amacı” tanımına sıkıştırmasıyla küçülmenin radikal temelini bulanıklaştırması gibi risklerini ele almaktadır. Ancak yine de küçülme esenlik ekonomisi için ilham kaynağıdır. Aynı zamanda esenlik gibi bir kavramın büyümeyle birlikte değil, büyüme eleştiri temelinde sahiplenilmesi önemlidir. Küçülme terimine politika yapıcı kurumların veya kişilerin mesafeli durması, kimilerince küçülme düşüncesini farklı terim ve kavramlarla tartışılmasını gerektirmektedir. Ancak Buch-Hansen (2025)’e göre yine de refah ekonomisi kavramının müphem/ikircikli niteliğini göz önüne alınarak, küçülme ve esenlik ekonomisinin birbirinden ayrıştırılması gerekmektedir (Buch-Hansen 2025: 4).

2.6. Yazında “Küçülmeye Geçiş” ve Politika Önerileri

Küçülme yazını farklı perspektiflerden ve farklı yaklaşımlardan beslenen çok disiplinli zengin bir temele sahiptir. Georgescu-Roegen’in biyoiktisadi yaklaşımı sonlu bir gezegende sonsuz bir büyümenin mümkün olmadığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla her şeyden önce küçülme büyüme eleştirisidir. Bu büyüme eleştirisi yalnızca biyoiktisadi temelde değildir. Küçülme Latouche, Illich ve Gorz gibi yazarların öncülüğünde kalkınmacılık, endüstriyel toplum, çalışma toplumu eleştirisini de içermektedir. Aynı zamanda küçülmenin bazı kolları feminist ve Marksist yaklaşımlar gibi farklı bakış açıları ile yoğrulmuş ve durağan durum iktisadi ile kesişmiştir. Küçülmeye ilişkin farklı yaklaşımlar kendi düşüncesinden süzülen önerilerini ortaya koymuştur.

Küçülme “kapitalizmin ötesine geçme” tahayyülünü içinde barındırmaktadır. Dolayısıyla küçülmeye geçiş farklı bir değer ve mantığa temellenen “gayri kapitalist” kurumları kapsamaktadır. Bunlar çeşitli alternatifler, projeler ve politikalardan oluşmaktadır (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 34).

2005-2020 yılları arasındaki küçülme yazınının envanterini çıkaran ve yazında yer alan politika önerilerini değerlendiren çalışmalarında, Fitzpatrick, Parrique ve Cosme (2022: 5) yazında en çok yer alan politika amaçlarını -neye ulaşacakları- (ilk onu en çok atıf alandan başlayıp sıralayarak) belirtmiştir:

- 1) Ücretli emek süresinin azaltılması; 2) Geliri, serveti, emeği, toprağı, bilgiyi, bakım hizmetlerini, altyapıyı, kaynakları ve zamanı ülkeler içinde ve arasında yeniden dağıtmak; 3) Temel insan ihtiyaçlarını meta olmaktan çıkarmak ve evrensel şekilde karşılanmasını garanti altına almak; 4) Karar alma süreçlerini adem-i merkezileştirmek; 5) Paylaşımli konutları teşvik etmek; 6) Yerel para birimleri ve kredi ağları gibi spekülatif olmayan değişim sistemlerini desteklemek; 7) Küçük, büyük ölçüde kendi kendine yetebilen toplulukları önceliklendirmek; 8) Yeterlilik ve kendini sınırlama kültürü oluşturmak; 9) Faaliyetleri yeniden yerelleştirmek; 10) Müşterekleri savunmak ve geri kazanmak (Fitzpatrick, Parrique ve Cosme, 2022: 5).

Politika araçları ise -nasıl ulaşacakları- (sıklığına göre en çok atıf alandan başlayıp sıralayarak) “evrensel temel gelir; çalışma süresinde azalma; geçim ücreti ile iş garantileri; azami gelir sınırı; azalan kaynak kullanımı ve emisyon kotaları; kâr amacı gütmeyen kooperatifler; müzakere forumları düzenleme; müştereklerin geri kazanılması; ekoköylerin kurulması ve konut kooperatifleri”dir (Fitzpatrick, Parrique ve Cosme, 2022: 6, 10).

Küçülmeye geçiş “süreğen bir düşüş eğrisi değil, daha basit, ortaklaşa ve daha az ile yaşayan şenlikli topluluklara doğru geçiş”tir. Bu geçişe yönelik önerilen süreçlerden biri tabandan gelişen iktisadi uygulamalardır. Küçülme yazınında tabandan gelişen uygulamalar aslında dar anlamda küçülme örneklerini teşkil etmektedir. Aynı zamanda bu uygulamalar mübadeleden ziyade kullanım amacına yönelmesi; ücretli emekten ziyade gönüllü emeği içermesi; kâr yerine karşılıklılığa (armağan) temellenmesi; birikim ve genişleme dinamiği içermemesi; müşterekleşme pratikleri olması gibi özelliklere sahiptir (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 34). Tabandan örgütlenme biçimine birçok örnek verilebilir: Ekolojik müşterek yaşam alanlarını kuran ekotopluluklar; çevrimiçi kaynakların ücretsiz paylaşıldığı dijital topluluklar; kendine yeten tarım uğraşı için toprağa dönüşçüler; kooperatifler; kent bahçeciliği; erdemli şehirler, yavaş şehirler, yerel değişimler, alternatif para birimleri, postkarbon şehirler... (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 34; Latouche, 2018: 161). Dönüşüme ilişkin bu öğeler yaşam içinde ücretli emek ve özel mülkiyetin ağırlığını azaltarak kapitalizm dışında bir müştereklik kurmaktadır (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 35).

Tabandan gelişen uygulamaların özelliklerinin ortaya konulması bakımından bazıları ayrıca ele alınabilir. Bu uygulamaların en önemlileri arasında kooperatifler vardır. Küçülme bağlamında yeni bir kamusalılık içinde var olan toplumda bu pratikler kamu hizmetlerinin iyileşmesini (azalmasını değil) sağlayacaktır. Örneğin kooperatifler yerel ilkyardım eğitimi ve koruyucu sağlık hizmeti sunarak özel sağlık uygulamalarına

başvurulmadan kamu hizmetlerinin daha demokratik, yerinde ve ucuz sağlanmasına yol açabilir (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 35). Ekolojik ilkelere göre yaşamın ve çalışmanın tasarlandığı küçük ölçekli ekotopluluklar ise iş paylaşımı, özerklik ve demokrasi, şenliklilik, sadelik gibi çeşitli küçülme nüvelerini taşımaktadırlar (Cattaneo, 2020: 234-235, 237). Yine ekotopluluklarla ilişkili olarak (Cattaneo, 2020: 235) toprağa dönüşçüler de yaşamlarında tarımla hiç uğraşmamış olanların kırsala göç ederek kapitalist tarım ve gıda uygulamalarını reddederek, kendine yeterli, ekolojik bir yaşam kurma çabasını içermektedir (Calvário ve Otero, 2020: 205). Toprağa dönüşçüler dijital müşterek olarak internetin toplumsal faydasını ilk kavrayanlar arasındadır ve sanal topluluklar oluşturmuşlardır. Dolayısıyla dijital müşterekler tabandan gelişen uygulamalara bir diğer örnektir. Kolektif kültürel içerik üretimi ve evrensel düzeyde bilgiye erişim (Vikipedi gibi); dosya paylaşımı ve dolaşımı (Pirate Bay gibi); akademik bilim alanında açık erişim hareketleri (*Public Library of Science* gibi); yazılımların patentlenmesi ile ilgili karşı toplumsal hareketler bu dijital müştereklere örneklerdir. Ana akım metalaşma ve tüketim kültürünün sorgulanması, temel gelir ve çevrimiçi para birimine olumlu yaklaşım, reklama eleştirel bakış gibi küçülme ile ortaklaşan yönleri vardır. Ancak dijital müşterekler dijital araçlarda nadir metallerin kullanılması bakımından doğal kaynakları tüketen süreçlere bağımlıdır ve ekolojik duyarlılıklarının görece zayıf olduğu söylenebilir (Fustel Morell, 2020: 226-228).

Küçülmeye geçiş sürecinde istihdam garantisi, temel gelir ve azami gelir, iş paylaşımı gibi uygulamalar kritik büyüme sonrası kurumlarını teşkil etmektedir. Devletin istihdam garantisi sunması, maaş ve kârlardan alınan artan oranlı vergi ile finanse edilen temel gelir uygulaması, gelir kaybı olmaksızın ücretli çalışma saatlerinin azaltılmasıyla iş paylaşımı gibi politikalar hem işsizliği düşürecek hem de adil bir yeniden dağıtımı sağlayacaktır. Bu uygulamalarla insanların “özerk” alanı genişletilerek bakım veya diğer tabandan örgütlenen faaliyetler (kent bahçeciliği, kooperatifçilik gibi...) faaliyetlerine

yönelmeleri kolaylaşacaktır (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 36). Bu bağlamda bu söz konusu faaliyetlere veya sanata alan açması açısından özellikle istihdam garantisi küçülme politikalarını tamamlayıcı bir araçtır. İstihdam garantisi tam istihdama dair güvence sağlamaktadır (Unti, 2020: 246). Bu düşünce 1930’larda doğmuş, merkez bankalarının son çare kredi mercii olarak düşünümüne benzer şekilde istihdam alanında da hazinenin son çare mercii olarak önerilmiştir (Wray, 2012’den aktaran Unti, 2020: 243). Bu yaklaşıma göre hükümet hem “maaş ve yan imkânlar paketi”ni hem de “asgari ücret”i tayin etmektedir. Aynı zamanda hükümet belirli bir miktarda işgücü sağlayacağını taahhüt etmektedir. Bu miktar ekonomideki “iş döngüsü” ile uyumlu olacak ve tam istihdamı sağlayacak biçimde değişebilir, bütçe açığı da “otomatik” biçimde bununla işlemektedir. İş garantisi aracı küçülme perspektifinden hem ekolojik hem de sosyoekonomik sorunları giderme işlevine yöneliktir. Kısa vadede bu politika “istihdamı toplam talepten ayırıştırma”ya, uzun vadede ise toplumsal üretim biçiminin kârdan ziyade toplumsal ve ekolojik ihtiyaçlara yönelik şekillenmesini ve tasarlanmasını sağlayabilir. Diğer yandan bu istihdam ile özel sektörün kaçındığı alanlarda kamusal mal ve hizmet üretimi gerçekleştirilebilir. Ayrıca küçülmenin en önemli politika hedeflerinden biri olan çalışma gününün (veya saatlerinin) azaltılmasını gerçekleştirerek bu konuda özel sektörün de teşvik edilmesi sağlanabilir. İstihdam garantisi önerilerinin büyük bir kısmı buna yönelik girişimlerin yerel yönetimler, kâr amacı olmayan kuruluşlar ile diğer yerel örgütlenme biçimleri tarafından yönetilmesini ileri sürmektedir (Unti, 2020: 243-244, 246).

Küçülme yazınında diğer öneriler temel gelir (taban gelir) ve azami gelir (tavan gelir)’dir. Temel gelir “kişinin çalışma performansından bağımsız” ve “evrensel” olacak şekilde “ideal ve en radikal halinde, bir ülkede sürekli ikamet eden herkesin, devletten periyodik (örneğin iki haftada bir) ödeme alması ve bu ödemelerin bir kişinin minimal ama onurlu bir standartta yaşamasına yeterli ekonomik güvenceyi sağlaması”dır. Bu

onurlu yaşamı sağlayacak gelir ile işsizlik maaşı gibi devletin diğer sosyal yardımlarına gerek bile kalmayabileceği savunulmaktadır. Bu bağlamda temel gelir “yoksulluğa doğrudan müdahale” anlamına gelmektedir. Temel gelir uygulaması geçiş sürecinde düşükten başlayarak artırılan düzeylerde uygulanabilir veya başlangıçta negatif gelir vergisi sistemi ile (belirli bir gelirin üstündekilerin vergi ödemesi, belirli bir gelirin altındakilere ise ödeme yapılması) finanse edilebilir. Temel gelire yönelik diğer bir eleştiri olana bedavacılık sorununa ise kişilerin ait hissettiği toplumda bir işe dahil olmayı anlamlı görebileceği veya temel gelir için formel ekonomi alanında olmasa bile bir koşul belirlenebileceği tezleri savunulmuştur. Diğer yandan bir topluma katkı sağlamayan küçük bir azınlığa toleransın yoksulluktan daha fazla olması muhtemeldir. Toplumsal eşitsizliğin azaltılmasına yönelik, en azından temel gelirle geçinenler ile üst gelir grubundaki zenginler arasındaki uçurumu azaltmak için azami gelir ile bu politika desteklenebilir. Azami gelir ise “herhangi bir kişinin gelirin üst sınır konması”dır. Bunun için -bir gelir düzeyinden sonra gelirin yüzde yüzüne ulaşan- artan oranlı vergilendirme önerilmektedir. Ayrıca buradan elde edilecek gelir temel gelirin finansmanında değerlendirilebilir. Diğer yandan yüksek gelirin mutluluğa etkisinin zayıf olduğunun, geçimlikten sonraki yüksek gelirin israfa yönelik tüketime harcandığını gösteren çalışmalar göz önüne alınabilir (Alexander, 2020b: 209-212).

Küçülme yaklaşımının önerilerinden biri de çalışma saatlerinin azaltılarak bilhassa Kuzey ülkelerinde iş paylaşımı yapılmasıdır. Çalışma saatlerinin azaltılmasına ilişkin tartışmalar genellikle işgücü ve işgücü verimliliği ekseninde yer almaktadır. Çünkü bunlar aynı zaman iş paylaşımı miktarının da belirleyicileridir. Schor (2020)’a göre işgücünde bir düşüş yaşanması -özellikle iklim değişikliğinden etkilenerек Güney’den gelen mülteciler dolayısıyla- pek mümkün görünmemektedir. Dijital teknolojinin gelişiminin bilhassa hizmet sektöründe işgücü ihtiyacını azaltabileceği, ekoverimli üretimin gelişmesinin de üretkenliği artıracığından dolayı işgücü verimliliği de

düşmeyecektir. Ancak metabolizma yaklaşımında olduğu gibi ucuz enerjinin sonlanmasıyla ihtiyaç duyulan işgücü miktarının artacağını savunan tezler de mevcuttur. Kimi küçülmecilere göre gelir kaybı yaşanmaksızın, sabit ücret koşullarında çalışma saatlerinin azalmasının finansmanı verimlilik artışı olacaktır. Kimi küçülmeciler ise gönüllü bir şekilde gelir ve zaman takasını ileri sürmektedir. Bu politika kapsamında “çalışma süresinin dört güne indirilmesi, kalıcı yarı zamanlı işler (kariyer olanağı ve sosyal haklara erişim sağlayacak biçimde ve iş paylaşımı” gibi öneriler söz konusudur. Bunlar işveren direncini aşmayı ve emeklilik sistemlerinde önemli dönüşümler gerçekleştirmeyi önemli kılmaktadır. Diğer yandan iş paylaşımı birçok açıdan kritik faydalar sağlamaktadır. Kısa çalışma saatlerinin karbon emisyonu ve ekolojik ayak izini azalttığını gösteren çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca ev-iş arasındaki yolculukta boşa geçen zaman oldukça azalmaktadır. Boş zaman artışı insanları daha “sürdürülebilir yaşam tarzı”na yönlendirmektedir. Aynı zamanda aileye ile toplumsal ilişkilere daha fazla zaman ayırma ve “demokratik yönetime katılma” açısından iş paylaşımı önemlidir (Schor, 2020: 272-275).

Küçülmeye geçiş aşamasında önerilerden biri de “kamusal para”dır. Kamusal para özel bankaların borç tahvili yoluyla para yaratım gücünün elinden alınarak kamu finansmanının iyileştirilmesidir (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 37). Böylece “parayı kâr ve büyüme odaklı kontrol mekanizmalarından kurtarmak ve ait olduğu yere yani kamuya – bu sefer demokratik denetim altında ve ekolojik sürdürülebilirlik ve toplumsal adalet çerçevesinde- geri vermek” sağlanabilir. Buna göre paranın kaynağı olarak mali otoritenin yanında bankalar yer almaktadır. Dolayısıyla “para arzı borç olarak özelleştirilmiş”tir. Kamusal para “halk için parasal genişleme” şeklinde harcama yoluyla gerçekleştirilirken, banka parası her daim faiziyle birlikte ödenmek üzere borç ve krediyi teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu para arzının yeni borçlarla genişlediği “devasa bir büyüme dinamiği”dir. Bankalarla olan bu kredi/borç ilişkisi gerçekleşmediği kriz

durumlarında para politikası genellikle merkez bankasının finans sektörüne veya hükümete aktararak para üretilmektedir. Banka kurtarmalarına kullanılan -kendisine ait olan- kamusal para için halk borçlanmış gibi kemer sıkma politikaları ve bütçe açığı gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla bu büyüme dinamiğini ve borçlanma biçimini kesmek için bankaları yalnızca tasarrufları borç vermekle sınırlamak, yani “bankacılık sisteminin para yaratma hakkını ortadan kaldırmak veya büyük ölçüde kısıtlamak” önerilmektedir (Mellor, 2020: 247-248). Devlet düşük karbonlu enerji, kooperatifler, sağlık, bakım gibi kamu hizmetleri ile istihdam garantisi, temel gelir gibi uygulamaların finansmanı için kamusal para basabilir. Kamu yararı gözetilmesi şartıyla bankalara borç verilebilir (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 37; Mellor, 2020: 249).

Finansal kapitalizm ile borç üretimi ve çeşitliliği çoğalmıştır. Aynı zamanda borçlu ülkelere baskıları artırarak “emperyalizmi yeniden üretilmesi”ne yol açmıştır. Borçlanma büyümeyi sağlamış ve meşru kılmıştır. Büyüme ve borçlanma arasındaki ilişkide çoğunlukla büyüme borçların ödenmesi için mecburi istikamet olarak işaret edilmiştir. Oysa tam tersidir. Borçlanma refah illüzyonları oluşturarak büyümeyi sürdürülebilir göstermek için biçilmiş kaftandır. Küçülme yaklaşımı “borçların adil dağıtılması ve meşru olmayan borçların silinmesi”nin altını çizmektedir. Ancak bu şekilde kemer sıkma politikalarına çıpılanmayan “sürdürülebilir küçülme” gerçekleşebilir. Bu bağlamda “borç denetimi” kritiktir (Cutillas, Llistar ve Tarafa, 2020: 223). Küçülme yaklaşımına göre yurttaşlar borçların yasallığının denetlenmesi ve meşruluğunun sorgulanması ile yaşam standardının tehdidi durumunda borcun silinmesine yönelik “borç denetimi” uygulamaları yapabilir (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 37-38). Bu kapsamda 1990’lardan beri yoksul ülkelerin borçlarının silinmesine ilişkin küresel koalisyonlar (Jubilee 2000 gibi), diğer ülkelerin borçlarını silen ülkeler (Norveç gibi), kendisi bir komisyon kurarak borçlarının meşru olmadığı açıklayan ülkeler (Ekvator gibi) veya bazı ülkelerde kurulan vatandaş borç denetim platformları (İspanya gibi), toplumsal

hareketlerle sivil borç denetimleri ile hükümetin borç denetimi için baskılanması (Yunanistan, Mısır...) gibi çeşitli girişimler tarihte yerini almıştır. Bu denetimler devlet ve/veya sivil toplum bileşenlerinden oluşmaktadır. Amaç “borçların nasıl yaratılacağı, hangi bireylerin borç yaratılmasından sorumlu olacağı ve bu borçların ortaya çıkardığı etkiler üzerinde söz hakkı” elde etmektir. Bu bağlamda borçlarla ilgili tüm bilgilere erişim ve sivil toplumun teşviki önemlidir (Cutillas, Llistar ve Tarafa, 2020: 224-225).

Küçülme yazınında geçişin nasıl gerçekleşeceğine ve dönüşümün öznesine ilişkin farklı yaklaşımlar mevcuttur. Ele alınan kapitalizm dışı pratiklerle, siyaset aracılığıyla veya tabandan halk hareketleri ile geçişin gerçekleşeceğine ilişkin farklı düşünceler (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 38-39) Latouche’un (2023) “mümkün alternatiflerin bir matrisi” olarak tanımladığı küçülme yaklaşımını zenginleştirmektedir.

2.7. Küçülme Yaklaşımına Çeşitli Değerlendirmeler ve Eleştiriler

Küresel koronavirüs salgınıyla sınırlar kapatılmış, sokağa çıkma yasakları başlatılmış, sosyal ve iktisadi faaliyetler “ani, plansız ve kaotik” olarak azalmıştır (Barlow vd., 2020: 24). Küçülme kavramını “ekonomik daralma” olarak yanlış algılayan kimi yazarlar bu durumu küçülmenin bir göstergesi ve “küçülmenin sefaleti” olarak tanımlamıştır (Akbulut, 2021: 2). Fakat küçülme yaklaşımında küçülme büyümeye referansla “büyümenin değil”i olarak açıklanmaz (Latouche, 2018: 39). Küçülme farklı bir bakış açısıyla daha küçük ve yeni işlevleri olan farklı bir toplumu işaret eder. Bu toplumda iktisadi ve sosyal faaliyetlere, enerjinin kullanım şekline, toplumsal cinsiyete, çalışmaya ayrılan zamana ve çevreye yaklaşım tamamen farklıdır (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020: 21-22). Esasında küresel salgının büyümeye temellenen kapitalist sistemin “sefaleti”nin boyutlarını bir kez daha gözler önüne serdiği söylenebilir (Akbulut, 2021: 2). Bu süreçte derinleşen eşitsizlikler, yoksullaşma, travmalar ve ölümler küçülmenin ortadan kaldırmaya çalıştığı şeylerdir (Paulson vd., 2020: 1).

Küçülme yaklaşımı ile ekolojik iktisattaki heterodoks yaklaşımlar arasında tartışmalar söz konusudur. Kimi ekososyalistler Serge Latouche'un kültürel devrimle ilgili düşüncesini, sürdürülebilir kalkınma kavramını çelişkili bulan ve büyüme saplantısını eleştiren yaklaşımını “meşru” bulmuştur (Löwy, 2021). Fakat küçülme yaklaşımının bazı yönlerinin kabul edilemez olduğu şöyle vurgulanmıştır:

Batı hümanizmini, Aydınlanmayı ve temsili demokrasiyi toptan reddetmelerinin yanı sıra, kültürel görelilik anlayışı (“evrensel değerler yoktur”) ve Taş Devri'ni ölçsüzce methetmeleri eleştiriye gayet açık noktalar. Ama beteri de var. Küresel Güney ülkelerine yönelik ekososyalist kalkınma önerilerini (daha fazla temiz su, daha fazla okul, daha fazla hastane) “etnomerkezci”, “Batılılaştırıcı” ve “yerel yaşam biçimlerine zarar verici” diye eleştirmeleri ise olacak şey değil (Löwy, 2021).

Latouche Aydınlanma düşüncesiyle ilgili olarak amaçlarının “insanlığın özgürleştirilmesi ve *otonom bir toplumun* gerçekleşmesi” olduğunu belirtmektedir. Eğer bu yol Aydınlanma düşüncesinin özgürleşme tahayyülünü somutlaştıracaksa bu doğadan kendimizi yalıtarak ve tarihten koparak olmamalıdır. Doğanın bir parçası olarak ve tarihselliği içinde taşıyarak ancak bu amaç gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla küçülme yaklaşımı Aydınlanma düşüncesinin bir belirsiz tarafının olduğunu, bunun görünmez el yaklaşımı, tekno-bilim paradigması, dönüştüğümüz heteronom bir toplum hâli ile ilişkili olduğunu ileri sürmektedir. Latouche otonom topluma ulaşmak için küçülme içinde farklı yollar önerildiğini ifade eder: Sırasıyla Ivan Illich ve Cornelius Castoriadis'in önerdiği “şenliklik” ve “radikal demokrasi” gibi (Latouche, 2018: 70, 71, 74). Latouche küçülmeyi muma geri dönüş isteği olarak işaret eden eleştirileri ise şöyle yanıtlamaktadır:

İstemekle geriye gidemeyeceğimiz kesindir; sekansları tersine çevirmek, dizileri diğer yönde kat etmek gerekir. Doğal olarak üzüntü duyulması ve onarılması gereken “kayıplar” var. Pişmanlıklarımızın “kütlesi” ilerlemenin aşırılıkları ile orantılı. Bununla birlikte elbette ki, Biz Batılılar için Batılı ilerlemeci rüyayı paylaşmaktan dolayı utanç duymaya gerek yok. Fakat kalkınmanın kötülüklerinin bilincine vardıktan sonra, söz konusu olan, gayri safi yurt içi hasılayı sınırsızca büyütme değil, daha iyi bir yaşam kalitesinin arzulanmasıdır.

Neden şehirlerin ve peyzajlarımızın güzelliğinin *ilerlemesini*, bize içme suyu sağlayan yeraltı tabakasının saflığını, ırmakların berraklığının ve okyanusların sağlığının *ilerlemesini* istemeyelim? Neden soluduğumuz havanın daha iyi olması ve yediğimiz gıdaların daha lezzetli olmasını talep etmeyelim ki? Gürültü işgaline karşı savaşmak için, yeşil alanların artırılmasını, faunanın ve vahşi floranın korunması, kültürel mirasın korunması içim çok sayıda iyileştirmeye gitmemiz gerekiyor; demokrasi alanında kaydedilmesi gereken ilerlemelerden ise bahsetmiyoruz bile (Latouche, 2018: 69-70).

Latouche (2018: 143)'a göre yoksulluğun çözümü altında¹¹⁷ Güney ülkelerine kalkınmayı empoze etmek Kuzey'in fabrikalarının, endüstriyel tarımının, GDO'lu ürünlerin üretiminin Güney'e kopyalanması anlamına gelmektedir. Bununla Kuzey'in büyümesinin Güney'in çıkarına olacağı varsayılmaktadır. Aslında yoksulluğun yönetilmesi ile sermayenin meşruiyet kazanması amaçlanmaktadır. Kalkınma söylemi ise bir anlamda "yoksulluğun idaresi"ni küresel alana taşımıştır. Kalkınma ile yoksul Güney ülkeler modernleşerek zenginleşmeyle sonuçlanan bir dönüşüm yaşamamıştır (Sanyal, 2017: 110, 123). Aksine Latouche (2018: 143)'a göre kalkınma söylemi ile Latin Amerika ve Afrika ülkelerinin doğal kaynaklarının sömürülmesi ve yoksullaşması sürdürülmüştür.

Löwy (2021) ise alternatif olarak "kalkınmanın niteliksel dönüşümü"nü önermektedir: Kaynak israfına son vererek silah sanayisi gibi yararı olmayan hatta zararlı ürünlerin üretimini ortadan kaldırmak. Bu doğrultuda küçülme yaklaşımıyla kalkınma söyleminin ve işlevinin rolü daha net görülebileceği söylenebilir. D'alisa (2021) niteliksel dönüşüm çağrısına Löwy'nin kendisinin uymadığını, küçülme (*degrowth*) kelimesini azalma (*decrease*) ile eş anlamlı olarak kullandığını, hastane, bisiklet gibi "iyi" olarak değerlendirilebilecek şeylerin sınırsız artışıyla hâlâ büyüme mantığından çıkılamadığını

¹¹⁷ Latouche (2018: 59) kalkınma uzmanlarının Güney ülkelerindeki yoksulluk sorununa getirdikleri çözüm önerilerinden bir örneği şöyle ifade etmektedir: "1960'lı yıllarda kalkınma uzmanları, Güney'in yoksullarının midesine, onların kırlardaki otları ve ağaçların yapraklarını sindirmelerini sağlayacak geviş getirme özelliğine sahip bakteriler yerleştirmeyi ve böylelikle de dünyadaki açlık sorununu çözmeyi ciddi ciddi öneriyorlardı."

belirtmiştir. Çünkü sağlıklı bir toplum ve sağlam bir ekolojide daha fazla hastaneye ihtiyaç kalmayacaktır.

Kallis (2017b: 1)'e göre sosyalist ve kapitalist olup olmadığı fark etmeksizin ekonomik büyüme sürdürülemezdir. Yani ekolojik açıdan ekonomik büyüme sürdürülemez ise büyümeye odaklanan sosyalizm de sürdürülemez olacaktır. Kallis (2017b: 3) eşitlikçi, sömürünün olmadığı ve ekoloji ile uyumlu herhangi bir alternatif hakkında bilinmezci olduğunu belirterek, sosyalizm gerçekleşecekse küçülme ile uyumlu olması gerektiğini ileri sürmektedir; kapitalizmin asla böyle bir dünya ile uyumlu olamayacağını not ederek. Latouche (2018: 99) kapitalizmden çıkmak gerektiğini fakat bunun yeterli olmayacağını ekolojiye zarar veren prodüktivist ve tüketimci anlayıştan kurtulmak gerektiğini belirtmektedir ve Aries'ten ödünç alarak eklemektedir: “Sosyalist petrol kapitalist petrolden daha *ekolojist* değildir; sosyalist nükleer daha öz-yönetilebilir olmayacaktır”.

Löwy küçülme eleştirisi ile başladığı yazısında ekolojik tartışmalarda vurgunun nereye yapılacağından çıkışla sözü Stephane Lavignotte'nin “Küçülme Arzu Edilmeli mi?” (*La décroissance est-elle souhaitable?*) kitabında önerdiği küçülme ve ekososyalizm ittifakına getirmektedir. Sınıf, eşitsizlik, sınırsız büyüme, gönüllü sadelik, gibi kavramlardan hangisine vurgu yapılırsa yapılsın Löwy'e göre “[a]ntikapitalist ekolojinin tüm biçimlerinin bir araya gelmesi, mevcut medeniyetin intihara meyleden gidişatını çok geç olmadan durdurmak için atılması gereken önemli bir adım olur”. D'alisa da “ortak mücadele”den bahsederek aynı fikirde olduklarını belirtmektedir: “Ataerkil, ırksal ve sömürge mirasından kurtularak ekolojik olarak güçlü ve toplumsal olarak adil bir dünyaya doğru ilerlemek için hem ekososyalistlerin hem de küçülmecilerin söylemlerini, uygulamalarını ve politikalarını rafine ederek geliştirmeleri şüphesiz çok önemlidir” (D'alisa, 2021).

2023 yılında sosyalist Monthly Review Dergisi “Planlı Küçülme” (*Planned Degrowth*) başlıklı sayısını yayımlamıştır. Löwy (2024) burada yayımlanan yazısında son yıllarda küçülme ile ekososyalizm arasında yakınlık baş gösterdiğini, birbirinin argümanlarını sahiplendiğini ve ortak bir zeminde buluştuklarını belirtmektedir. Küçülme yaklaşımıyla yenilenebilir enerjinin çoğunun sınırsız olmayan hammaddelere ve güneş ve rüzgar gibi iklim koşullarına dayandığı, dolayısıyla doğrudan fosil yakıtların yerine geçemediği, mal üretiminin de sınırlı ya da çıkarılırken ekolojik tahribat yaratan kaynaklara bağlı olduğunun kabul edilmesi “ekososyalist küçülme”ye kapı aralamaktadır. Ekososyalist küçülme bu anlamda yalnızca “olumsuz” (üretim ve tüketim azalması) değil, aynı zamanda (demokratik planlama, kullanım değeri, ücretsiz temel ihtiyaçlar, serbest zaman) “olumlu” programları da içermektedir. Buna göre ekososyalist küçülme “sömürünün, sınıf egemenliğinin, ataerkilliğin ve her türlü toplumsal dışlamanın olmadığı bir toplum”dur. Ekososyalist bir toplumun öznesi ise günümüzde “toplumsal-ekolojik çatışmalarda ön saflarda olan gençler, kadınlar, köylüler ve yerli halklar”dır. Çevreci sendikaların rolü de artmaktadır. Ekososyalist küçülme, “koşulların olgunlaşmasının beklentisi”ni içermemektedir, hem geleceği hem de bugünü kapsamaktadır (Löwy, 2024).

Ekososyalist John Bellamy Foster (2023c) ise “Küresel Senaryo Grubu” (*Global Scenario Group*)’un “Büyük Geçiş” (*Great Transition*)’i başlattığını ve bunun geçişin iki unsurdan oluştuğunu belirtmektedir. Birinin Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası ve sivil toplum kuruluşlarının birlikte giriştiği “Yeni Sürdürülebilirlik Programı” (*New Sustainability Program*)’dır. Bu girişim devrimci nitelikler arz etmemektedir ve “elit ütöpik proje” olarak değerlendirilebilir. Bir diğeri ise Mill’in ele aldığı, Daly’nin geliştirdiği durağan durum yaklaşımıdır. Yeni Sürdürülebilirlik Programı’nı akılcı hâle getiren bu yaklaşımdır. Fakat Foster’a göre bu yaklaşım “aynı zamanda kapitalizmin temel politik-ekonomik yapılarında bir değişiklik olmadan iktisadi büyüme ve sermaye

birikiminden uzaklaşmayı varsaymaktadır”. Foster “bugünün terimleriyle” bu yaklaşımı “küçülme kapitalizmi stratejisi” olarak addetmektedir. Ve bunu bir “imkânsızlık teoremi” olarak görmekte, “kapitalizmi ve onun sınıfsal ile kurumsal yapısını sermaye birikimi dürtüsünden ayırmanın imkânsızlığı” olarak değerlendirmektedir. Ayrıca Foster’a göre “Dünya Bankası’nın durağan durum veya küçülme ekonomisini destekleyebileceği ya da bunun herhangi bir biçimde kapitalizm içinde kurumsallaşabileceği gerçekçi olmayan bir görüş (*antirealist view*)’tür. Bu bir “çelişki”dir. Bunu Dünya Bankası’nda görev yapan Daly de fark etmiştir. Ancak durağan durum yaklaşımını küçülme ile eşleştiren Daly sermaye birikiminden kopuşu gerçekleştiren “ekososyalist küçülme”yi ayırtmaktadır. Ekososyalist küçülme izini 19. yüzyıla, William Morris’inki gibi Marsist ve antiemperyalist düşünceye temellendirilebilir. Foster’a göre günümüzde ise Morris’in düşüncesine “en yakın” olan “küçülme komünisti” olarak bilinen Kohei Saito’dur (Foster, 2023c).

Foster “planlı küçülme”yi şöyle açıklamaktadır:

Küçülme komünizmi veya planlı küçülme diğer yerlerdeki nüfusun yaşam kalitesini geliştirirken, aşırı birikimi, israfı, iktisadi irasyonelliği, sınıf farklılıklarını, üretimin kısır döngüsünü [*treadmill of production*] ortadan kaldırma hakkındadır. Bu zengin ülkelerde net sermaye oluşumunun sona erdirmeyi talep ederek, bilhassa kapitalist sınıfı, zenginleri ve emperyalist devletleri hedef almaktadır. Azgelişmiş ülkeler ve küresel ekonominin yoksul kesimleri insan ihtiyaçları ile uyumlu olacak biçimde hâlâ daha fazla iktisadi büyüme gereksinimi duyacaktır. Kişi başına düşen ekolojik ayak izi yüksek olan ülkelerde aşağı yönlü bir ayarlama yapılmasıyla birlikte, gezegensel düzeyde enerji ve kaynak kullanımının herkes için sürdürülebilir düzeyde küresel olarak yakınsaması gerekecektir. Ancak Küresel Senaryo Grubu’nun da fark ettiği gibi ekokomünalizm paradigması toplumun genelinden devrimci bir yeniden yapılanma -dolayısıyla bunu açıkça tartışmamışlardır- gerektirmektedir (Foster, 2023c).

Batuhan Sarıcan ile röportajında ‘sürdürülebilirlik’ kavramı ve ‘yeşil aklama’ (*greenwashing*) hakkındaki soruyu ise Foster kapitalist iktidarın toplumsal sorunlarla ilgili demokrasi, eşitlik, özgürlük gibi en temel kavramları her zaman “sahiplendiği”ni ve

“çarpıtma”ya maruz bıraktığını belirterek cevaplamıştır. Sürdürülebilir kavramını kapitalizm tarafından “yozlaştırılması”na müsaade etmeyecek kadar önemli bir kavramdır. Foster’a göre “salt hâkim ideolojik sistem tarafından eğilip büküldüğü, çarpıtıldığı, sulandırıldığı ve etkin bir şekilde olumsuzlandığından dolayı insanın özgürleşmesi[kurtuluşu] ve gelişimi için önemli olan bu terimlerin gerçek, özsel ve eleştirel anlamlarından ayrılamayız”. Ona göre Antonio Gramsci’nin “praksis felsefesi” (*the philosophy of praxis*) olarak belirttiği şeyin bir yönü olarak “kültürel hegemonya” ile mücadele kritiktir (Foster, 2023c).

Küçülmeye farklı görüşlerden de eleştiriler yapılmaktadır. Güncel olarak Savin ve van den Bergh (2024) yaptığı çalışmada küçülmeyi topa tutmuş ve küçülme yazınından çalışmanın bilhassa metodolojisine yönelik şiddetli bir akademik karşılık bulmuştur. Savin ve van den Bergh (2024) küçülme yazını (561 çalışma) üzerine yaptıkları çalışmada, küçülmenin temel içeriğini, verilerini ve yöntemlerini incelemiştir. Çalışmada hesaplamalı dilbilim (*computational linguistics*) yönteminin kullanıldığı belirtilmiştir. Bu çalışmaya göre küçülme yazınının içeriği on bir temel konuyu (çevre adaleti, sürdürülebilir esenlik, yerel/şehir pratikleri, demokrasi ve sivil toplum, döngüsel ekonomi, yeşil geçiş, kavramsal çerçeve, sınırlar ve kıtlık, sürdürülebilir turizm, tarihsel çıkarımlar (dersler), emisyon nötrlüğüne dair senaryolar) içermektedir (Savin ve van den Bergh, 2024: 1, 6).

Çalışmada inceledikleri küçülme yazılarının büyük çoğunluğunun analiz içermediğini, “görüş”lere dayandığını, nitel ve nicel veri ve modellemenin çok az kullanıldığını, yapılan nicel ve nitel çalışmalarda örneklemelerin küçük veya temsil gücünün olmadığını, çoğu çalışmanın özel ve öznel politika önerisi içerdiğini ve bunların çevre yazınıyla bütünleşmediğini, küçülmeye ilişkin kamuoyu desteği üzerine az çalışmanın olduğu, bu az sayıdaki çalışmaların çoğunun küçülmeyi toplumsal-politik düzeyde uygulamaz bulduğunu, bazı çalışmalarda küçülmenin dış sebepler veya kamu

politikalarının sonucu olarak GSYH azalması olarak “ters nedensellik karışıklığı”na sahip olduğunu, çalışmaların çoğunun yerel odağa sahip olduğu ve makro perspektiften yoksun olduğunu ileri sürülmüştür (Savin ve van den Bergh, 2024: 1). Bu çalışma çok tepki çekmiştir. İlk olarak çalışmanın yöntemi ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Kallis yöntemin çok “tuhaf” olduğunu, çalışmanın ise “art niyetli” ve “karalama yazısı” olduğunu belirtmiştir. Hickel ise çalışmanın yöntemini “aşırı kusurlu” bulmuştur (Parrique, 2024). Hickel, çalışmada, başlıklarında sadece ‘büyüme sonrası’ ve ‘küçülme’ ifadesi geçen çalışmaların değerlendirildiğini, üstelik bu incelemenin yazına son dönemde büyük katkılar sunan ampirik çalışmaları kapsamadığını belirtmiştir. Hickel’in daha da “tuhaf” bulduğu yazarların alana gayet hâkim olmalarına rağmen, bu önemli çalışmaları “dışlamaları”dır. Alandaki çalışmaların hepsinin başlığında ‘küçülme’ geçmemektedir. Yazının büyük bir kısmı görmezden gelinmektedir. Başka bir küçülme yazarı Julia Steinberger küçülme üzerine yaptığı son otuz üç çalışmadan, -ki bunların yarısının modelleme ve veri analizi içerdiğini- yalnızca birinin bu çalışmadaki çıkarımlara uyduğu belirtmiştir (Hickel, X hesabı; Steinberger, X hesabı). Kendi çalışmalarının ve alanı şekillendiren, saygın dergilerde yayımlanan, çok atıfa sahip önemli çalışmaların çalışmaya dahil edilmediğini bildiren yazarlar olmuştur. Ayrıca örneklem kriterinde sadece başlıklar dahil edilmiş ve editöryel ve alan dışı yazılar filtrelenmemiştir. Özetleri dahil ederek alan dışı yazıları dışlayan buna benzer ampirik başka çalışmalardan son derece farklıdır. Ayrıca yazında başlıklarında küçülme olmayan ampirik çalışmalarıyla teorik alanı geliştiren çalışmalar da yer almaktadır. Üstelik yazı yalnızca temel veri analizi sunan çalışmaları bilimsel kabul etmektedir. Teori ve ampirik çalışmaların ilişkisi ve özellikle yeni alanlarda teorik çalışmaların önemi göz ardı edilmektedir. Diğer yandan küçülme yazınında nitel çalışmalarda temsil gücü düşük vakalara dayandığı iddia edilmiştir. Çalışmanın örnekleminde yer alan yirmi çalışmadan yedisi seçilerek gerekçelendirilmeden bu argümanın temeli belirlenmiştir. Yazarların küçülme yazınında

çok yer alan politikaların çevre politikaları olmadığı iddiası ise küçülmenin salt iklim değişikliği ile mücadele kapsamında ele alınmasının yanıltıcı olacağı, temel gelir, çalışma saatlerinin azaltılması, konut kooperatifleri gibi hedeflerin katılımcı demokrasiyi artırma, eşitsizliği azaltma, esenliği sağlama gibi hedefleriyle uyumlu olduğunu ve toplumsal ve ekolojik olanın birbirinden ayrı düşünülmemeyeceği şeklinde yanıtlanmaktadır. Ayrıca çalışmada “kavramsal bölüm” olmaması, giriş kısmında terim ve tanımların kısaca ele alındığı, üstelik öznel tartışmanın referans içermediği belirtilmektedir¹¹⁸ (Parrique, 2024).

¹¹⁸ Parrique (2024) “bu çalışma yalnızca kof değil. Çok daha kötü niyetli ve kişisel. Önceden var olan ideolojik bir görüşü savunmak için sayıları ve istatistikleri önemsiz bir şekilde kullanıyor” şeklinde çalışmayı eleştirerek kapsamlı bir değerlendirme sunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAMU MALİYESİNİ KÜÇÜLME YAKLAŞIMIYLA YENİDEN DÜŞÜNMEK

3.1. Ana Akım Kamu Maliyesinin Teorik Eleştirisi

Kamu maliyesi yalnızca kamu harcamalarını ve gelirlerini inceleyen bir disiplin değildir. Kamu maliyesi bu işleve hapsedilemeyecek kadar derin köklere ve ilişkilere sahiptir. Kamu maliyesinin toplumsal dönüşümler ve sınıf mücadelelerinde daima kritik bir rolü ve işlevi olmuştur. Tarih boyunca devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde ve dönüşümünde kamu maliyesi değişime hız kazandıran koşulları teşkil etmiş veya toplumsal gerilimler, “son uğrak” olarak mali olaylarda belirginleşerek sınıf mücadeleleri hâlini almıştır. Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi, ABD’nin kuruluşu gibi tarihi ve toplumu şekillendiren birçok dönüşüm kamu maliyesiyle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla ontolojik olarak Marx’ın klasik politik yaklaşımından ve yönteminden¹¹⁹ yola çıkarak kamu maliyesi “devlet ve toplum arasında somut siyasal ilişki” olarak tanımlanabilir. Bu doğrultuda kamu maliyesi yalnızca kamunun gelirleri ve giderlerini değil aynı zamanda “kamusal alanın antagonistik yapısı”nı da inceleyen bir disiplin olarak düşünülebilir (Gürkan, 2024: 20-21, 35, 37).

Ana akım yaklaşımlar kamu maliyesinin depolitize edildiği gerekçesiyle eleştirilmektedir. Kamu maliyesinin bu depolitizasyonunun en önemli niteliği maliyenin ‘kamu’ ile ilişkiselliğinin yitimidir. Söz konusu ana akım yaklaşımlar, kamu maliyesinin

¹¹⁹ Kamu maliyesine ilişkin metafizik ve teknik bir tanımdan ziyade Marx’ın kapitalist toplumu değerlendirdiği ve “soyuttan somuta inme süreci” doğrultusunda kullandığı yöntem “kamu maliyesinin özgün yeri”nin görülmesi açısından önem taşımaktadır. Marx, kapitalist toplumun değerlendirdiği toplumsal soyutlama düzeyinde temel kategorileri (sermaye, meta, toprak rantı, ücretli emek, değer, vergi, devlet borcu gibi) belirlemektedir. Toplumun bütünsel düzeyde kavramak için bunları tarihsel ve toplumsal içerimleri ve birbirleriyle ilişkileriyle ele almıştır. Bu soyutlamadan somuta inme aşamasında ise bu kategoriler toplumsal somutu gösterecek şekilde açıklanmaktadır. Marx *Grundrisse*’de soyuttan somuta inme giden süreçte kapitalizmi belirli “konu sıralamaları” bağlamında ele almaktadır. Bu konulardan birisi vergileri, borçları, kamu kredilerini, sömürgeleri, göçleri ve nüfusu ele aldığı “toplumun bir devlet şeklinde bütünleşmesi”dir. Bu yaklaşım aslında kamu maliyesinin “devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi belirginleştiren somut kategori” olduğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle kamu maliyesinin ontolojik tanımına ulaşılabilir (Gürkan, 2024: 18-20)

‘kamu’sunu toplumsal düzlemde yalıtın ve ‘kamu’yu salt devlete eşitleyen anlayışı içermektedir. 1970’lerdeki devletin mali krizini sosyolojik boyutlarıyla inceleyen James O’Connor (2009) ‘kamu maliyesi’ni, toplumsal çelişkilerden ve antagonizmadan soyutlanmış ‘devlet maliyesi’ kavramından ayırmıştır. O’Connor “ortak iyi” veya “genel çıkar”a yönelik bir kamu maliyesinin içinde bulunduğu koşulların çok yönlü değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Toplum, devlet, kamusal alan ve bunlar arasındaki ilişkilerde kamu maliyesinin rolünün ve işlevinin analiz edilmesiyle “ortak iyi”ye varan bir kamu maliyesi yaklaşımı yolu tutulabilir. Aksi takdirde, peşinen “tarihdışı, asosyal ve apolitik ön kabuller”e dayanan bir yaklaşım, kamu maliyesini yalnızca teknik kalıplara ve idari ilişkilere sığdırmaya çalışmaktır. Örneğin, ana akım kamu maliyesi, 19. yüzyılın sonlarında gelişen devlet faaliyetleri ve artan harcamalarını, neredeyse teleolojik bir anlayışı barındıran Wagner Kanununa başvurarak açıklamaktadır. Bu sürece dair, içinde geliştiğı, evrildiğı toplumsal ve siyasal koşullardan kopuk olmayan bir kamu maliyesi anlayışına ancak ana akım çizginin dışına çıkıldığında varılabilir. Örneğin kamusalı, ortak iyiyi kapsayan bir kamu maliyesi, Marx’ın düşüncesinin izleğinde, işçi sınıfının mücadelesi ve sendikal hareketlerle ilişkisi değerlendirilebilir. Yine refah devleti ve onun maliyesi, Karl Polanyi (2014)’nin düşüncesinden hareketle, piyasa sisteminin yayılması, kapitalist sınıfın kendi çıkarını gözetecek bir devlet maliyesi talebi ve karşılığında toplumsal muhalefetin gelişimiyle ele alınabilir (Gürkan, 2024: 21-22, 29, 31-32).

Kamu maliyesinin neoklasik anlayış içinde depolitizasyonu 19. yüzyıl sonunda marjinal düşünce ile başlamıştır. Emek-değer teorisinin dışlanmasıyla klasik politik iktisattan kopuş gerçekleşmiş, yeni bir iktisat anlayışı inşa edilmiştir. Neoklasik iktisadın metafizik varsayımı faydacı birey ön kabulünü içermektedir. Neoklasik iktisadın kamu maliyesi anlayışını şekillendirmesiyle, “kamu”ya sadece devleti çağrıştıracak şekilde yaklaşılmış, “toplum” yalnızca bir kavram olarak kalmış, devlet-toplum ilişkisi soyut bir

“harmoni” düzleminde ele alınmıştır. Bunun sonucu ana akım kamu maliyesinde “devlet odaklı ve mutabakatçı perspektif” hâkim olmuştur. Kamu maliyesindeki bu depolitizasyonun daha yakın tarihli biçimi ise kamusal seçim teorisi (*public choice theory*) olarak da bilinen kamusal seçim teorisidir. Kamusal seçim teorisinde “siyaset siyasetin yeniden tanımlanmasıyla ortadan kaldırılır”. Piyasa ilkeleri ve kendi çıkarı peşinde koşan faydacı bireyler varsayımı siyaset alanına taşınmaktadır. Bu varsayımlar doğrultusunda bürokrat ve politikacılar ve seçimlerle çerçevelenen siyasetin ekonomiye negatif etkileri vurgulanmaktadır. Aynı şekilde “apolitik piyasa toplumunda uyum” amacı taşıyan bu yaklaşım da geleneksel düşüncede olduğu gibi devletin işlevlerini asgarileştirmeyi öne çıkarmaktadır. Aynı zamanda siyaset ve ekonomi ayrımı, dolayısıyla devlet ve toplum ayrımı daha belirginleşmiştir. Özetle neoklasik ve neoliberal ana akım kamu maliyesi yaklaşımları kamusal alanda “iktidar ilişkileri”ni yok saymakta, siyaseti betimlerken normatif niteliğini göz ardı etmekte, kamu maliyesini yalnızca “hukuksal ilişkiler” ve “teknik-ampirist” yöntemlerle çerçevelemektedir. Bu bağlamda “kamu maliyesinin ‘kamu’sunu toplumsal bir politik alan yerine neoklasik iktisattaki piyasa sistemi gibi kendinden menkul bir mali alan olarak tasavvur eden ve siyaseti indirgeyen” bu anlayış sürmektedir (Gürkan, 2024: 23, 25, 30, 33-34) ve bu yaklaşım kamu maliyesi disiplininin 21. yüzyılın sorunlarına yaklaşımını da şekillendirmiştir.

Günümüzde “neoklasik ve neoliberal iktisat büyüme öznelliklerin, bu öznelliklere uygun bir toplumsal hakikat rejiminin ve de büyüme odaklı kamu politikalarının inşasında temel bir ‘bilme-iktidar’ mekanizması¹²⁰ olarak genişlemeye devam etmektedir” (Gürkan, 2025a: 62). Bu bağlamda küçülmenin “ortodoks iktisadi

¹²⁰ Gürkan (2025a: 50-51) çalışmasında, Foucault’nun yönetim, iktidar ve etik üzerine düşüncesinin işlevsel olabileceğini ortaya koyarak Foucault’nun perspektifinden küçülmenin postkolonyal yaklaşımını ele almaktadır.

düşünce ve planlama tarihi”ni eleştirisi yalnızca büyümeye odaklanan bir iktisadın değil, kapitalizmin de radikal eleştirisini içermektedir (Gürkan, 2025a: 62-63).

Kamu maliyesi disiplini, güncel yaklaşımlarla neoliberal kapitalizmin krizleri ve çelişkilerine kayıtsız kalamamış, buna yönelik çözüm arayışı içine girmiştir. Çevre ve çevrenin korunmasının göz önüne alınması, cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesi, katılımcılığın ve demokrasinin artırılması, yoksulluğun ve eşitsizliğin azaltılması gibi saiklerle çeşitli kamu maliyesi araçları şekillendirilmiş, bütçeleme teknikleri ve yaklaşımları geliştirilmiştir. Ancak bu yaklaşımlar hem neoliberal uygulamalara eklemlenmeye çalışıldığından hem de belirli alanlarda tekil tedbirleri içerdiğinden bütünlüklü ve sağlam bir çözüm sunmakta yetersiz kalmıştır. Tezin bu bölümünde kamu maliyesinin bu sınırları incelenmiş ve kamu maliyesinin arayış içinde olduğu tüm bu çabaları kapsayıcı biçimde kuşatan, bir bütün içinde anlamlandıran yaklaşımın küçülme olduğu ileri sürülmüştür.

Küçülme yaklaşımı kapitalizmin ve büyüme ekonomilerinin insana ve gezegene dokunan ve tarumar eden tüm boyutlarını ve krizlerini gözler önüne sermiştir. Küçülme bazı ülkelerde insanların temel ihtiyaçlarının dahi karşılanamaması, sömürgecilik, ekolojik tahribat, bakım krizi, insanların yaşamını anlamlandırma ve esenliği sağlama konusunda düştüğü çelişkiler, alternatifsizlik vurgusu, aşırı üretim ve israf... gibi birçok sorunu disiplinler arası boyutlarıyla bütünlüklü biçimde ele almakta ve fikir üretmektedir. Rousseau’nun kavramıyla ‘genel irade’yi¹²¹, yani “ortak iyi”yi (ekolojik ve toplumsal esenlik) sağlamaya ve ‘kamu’yu kavramaya yönelik, kamu maliyesi için küçülme oldukça aydınlatıcı bir yol olabilir. Bu doğrultuda tezin bu üçüncü kısmında küçülmenin

¹²¹ Siyasal toplumu bir bütün olarak ele alan Rousseau’ya göre “kamusal ekonominin baş ilkesi ve yönetimin temel kuralı” genel iradeyi takip etmektir. Genel irade toplumun ortak çıkarını temsil etmektedir. Rousseau’ya göre “genel irade her zaman kamusal çıkarın en lehinde, yani en hakkaniyetli tutumdan yana tecelli”dir ve bu doğrultuda şunu ifade etmektedir: “[M]eşru ve halkçı, yani amacı halkın iyiliği olan yönetimin birinci ve en önemli ilkesi, belirttiğim gibi genel iradeyi izlemektir” (Rousseau, 2015 [1755]: 15-16, 20).

üzerine titizlikle eğildiği konular ve sorunsallaştırdığı temalardan yola çıkılarak ana akım kamu maliyesinin çerçevesi ortaya konulmuştur. Alt bölümlerde kamu maliyesinin müştereklere, çevreye, toplumsal cinsiyete, demokratik katılımcılığa bakış açısı ele alınmış; yerleşmenin mali boyutları incelenmiştir. Ayrıca ana akım kamu maliyesinde kalkınmaya yaklaşım tartışılmıştır. Son olarak küçülmeye temellenen mali sosyolojik bir perspektifle, Ulrich Beck yeniden düşünülerek, bu bağlamda ekolojik riskler ve geleceğin kavranması yolunda katkısı ortaya konulmuştur.

3.2. Kamu Maliyesinde Müşterekler (Ortak Mallar)

Küçülme yaklaşımına göre iktisadi büyüme “bir bütün olarak ‘müşterekleri’ ... ve kaçınılmaz bir şekilde çevrenin kullanım değerini tahrip ediyor” (Illich, 2013: 27). Kapitalist gelişmeyle müştereklerin özelleştirilmesi “yapay kıtlık” oluşturmıştır. Müştereklerin bu gaspı doğanın, suyun ve canlıların özelleştirilmesi anlamına gelmektedir (Latouche, 2023: 48). Bu bağlamda küçülme yazınında genel olarak politika önerilerinden ve araçlardan biri “müştereklerin geri kazanılması”dır (Fitzpatrick, Parrique ve Cosme, 2022). Marksist küçülme perspektifinden de ekolojik yıkımın önlenmesi, özgürlük alanının oluşması ve çalışma gününün azaltılmasının -üretici güçlerin artırılmasından ziyade- müşterek zenginliğinin kapsamının genişletilmesine bağlıdır (Saito, 2023). Yine feminist küçülme yaklaşımlarında yeniden üretimin müşterekleşmesi önemlidir. Küçülme üretimden, “bakım, topluluk, paylaşım ve müşterekler”i kapsayan yeniden üretime bir geçiştir (Akbulut, 2025: 189). Müştereklerin geliştirilmesi daha fazla GSYH artışına gerek olmadan mümkündür. Kamu gelirlerini insanların ve gezegenin ihtiyaçlarına yönelik harcayarak, ekonomiyi bu yönde şekillendirerek ve kapsayıcı kamu yatırımları yaparak adil ve iyi yaşam sağlanabilir (Hickel, 2021a). Dolayısıyla özel mülkiyet veya çalışma saatleri gibi çeşitli önerileri ile küçülme, farklı bir müştereklik tasavvur etmekte, ayrıca pratikte müşterek yaşam

alanlarını yeniden kurmaya yönelik girişimler önemslenmektedir (Kallis, Demaria ve D’Alisa, 2020).

Müşterekler ana akım iktisat ve kamu maliyesinde genel olarak yönetim perspektifinde ele alınmıştır.¹²² Neoliberal düşüncenin hâkim olduğu küresel dünyada kamu maliyesinde bu konu küresel kamusal mallar kavramına sığdırılmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda, çağın sorunları karşısında, kamu maliyesinin küresel kamusal mallar kavramının ötesine, küçülme ilkelerine bağlı, ortak iyi sağlayan, müşteregi geri almayı hedefleyen bir anlayışla geçileceği ileri sürülmektedir.

3.2.1. Kamusal Mallar

Neoklasik kamu malları teorisi 1950’li yıllarda geliştirilmeye başlanmış, günümüze dek tarihsel ve kurumsal gelişmeler kamu malları teorisinin odağını şekillendirmiştir. Kamu malları teorisinin ilk geliştirildiği zaman, kamu harcamalarının arttığı ve dolayısıyla devletin ekonomideki rolünün genişlediği Keynesyen politikaların hâkim olduğu döneme tekabül etmektedir. Paul Samuelson ve sonra Richard Musgrave’in kamu malına dair yaklaşımları bu konuda ilk çalışmalar olmuştur. Söz konusu dönemde kamu mallarının bir piyasa başarısızlığı olarak görüldüğü ve iyiliksever devletin de bunu düzeltmek için ekonomiye dahil edildiği bir kavrayış hâkimdir (Kayıran, 2013: 149).

Samuelson (1954) daha çok vergileme teorisi ile ilgilenen kimi iktisatçıları, optimal kamu harcamaları konusuna gerekli ilgiyi göstermediklerinden eleştirmekte ve bu alana eğilmektedir. Bu bağlamda çalışmasında malları özel tüketim malları ve kolektif tüketim malları iki kategoriye ayırmıştır. Kolektif tüketim malları bir bireyin tüketiminin diğerinin tüketimini azaltmaması anlamına gelmektedir (Samuelson, 1954: 387).

¹²² Kamu maliyesinde ana akım çizginin dışına çıkarak, antropolojik perspektiften müşterekleri ele alan, Rize’nin Fındıklı ilçesindeki dayanışmaya, gönüllülüğe ve karşılıksızlığa dayanan “meci” kültürünü antikapitalist temelde hem bir “müşterek fikri” hem de “armağan biçimi” olarak değerlendiren çalışma için bkz. (Cömert, 2023: 20-21, 28, 73)

Musgrave ise kamu mallarını devletin tahsis göreviyle ilişkili olarak ele almıştır. Musgrave (1989: 41)’e göre “sosyal veya kamusal mallar teorisi, bütçe politikasının tahsis fonksiyonu için bir gerekçe sağlamaktadır”. Bu doğrultuda Musgrave (1989: 41-42) “etkin kaynak kullanımının iktisadi ilkesini kamu sektörüne genişletmeyi” vurgulamakta ve “görev[in] demokratik çerçevede mümkün olduğunda etkin olacak bir sosyal mal sunum mekanizmasını tasarlamak” olduğunu belirtmektedir. Ona göre rekabetçi piyasada sosyal malların sunumunda bedavacılık ve dolayısıyla piyasa başarısızlığı söz konusudur. Musgrave (1989)’e göre özel mallar rekabet edilebilirliğin olduğu, “tüketim faydaları belirli bir tüketici ile sınırlı olan mallar”dır. Sosyal mallar olarak da adlandırdığı kamusal mallar ise rekabetin ve dışlamanın söz konusu olmadığı mallardır. Ayrıca saf özel mallar ve saf kamusal mallar arasında çeşitli karma durumlar olabilir. Bu karma durumların bazıları özel malları kapsamaktadır, fayda ve maliyete ilişkin dışsallıklar yaratmaktadır. Dolayısıyla vergiler ve sübvansiyonlar gerekebilir. Bazı karma durumlar ise sıkışıklık durumunda ve belirli ihtiyaçlar söz konusu olduğunda sosyal mallar veya özel mallarla karşılanabilir (Musgrave, 1989: 58). Musgrave’in yaklaşımı aslında kamu mallarının “negatif” temeldeki bir tanımını içermektedir. Yani devlet bu bağlamda “piyasanın üretemediği şeyler”i sağlayabilir. Bu şu anlama gelmektedir: “İster kamusal varlıklar [mallar] ister dışsallıklar olsun, kamusal müdahaleyi haklılaştıran şey her durumda piyasanın güçten düşmesi veya eksikliğidir”. Yani ana akım kamu malları yaklaşımında, kaynak dağılımında asıl olan ve “normal mekanizma” piyasadır (Dardot ve Laval, 2018: 124, 126).

1970’li yıllarda ise hâkim anlayış, yaşanan krizler nedeniyle değişmiş, Keynesyen politikalar rafa kalkmış, yaşanan problemler Leviathan devlete ve onun rolüne temellendirilmiştir. Bu dönemde Kamusal Seçim Teorisi iktisatçıları kamu malları konusuna eğilmiş, devlet başarısızlığı olarak açıkladıkları devlet müdahalesinin maliyetini ve negatif etkilerini ortaya koymuşlardır. Ayrıca James Buchanan kulüp

mallarını ele almıştır. 1980’ler ise küreselleşme ile birlikte sermayenin ihtiyaçlarına karşılık olarak yönetim odak hâline gelmiş ve yeni kurumsal iktisat gelişmiştir. Yeni kurumsal iktisat kamunun, “firmalar, sivil toplum kuruluşları, devlet ve ailelerden oluşan bir topluluk olarak” düşünüldüğü; “kamu mallarını[n] kamusal alanda olan mallar olarak” belirtildiği; “özel ile kamusalın sınırlarının muğlaklaştığı” bir yaklaşımdır. Dolayısıyla “devletin kamu malı sunumundan bahsetmek çok zor” denilebilir (Kayıran, 2013: 149-151).

Bu temellerden hareketle kamu malları teorisinin zamanla aldığı boyut, rekabetin ve dışlamanın mümkün olduğu özel malları ve rekabetin ve dışlamanın mümkün olmadığı kamusal mallarla birlikte, karma malları (yarı kamusal-yarı özel mallar); dışlamanın olabildiği fakat rekabetin olmadığı kulüp malları (J. Buchanan’ın katkısı ile) ve ortak malları (*common goods*) kapsamaktadır. Ortak mallar açık otlaklar, balıkçılık, milli park gibi dışlama ve rekabetin olmadığı ama bireysel kullanımla faydasını ençoklaştırmak isteyenler olduğunda küresel boyutta miktarında azalma olabilecek mallardır (Dardot ve Laval, 2018: 127). Tablo 4’te ortak malların da yer aldığı mal türleri yer almaktadır.

Tablo 4: Mal Türleri

Eksiltilebilirlik (<i>subtractability of use</i>)			
		Yüksek	Düşük
Olası kullanıcıların dışlanma zorluğu	Yüksek	Ortak havuz kaynakları: yeraltı suyu havzaları, göller, sulama sistemleri, balıkçılık alanları, ormanlar vb.	Kamu malları: toplumun barışı ve güvenliği, ulusal savunma, bilgi, yangından koruma (itfaiye), hava durumu tahminleri vb.
	Düşük	Özel mallar: gıda, giyinme, arabalar vb.	Ücretli mallar [<i>toll goods</i>]: tiyatrolar, özel kulüpler, çocuk bakım merkezleri (kreş)

Kaynak: (Ostrom, 2010: 645; De Angelis ve Harvie, 2017: 114)¹²³

¹²³ Ostrom, Samuelson’un salt kamusal ve özel mallardan oluşan ikili sınıflandırma sistemini kabul etmemektedir. Ona göre bu ayrım insanların yalnızca tüketici veya seçmen olarak görüldüğü, devlet mülkiyeti ve özel mülkiyetten oluşan kurumsal dünyada var olabilir. Dört tür maldan oluşan sınıflandırmasına Buchanan’ın kulüp mallarını da dâhil etmiştir (Ostrom, 2010: 642, 644). Diğer yandan Ostrom bu mal sınıflandırmasında çeşitli öneriler ortaya koymuştur: İlk olarak yazında yer alan (i) tüketim rekabeti (*rivalry of consumption*) teriminin eksiltilebilirlik (*subtractability of use*) olarak değiştirilmesi (ii)

Ortak mallar 1950’lerde gelişen bu kamusal mallar teorisi ile oldukça ilişkidir. Bu bağlamda yeni müşterekler kuramının, söz konusu teorinin “ince işlenmiş versiyonu” olduğu söylenebilir (Dardot ve Laval, 2018: 139).

3.2.2. Müşterekler

Ana akım iktisatta müşterekler kurumsal bir nitelik olmaktan ziyade bir ihtiyacı gidermek üzere, tüketim kalıbına dayanan ve ticarete konu olabilen veya olamayan şekilde mallar/varlıklar temelinde ele alınmaktadır. Bu aslında müştereklerin, mallara indirgendiği bir yaklaşımdır (Dardot ve Laval, 2018: 123). Ancak eleştirel yazında ortak malların, yani müştereklerin özünü ortaya koyarak, kamusal mallar ile ilişkisini ele alan yaklaşımlar yer almaktadır.

Günümüzde küresel kalkınma kurumları kapitalizmin bekası ve kurtuluşu açısından piyasa ilişkilerinin yaşama yayılması yolunda müşterekleri önemsemektedir. Doğal kaynakların verimli kullanımı için “topluluk temelli mekanizmalarla yönetim” işaret edilmektedir. Yine kimi yaklaşımlar da piyasanın ve devletin “yetersiz” kaldığı durumlarda müştereklerin bu şekilde yönetilmesini savunmaktadır. Müştereklere ilişkin bu yaklaşımlar kaynak sömürüsüne ve çıkar gruplarının ortaklığına varırken, bazı eleştirel antikapitalist yaklaşımlar “dayanışma”ya dayanan bir müşterekliği ortaya koymaktadır (Adaman, Akbulut ve Kocagöz, 2017: 13-14). Bu bağlamda müşterek şöyle tanımlanabilir:

Müşterek, yani herkesin olan ve o yüzden hiç kimsenin olmayan; ortak olan, ortak yönetilen ve üzerine karar verilen. Müşterekler en geniş anlamıyla paylaştığımız ortak zenginliktir. Bu zenginlik doğanın bahsettiği (su, hava, ormanlar gibi) varlıkların yanı sıra toplumsal yaratıcılığın ürünlerini (parklar, kentsel altyapı ve internet gibi) de

Kullanabilirliğin azalabilirliği ve dışlanabilirliğini var ya da yok olarak nitelemek yerine düşükten yükseğe değişecek şekilde kavramsallaştırılması (iii) Özel mallarda azalabilirlik ve kamu mallarında zorluğu gibi nitelikleri paylaşan çok önemli bir mal türü olan ortak havuz kaynakları açıkça eklemek [V. Ostrom ve E. Ostrom 1977’den aktaran Ostrom, 2010]. [Çünkü] Ormanlar, su sistemleri, balıkçılık ve küresel atmosfer yeryüzünde insanların hayatta kalması için muazzam önemi olan ortak havuz kaynaklarıdır. (iv) Bu nitelikleri paylaşan birçok malın küçük ölçekli kamu yanı sıra özel kuruluşlar tarafından sağladığından ‘kulüp’ malının [*club good*] isminin ‘ücretli’ mal [*toll good*] olarak değiştirilmesi” (Ostrom, 2010: 644-645).

içerir. Dolayısıyla müşterekler fiziksel varlıklarla sınırlı değildir; dilleri, toplumsal gelenekleri, kültürel birikimi ve kolektif bilgi dağarcığımızı da kapsar. Öte yandan, müşterekler kavramı meta ilişkileri içinde yer almayan bu zenginliğin etrafında örülen ortak üretim, karşılıklılık, iş birliği temelli toplumsal ilişkilere de işaret eder (Adaman, Akbulut ve Kocagöz, 2017: 13).

Ana akım ortak mallar kuramında en önemli iki çalışmadan biri geleneksel çizgide Garrett Hardin’in müşterekler trajedisidir. Bir diğeri ise Elinor Ostrom’un müştereklerin yönetime getirdiği yeni kurumsal perspektiftir.¹²⁴

3.2.2.1. Hardin’in “Müştereklerin Trajedisini”

Garrett Hardin 1968 yılında yayımladığı çalışmasında nüfus sorununu ve müşterekleri ele almaktadır. Bu çalışmada Hardin, öncelikle nüfus konusunda görünmez el varsayımını eleştirmekte, “Adam Smith’in ruhunu pratik demografi alanından kovmayı” işaret etmektedir (Hardin, 2017 [1968]: 29). Çünkü ona göre Smith’in söylediği gibi herkesin kendi çıkarı peşinde davranması genel kamu çıkarını iyileştirmemektedir. Bunu otlak ve çoban metaforu ile izah etmektedir: Herkesin kullanabildiği bir otlakta çobanlar sığır otlatmaktadır. Yüzyıllarca çeşitli sebepler nedeniyle (savaş, avcılık veya hastalıklar) otlakın kapasitesi insan ve hayvan nüfusuna göre yeterli ve fazladır. Ancak rasyonel davranan çobanlar sürüsünü sürekli artırmak istemektedir. “Müştereklere içkin mantık” burada müştereklerin trajedisini getirecektir (Hardin, 2017 [1968]: 30). Çünkü “[h]er birey, sınırları olan bir dünyada onu sürüsünü sınırsızca artırmaya mecbur bırakan bir sistemin içine hapsolmuştur”. Ona göre müştereklere özgürce erişim “çöküş” ile sonuçlanmıştır (Hardin, 2017 [1968]: 31). Hardin’e göre çevre kirliliği de müştereklerin trajedisidir. Örneğin rasyonel davranan bir birey nehre boşalttığı atığın maliyetinin o atıkları arıtmaktan daha az ve makul olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla ona göre

¹²⁴ Eleştirel yazında ise Michael Hardt ve Antonio Negri’nin yaklaşımı ile müşterekler “kapitalist olmayan bir geleceğe açılan bir pratikler, mücadeleler, kurumlar ve araştırmalar rejimi” niteliği kazanmıştır. Ayrıca müştereklerin çitle çevrilmesi ve neoliberal çağda “mülksüzleştirerek birikim”i ele alan David Harvey’in yaklaşımı yazında önemli bir yer tutmaktadır (Dardot ve Laval, 2018: 9, 112, 115).

rasyonel ve özgür davranan bireylerin bu koşulları sürekli kendi yuvasını yıkan bir sistem içindedir. Diğer yandan Hardin (2017 [1968]: 33) müştereklerin trajedisi ile nüfusu ilişkilendirmektedir. Ona göre nüfus artışının sonucunda kirlilik ortaya çıkmaktadır. Nüfus sorunu ise teknik yöntemlerle çözülemez. Hardin (2017 [1968]: 27)’e göre ancak “[s]ınırlı bir dünya ancak sınırlı bir nüfusu destekleyebilir”.

Hardin (2017 [1968]: 32-33, 35, 40) ele aldığı bu müştereklerin trajedisine çözüm olarak özel mülk satışı (özelleştirme) veya kullanıcının çeşitli yöntemlerle sınırlandırılması (kamu mülkü olan milli park örneğinde belirli yöntemlerle belirli kişilere kullanma hakkı gibi) gibi yolları önermektedir. Ayrıca kirlileme maliyetini yükseltecek vergilere ve idari hukuk aracılığıyla hukuki önlemlere başvurulabilir.

Hardin’in yaklaşımında dikkat çeken şey, bireylerin yalnızca rasyonel düzlemde iktisadi davranmasıdır (Adaman vd., 2017: 16). Ostrom’un müştereklere ilişkin kritik yaklaşımı ise bireyleri toplumsal varlıklar olarak ele almasından ileri gelmektedir. Ostrom bireylerin iktisadi saikler haricinde davranışlarının farklı güdülere, tercihlere veya kaygılara temellenebileceğini, dolayısıyla toplumsal ilişkilerin (iş birliği, yardımlaşma, güven gibi) etkili olacağını ortaya koymuştur. Ostrom’un yaklaşımı yine de toplumsal ilişkilere sınırlı yaklaşımı ve müştereklerin ait olduğu ekonomi politik sistemin üzerinde fazla durmaması nedeniyle eleştirilere maruz kalmaktadır (Adaman vd., 2017: 16-17).

3.2.2.2. Ostrom’un Müştereklere Dair Yeni Kurumsal Yaklaşımı

Geleneksel müşterekler yaklaşımında bireyler kendilerini ve çevresindekileri “dışsallıklar yaratma kapanına” sıkıştırmıştır. Bu sıkışmışlığın çözümü için dışarıdan bir otoritenin el uzatması beklenmektedir. Bu bağlamda Elinor Ostrom bu geleneksel müşterekler yaklaşımlarının “daha genel kuramsal yapının özel bir vakası” olduğunu belirtmektedir. Çünkü bu yaklaşımlar ancak bazı küresel müştereklerde (stratosfer, okyanus balıkları gibi) ampirik düzeyde desteklenebilir. Ayrıca bu müştereklerde

katılımcılar arasında iletişim söz konusu olmamakla birlikte güven ilişkisine ihtiyaç duyulmayabilir. Ancak çoğu müşterekte olduğu gibi iletişim ve kural koyup değiştirme özgürlüğü söz konusu ise öz örgütlenme ve öz yönetim yoluna gidebilirler. İnşa ettikleri kurumun dayanıklı olabilmesi ise belirli ilkelerin karşılanması ile ilgilidir (Ostrom, 2017: 74-75).

Ostrom “Müştereklerin Yönetimi” (2020 [1990])’ne müştereklere dair en önemli çalışma olarak görülen Hardin’in çalışması ile birlikte diğer devlet veya piyasa yanlısı çözümlere dayanan yaklaşımları ele alarak başlamaktadır. Bu yaklaşımların ortak noktası “bedavacılık” sorununun merkezde olmasıdır. Grupta yer alan katılımcılar ortak çıkarlara yönelik değil de başkalarının girişimlerinden fayda sağlamaya yönelik davrandığında grubun toplu faydası ortaya çıkmamaktadır. Ostrom bu yaklaşımların dünyadaki farklı sorunları kritik açılardan ele alması bakımından “ilginç ve güçlü” olduğunu ancak bu yaklaşımların metaforik kullanımından doğan politika önerilerinin ampirik uygulamasının oldukça “tehlikeli” olduğunu belirtmektedir. Örneğin mahkûm ikileminde yer alan mahkûmlar hapistedir, dolayısıyla savcının atadığı kısıtlar üzerinde bir rolü yoktur. Ampirik olarak bakıldığında ise doğal kaynakların kullanıcıları içinde bulundukları kısıtları değiştirme gücüne sahiptir. Diğer yandan bu yaklaşımlarda uygulamada ne kadar çok kurumsal düzenlemenin yer aldığı gözden kaçırılmaktadır (Ostrom, 2020 [1990]: 19, 25, 42).

Ostrom müşterekler sorununun çözümünde “tek yol” olarak devleti çağıran “Leviathan”cı çözümler ile “tek yol” olarak piyasayı işaret eden özelleştirmeci önerileri eleştirmektedir. Müşterek kaynaklar konusunda bu öneriler merkezi otoriteye farklı yaklaşmaktadır. Müşterek kaynaklar konusunda devletçi çözümler, merkezi otoritenin daimî sorumluluğunu öne sürmektedir. Özelleştirmeci çözümler ise merkezi otoritenin herhangi bir kaynağın “mülkiyet haklarını parselleyip dağıtması” sonrasında bireylerin çıkarlarına yönelik hareketine izin vermesini ileri sürmektedir. Ostrom’a göre bu öneri

pratikte böyle işlemeyebilir. Parselleyip dağıtılmak yerine müşterek kaynak bir bireye veya şirkete teslim edilebilir. Ostrom bu iki düşünceyi de “aşırı genel” bulmaktadır. Çünkü iki düşünce de dışarıdan gelen ve dışarıdan dayatılan “kolayca ve düşük maliyetle” uygulanabilen süreçlere dayalı bir kurumsal değişimi ortaya koymaktadır. Bu düşüncelerden türeyen politikalar “aşırı basit”, “aşırı idealize edilmiş” “kurumsuz kurumlar”ı ileri sürmektedir. İki yaklaşımda da önerilerin içeriği ve inşası detaylandırılmamış ve belirsizliğini korumaktadır. Ostrom ise kurumların yönetimini “zor, zaman alan, anlaşmazlıkları davet eden” ve “zaman ve mekân konusunda olduğu kadar kültürel olarak kabul edilebilir geniş bir kurallar repertuarı olarak da güvenilir bilgi gerektiren” süreçler olarak görmektedir. Bu bağlamda “müşterek varlığı paylaşan bireylerin eninde sonunda kaçamayacakları bir tuzağa düşeceklerini varsaymak yerine bireylerin çeşitli ikilemlerden kurtulma kapasitelerinin ikilemden ikileme değişeceğini” savunmaktadır. Bu bağlamda Ostrom “yeni kurumsalcı” perspektiften koşulların önemini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda Hardin’in çobanların ikilemi yaklaşımına çobanların iş birliğine dayalı “bağlayıcı bir sözleşme” geliştirebildikleri bir oyun ortaya koymuştur (Ostrom, 2020 [1990]: 33-35, 42-43).

Ostrom çalışmasında daha önce Fikret Berkes (1986)’in incelediği Alanya balıkçılığını ampirik temellerde ele almıştır. 1970’li yılların başında küçük ölçekli yerel balıkçılığın olduğu Alanya’da, balıkçılar arasında sınırsız avlanmanın yol açtığı gerilimler ile balığın bol olduğu alanlarda avlanmaya yönelik rekabet ve neden olduğu belirsizlikler (üretim maliyeti ve teknenin hasadı) iki temel sorunu teşkil etmekteydi. Bu sorunları çözmeye yönelik zamanla balıkçılar “deneme-yanılma” yoluyla birtakım kurallar belirlemiştir: Yıllık belirli bir zamanda lisanslı balıkçıların listesi hazırlanmakta, avlanma alanlarının sınırları isimlendirilerek çizilmekte, bu alanlara belirli bir dönem için balıkçılar kura ile atanmakta, eşit fırsat koşulları için avlanma dönemi boyunca her balıkçı (doğuya ve sonra batıya doğru) her gün sonraki alana kaymaktadır. Ayrıca avlanma

alanlarını balıkçılar kabul etmekte ve bu alanlarda yılda bir kez (kura olacağı zaman) belediye başkanı ve jandarma süreçte yer almaktadır. Avcılık konusunda yapılabilecek ihlaller balıkçılar tarafından kolay bir şekilde denetlenebilmekte ve sorunlar çözülmektedir. Ostrom’a göre bu “kendi kendini yöneten ortak mülkiyet düzenlemesi”dir (Ostrom, 2020 [1990]: 38-40).

Ostrom ortak kaynak havuzu adını verdiği “potansiyel yararlanıcıları kullanımından elde edilecek faydadan dışlamayı maliyetli (ama imkânsız değil) kılacak kadar büyük doğal ya da insan yapımı kaynağı” ele almaktadır (Ostrom, 2020 [1990]: 52). Buna ilişkin yerel saha örneklerini inceleyerek (İsviçre’de Japonya’da yerel düzeyde yüksek dağ ormanlarının ortak kullanımı veya İspanya’da, Filipinler’de yerel sulama kurumları ve ortaklıkları gibi) (Ostrom, 2020 [1990]: 86, 95, 108) ortak kaynak havuz kurumlarının benzerliklerini açığa çıkarmıştır. Buna yönelik dayanıklı ortak kaynak havuzu kurumlarının dayandığı sekiz ilkeyi ortaya koymuştur: Bunlar ortak kaynak havuzundan faydalanacak olanların ve buna ilişkin sınırların açıkça belirlenmesi; zaman, mekan, teknik gibi sınırlara ilişkin sahiplenme ve malzeme, para gibi temin kuralları ile o coğrafyaya özgü yerel koşulların örtüşmesi; kuralların zamanla o coğrafyadaki koşullara uyacak şekilde ortak şekilde düzeltililebilmesi; denetleyiciler tarafından denetim ve bu denetleyicilerin kullanıcı olabilmesi; katılımcıların kendisi tarafından aşamalı yaptırımların uygulanması; anlaşmazlık çözme mekanizmalarının belirli, düşük maliyetli ve hızlı erilebilecek şekilde olması; kullanıcıların örgütlenme hakkının devlet tarafından asgari temelde tanınması; daha büyük, daha katmanlı ortak kaynak havuzlarında iç içe örgütlenmelerin olabilmesi (Ostrom, 2020 [1990]: 117-129). Ostrom bu ilkeler doğrultusunda çalışmasında ele aldığı birçok ampirik örneği incelemekte, karşılaştırma yapmakta ve olguların ilkeleri karşılayıp karşılamadığını ortaya koymaktadır (Ostrom, 2020 [1990]: 213-217; 2017: 67-68).

Ostrom'un bu ilkelerle ana akım iktisadın göz ardı ettiği “belli bazı kaynakların üretimi konusunda karşılıklılık normu, demokratik idare ve etkin katılım arasındaki yakın ilişki”yi açığa çıkarmaktadır. Böylece müşterek tüketiciler ve dışsal bir otoriteden ziyade “eş-üretici”leri ortaya koymaktadır. Bu eş-üreticiler kural koyup değiştirme iradesine sahiptir. Ostrom'un yaklaşımı “bireyin davranışını yönlendiren bir teşvikler bütünü” olarak “neoliberal yönetimselliğe yakın” görülse de Ostrom “mülkiyet haklarının faydaları”nı yaklaşımının merkezine koymamaktadır. Aksine bireylerin fırsatçı davranışlardan ziyade çeşitli kurallarla iş birliği içeren davranışlara yönlendirilebileceğini iddia etmektedir. Hatta müşterekleri tahrip eden süreçlerin ve fırsatçı davranışların temelinde kurallar olduğunu ileri sürmektedir. Böylece Ostrom kamusal seçim teorisinde veya Hayek'in düşüncesindeki “temel şema”yı iki açıdan eğip bükmektedir: Birincisi “rasyonel bireylerin, belirsizliği azaltarak etkileşime girme imkânını onlara kazandıran kurumlar yaratmaya en yetkin insanlar oldukları fikri”, ikincisi ise “ayakta kalabilen kurumların sadece içsel veya dışsal yeni koşullara uyum sağlayabilen kurumlar oldukları yönündeki ‘uyuma yönelik etkililik’ fikri (Dardot ve Laval, 2018: 134-136).

Ostrom yine de birçok açıdan ana akım neoklasik anlayıştan ayrılrsa da onun amacı “müştereği toplumun yeniden düzenlenmesinin genel bir ilkesi haline getirmek” olmamıştır. Bir anlamda Ostrom'un üretimin tek yolu olmadığına ilişkin vurgusu “etkinlik formlarının, mülkiyet haklarının ve ekonomik alandaki kuralların çoğulluğuna dair pragmatik bir çağrı”ya benzemektedir. Ostrom “kurumsal çeşitliliği” savunan liberal düşünceye sahiptir. Kapitalizm ve devlet karşıtı da değildir. Müştereklerin “üstün rasyonelitesi”ni açığa çıkarsa da onun küreselleşmiş kapitalist piyasa ve devletin koşullarında nasıl tutunacağı üzerinde durmamaktadır. Ostrom ana akım iktisat ve oyun teorisi temelinde yaklaşımını geliştirmiştir. Bundan dolayı o iktidar ve sömürü ilişkilerini yeterince ele almamıştır. Ostrom'un yaklaşımının bu sınırlılığı tamamen kamusal ve özel

mallar teorisinin temellendiği varsayımlardan uzaklaşamamasından kaynaklanmaktadır (Dardot ve Laval, 2018: 137-139).

Harvey (2013) Ostrom'un analizinden yola çıkarak müştereklerle ilgili "ölçek sorunu"nu ele almaktadır. Ostrom'un ele aldığı örneklerde bir ortak kaynak üzerindeki kullanıcı sayısı binlerle ifade edecek kadar arttığında "yüz yüze müzakere"nin zorlaştığı, "kademeli bir karar mekanizması"na gerek olacağı belirtilmektedir. Ortak kaynakların yönetiminde ölçeğin büyüklüğü önemlidir. Çünkü bir nehir havzasında az sayıda insanın yaptığı çiftçilik faaliyeti ile küresel ısınma veya enerji santrallerinden bir bölgeye olan asit yayılımına aynı yaklaşılması mümkün değildir. Yerel düzeyde makul olan çözümler küresel sorunlar karşısında uygun olmayabilir. Hatta Harvey (2013), bir meradaki otlatma sorununu doğrudan küresel ölçeğe taşıdığı için Hardin'i eleştirmektedir. Harvey yatay ilişkilere dayanan örgütlenme önerilerine, bunun "kısıt"larının da göz önüne alınması koşuluyla, katılmaktadır: "[O]rtak mülkiyet esasına dayalı küçük ölçekli dayanışma ekonomilerinin kolektif örgütlenmesinden edinilen kıymetli bilgiler, 'kademeli', dolayısıyla hiyerarşik örgütlenme tarzlarına başvurmaksızın küresel çözümlere tercüme edilemez". Bu bağlamda Harvey, Ostrom'un da kullanmaktan kaçındığı "hiyerarşi" kavramına gösterilen mesafeli anlamı bulmamaktadır. Ostrom'un küresel ısınma gibi ölçeği geniş sorunlara "kademeli karar mekanizması" önerisinden hiyerarşik ilişkiler anlamı çıkarılabilir (Harvey, 2013: 119-121). Ostrom küçük ve orta ölçeğin önemini piyasacı temellerde etkinlik ve verimliliğe katkısını da aşarak, katılımcılığa etkisi bakımından da vurgulamakta, birbiriyle ilişkili, girift, birçok katmandan oluşan "çok merkezli düzen" önermektedir (2013: 134-135). Harvey (2013), Ostrom'un önerisinin antikapitalist toplumsal örgütlenme için önemini şöyle vurgulamaktadır:

Elinor Ostrom'un tanımlamaya başladığı “araçlar çokluğu”-yalnızca kamu ve özel değil, kolektif yapılar ve dernekler, iç içe geçmiş, hiyerarşik ve yatay, dışlayıcı ve açık- üretim, dağıtım, mübadele ve tüketime insan istek ve ihtiyaçlarını antikapitalist bir temelde karşılayacak biçimde örgütlenmesinde kilit bir rol oynayacaktır (Harvey, 2013: 141).

Harvey bu bağlamda müştereklere ilişkin “teori ve retorik” tartışmaların önemini altını çizmektedir. Kamu hizmetleri azaltılırsa veya bunlar sermaye birikimi için bir araçtan ibaret hâle gelirse antikapitalist temellerde müştereklerin geri kazanılması mühim olacaktır. Bu bağlamda müşterekler konusu siyaset düzleminde yer almalıdır. Bunun için gerekenler devletin kamu hizmetlerini artırması için baskılanması ve kentli halkın tabandan örgütlenmesiyle kamu hizmetlerini benimsenerek daha iyi hâle gelmesi için gösterilen çabalar ile müşterekleri genişletmesidir (Harvey, 2013: 141-142).

3.2.3. Müştereklere İlişkin Yeni Kavramsallaşma: Küresel Kamusal Mallar

İklim değişikliğini önlenmesi, bilimsel keşifler, dünyada barışın sağlanması, bulaşıcı hastalıkların engellenmesi gibi küresel kamusal malların günümüzde daha çok tartışılmasının ardında küreselleşme, yeni teknolojilerin gelişmesi, nüfus artışları ve yeni teknolojiler gibi etkenlerin olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda genellikle küresel kamusal mallar dünyada ivedi olarak eyleme geçilerek çözülmesi gereken sorunlarla ilişkilendirilmektedir (Buchholz ve Sandler, 2021: 1-2).

Yazında, çoğunlukla kamusal malların faydalarının ülke sınırlarını aşarak küresel boyuta vardığına işaret edilmektedir: “Küresel kamusal mallar yerel sokak temizliğinden ulusal savunmaya ve çevrenin korunmasından küresel ısınmaya uzanan zincirin sonunda durmaktadır” (Musgrave ve Musgrave, 2002: xiii). Aynı şekilde kamusal kötülerle (*public bads*) ilgili olarak ülkelerin kamusal mal üretiminden doğan dışsallıklar diğer ülkeleri olumsuz etkileyebilmektedir. Olumlu ve olumsuz dışsallıklar nedeniyle düzeltici kamu politikalarına ihtiyaç vardır (Musgrave ve Musgrave, 2002: xiii).

Kamu ekonomisinde bir kamusal mal türü olarak ele alınan küresel kamusal mallar tüketimde rekabetin olmaması ve dışlanamazlık ölçütlerine göre değerlendirilmektedir. Küresel kamusal malların faydaları geniş bir zamana ve alana yayılmakta, etkileri insanlara, ülkelere veya nesillere uzanmaktadır. Yani “bir bütün olarak insanlık” bu tür malların küresel kamusal yararı kapsamındadır. Dolayısıyla öncelikle bir küresel kamusal malın bölgesel forumları, ticaret birlikleri kapsamına alan birden fazla ülke grubunu etkilemesi gerekmektedir. Aksi takdirde yalnızca tek bir coğrafi bölgede yer alan ülkeler etkilenseydi bu durumda bölgesel kamusal maldan veya kulüp malından bahsedilebilirdi. Geniş kapsamda ülkeleri etkilemesinin yanında küresel kamusal malların insanlığın farklı sosyoekonomik konumlarda yer alan kesimlerine ulaşması gerekmekte ve dolayısıyla söz konusu mallar küresel boyutta gelir, cinsiyet, etnisite gibi farklılıkları olan insanları kapsamaktadır. Küresel kamu mallarının niteliklerinden bir diğeri de nesillere uzanmasıdır. Özellikle bu bağlamda gelecek nesilleri zor duruma düşürmeksizin günümüz neslinin ihtiyaçlarının giderilmesi amaçlanır. Bu niteliklerden hareketle küresel kamusal mallar saf ya da saf olmayan şeklinde ele alınabilir. Küresel kamusal mallar farklı kesimler, geniş ülke yelpazesi ve gelecek kuşaklar da etki alanına girdiğinde evrenselleşecektir ve bu durumda saf küresel kamusal malına karşılık gelecektir (Kaul, Grunberg ve Stern, 1999: 3, 10-11). Örneğin sera gazı emisyonunun azaltılması, hastalıklarla mücadele önlemleri ve ozon tabakasının incelmesinin azaltılmasına ilişkin tedbirler saf küresel kamu malıdır. Çünkü dünya çapında tüketimde rekabetin ve dışlamanın olmadığı fayda sunmaktadır. Yine tüketimde rekabetin ve dışlamanın olmadığı asit yağmurlarının azaltılması ve terörizme yönelik önlemler bölgesel düzeyde saf kamusal mallara örnek verilebilir. Küresel veya bölgesel kamusal malın faydası tüketimde rekabet olmaması ve dışlanamama ölçütlerini kısmen karşılıyorsa “saf olmayan” kamusal maldan söz edilebilir (Sandler, 1998: 222).

Yazında çoğunlukla ‘küresel kamusal mallar’ (*global public goods*) ve ‘uluslararası kamusal mallar’ (*international public goods*) kavramlarının birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu noktada anlama ilişkin küçük farklılıklar söz konusudur. Uluslararası kavramı geniş anlamda uluslararası kamusal malların faydalarının dünyadaki herkesi kapsayacak biçimde -küresel- olduğu anlamında kullanılabilir. Örneğin sıtma hastalığının ortadan kaldırılmasının kamusal yararından ilke olarak herkesin faydalanabileceği yadsınamaz. Fakat uygulamada başlangıçta hastalığa yakalanma riskinin sıfır olabileceği insanlar söz konusu olabilmektedir. Uluslararası kavramı daha çok faydanın ulusal sınırları aşmasına rağmen dünyanın her köşesine yayılamama olasılığı nedeniyle kullanılmaktadır. Faydaların ulus aşırı olduğuna vurgu yapılmaktadır. Ancak fiili olarak faydadan tam olarak yararlanamayanlar olsa dahi fayda herkes tarafından erişebilir olmalıdır. Örneğin sıtmanın ortadan kaldırılması Uganda’da da yaşayan bir insana, İzlanda’da yaşayan bir insandan daha fazla fayda sağlayabilir. Fakat sonuçta riskin tamamen ortadan kaldırılması herkese fayda getirecektir. Dolayısıyla ilkesel olarak “uluslararası” ve “küresel” kavramlarının eş anlamı kullanılması makuldür. Aynı zamanda bu kullanım kolaylık sağlamaktadır (Morrisey, te Velde ve Hewitt, 2002: 3, 5).

Küresel kamusal mallar (uluslararası kamusal mallar) kamusal mallarda olduğu gibi sektörler boyutunda da ele alınmaktadır. Bu bağlamda çevre, sağlık, bilgi, güvenlik ile yönetim alanlarında küresel kamusal mallar değerlendirilmektedir. Çevre, sağlık ve güvenlik alanları daha çok azaltılan risklerden kaynaklanan faydalarla ilişki olarak ele alınmaktadır. Bilgi ve yönetim ise kapasitenin artışıyla ilgilidir. Küresel kamusal mallar ana/çekirdek faaliyetler (*core activities*) olarak tanımlanmaktadır. Ana faaliyet olmasının nedeni tüm insanlara eşit fayda sağlanmasıyla küresel refahın ençoklaştırma niteliğidir. Bu bağlamda ulusal düzeyde ana kamusal mallarının sunulmasıyla küresel kamusal mallar da sağlanacaktır. Ulusal kamu malı eğer küresel kamusal malların tüketimi veya

bir şekilde kullanılması ile ilişki olduğunda bu durumda tamamlayıcı faaliyet (*complementary activity*) söz konusu olmaktadır (Morrisey, te Velde ve Hewitt, 2002: 14). Ana faaliyet kamusal yararı sağlamak üzere küresel kamusal malın sağlanmasıyken; tamamlayıcı faaliyet küresel kamusal malın üretimde tedarikini, tüketimde insanların faydalanmasını destekleyen ulusal boyutta üretilen kamusal mallardır. Örneğin küresel boyutta çevre alanında emisyonun azaltılması ana faaliyet, bu alanda yapılan araştırmalar üretimde tamamlayıcı faaliyet, yoksulluğun azaltılması ise tüketimde tamamlayıcı faaliyetlerdir. Ulusal boyutta ise çevrenin korunması ana faaliyet, tarımın desteklenmesi üretimde tamamlayıcı faaliyetlerdir (2002: 17).

Küresel kamusal malların sunumunda toplam küresel kamusal mal miktarı belirli ölçütlere göre değerlendirilmektedir. Küresel kamusal malların sunumunda toplama, en iyi vuruş ve zayıf halka teknolojileri olmak üzere üç yöntem söz konusudur. Toplama yönteminde küresel kamusal mal miktarı belirlenirken tüm ülkelerin etkilerinin toplamına bakılmaktadır. Örneğin sera gazının toplam miktarı tüm ülkelerin salınımına sebep olduğu gaz miktarının toplamıdır. Yani ancak bir ülke sera gazı salınımına neden olan faaliyetlerini genişletirse diğer ülke bunu azaltarak toplam miktar karşılanabilir. En iyi vuruş yöntemi ise küresel kamu malının miktarının hesaplanmasında o malı en çok üreten ülkenin miktarının baz alınmasıdır. Bilimsel araştırmalarla ilgili faaliyetlerde genellikle bu yöntem kullanılmaktadır. Aksine zayıf halka teknolojileri yöntemi ise toplam küresel kamusal mal miktarının belirlenmesinde bu malı en az üreten ülkenin kamusal mal miktarının esas alınmasıdır. Salgın hastalıklara ilişkin küresel kamusal malların sunumunda bu yöntem kullanılmaktadır. Salgın hastalığın tamamen ortadan kalkması ve diğer ülkelerin çabalarının sonuç vermesi için bu konuda en az faaliyet gösteren ülke göz önüne alınmaktadır (Kirmanoğlu, 2013: 138).

Kamusal finansmanın gerekçelerinden biri tam kamusal mallarda dışlanamazlık niteliğinin olmasıdır (Kirmanoğlu, 2013: 133). Küresel kamusal malların finansmanıyyla

ilgili olarak kamusal mallar yazınında olduğu gibi bedavacılık kavramı karşımıza çıkmaktadır. Küresel kamusal malların finansmanına destek sağlamaksızın küresel kamusal mallardan faydalanan ülkeler küresel bedavacılık bağlamında ele alınmaktadır (Yüksel, 2013: 179). Sera gazı emisyonunun azaltılmasında örneğin karbon teknolojisini daha az kullanarak çevreci politikalar uygulayan bir ülke, bu politikanın maliyetlerine kendisi katlanmaktadır. Başka ülkeler de çevre küresel kamusal malının dışlanamazlık niteliğinden dolayı faydalarından yararlanmaktadır. Bu durumun ülkeleri faydaları kendi sınırlarını aşmayacak kaynaklara yatırım yapmaya yönlendirebileceğine ve birçok ülke böyle davranırsa “çevrenin sürdürülemez biçimde sömürsü”ne neden olacağına ilişkin savlar vardır (Leo ve Singh, 2022).

Küresel kamusal malların finansmanı daha çok kalkınma yardımları ile ilişkilidir. Bunun ardında gelişmekte olan ülkelere kaynaklanan küresel kamusal malların dışsal etkilerinin ortadan kaldırılması için ve aynı zamanda böylece yardımı sağlayan gelişmiş ülkeye de dışsal fayda sağlayacağı düşüncesi yatmaktadır. Bu söylemle küresel kamusal mallar ve kalkınma ilişkisi şöyle kurulmaktadır: Dışsal etkilerin piyasa işleyişinde bozucu etkiler yarattığı ileri sürülmektedir ve bu nedenle büyümenin ve kalkınmanın sağlanamadığı vurgulanmaktadır (Kirmanoğlu, Yılmaz ve Susam, 2006: 34). Kirmanoğlu, Yılmaz ve Susam (2006) çalışmasında, Kambur, Sandler ve Morrison’un gelişmekte olan ülkelerin büyümesi ve kalkınması için doğrudan yabancı yatırımların çok önemli olduğu ve bazı küresel kamusal malların (terör, hastalık gibi) negatif dışsal etkileri nedeniyle doğrudan yabancı yatırım çekemediklerine yönelik savını sorgulamaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların büyümeyle ilişkisi kurulabilse dahi kalkınma için yeterli olup olmadığı sorulmaktadır. Öte yandan küresel kamusal malların zararlarının ortadan kaldırılması ve faydalarının sağlanmasına yönelik ülkelerin kalkınma sorunlarının çözülmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu bağlamda yoksulluk sorununun çözülmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Küresel kamusal mallar olarak nitelendirilen faaliyetin

kalkınma politikalarının bir parçası olduğu görülmektedir. Bu kavramı dile getiren de Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası gibi kalkınma konusunda kuruluşlar olmuştur (Kirmanoğlu, Yılmaz ve Susam, 2006: 34, 46).

3.2.4. Müşterekler ile Küresel Kamusal Mallar Kavramlarının Karşılaştırılması

Müşterekler ile küresel kamusal mallar karşılaştırılmadan önce müştereklerin (ortak mallar) kamusal mallardan farkı ortaya konmalıdır. Kamusal mallar ve özel mallar ayrımı gayet aşikar iken, kamusal mallar ve müşterekler olarak iki temel kolektif mülkiyet biçimi arasındaki fark genellikle muğlak görünmektedir. Müşterekler yazında rekabet edilebilir (veya kullanımla azalabilen) ve dışlanamaz mallar olarak ele alınmaktadır. Ancak bu ayırmda bunun ötesinde bir kavrayışa ihtiyaç vardır. Bunun için ilk olarak bir kaynağın “toplumsal bir görev” (hükümet) gereği mi yoksa “toplumsal karşılıklılık ve iş birliğinin bir ifadesi” (halk) olarak mı yönetilmesi gerektiği üzerine düşünmek önemlidir. Yazında dışlanamazlık ve rekabet edilemezlik üzerine geliştirilen kamu malları teorisi dönemin Keynesyen yaklaşımını desteklemektedir. Keynesyen etkin talep bakış açısı, kişilerin satın alma gücü ile piyasa dışında giderilen ihtiyat ve istekleri karıştırmakta, tüketimin tatmininin daha fazla ücret ve işten geçtiğini varsaymaktadır. Keynesyen düşüncede hava, su, gıda, bilgi gibi birçok şey piyasa malı olarak görülerek, devleti desteği ile tanımlanmaktadır. Dolayısıyla “insanların ortak mallara olan arzusunu göz ardı etmektedir”. 1980’ler sonrası neoliberalizmin yaygınlaşmasıyla ise kamu (*public*) kavramı ortak mülkiyetten giderek daha da uzaklaştırılmıştır. Birçok ortak mülkiyete sahip mallar kamu malı olarak değerlendirildikten sonra çeşitli gerekçelerle özel sektöre devredilmektedir. Bu süreç hukuken ve dilsel olarak tüm yaşamı kuşatarak değiştirmektedir. Öncelikle bu halkın “ortak mallara anlayışını ve bağını kaybetmesiyle” birlikte kamu kavramının yanıltıcı kullanımında görülmektedir (Quilligan, 2012: 73-75).

Bu hukuki ve dilsel karıştırma yalnızca müşterekleri [ortak malları] ortadan kaldırmakla kalmıyor, “kamu” sözcüğü bile halktan çalınıyor. “Kamu” artık bir topluluğun yerel kaynaklarını yönetme ve kendi sosyal ya da ekolojik taleplerini ifade etme yetkisini işaret etmiyor; “kamu” artık bu kaynakların kontrolünü teslim ettiğimiz ve geleneksel özel piyasalar aracılığıyla taleplerimizi karşılayan merkezi yönetim otoritesi anlamına geliyor (Quilligan, 2012: 75).

Kamusal mallarda üretici ve tüketici arasında hiyerarşik bir ilişki mevcut iken, müşterek alanlar ve iş birliğine dayanan ilişkiler sayesinde tüketiciler ortak malların üreticisidir. Dolayısıyla ortak mallar yerel düzeyde ve doğrudan yönetilmektedir. Bu “modern işbölümü”nün ötesini teşkil etmektedir. Yerel düzeyde “kendi kaynaklarının sürdürme sorumluluğunu üstlenme” söz konusudur. Bunun için çeşitli yollarla sözleşme veya birlik yoluna gidilebilmektedir (Quilligan, 2012: 76).

David Harvey (2013)’e göre “müşterek alan, belli bir nesne, varlık ve hatta toplumsal bir süreç olarak değil, kalıcı olmayan, her türlü etkiye açık bir toplumsal ilişki biçiminde tasavvur edilmelidir”. Müştereklerde bir “ortaklaştırma” veya “iştirak” söz konusudur. Bu bir topluluk ve ortak alan olarak çevresi arasındaki ilişkinin kolektif ve gayri ticari olmasını gerektirmektedir. Piyasa ilkeleri ve değerleri dışında olması onu temel olarak kamusal olandan, kamusal mal ve hizmetlerden ayırmaktadır. Örneğin caddeler, yollar arabalar bu kadar yaygınlaşmadan önce insanların bir araya geldiği veya çocukların birlikte oynadığı ortak alanlardı. Fakat yollarda arabaların hâkimiyeti arttıkça ortak alanlar yok olarak, kamusal alan hâline gelmiştir (Harvey, 2013: 125-126).

Harvey’e göre kamusal mekânlar ve kamu yararı en başından beri devlet iktidarı ile ilişkilidir. Tarihte toplumsal mücadelelerle birlikte, işçi sınıfına ve kamu yararına yönelik sağlık, eğitim, altyapı gibi kamusal mal ve hizmetler geliştirilmek zorunda kalmıştır. Kamusal olanın gelişimi ortak olanın gelişimine katkı sağlamıştır. Aynı zamanda “ortak alanı korumak için ona niteliğini veren kamusal mal ve hizmet akışının devamlılığını sağlamak gerekir”. Dolayısıyla kamusal mekan ile mal ve hizmetlerin kim

için ve nasıl üretileceğine ilişkin siyasal mücadele ve eylem kritiktir. Neoliberal politika ve uygulamalar kamusal olanı kısararak aslında ortak alanı da engellemiş olmaktadır (Harvey, 2013: 124-125).

Harvey'e göre "müşterek alan, bir zamanlar varolan ve sonra yitirilmiş bir şey değil, tıpkı kentsel ortak alanlar gibi, sürekli üretilmekte olan bir şeydir. Ancak sorun, kolektif emeğin sürekli üretilmekte olduğu bu ortak alanları, metalaşmış ve parasallaşmış biçimiyle sermayenin bir yandan sürekli sınırlandırması ve onlara el koymasındır" (Harvey, 2013: 130). Dolayısıyla esas sorun müşterekler değildir. Esas sorun müştereklerin tüm bileşenleri ve öznelere ile onlara kendi çıkarları için "el koyanlar"ın ilişkisidir. Bu bağlamda Harvey özellikle kentsel düzeyde kamusal mallarla ortak mallar ayrımı "kaypak" ve "tehlikeli biçimde geçişken" bulmaktadır. Buna örnek olarak kalkınma projelerini vermektedir. Harvey'e göre sözde kamu yararı gözetilerek girilen bu projelerden esas yararlananlar genellikle "bir avuç arazi sahibi, finansör ve müteahhit" olmuştur. Harvey'in bu düşünceleri kentleşme¹²⁵ tanımını şekillendirmiştir: "Kentleşme, kentsel bir ortak alanın (veya onun gölge biçimleri olan kamusal alanlar ve kamu mallarının) hiç durmadan üretilmesi, ve özel çıkarların buna hiç durmadan el koyması ve bunu yok etmesi sürecidir" (Harvey, 2013: 131-133).

Diğer yandan Harvey (2013), kapitalist sermaye gücünün, toplumsal yeniden üretimin maliyetinin daima dışsallık olarak görüldüğünü, en azından 1970'li yıllara kadar (sosyal refah devletini varlığı veya komünist yönetim alternatifi gibi nedenlerle) bir kısmının maliyetini karşılamak zorunda kaldığını belirtmiştir. Fakat 1980'li yıllarda neoliberalizm "bu maliyetleri toplumsal yeniden üretim ve çevre gibi küresel müştereklere devretmek ve böylelikle, tabir yerindeyse, negatif bir müşterek yaratmak"

¹²⁵ Bununla ilişkili olarak Harvey (2013: 44) 'kent hakkı' kavramını ileri sürer ve şöyle tanımlar: "Şehir hakkı, şehrin barındırdığı kaynaklara bireysel veya kolektif erişim hakkından çok daha öte bir şeydir: Şehri gönlümüze göre değiştirme ve yeniden icat etmek hakkıdır bu".

amacı gütmüştür. Negatif müştereklerin yaratılmasıyla ilgili olarak, büyümenin finansmanı için “kamu yararı” kavramının nasıl eğilip büküldüğünü şöyle ifade etmiştir (Harvey, 2013: 139-140):

Sermayenin 2007 sonrasındaki küresel krize tepki olarak küresel ölçekte uyguladığı kemer sıkma siyaseti, gerek toplumsal yeniden üretim; gerekse çevrenin ıslahını destekleyen kamu hizmetlerinin tırmalamış, dolayısıyla her iki ortak alanın niteliğini geriletmiştir. Sermaye ayrıca kriz bahanesiyle, iktisadi büyümeyi canlandırmanın zaruri bir önkoşulu olarak ortak alanlara özel şahıslarca el konmasını sağlayan akbaba taktiklerine hız kazandırmıştır. Örneğin istimlak kanununun (bu yasaların asıl kastı olan “kamu yararı” adına değil de) özel çıkarlar adına mekânlara el koymakta kullanılması, kamu yararı kavramının, devletin öncülüğünde ticari gelişmenin finanse edilmesi biçiminde yeniden tanımlanmasına klasik bir örnektir (Harvey, 2013: 139-140).

Harvey’in deyimiyle “küresel müştereklere devredilme” çabaları ana akım kamu ekonomisinde yeni bir kavram olarak küresel kamusal mallar ele alınmıştır.

Küresel kamusal mallar ve ortak mallar/müşterekler kavramları içinde çoğunlukla bulunduğumuz yüzyılın en önemli ve ivedi sorunlarına karşılık -kimi zamanlar birbiri yerine- kullanılmaktadır. Bu sorunlar güvenlikten eğitime, çevresel tahribattan kamusal alanlara birçok alanda kullanılmaktadır. Ancak bazı yönlerden birbirinden ayrılmaktadır. Ortak mallar ve kamusal mallar dışlanamazlık niteliğine sahip olmakla birlikte, iki kavram arasındaki başlıca ayrım tüketimde rekabet/eksiltilebilirlik ile ilgilidir. Örneğin sokak lambası olarak bir kamusal malın kullanımında başka birinin kullanımı azalmamaktadır. Fakat balıkçılık gibi ortak mal sayılan bir faaliyette bu durum söz konusudur. Bu bağlamda küresel kamusal malların yetersiz üretimden, -doğal kaynaklarla sınırlanan- ortak malların aşırı tüketimden kaynaklandığı söylenebilir. Ancak bu yaklaşım politik süreçlerden ari, yalnızca bir malın doğal niteliğindeki eksilmeye bağlı olduğundan “özcü” eleştirisine ve bazı teknolojik gelişmeleri (eksilebilir olmayan bilgi teknolojileri gibi) kapsamadığından “köhne” eleştirisine maruz kalmaktadır. İki kavram arasındaki ayrımlardan biri mülkiyet rejimleri ile ilgilidir. Buna göre “kamusal mallar iktisadi

sistemimize yön veren sahiplenme ve çevreleme mantığını sürdürür” (de Jongh, 2017). Ortak mallarda ise “sahiplenemezlik alanı” söz konusudur. Kimi hukuk ve çevre çalışmalarından türeyen bu görüş Kuzey Kutuplar veya derin deniz yatakları gibi devletlerin egemenliğinin uzanmadığı ortak malları ele almaktadır. Dolayısıyla özelleştirme/kamulaştırma karşıtı bu yaklaşım “radikal demokratik ‘müşterekleşme’ pratiklerini” savunmaktadır. Küresel kamusal mallar ve ortak mallar arasındaki diğer bir ayrım ise gönüllü ve zorunlu birliktelik olup olmadığına ilişkindir. Buna göre küresel kamusal mallar devlet ve devletler arasında zorunlu bir iş birliğine dayanmak zorunda iken, ortak mallar “gönüllü ağlar ve iştirakleri” esas kılmaktadır (de Jongh, 2017: 2-3).

Küresel kamusal mallar kavramı ise kimi görüşlerde “Keynesyen enternasyonalizm ile kurumsal/finansal neoliberalizmin bir karışımı” olarak değerlendirilmektedir. Kamu maliyesinde klasik rekabet edilemeyen ve dışlanamayan kamusal mallar teorisi ulusal hükümetler temelinde ele alınmıştır. Çok tarafın yer aldığı düzlemde küresel kamusal malların sağlanması anlamsızdır. Çünkü devletler iktisadi ve siyasi kaynaklar için rekabet ettiğinde bu mallarda rekabet edilebilirlik söz konusudur. Yine kendi ülkesindeki yoksulluğu azaltmak için gıda veya teknoloji talebini karşılayamadığında bu mallardan dışlanmaktadır. Dolayısıyla küresel kamusal mallar eşitlikçi bir dünyayı imlememektedir, daha çok özel malların nitelikleri ile (rekabet edilme, dışlama) çağrışmakta ve kârlılığa hizmet edecek şekilde donatılmaktadır. Diğer yandan neoliberal kapitalizmde, ulusal hükümetlerin, bir bütün olarak dünyanın/insanlığın kaynaklarını düzenlemek için meşruiyeti ile gücünün çok zayıf olduğu söylenebilir (Quilligan, 2012: 79-80).

Tablo 5: Müşterekler ve Küresel Kamusal Malların Karşılaştırılması

	Müşterekler	Küresel Kamusal Mallar
Güç	Birlikte güç İşbirliği olarak güç Tek taraflı zorlama, şiddet veya manipülasyon yok	Üzerinde güç Başkalarının davranışlarını yönlendirebilirlik olarak güç Tek taraflı zorlama, şiddet veya manipülasyon olasılığı
Devlet ile ilişki	Müştereklerin devletin hiyerarşik yapısından bağımsız bir şekilde ortaya çıkışı ve yönetimi ancak ideal olarak devlet tarafından itirazla (müdahale ile) karşılaşmaması	Bedavacı [<i>free-riding</i>] devletleri zorlayabilecek ulusüstü ve yukarıdan aşağıya işleyen mekanizmalar aracılığıyla sunum
Boyutsal ölçek	Çok merkezli Ekoloji merkezli Küçük ila orta büyüklükteki gruplar Yerel düzey için birincil rol Aşağıdan yukarıya	Tek merkezli İnsan merkezli Ulusal ve daha büyük ölçekli gruplar Uluslararası/küresel düzey için birincil rol Yukarıdan Aşağıya

Kaynak: (Boonen vd., 2019: 570).

Küresel kamusal mallar söylemi de müşterekler söylemi de benzer sorunsalları konu edinse de Tablo 5’te görüldüğü üzere çözüm yolları farklılık taşımaktadır. Küresel kamusal mallar söylemi küresel sorunları uluslararası kuruluşlar ile devletler arasındaki iş birliği aracılığıyla çözmeyi hedeflemektedir. Müşterekler ise piyasa mantığına ve devlet hiyerarşisine ihtiyatlı yaklaşmaktadır. Bu bakımdan “toplumsal hareketlerin ve toplulukların özyönetim [*self-governance*] idealini” ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda demokratik yaklaşıma ilişkin müşterekler söyleminde toplulukların kendini yönetmesine yönelik ilke merkezi konumda yer almaktadır. Dolayısıyla önemli olan hiyerarşiden uzak, “birlikte güç” (*power-with*) oluşturmaktır. Küresel kamusal mallar söylemi ise iktisadi hedeflere yönelik etkinlik ve verimlilik arayışındadır. Genel olarak bu söylem uluslararası kurumlarda yer alan uzmanlar tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşımda küresel kamusal mallar sayılabilecek mallar ve bu malları sunacak özne öncelikle tayin edilmiştir. Daha sonra “çıktı odaklı rasyonalite”si “demokrasi” ile bezenmeye çalışılmıştır. Bu alanda rol oynayan kurumlar belirli ve sınırlıdır. Dolayısıyla bu müşterekler söylemine göre

demokrasi bakımından yetersizliği göstermektedir. Küresel kamusal mallar alanı her en kadar karar alma süreçlerine katılımı güçlendirmeye çalışsa da zorlamaya dayanan “klasik devletçi mantık” perspektifini taşımaktadır (Boonen vd., 2019: 570-571).

Diğer yandan kamu ekonomisi yazınında küresel kamusal mallar, çağın küreselleşen koşullarında bireylerin esenliğini/iyi oluşunu artırmaya yönelik yeni bir kategori olarak geliştirilmiştir. Küresel kamusal mallar kavramı uluslararası kalkınma¹²⁶ ile düşünüldüğünde insanların esenliğine/iyi oluşuna etkisi kritiktir. Ancak esenlik, ana akım yazında tamamen bireysel düzeyde tanımlanmıştır (Deneulin ve Townsend, 2007: 1). Küresel kamusal mallar elbette bireylerin yaşamlarını daha iyi kılmak için fırsatlar sağlamaktadır. Dengeli iklim koşulları, tüberküloz aşısı veya barış gibi küresel kamusal mallar “bireylerin kendi seçtikleri hayatı yaşama fırsatlarını genişleterek yaşamlarını iyileştirmeye hizmet eden şeyler” olarak düşünülebilir. Bu doğrultuda insan eyleminin tek amacı ayrı ayrı bireylerin refahını artırmanın ötesindedir (2007: 19-20). Bu bağlamda ortak iyi/kamu yararı (*common good*) kavrayışı önemli bir rol oynamaktadır. Ancak ortak iyiyi yakalamak için bireysel seçimlerden yola çıkmak anlamsız görünmektedir çünkü ortak iyiyi teşkil eden şey zaten onun “ortak” üretilmesidir (2007: 20):

[Ortak iyi kavramı] insan esenliği için önem arz eden birçok şey de dahil, faydalarına ancak ortak bir girişimle erişilebileceği malların varlığını kabul etmeyi sağlamaktadır. Elbette bu tür mallardan faydalanan insanlar ayrı ayrı düşünülebilir. Mesele şöyle ki, ancak ortak malları ‘üreten’ ortak eylemi mümkün kılmak için gereken yapılandırılmış ilişkiler içinde, bu tür mallardan yararlanan hayatlar yaşanabilir. Böylece her bir kişi için iyilik, ancak bu iyinin mümkün olduğu diğer kişilerin iyiliğine atıfta bulunarak kavranabilir. Yalnızca bireysel tercihlere ya da seçimlere odaklanan bir analiz ortak iyiyi yakalayamaz çünkü onları iyi kılan, bu iyilerin [malların] aynı anda üretildiği ve tadına varıldığı yaşamın içselliğidir (Deneulin ve Townsend, 2007: 20).

¹²⁶ ‘Ortak iyi’ kavramı ile küresel kamusal malların bireyci yaklaşımına eleştiri getiren bu düşünce kalkınmayı Amartya Sen’in tanımıyla “her bireye kendi seçtiği bir hayat yaşaması için daha fazla fırsat verme meselesi” olarak ele almakta küresel kamusal mallara da bu doğrultuda yaklaşmaktadır. Buna göre ortak iyi (*common good*), mikro temelde tek seferlik (takım oyunu, konser gibi) bir ortak mal (*common goods*) değildir. Ortak iyi “zaman içinde süren ve özellikle yaşamları genelde aynı fiziksel yaşam alanını paylaştıklarından dolayı hayatı çoklu yönlerden etkileşim hâlinde olan bir grup insan için bir iyi”dir (Deneulin ve Townsend, 2007: 11, 19)

3.2.5. Küçülme İlkelerine Dayanan Kamu Maliyesi Perspektifinden Müşterekler

Küçülme yaklaşımı müştereklere önem vermektedir. Çünkü müştereklerin yönetimi öz tedarige, iş birliği ve dayanışmanın olduğu bir sorumluluk anlayışıyla yönetime ve üretime dayalıdır. Müşterekler toplumsal bağların sıkılaşmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda müştereklerin gelişmesi büyümeye bağlı değildir ve piyasa mekanizmasının karşısında konumlanmaktadır. Çünkü piyasa mekanizması ihtiyaç üretirken, toplumsal bağlar ihtiyaç temelli kurulmaktadır. Küçülme yaklaşımı tüketimcilikten ivedi çıkışın gerekçelerini ortaya koymaktadır. Müştereklerin geri kazanılmasına ilişkin hareket ise tüketimcilikten çıktıktan sonraki toplumsal yaşamı imlemektedir. Dolayısıyla küçülme düşüncesinin müştereklere verdiği önem hem bolluğa dayanan bir zenginliğe hem de toplumsal bağların korunduğu otonom bir topluma vurgusundan ileri gelmektedir. Toplumsal bağların güçlenerek kooperatif gibi müşterekleri yönetme biçimlerinin gelişmesiyle inşa edilecek üretim şekli herkesin ihtiyacına yetecek temeli sağlayabilir. Müştereklerin gelişmesi üretim yerelleşmesi, ortak ve tamamlayıcı kullanım, üretim ve tüketim süreçlerinin birleştirilmesi (türeticilik) açısından maddesizleşmeyi desteklemektedir (Helfrich ve Bollier, 2020: 119, 122-123).

Kamu kaynakları üzerinde söz sahibi olmanın, yani bütçe hakkının tarihte 1215 tarihli Magna Carta belgesine dayandırılmaktadır. Linebaugh (2015)'e göre insanların geçinebilmek için müşterek kaynaklar üzerindeki hakları da Magna Carta'da tanınmıştır. Buna göre müşterekler anayasal demokrasi yolunda ilk belgelerden birinde temel hak olarak korunmaktaydı. Söz konusu belgede su kaynaklarındaki balıkları avlamanın ve o dönem bugünkü petrol kadar değerli görülen ormanların müşterek olduğu işaret edilmiştir. Linebaugh (2015) bu belgede yer alan müştereklere ilişkin hakların eş değerini günümüzde birçok toplumsal programda bulabileceğimizi belirtmektedir. Örneğin balık avlama veya hayvan otlatma gibi hakların çeşitli gıda, sosyal güvenlik veya bunun gibi

refah haklarına ve ormanlardan yararlanma gibi hakların konut ve enerji yardımına tekabül edebileceğini ileri sürmektedir (Linebaugh, 2015: 87-89). Yani temel ihtiyaçlar hak olarak tanınmış ve müşterekler bu bağlamda koruma altına alınmıştır.

Yoksulluğun ve tüketimciliğin kökenleri ise tarihte müştereklerin çitlenmesine dayanmaktadır. Çitleme öncesinde insanlar pazara gerek kalmaksızın kendi ihtiyaçlarının çoğunu müştereklerden sağlayabilmekteydi. Müştereklerin çitlenmesiyle insanlar yaşamlarını sürdürebilmek için “metalara muhtaç olan ekonomik birey”e dönüşmüştür (Illich, 2015: 85-86).

Walljasper (2015: 139) vergilemeyi ve bununla ilişkili olarak katılımcı bütçelemeyi bir müşterek çözüm olarak ileri sürmektedir:

...Ama vergi ödemek alışveriş yapmaktan farklıdır. Aslında vergiler sorun çözmenin ve bireysel eylemlerle etkin ve hakkaniyetli bir biçimde yerine getirilemeyecek fırsatlar yaratmanın iş birliğine dayalı birer yoludur. Bu nedenle de vergileri yeni bir açıdan tartışmamız önem arz ediyor.

Bunu yapmanın ümit vadeden yollarından biri, vergilerin nasıl harcandığı meselesine daha fazla demokrasi ve müşterekler ruhu katmaktır. Ne de olsa, yurttaşlar hükümet fonlarının yerel topluluklarda nasıl harcanacağı konusundaki nihai uzmanlardır (Walljasper, 2015: 139).

Burada sorunların üstesinden gelmenin toplumsal iş birliğine temellenen bir yolu olarak vergiler işaret edilmektedir. Halkın, harcamaların yerel düzeyde ihtiyaçları karşılayacak şekilde nasıl kullanılacağına ilişkin bilgiye sahip olduğunu, demokratik katılımcı uygulamalara dahil olduklarında verginin bir külfet olarak görülmeyeceğini belirtilmektedir (Walljasper, 2015: 139). Walljasper (2015) katılımcı bütçeleme konusunda Porto Alegre girişimini olumlayan bir atıfta bulunmaktadır. Porto Alegre deneyiminin sonuçları katılımcılık açısından çok parlak olmasa da kamu maliyesinde katılımcı demokrasiyi geliştirilmesi fikri önemlidir. Bu bağlamda müşterekler, temel ihtiyaçların karşılanması ve demokrasi aslında iç içe geçmiş kavramlardır ve bu

kavramların buluşma noktası kamu maliyesidir. Bu kavramları kamu maliyesinde buluşturan ise ancak küçülmeci bir yaklaşım olabilir.

3.3. Ana Akım Kamu Maliyesinde ‘Çevre’ye Yaklaşım

Neoklasik iktisadın şekillendirdiği kamu ekonomisinde de “ikinci ontoloji”nin yansımaları varlığını sürdürmektedir. “Çevre” kavramının kullanılması dahi aslında temel bakış açısının tezahürüdür. “Çevre” sözcüğü kendi içinde “edilgen”lik taşımaktadır: Çevre “insanların başrolde olduğu hikâyenin dekoru” olarak ele alınmaktadır. Çevreyi korumaya ilişkin çabalarda dahi insanı doğadan yalıtın bir anlam gizlidir. “Dışsallıklar” da aynı şekilde düşünülebilir: “[D]oğanın başına gelen şeylerin temelde insanlığın meselelerine dışsal olduğu” kavrayışı hâkimdir. Descartes’ın insanı “doğanın efendisi” kılan anlayışı hâlâ kendini korumakta ve dünya mücadele edilmesi gereken, yenilmesi gereken bir varlık olarak tanımlanmaktadır (Hickel, 2021: 97-98).

Kamu ekonomisinde çevre dışsallıklar bağlamında ele alınmaktadır. Dışsallıklar refah iktisadının önemli araştırma alanlarından birisidir. Hunt ve Lautzenheiser (2016: 566)’a göre “[r]efah iktisadının zayıf noktası, dışsallıkları ele alış tarzıdır. Neoklasik teorinin temelinde yer alan gerçek dışı varsayımlar içinde bu ele alış tarzının dayandıkları, en olmadıklarıdır”. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi bu neoklasik yaklaşımın dışsallığın doğrudanlığı varsayımıdır. Yani üretim ve tüketim faaliyetlerinin, bu faaliyetlere ilişkin bir/birkaç kişi üzerinde “doğrudan” etki yarattığı savunulmaktadır. Ancak dışsallıklar yalnızca bir tüketicinin fayda fonksiyonu diğerinin tüketiminden etkilendiği zaman çıkmamaktadır. Aynı şekilde bir üreticinin üretim fonksiyonu yalnızca bir diğerinin üretiminden etkilenmemektedir. Bireyin fayda fonksiyonu doğrudan bağlantısı yoksa bile bir üretim faaliyetinden etkilenebilir. Dışsallıkların giderilmesi için ise fayda-maliyet analizi ile “piyasa fiyatı olabilecek şeyin modeli” geliştirilmektedir. Hunt ve Lautzenheiser (2016) bu herhangi bir dışsallığa yönelik yapılan fayda maliyet analizinin

“Pareto optimumundan fiili tek sapma” olmadığını belirterek E. J. Mishan (1973)’dan ödünç aldığı düşünceyi şöyle ileri sürmektedir: Bir dışsallık olduğunda, yardımsever ve tarafsız devlet, bu “tek dışsallığı geçersiz kılacak miktarda vergilendirmek veya sübvansiyon vermek için” davet edilmektedir. Ancak Hunt ve Lautzenheiser (2016)’a göre bu davetin “temelini oluşturan fayda-maliyet analizi, hiç dışsallıklar olmadığı şeklindeki basit ifade kadar gerçeklikten uzaktır; çünkü dışsallığın söz konusu olduğu piyasa dışında bütün piyasalarda Pareto optimumu olduğu varsayımına dayanmaktadır”. Oysa yaşam tek tük olduğu ileri sürülen dışsallıklardan ibaret değildir; dışsallıklar yaygındır. Veblen’in düşüncesindeki gibi üretim “toplumsal ve kültürel bir süreç”ten oluşmaktadır. Dolayısıyla hayatın her alanında örülü üretim ve tüketim faaliyetlerinin büyük çoğunluğu dışsallıkları taşımaktadır. Refah iktisadının dışsallıklar konusundaki ikincisi yanlıgısı budur; çünkü temelleri “faydacılığın bireyci hazcılığı”na dayanmaktadır. Su veya hava kirliliğine yol açan fabrika faaliyetleri ekolojik tahribata sebep olabilir. Ancak gerçeklikten uzak neoklasik yaklaşımda “görünmez el” işlemekte, herkesin içinde olduğu “bencilce eylemler, genel refahı teşvik etmektedir”. Diğer yandan yaygın dışsallıklar kavrandığında vergi ve sübvansiyon çözümleri de işe yaramayacağı anlaşılabacaktır. Çünkü buna yönelik herhangi bir düzenleme yeni dışsallıklar meydana getirecektir. Devlet müdahalesine razı olmayan Avusturya ve Chicago ekolleri ise önce dışsallıkları görmezden gelseler de, daha sonra Chicago ekolü “yeni mülkiyet hakları”nın tanımlanmasını ve “kirletme hakkı”nın alışverişinin serbest biçimde yapıldığı piyasalar oluşturulmasını önermiştir. Bu öneri bağlamında “yansız” devletin kirletme hakkını kime vereceği soru işaretidir. Ayrıca bu öneride dışsallıklar “metafizik olarak verili ve sabit” düşünülmektedir. Her dışsallıkta devletin mülkiyet hakkı ve buna ilişkin piyasa oluşturacağı öngörüldüğünde, faydacı prensipte, bireyler yeni durumda pazarlığın kendi lehine olacağını bildiğinden, bu durum “kasıtlı” biçimde dışsallık yaratma oyununa dönebilir. Hunt ve Lautzenheiser (2016) bunu “serbest piyasaya dayalı kapitalist bir

ekonomide, sırf kendi maksimum kazancı peşinde olan herkesin genel toplumsal sefaleti maksimize etmek için üzerine düşeni otomatik olarak ve en etkin bir şekilde yapmasını garanti” eden bir “görünmez ayak” olarak değerlendirmektedir. Neoklasik iktisadın yetersizliği, onun üretim ve tüketimin toplumsallığını atlayarak üretim ve tüketime ilişkin bireysel düzenlemeler önermesinden ileri gelmektedir (Hunt ve Lautzenheiser, 2016: 566-572).

3.3.1. Ana Akım Kamu Maliyesinde Çevreye Teorik Yaklaşım

Küresel kamusal mal olarak ele alınan çevre ve çevre sorunlarının kamu ekonomisindeki yeri önem teşkil etmektedir. Kamu ekonomisinde bu konuya daha çok dışsallıklar temelinde bakıldığı ve fayda ve maliyet bakış açısının hâkim olduğu söylenebilir. Bu bağlamda çevresel dışsallıkların giderilmesinde standartların getirilmesi ve kontrol, vergiler, Coase Teoremi, mülkiyet hakları temelli çevresel düzenlemeler bağlamında pazarlanabilir kirletme hakları ele alınacaktır.

Kamu ekonomisinde çevre dışılaşmanın ve rekabetin olmadığı kamusal mal olarak nitelendirilmektedir. Aynı zamanda dünya çapında etkileri yayılan bir küresel kamusal mal olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda çevre kirliliği bir kamusal kötü olarak değerlendirilerek çevre küresel kamusal malının arzını azaltan bir faktör olarak görülmektedir. Çevre zararının azaltılmasıyla çevre küresel kamusal malının arzının artırıldığı düşünülmektedir (Yavan, 2016: 1). Dolayısıyla çevre kirliliği negatif dışsallıklar olarak ele alınmaktadır. Kamu ekonomisinden önemli ölçüde yararlanan çevre ekonomisinde, çevre dışsallıkları piyasa başarısızlığıdır (Kargı ve Yüksel, 2010: 184, 190). Dışsallığın fayda ve maliyetinin göz önüne alınarak marjinal özel fayda/maliyetin sosyal fayda/maliyete eşitlenmesi dışsallıkların içselleştirilmesidir. Bunun için çeşitli kamusal ve piyasa temelinde çözümler ortaya konulmuştur (Kargı ve Yüksel, 2010: 191).

Standartların getirilmesi ve kontrol çevresel dışsallıkları gidermede kamusal çözümlerden biridir. Çevre kirliliğine neden olan faaliyetler üzerinde düzenlemeler yapılabilir, yasaklar getirilebilir. Örneğin kirliliğe sebep olan üreticilere, filtre ve arıtmaya ilişkin belirli zorunluluklar belirlenebilir. Çeşitli standartların getirilmesi ve kontrol edilmesi ile negatif dışsallığa neden olabilecek faaliyetler gerçekleşmeden engellenebilecektir. Piyasa merkezli anlayış tarafından bu yaklaşıma karşı çıkılmaktadır. Standartlar ve kontrolün “piyasa dengesini bozucu” niteliği olduğu ileri sürülmektedir. Standartların oluşturulma biçimi, uygulanması ve denetim şekli gibi zorlukları içinde barındırsa da çevreye zarar verilmeden faaliyetlerin engellenmesine yönelik olduğu için diğerlerine göre bu yöntemin daha kökten çözüm sağladığı söylenebilir (Yüksel, 2013: 183-184).

Pigou vergisi çevreye ilişkin dışsallıkların giderilmesinde kamusal çözümlerden biridir. Pigou’ya göre salt alıcı ve satıcıların yer aldığı piyasa mantığı dışsallıkları ihmal etmektedir. Dışsallıklar üçüncü tarafları da kapsamaktadır. Bu etkiler eğer olumsuzsa üretilen malın toplumsal etkinlik düzeyinden fazla; etkiler olumluysa üretilen malın toplumsal etkinlik düzeyinden daha az üretimine yol açacaktır (Hahnel, 2014: 75). Pigou marjinal toplumsal net hasıla ve marjinal özel net hasıla arasındaki farkı dışsallık olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda Pigou kirliliğin alıcı ve satıcı dışında üçüncü taraflara bir maliyet getirdiğini belirtmiştir. Bu dışsallığın içselleştirilmesi için vergi ve sübvansiyon önermiştir. Buna göre vergi veya teşviklerle toplumsal net hasıla ve marjinal net özel hasıla arasındaki farkın en az olması sağlanabilir (Jamali, 2007: 120).

Pigou’nun dışsallıklar karşısında vergi ve sübvansiyon önerisi çeşitli sorular gündeme getirmektedir. Etkinlik kaybının ortadan kaldırılmasında “dışsal etkinin büyüklüğüne eşit” vergileme ve sübvansiyon nasıl olmalıdır? Bunun için öncelikle tam olarak dışsal etkinin büyüklüğünü bilmek gerekecektir. Ancak böylece vergi ve sübvansiyonun yüksekliği belirlenebilir. Dışsal etkiyi belirlemede piyasada “güvenilir”

yöntemlerin olmaması bunu zorlaştırmaktadır. Çünkü dışsal etkinin belirlenmesinde ilgili tarafların çıkarlarına göre tahminler ve sonuçlar şekillenmesi söz konusu olabilecektir. Bu durumun sebebi piyasaların, dışsallığın taraflar üzerindeki etkileri göz ardı ermesidir. Pigou vergileriyle ilgili tartışmalarda gündeme getirilen diğer bir soru ise birbirine eklemlenmiş hâldeki piyasaların genelinde bu verginin nasıl uygulanacağına ilişkindir. Bir üretimin dışsal etkisi tam olarak belirlenmiş olsa dahi o malın üretiminde kullanılan diğer malların üretiminin dışsal etkilerinin de kesin ve net olarak belirlenmesi bu açıdan önemlidir. Bu bağlamda girişik yapıdaki piyasadaki dışsal etkilerin herhangi birinin yanlış belirlenmesinin, etkinliğin sağlanmasını zorlaştıracığına ilişkin sorular gündeme gelmektedir. Diğer bir tartışma noktası ise güç ilişkileri ile ilgilidir. Pigou vergisi ve sübvansiyonlarından faydalanan kesimlerin vergilenenlere göre daha “dağınık ve güçsüz” olması, bu önlemlerin hayata geçirilmesindeki zorluğu ya da vergilendirmenin yetersiz olacağını göstermektedir (Hahnel, 2014: 116-117).

Çevreye ilişkin vergilerin (karbon vergisi, yeşil vergi gibi) dayanağı “kirleten öder ilkesi”dir (Yüksel, 2013: 185; Jamali, 2007: 113). “Kirleten öder ilkesi” ortaya çıkan “yanlış düzeltmek için bedel ödenmesi”dir. Bu kirliliğin giderilmesi veya kirlilikten etkilenenlerin sağlık harcamalarının telafi edilmesi şeklinde olabilir. Fakat kirletenin tespit edilmesi ve kirlilikten etkilenenle bağlantısının kurulması çeşitli zorluklar taşıyabilir. Örneğin Avrupa Birliği’nde merkezi olan bir şirket başka bir yerde kirliliğe sebep olan faaliyetler gerçekleştirebilir. Bu faaliyetler başka ülkelerdeki “yerel topluluklar”a zarar verebilir. Bu şirketin ürettiği malları ise Avrupalılar da kullanabilir. Bu durumda maliyetler toplum kitlelerine eşit olmayan biçimde yayılacaktır. Alt gelir grupları ve dezavantajlı kesimler bu durumdan daha çok etkilenecektir. Buna ilişkin iki yaklaşımdan söz edilebilir: İlki otoyollara konulan “gürültü azaltma panelleri” gibi doğrudan etkilenenlere yönelik etkiyi azaltma önlemlerdir. Diğer yaklaşım ise “vergiler

ve kirlilik kotaları” gibi kirliliğe neden olan faaliyetlerin sınırlandırılmasına yöneliktir (Van Calster, 2021).

Dışsallığın içselleştirilmesinde Coase Teoremi ise bir piyasa yaklaşımıdır. Coase (1960) çalışmasında fabrika dumanının zararları örneğinden yola çıkarak, dumandan zarar görenlere karşı fabrika sahibinin sorumlu tutulması, fabrika sahibinin vergilendirilmesi ve fabrikanın yerleşim yerlerinden uzaklaştırılması gibi yaklaşımları makul bulmadığını belirtmektedir. Geleneksel yaklaşımların “seçimin doğasını belirsizleştirmek eğiliminde” olduğunu söylemektedir ve A’nın B’ye zarar verdiği bir durumda odak noktasının A’nın engellenmesi/kısıtlanması olduğunu söyleyerek eleştirmektedir. Ona göre bu sorun “karşılıklılık”la ilgilidir. B’yi korumaya çalışırken A’ya zarar verilmektedir. Oysa ona göre esas soru kimin kime (A veya B) zarar vereceğinin belirlenmesidir. Coase’a göre bu durumda zararın büyüklüğü dikkate alınmalıdır. Nehirlerin kirlenmesi örneğini vererek bu konuda bir karara varılması gerektiğini belirtir: “Kaybedilen balığın değeri, nehrin kirlenmesinin mümkün kıldığı ürünün değerinden daha mı az yoksa daha mı fazla?” (Coase, 1960: 1-2). Bu düşüncelerden hareketle Coase mülkiyet haklarının sağlanması ve işlem maliyetinin az olması ile ekonomideki aktörlerin pazarlık yapabileceğini ve böylece etkinliğe erişilebileceğini savunmaktadır (Kargı ve Yüksel, 2010: 198).

Coase Teoremi’nde yalnızca bir “kirleten” ve “mağdur” olması nedeniyle kirlilikten daha fazla kişinin muzdarip olabileceğinin göz önüne alınmaması, rekabetin olmaması, hatta daha ötesi bir piyasanın olmaması, “işbirliğine dayanmayan pasta bölüşme oyunu”ndan ibaret olması, iki tarafın tam bilgi sahibi olmasının çok zor olması sebepleriyle eleştirilmektedir (Hahnel, 2014: 133, 136, 148):

Tek bir kirleten ve tek bir mağdur *olsa bile*, mülkiyet hakkına kimin sahip olduğu açık *olsa bile*, müzakerelerin işlem maliyetleri sıfır *olsa bile*, tarafların ikisi de “tam bilgi” sahibi *olsa bile* (başka bir deyişle, sadece kendi marjinal kâr veya zarar eğrilerini değil, karşı tarafın marjinal kâr ve zarar eğrilerini de biliyor olsalar bile), tarafların ikisi de bütün bunların karşı taraf tarafından da bilindiğini biliyor *olsa bile*, tarafların ikisi de rasyonel bir şekilde oynasalar ve karşı tarafın da aynı şekilde oynayacağını biliyor *olsalar bile*, oyuncular sadece kendi elde edecekleri mutlak getiriye önem veriyor *olsalar bile*, pazarlık süreci dikkatlice şekillendirilmiş *olsa bile*, taraflardan herhangi birinin pazarlık sürecindeki “şöhreti” hususunda endişeleri varsa, kirleten ve mağdurun etkin bir sonuca ulaşamamaları yine de gayet mümkündür (Hahnel, 2014: 147-148).

Ayrıca Coase Teoremi’ne ilişkin eleştirilerden biri de Coase’un devlet regülasyonlarını önemsizleştirmesidir (Hahnel, 2014: 150). Yine de bu eleştiriler Coase Teoremi’nin iktisattaki ve kamu maliyesindeki yerini ve önemini azaltmamaktadır. Coase Teoremi neoklasik iktisadın varsayımlarını yumuşatarak hukuk ve iktisat arasında disiplinler arası bağ kurmuştur. Hem risk ve belirsizliklerin hafifletilmesinde kurumlara olan vurgusu ve disiplinler arası yaklaşımı Coase Teoremi ile ilgili diğer vurgulanması gereken noktalardır. Ayrıca yazında işlem maliyetleri olduğunda Coase Teoremi’ni güçlendirmek ve tamamlamak üzere öneriler ve çalışmalar (Posner Kuralı gibi) yer almaktadır. Bu bağlamda Coase Teoremi’ni eleştirel temelde kesin bir yanlış veya yanlışlanamaz bir doğru olarak ele almak yerine, ekonomilerin incelenmesinde onun “hipotetik bir araç” olarak değerlendirilmesi bilimsel açıdan daha uygun olabilir (Seçilmiş, 2016: 18-19).

Çevresel dışsallıkların giderilmesine ilişkin diğer bir yaklaşım ise temelinde Coase Teoremi yer alan mülkiyet hakları temelli çevresel düzenlemedir. Mülkiyet hakları temelli çevresel düzenlemeye göre devlet hem kirlilik oranının ve mülkiyet haklarının tespit edilmesinden hem de yaptırım uygulanması bakımından sorumludur. Bu süreçte devlet yasal düzenlemeler yaparak rol oynamaktadır (Çetin, 2005: 160). Pazarlanabilir kirletme hakları ile devlet firmalara belirli kirletmeye ilişkin emisyon hakkı

belirlemektedir. Bu hakların piyasada alım satımı serbesttir. Böylece kirliliğe ilişkin kotanın alışverişi ile kirliliğin toplamında bir değişme olmaksızın faaliyetler şekillenmektedir (Yüksel, 2013: 181-182). Pazarlanabilir kirletme hakkına Avrupa Birliği Emisyon Ticaretleri Sistemi örnek verilebilir. Devletin her şeyden önce oluşacak kirlilik miktarını belirlediği ve kirlilik hakkını firmalara dağıttığı bu yöntemde dağıtımın neye göre yapılacağı/yapıldığı yazında tartışma konusudur (Kirmanoğlu, 2013: 165).

3.3.2. Karbon Sınırlamaları: Karbon Vergisi ve Emisyon Ticareti Sistemi

Güncel kamu maliyesi yaklaşımlarında ekolojik sorunlar çoğunlukla çevre vergileri (özellikle karbon vergisi) ve emisyon ticareti sistemi ekseninde tartışılmaktadır. Genel olarak çevre vergileri dört temel kategoride değerlendirilebilir: Enerji üretimi ve enerji ürünlerinden alınan vergiler (benzin, dizel, doğalgaz, kömür, elektrik, biyoyakıtlar gibi); ulaşım vergileri (motorlu taşıtların sahipliği/kullanımı, uçak, demiryolu gibi diğer ulaşım araçları veya bunlarla ilgili hizmetler gibi); kirlilik vergileri (hava ve suda ölçülen emisyonlar, katı atık yönetimi veya gürültü ile ilgili); kaynak vergileri (su, orman, bitki, hayvanlar gibi kaynaklarla ilgili). Karbon vergilerinin çoğunluğu enerji vergileri altında yer almaktadır. Ancak bazı durumlarda diğer vergiler (örneğin hava emisyonu veya ozon tabakasını etkileyen maddeler olarak kirlilik vergisi kalemi olarak) altında sınıflandırılabilir. Yakıtlar üzerinden alınan karbon vergileri, belirli sektörlerle ve faaliyetlere özgü çeşitli vergiler, karbon yüklü mallara vergiler, hava ve denizcilik harçları, karbon yoğun ürünlerin ithalatında sınır ayarlamaları, yaratılan karbonun telafisi için başka yerde yapılan karbon giderici/önleyici hizmetlere ilişkin karbon denkleştirmeleri gibi karbon emisyonu azaltmaya yönelik düzenlemelere ve karbon vergilerine örnek verilebilir (Eurostat, 2024: 16-18).

Karbondioksit emisyonunun düşürülmesi ve bu doğrultuda fiyat mekanizması aracılığıyla (piyasa temelli bir araç olarak) dışsallıkların içselleştirilmesi amacı taşıyan

karbon vergileri “Pigouvian vergi” olarak ele alınmaktadır. Karbon vergileri ilk olarak Kuzey Avrupa ülkeleri tarafından 1980’li yıllarda gündeme getirilmiştir. 1990’lardan itibaren Hollanda, Finlandiya ve İsveç fosil yakıtların kullanımına ilişkin karbon vergisi uygulamaya başlamıştır. Avrupa Birliği 1992 yılında yapılan Rio Zirvesi’nde, emisyonların belirli sınırdan kalması için karbon vergisinin küresel düzeyde uygulanmasını önermiş, fakat günümüzde ulusal ölçekte ülke uygulamaları kapsamında kalmıştır (Kovancılar, 2001: 12).

2025 yılı başında 52 ülkede genel olarak karbon fiyatlandırma araçları kullanılmaktadır. Karbon fiyatlandırması araçları karbon vergisi ve emisyon ticaret sisteminden oluşmaktadır. Günümüzde 32 ülkede karbon vergileri, 43 ülkede emisyon ticaret sistemi mevcuttur. 23 ülkede ise ikisi birlikte yer almaktadır. Ayrıca Meksika’da yerel düzeyde uygulanan 11 farklı karbon vergisinde olduğu gibi bir ülke birden fazla karbon fiyatlandırması uygulamaya geçirebilir. Çin’de emisyon ticaret sistemi 8 eyaleti ve şehri kapsayacak şekilde uygulanmaktadır. Ayrıca Emisyon Ticaret Sistemi gibi 30 ülkeyi kapsayan ulus üstü karbon fiyatlandırma sistemleri mevcuttur. Günümüzde karbon vergileri genellikle inşaat ve ulaştırma sektöründeki karbon emisyonları, emisyon ticaret sistemleri ise elektrik ve sanayi sektöründeki karbon emisyonları üzerinedir (OECD, 2025: 8, 10).

OECD (2025) iklim değişikliği sorununa karşı politikaların bir parçası olarak karbon fiyatlandırmasının, etkin maliyetle emisyonun azaltılması, kamu geliri sağlanması, hükümet ve kirleticiler arasındaki bilgi asimetrisinin azalması, maliyetlerin düşük olduğu yerlerde karbon emisyonunun kesilmesi, geri sekme/tepme etkisinin önlenmesi, karbon emisyonu azaltılmasına ilişkin daimî teşvik yaratma gibi çeşitli faydaları olduğunu ileri sürmektedir. Ancak piyasa yanlısı perspektiften “net sıfır emisyonu giden yolda yalnızca karbon fiyatlandırmasının tüm dışsallıkları ve piyasa

aksaklıklarını çözmeyeceği ve maliyetin karşılanabilirliği ve rekabetçilik sorunlarını doğurabileceği” belirtilmektedir (OECD, 2025: 10).

Karbon vergisi “emisyona doğrudan bir fiyat uygulayarak karbon emisyonlarının dışsal maliyetini içselleştiren bir fiyat kontrol yöntemi” iken, emisyon ticaret sistemleri “her bir dönemde üretilebilecek sera gazı emisyonu miktarına bir üst sınır getirerek karbon emisyonlarını azaltmaya odaklanan bir miktar kontrolü yöntemi” olarak tanımlanabilir (Pan vd., 2024: 1). İki araç karşılaştırıldığında ise yazında genel olarak karbon vergilerinin idaresinin ve uygulamasının maliyet bakımından daha etkin olduğu; emisyon ticaret sistemlerinin ise emisyonların azaltılması ve teknolojik yatırım bakımından daha güçlü teşviklere sahip olduğu vurgulanmaktadır. Nihayetinde ülkelerin kendi yapıları ve hedefleri bağlamında tercihlerinin şekillenmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Ayrıca emisyon azaltımına yönelik iki aracın birlikte diğer çevre politikalarıyla uygulanmasının daha etkili sonuçlar vereceği ileri sürülmektedir (2024: 12).

2023 yılından beri karbon fiyatlandırma sistemini birçok ülkede uygulanmaya başlamış veya birçok ülkede bu sisteme geçiş düşünülmektedir. Ayrıca elektrik, sanayi gibi sektörlerle yönelik kullanımı artmaktadır. Atıkların yakılması, tarım ve uluslararası taşımacılık gibi yeni sektörleri de kapsayacak şekilde genişlemektedir. Örneğin Çin’de artık emisyon ticareti sistemi alüminyum, çelik ve çimento sektörlerini de kapsamaktadır. OECD (2025)’e göre 2018-2023 yılları arasında karbon vergilerinin kapsamı, yaklaşık %5 düzeyinde, sabit kalmıştır. Emisyon ticaret sistemlerinin kapsamı ise %10 seviyesinden %22’ye çıkarak iki katından daha fazla bir artış göstermiştir. Farklı bir gösterge olarak aynı yıllar arasında, karbon vergisi oranı, ton başına karbondioksit eşdeğeri (karbondioksit+diğer sera gazları) için 14 Avro’dan 15 Avro’ya çıkmıştır. Emisyon ticaret sistemi izin fiyatları ortalaması ise ton başına karbondioksit eşdeğeri için 13 Avro’dan 20 Avro’ya yükselmiştir (OECD, 2025: 7-8).

3.3.3. Küçülme İlkelerine Dayanan Ekolojik Kamu Maliyesi

Karbon emisyonu sınırlamaları küçülme yaklaşımının da önerileri arasında yer almaktadır. Fosil yakıtlar veya nükleer enerji hem çevreyi kirlettiği için hem de bu kaynakların yönetimi antidemokratik ve eşitsizliği artıran sonuçlar doğurabileceği için tehlikeli görülmektedir. Çünkü böyle bir ekonomi, teknokratların ve bürokratların yönettiği, karmaşık teknolojilere dayanan enerji yoğun bir toplumu meydana getirebilir (Kallis, 2017a: 21). Karbon sınırlamalarının önemli bir faydası Küresel Kuzey ve Güney ülkeleri arasındaki sömürü ilişkisinin sarsmasıdır. Küçülme karbon emisyonlarının ve madde ayak izinin azaltılmasında başlangıç noktası olarak zenginleri ve zengin ülkeleri işaret etmektedir. Bu bağlamda küçülme yaklaşımı Kuzey ülkelerindeki küçülme koşullarının aynı zamanda Güney ülkelerinde “ekolojik alan” yaratacağını savunmaktadır. Yani “Kuzey için güçlü karbon sınırlamaları ve Güney için daha iyi ticaret koşulları geçmiş karbon ve kaynak borçlarını telafi etmeye yardımcı olarak Kuzey ve Güney arasında zenginliğin yeniden dağıtılmasını sağlayabilir” (Kallis, 2017a: 22-23, 183).

Kallis (2017) İspanya’daki bazı partilere “esasen çalışmaya dayalı bir sistemden enerji ve kaynak kullanımına dayalı bir sisteme dönüştürecek hesaplama sistemine dönüştürülmesi”ni önerdiklerini belirtmektedir. Vergilemede radikal bir reformu içeren bu önerinin hayata geçirilmesi ile düşük gelir gruplarının vergi yükleri azalabilir. Vergi gelirlerindeki azalışın telafisi ise karbon vergisi ile sağlanabilir (Kallis, 2017a: 100-101). Küçülme yaklaşımı genel olarak düşük karbonlu yerel girişimleri desteklemekle birlikte Kallis (2017a: 25) iklim değişikliği ile mücadelede bunun yeterli olmayacağını, uluslararası anlaşmalara da gerek olduğunu altını çizmektedir.¹²⁷

¹²⁷ Kallis (2017: 25) sermaye ticaret kısıtlamalarıyla ilgili ulusal veya yerel girişimlerin doğrudan küresel değişime yol açmayacağını düşünmektedir. Bu bağlamda küçülme yaklaşımlarında eksik gördüğü küresel perspektifi vurgulamaktadır. Ona göre neoliberal koşullarda ülkeler birbirine bağımlıdır ve bu bir ülkenin

Küçülmenin yeşil büyüme yaklaşımından farkı karbon sınırlamaları gibi önlemlerin büyüme ile çatıştığını ve böyle bir uygulamanın gerçekten GSYH'nin azalmasına yol açacağını savunmasıdır. Ancak küçülme için önemli olan GSYH'nin azalması değil, GSYH ekonomisinin daralmasıdır. Bu da karbon sınırlamaları (ve permakültür gibi ekolojik uygulamalarla) ile bakım ve dayanışma ekonomisinin gelişmesiyle mümkün olacaktır. Aynı zamanda Kallis bu gelecekte kimi araştırmacılar tarafından öngörülen kaynakların ve dolayısıyla enerji azalması ihtimali karşısında, “maddi üretimin daralması” anlamına gelen “istemsiz küçülme” (*involuntary degrowth*)’den ziyade bu süreci esenlik temelinde “iyileştiren” ve “hazırlayan” “gönüllü bir küçülme” (*voluntary degrowth*)’nin önemini vurgulamaktadır (Kallis, 2017a: 183, 187-188).

Küçülme yazınında büyümesiz bir Yeşil Yeni Mutabakat’ın (*Green New Deal*) mümkünlüğüne dair tartışmalar yer almaktadır. Yeşil Yeni Mutabakat düşüncesi ile küçülme yaklaşımı, enerji geçişinin finansmanın kamu yatırımlarına vurgusu; karbonsuzlaştırmaya yönelik endüstri politikaları; uzun vadeli yatırımlar için enerji sektörünün toplumsallaştırılması, refah devletinin genişletilmesi ve iş garantisi programı sunulması konusunda uzlaşmaktadır. Bu bağlamda küçülme perspektifinden Yeşil Yeni Mutabakatın devlet müdahalesi ve yukarıdan aşağı politikaların gereğini vurgulaması başlangıçta (geçiş sürecinde) önemli görülmektedir. Fakat büyüme konusunda fikir ayrılığı mevcuttur. Çünkü daha fazla büyüme emisyon azaltımını daha da zorlaştıracaktır. Bu bağlamda küçülme yaklaşımına göre enerji kullanım ölçeğinin azaltılması gerekmektedir. Ancak karbonsuzlaşmanın hızlanması, Güney ülkelerindeki çevre sorunlarının ve sömürünün giderilmesi için üretim ölçeğinin azaltılması gerekmektedir. Bu bağlamda yatırımların finansmanı için GSYH artışına bel bağlamaya gerek yoktur.

tek başına küçülme geçişini imkânsızlaştırmaktadır. Dolayısıyla “büyümeden kaçmak küresel bir kolektif eylem sorunu” olarak ele alınmalıdır.

Küçülme politikalarıyla birlikte kamu harcamalarının yeniden tahsisi, en yüksek gelir dilimlerindeki marjinal vergilerin artırılması gibi mali yöntemlerin kullanılmasıyla büyüme olmadan yatırımlar finanse edilebilir. Dolayısıyla ancak “büyümesiz bir Yeşil Yeni Mutabakat” küçülme düşüncesine kapı aralayabilir (Mastini vd., 2021: 1, 8). Burada bahsedilen Yeşil Yeni Mutabakat, Büyük Buhran sonrası Franklin D. Roosevelt’in kamu istihdamı, sosyal harcamalar ve belirli düzenlemelerden oluşan Yeni Anlaşmasına (*New Deal*) referansla adlandırılmıştır. Avrupa Komisyonu’nun Avrupa Yeşil Mutabakatı (*European Green Deal*) ise bundan farklı bir yaklaşıma sahiptir. Avrupa Yeşil Mutabakatı küçülme perspektifinden ekolojik, sosyal ve çevresel adaletin kökten çözümünü sunmamakta, mevcut yaklaşımı sürdüren bir anlayışı temsil etmektedir. Zaten bu anlayış Yeşil Mutabakat için kelime seçimi itibarıyla ‘yeni’ sözcüğünün çıkarılmasından aşikârdır (Mastini, 2025: 6).

Avrupa Yeşil Mutabakatı 2019 yılında Avrupa’yı iklim-nötr kılma amacıyla ortaya konmuştur. Bu mutabakat 2030 yılına kadar emisyonları yüzde 50 oranında (ve hatta yüzde 55’e doğru) azaltmayı ve 2050 yılında nötr olma hedefini yasal bağlayıcı bir konuma getirmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda 2021 yılında Avrupa İklim Yasası yürürlüğe girmiştir. Sera gazı emisyonlarının 2040 yılında yüzde 90 azaltılması konusunda anlaşmaya varılmıştır (European Commission, 2019a). 2019 yılında dönemin Avrupa Komisyonu başkan yardımcısı Frans Timmermans mutabakatın “insanların esenliğini artırmaya ve gelecek nesiller için sağlıklı bir gezegeni güvence altına almaya yardımcı olacak, yeşil ve kapsayıcı bir geçiş öneri”si olduğunu belirtmiştir. Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von Der Leyen de “Avrupa Yeşil Mutabakatı, bizim yeni büyüme stratejimizdir. Hem emisyonları azaltmamıza hem de istihdam yaratmamıza yardımcı olacak” ifadesiyle büyümenin emisyonları azaltacağını vurgulamıştır (European Commission, 2019b). Küçülme perspektifinden bu mutabakat herkes için adil geçişi söylemselleştiren bir adım olarak görülse de mutabakat için ayrılan fonların sınırlılığı ve

piyasaya aşırı bağımlılık soru işareti oluşturmaktadır. Avrupa Komisyonu'nun 2030 yılına dek Yeşil Mutabakat'a aktardığı fon (1 trilyon Euro) yıllık 100 milyar Euro'ya tekabül etmektedir. Bu tutarın 64 milyar Euro kadarı AB bütçesinde, geri kalanı ise üye devletlerin karşılayacağı belirtilmiştir. Burada belirtilmesi gereken ilk şey 64 milyar Euro'nun yeni bir ek fon değil, çevre programları için mevcut fonların düzenlenmesidir. Bir diğeri ise üye bütçe açığı kuralına tabii olan Avrupa ülkelerinin kalan tutarı karşılamakta zorlanacaklarına ilişkindir. Üstelik bu ülkeler bunun finansmanı için sosyal harcamaları kısma yoluna gidebilirler. Diğer yandan Yeşil Mutabakat gayrimenkul sektörünü ihya edecek altyapı yatırımları, kamu-ortaklıkları ve vergi indirimleri ve sübvansiyonlar ile şirketlere kazanç alanları sağlamaktadır. En önemlisi ise Avrupa Yeşil Mutabakatın GSYH'ye dayanan büyüme stratejisinin hızlı karbonsuzlaştırma hedefiyle çelişkisidir. Çünkü GSYH artışı toplam enerji talebini artıracaktır ve bunun nihayetinde yenilenebilir kaynaklarla karşılanması zorlaşacaktır (Mastini, 2025: 5-6)

3.4. Kamu Maliyesinde Bütçeleme

Çağımızın güncel sorunlarına ilişkin toplumsal cinsiyet, ekoloji, esenlik ve demokratik katılımcılık gibi konular, kamu maliyesinde bilhassa bütçeleme alanında yeni anlayışlarının gelişmesini sağlamıştır. Bu bağlamda ekolojik tahribatın, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin, gelir ve servet eşitsizliklerinin azaltılması ve karar alma süreçlerine demokratik katılımın kapsamının genişletilmesine yönelik çeşitli bütçeleme yaklaşımları geliştirilmiştir. Küçülme düşüncesinin önemi ise bu konuları geniş kapsamlı ve interdisipliner boyutlarıyla bir sorunsal hâline getiren, bu doğrultuda büyümeyi sorgulayan ve eleştiren yaklaşımından ileri gelmektedir. Toplumsal ve ekolojik esenliğin sağlanmasında, kamu maliyesine küçülme perspektifinden bir yaklaşım bu kesişimin incelenmesini gerektirmektedir. Bu nedenle çevreye duyarlı bütçeleme, toplumsal cinsiyet temelli bütçeleme, katılımcı bütçeleme ve esenlik bütçelemesi ele alınmıştır.

3.4.1. Kamu Maliyesinde Bütçeleme Yaklaşımları

3.4.1.1. Çevreye Duyarlı Bütçeleme

Çevreye duyarlı bütçeleme; yeşil bütçe, iklim bütçesi, ekobütçe gibi yakın ve ilişkili kavramlarla da yazında yer almaktadır. Çevreye duyarlı bütçeleme, “çevre ve iklim hedeflerine erişmek için bütçesel politika yapıcı araçların kullanılması” olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda çevreye duyarlı bütçeleme maliye politikalarının çevresel etkilerinin göz önüne alınmasını gerektiren bir yaklaşımdır. Aynı zamanda bu yaklaşım çevresel konularla ilgili ulusal veya uluslararası düzlemlerde yapılan anlaşmaların da dikkate alınmasını içermektedir (OECD, 2020: 1).

Çevreye duyarlı bütçelemenin önerilmeye başlandığı yıllar ve belgeler sürdürülebilir kalkınma kavramının ortaya çıkışı ile paralellik taşımaktadır. Sürdürülebilir kalkınma¹²⁸ kavramı ilk kez Birleşmiş Milletler’in Çevre ve Kalkınma Komisyonu (*World Commission on Environment and Development*)’nun 1987 yılında yayımladığı “Ortak Geleceğimiz” (*Our Common Future*) başlıklı -Brundtland Raporu adıyla da bilinen- çalışmasında yer almıştır. Bu raporda sürdürülebilir kalkınma bağlamında yoksulluk ve ekolojik felaketler ilişkisi kurulmaktadır (United Nations, 1986: 15). Brundtland Raporu aslında başka bir yaklaşımın da temellerini oluşturuyordu: Yeşil bütçeleme (Wilkinson, Benson ve Jordan, 2008: 74). Brundtland Raporu’nda aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma ve bütçe ilişkisi kurulmuştur. Buna göre sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin ülkede ulusal ve sektörel temellerde ekonomi politikası oluşturanlardan uluslararası politika yapıcılara kadar birçok komitenin görev alanına girmesi önerilmiştir. Ayrıca “hükümetlerin başlıca merkezi ekonomik ve sektörel kurumlarının politikalarının, programlarının ve bütçelerinin ekonomik olduğu kadar

¹²⁸ Brundtland Raporu’nda sürdürülebilir kalkınmanın “gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme gücünden taviz vermeden günümüz gereksinimlerinin karşılanması” anlamına geldiği belirtilmektedir (United Nations, 1986: 15).

ekolojik olarak da sürdürülebilir kalkınmayı desteklemesini sağlamaktan doğrudan sorumlu ve tamamen hesap verebilir hâle getirilmesi gerektiği” belirtilmiştir (United Nations, 1986: 214; Wilkinson, Benson ve Jordan, 2008: 74). Sadece politikaların ve programların değil aynı zamanda bütçenin de “ekonomik ve ekolojik olarak” sürdürülebilir kalkınmayı desteklemesi önerilmiştir (United Nations, 1986: 22). Bu öneriler Gündem 21 (*Agenda 21*) dokümanında da ortaya konulmuştur (Wilkinson, Benson ve Jordan, 2008: 74). Gündem 21, 1992 yılında Brezilya’da yapılan Rio Zirvesi sonrası sürdürülebilir kalkınma amaçlarını yerleşme ve katılımcılığın artırılması çerçevesinde ele alan belgedir (Atvur, 2009). Bu belge 1994 yılında Aalborg Sözleşmesi’ne rehber olmuştur. Bu sözleşme, Danimarka’nın Aalborg şehrinde düzenlenen Avrupa Sürdürülebilir Şehirler ve Kasabalar Konferansı’nda (*European Conference on Sustainable Cities and Towns*) kabul edilmiştir. Aalborg Sözleşmesi sürdürülebilirlik ile ilgili olarak özellikle yerel yönetimlere bir kılavuzluk yapma amacı taşımaktadır. Bireyler, belediyeler, bilimsel kuruluşlar, ulusal ve uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum örgütlerin bir araya geldiği Konferans kapsamında hazırlanan bu sözleşmeyi kırktan fazla ülkeden, üç binden fazla yerel idare imzalamıştır¹²⁹ (*Sustainable Cities Platform*). Sözleşmede Gündem 21’in 28. bölümünde yer alan görevin yerine getirileceğinin taahhüdü verilmiştir (Aalborg Charter, 1994: 6). Gündem 21’in 28. bölümü yerel idarelerin girişimlerinin desteklenmesiyle ilgilidir. Birçok sorunun çözümünün yerel idarelerin işlevleriyle gerçekleşeceğini belirten belgede yerel idarelerin iktisadi, toplumsal ve çevresel altyapıyı sağladığı ve ulusal ve yerel çevre politikalarının oluşturulmasına destek olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda yerel idarelerin halkla istişare süreci başlatması ve “Yerel Bir Gündem 21” konusunda uzlaşması; uluslararası toplumun yerel idareler arasında iş birliğini genişletmesi ve istişare süreci başlatması;

¹²⁹ Avrupa Sürdürülebilir Şehirler ve Kasabalar Konferansı’na Türkiye’den katılan yerel idarelerden sözleşmenin tamamını imzalayanlar (*full signatories*) Batman, Bingöl, Bursa, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Siirt; koşullu (*provisional*) olarak imzalayanlar Çorum ve Marmara Bölgesi’dir (*Sustainable Cities Platform*).

şehirlerdeki dernek ve şehir temsilcilerinin yerel yönetimler arasında iş birliğini artırması; ülkelerdeki yerel idarelerin karar ve uygulama süreçlerine kadın ve gençlerin temsil edilmesini sağlayan programlara ön ayak olması gibi amaçlar yer almaktadır (Agenda 21, 1992: 285). Aalborg Sözleşmesi de bu yaklaşımı takip ederek sürdürülebilirlikle ilgili uzun vadeli eylem planı oluşturulması, kapsamlı kamusal istişare sağlanması, katılımcı sürecin desteklenmesi gibi yerel politikaları içermektedir (Aalborg Charter, 1994: 6-7). Bu doğrultuda sözleşmede “Sürdürülebilirliğe Yönelik Kentsel Yönetim İçin Araç ve Gereçler” başlığı altında çevresel bütçeleme önerilmiştir:

Şehirler ve kasabalar olarak bizler kentsel yönetime dair ekolojik yaklaşım için mevcut olan politik ve teknik araçları ve gereçleri kullanmayı taahhüt ediyoruz. Çevresel verilerin toplanması ve işlenmesi; çevresel planlama; mevzuat [*regulatory*]; vergiler ve harçlar gibi yönlendirici, ekonomik ve iletişim araçları ve halkın katılımı da dahil olmak üzere bilinçlendirme mekanizmalarını da içeren geniş yelpazedeki araçlardan yararlanacağız. Doğal kaynaklarımızın bizim yapay kaynağımız ‘para’ kadar ekonomik bir şekilde yönetilmesine olanak tanıyan yeni çevresel bütçeleme sistemlerini kurmaya çalışıyoruz (Aalborg Charter, 1994: 4-5).

1990’ların sonu ve 2000’ler başında Avrupa’da bazı ülkeler ekobütçe [*ecoBudget*] ve Şehir ve Yerel Çevresel Muhasebe ve Raporlama (*City and Local Environmental Accounting and Reporting/ CLEAR*) gibi yöntemleri kullanmaya başlamıştır. Aalborg Sözleşmesi temellerinde “ekobütçe”yi Uluslararası Yerel Çevre Girişimleri Konseyi-Sürdürülebilirlik İçin Yerel Yönetimler (ICLEI) geliştirmiştir. “Bir çevre yönetim sistemi” olarak ekobütçede doğal kaynaklar nicel göstergeler ile ele alınır.¹³⁰ Bu bağlamda yerel çevresel hedefler ortaya konulmaktadır. Çevresel kaynaklar, finansal/mali kaynaklar gibi bütçelenmekte ve parasal hâle getirilmemektedir. Dolayısıyla göstergeler

¹³⁰ Örneğin Hindistan’ın bir şehri olan Guntur’daki uygulama örnek olarak verilebilir: Su, katı atık, çevre, sağlık, enerji gibi başlıklar altında göstergeler yer almaktadır. Çevre başlığı altında yeşil alan yüzeyine, plantasyona, göletlere/parklara ve biyoçeşitliliğe ilişkin göstergeler vardır. Örneğin yeşil alan yüzeyinin ölçü birimi bin yerleşimci başına metrekaresi cinsindendir. Referans yılı 2010; mevcut değer (2009/2010) 123; kısa vadeli hedef (2012/2013) 125; uzun vadeli hedef (2015) 130 metrekaresidir. Aynı zamanda tüm bu göstergeler için hedef için sebep/arka plan yer alır. Bununla ilgili olarak “yeşil alanlar daha iyi bir yaşam kalitesi için bir araçtır” denilmiştir (ICLEI Realising DREAMS Consortium, 2013: 51).

ve hedeflerin mali bütçeye eklenmesiyle, mali bütçe ile dolaylı bir ilişki söz konusudur (OECD, 2022).

EkoBÜTÇE dünyanın her yerinden yerel yönetimleri kaynaklarını sürdürülebilir ve etkin biçimde yönetmelerini desteklemek için tasarlanmıştır. Temel fikir doğal kaynakların, para gibi finansal kaynakların yönetilmesine benzer şekilde yönetilebileceği varsayımını izler. Bu nedenle bu kaynaklara parasal bir değer atfetmese dahi doğal kaynaklara finansal kaynaklara benzer şekilde davranılır. Yerel kaynakların stokunu alır ve belediyelerin yıllık kullanımları için bir bütçe hazırlamasına yardımcı olur (ICLEI Realising DReAMS Consortium, 2013: 15).

Ekobütçe “doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi” için aslında bir araç olarak ele alınmaktadır. Bu şekilde yoksulluğun azaltılabileceği ve Birleşmiş Milletler Bin Yıl Kalkınma Hedeflerine erişilebileceği savunulmaktadır. Buna göre yoksul insanlar doğal kaynaklara “doğrudan bağımlı” olduğundan doğal kaynakların zarar görmesi en çok onları etkilemektedir. Dolayısıyla doğal kaynakların sürdürülebilir biçimde “yönetilmesi” bu bağlamda önem taşımaktadır (ICLEI Realising DReAMS Consortium, 2013: 15).

OECD Yeşil Bütçelemede Paris İşbirliği’ni (*Paris Collaborative on Green Budgeting*) başlatmıştır. OECD (2020) yeşil bütçeyi, bir bütçeleme yaklaşımı olarak ele almakta ve ülkelerin halihazırda kamu maliyesi sistemine uyarlanması gerektiğini belirtmektedir: “Yeşil bütçelemeye dair herhangi bir yaklaşım bir ülkenin mevcut kamu mali yönetimi [KMY] çerçevesi üzerine inşa edilmeli ve böylece mevcut bütçeleme sürecinin güçlü yönlerine ve sınırlılıklarına uyum sağlamalıdır”. Örneğin bu bağlamda performans bütçe sistemi veya harcama denetim ve izleme sistemi güçlü olan ülkelerin performans hedefleriyle veya etkinlik saikleriyle çevresel önlemlerin kaynaştırılmasının söz konusu olabileceği belirtilmektedir (OECD, 2020: 1).

Çevreye duyarlı bütçeleme ya da yeşil bütçe kavramları yazında sıklıkla yeşil büyüme ve sürdürülebilir kalkınma ve büyüme anahtar kavramları ile açıklanmaktadır.

Örneğin “yeşil bütçeleme[nin] sürdürülebilir büyüme konusunda bilgiye ve bulguya dayalı müzakerelere ve tartışmalara katkıda bulunabileceği” ifade edilmektedir (OECD, 2020: 1).

Yeşil bütçeleme yaklaşımı dört temel üzerinde yer almaktadır. Bunlardan birincisi güçlü bir stratejik çerçevenin varlığıdır. Buna göre iklim değişikliği ve çevreye ilişkin çerçeve, çevresel amaçlara ulaşılabilmesi açısından kamu maliyesi kararlarını da yönlendirecektir. İkinci unsur bulgu oluşturmak için ve politika tutarlılığını sağlamak için yeşil bütçeleme araçlarıdır. Bu bağlamda yeşil bütçe etiketlemesi; çevre etki değerlendirmesi; harcamaların değerlendirmesinde çevreci yaklaşım gibi çevreye etkilerin göz önüne alındığı öneriler söz konusudur. Ayrıca sera gazı emisyonları gibi çevreye zarar veren dışsallıkların fiyatlandırılması ve vergi ile sübvansiyonlar gibi kamu maliyesi tedbirleri önerilmektedir. Bütçelemede performans hedefleri ile ve çevreyi korumaya ilişkin amaçların bağdaştırılması da öneriler arasında yer almaktadır. OECD (2020)’de bu önerilerle birlikte “bu araçların uygulanmaya başlanmasının kendisinin başlı başına bir amaç olmadığı”nın altı çizilmiştir ve bu araçlar ile sağlanan bilgilerin “bilinçli bütçe kararları”nı destekleyeceği ve bu bütçe kararlarının “stratejik önceliklerle tutarlılığını sağlamada hükümetlere yardım edeceği” belirtilmiştir. Yeşil bütçeleme yaklaşımında üçüncü unsur raporlamadır. Buna göre raporlama şeffaflığa ve hesap verilebilirliğe katkı sağlayacaktır. Yeşil Bütçeleme Beyanı (*Green Budgeting Statement*) ile parlamento, sivil toplum, vatandaşlar gibi “paydaş”lara raporlama yapılır. Bu şekilde bütçe yılında bütçenin yeşil hedeflerle uyumuna dair bir fikir oluşturulması sağlanır. Son olarak yeşil bütçelemenin bir unsuru olarak “bütçe yönetim çerçevesi” önerilmektedir. Bu bağlamda “stratejik planlama” ve “bütçe ilişkisi”nin kurulması; “çok yıllık bütçeleme”; “sonuç ve bulgulara dayanan bütçe süreçleri”; “roller ve sorumlulukların iyi tanımlanması”; “amaca uygun iç sistemler ve kamu görevlilerinde uzmanlık ve

kapasitenin geliştirilmesi” gibi yönetişimi sağlayan biręok faktörün geliştirilmesinin gerektiği belirtilmektedir (OECD, 2020: 1-2).

1987 yılındaki Brundtland Raporu sonrasında yeşil bütęeleme ile ilgili ilk harekete geçen ölkelerden biri Norveç’tir (Wilkinson, Benson ve Jordan, 2008: 74). 1989 yılında Devlet Bütęesinin Çevresel Profilini (*Environmental Profile of the State Budget*) başlatmıştır. Bu kamu mali yönetimine çevre ilgili konuların dahil edilmeye başlandığı ilk çabalar olmuştur (OECD, 2022). Buna göre bakanlıkların mali yılda çevre ile ilgili hedefleri, karşılaşılabilecek güçlükleri ve faaliyetleri ortaya koymasına gerekmektedir. Aynı zamanda çevre harcamaları ve etkilerine ilişkin bir değerlendirmeyi içermektedir (Wilkinson, Benson ve Jordan, 2008: 74). Norveç 1991 yılında sera gazına ilişkin vergileri getirmiştir. Sürdürülebilir kalkınma ve yeşil büyüme ile ilgili bir bölüm 2016 yılı bütęesine konulmuştur. 2018 yılında ise getirilen İklim Değişikliği Yasası sera gazı emisyonları ile bütęe etkisi arasında ilişki kurulmasını sağlamak üzere getirilmiştir (Petrie, 2021: 90). Brundtland Raporu sonrasında harekete geçen öncü ölkelerden birisi de Fransa’dır (OECD, 2022). Yıllık bütęelerinde “bütęe bilgi belgesi” olarak çevreye yer vermiştir. Enerji, doğanın korunması ve iklim değişikliği ile ilgili belgeler sunulmuş ve Fransa yeşil tahvilinin finanse edebileceği harcamalar ortaya konmuştur. Fransa’da 2019 yılında Enerji ve İklim Yasası kabul edilmiştir. Bu yasa bütęenin etkileri ve iklim değişikliği arasında ilişki kurulmasını getirmiştir. Bunun dışında yeşil bütęeleme ile ilgili çalışmalar sürmektedir (Petrie, 2021: 91). Yeşil bütęelemede öncü ölkelerden bir diğeri ise İtalya’dır. 1999 yılında başlatılan ve süregelen mali bütęenin yanı sıra “ecoBilancio” adı verilen yeşil bütęe uygulaması oluşturulmuştur (OECD, 2022). Tablo 6’da biręok ölkenin yeşil bütęeleme alanında çeşitli uygulamaları yer almaktadır. Tablodaki bu uygulamaların ölkelerde kesin olarak karar alma süreçlerinde veya sonuçlarda bir etkisi olduğunu göstermemektedir.

Tablo 6: Çeşitli Ülkelerde Yeşil Bütçe Uygulamaları

<i>Maliye politikası döngüsünde aşama</i>	<i>Seçilmiş ülke örnekleri</i>
<i>Ulusal planlama</i>	
Çevresel hedefler, amaçlarla Ulusal Kalkınma Planı	Çin, Endonezya, İrlanda, Nepal
<i>Mali strateji</i>	
Çevresel sonuçlar, iklim değişikliği ile bağlantılı olarak sürdürülebilir kalkınma hedefleri	Finlandiya, Endonezya, Yeni Zelanda, Peru, İsveç
İklim unsurlarının dahil edildiği makroekonomik modeller	Danimarka
Yeşil verginin değerlendirilmesi	Norveç
<i>Bütçe hazırlığı</i>	
Altyapı projelerinin çevresel etki değerlendirmeleri	Birçok ülke
İklim değişikliği fayda maliyet analizi	Tayland, Birleşik Krallık
İklim harcamaları etiketlemesi	Bangladeş, Kenya, Nepal
Kapsamlı yeşil harcama etiketlemesi	Fransa
Çevresel olarak zararlı harcamaların etiketlemesi	Fransa
Karbon fiyatlandırması	31 ülke ¹³¹
Yeşil harcamalar için tahsis edilmiş karbon vergisi	Kosta Rika
Yeşil harcama tabanı	Avrupa Birliği
Yeşil Covid karşılık kriterlerinin uygulanması	Kanada, Fransa
<i>Bütçe Sunumu</i>	
Çevresel hedefleri içeren bütçe dokümanları	Meksika, Norveç
Yeni politikaların iklime etkilerinin zorunlu olarak açıklanması	Fransa, Norveç, İskoçya
Bütçelerin sürdürülebilirliğe etkileri üzerine parlamentoya tavsiyeler	Galler
Çevre sektöründe/alanında performans bütçeleme	İtalya, Güney Afrika
Mali risk beyanlarının çevresel riskleri içermesi	Filipinler, Birleşik Krallık
<i>Bütçe Finansmanı</i>	
Yeşil tahviller/ sürdürülebilir kalkınma hedefleri tahvilleri	Fiji, Endonezya, İrlanda, Polonya, Meksika
<i>Bütçe Uygulaması</i>	

¹³¹ 2022 itibarıyla 46 ülke karbon vergileri ya da emisyon ticareti ile emisyon fiyatlandırması yapmaktadır (IMF, 2022)

Yeşil tedarik	Çin, Japonya, Güney Kore, Hollanda
<i>İzleme, Değerlendirme ve Denetim</i>	
Performans göstergeleri (Yeşil sürdürülebilir kalkınma hedefleri)	Meksika, Moldova, Nepal
İklim harcama denetimi	Bangladeş
Denetim, çevresel etkilerin bağımsız değerlendirilmesi	Kanada, Yeni Zelanda
<i>Mali Raporlama</i>	
İklim harcamalarının yıl içinde raporlanması	Meksika
Çevre sektöründe/alanında performans raporlaması	İtalya, Güney Afrika
Yeşil tahvil sahiplerine raporlama	Fiji, Endonezya, İrlanda, Polonya
<i>Yeşil Maliye Politikasına Halkın Katılımı</i>	
Karbon vergisine halkın katılımı	Kanada, Güney Afrika
İklim değişikliğine uyum harcamalarına halkın katılımı	Fiji

Kaynak: (Petrie, 2021: 97-98).

Diğer yandan 1990'lı yılların sonu ve 2000'li yılların başlarında Avrupa'da yerel düzeyde de yeşil bütçeleme uygulamaları yapılmaya başlanmıştır. Ekobütçe yöntemi Almanya'da Heidelberg, Dresden, Nordhausen ve Bielefeld Belediyelerinde uygulanmaya başlanmıştır. 2003 yılıyla birlikte İsveç'te Växjö Belediyesi "ekobütçe çevre yönetim sistemi"ni uygulamaya girişmiştir. Bununla birlikte Yunanistan'da Amaroussion ve Kalithea; İtalya'da Bologna ve Ferrara ve Birleşik Krallık'ta Lewes ilk uygulama alanları içinde yer almıştır. Diğer yandan Hindistan, Endonezya ve Filipinler gibi ülkelerin kentlerinde de yeşil bütçeleme uygulamaları görülmektedir. Yerel olarak Hindistan ve Filipinler'de "iklim bütçesi etiketlemesi" uygulaması yapılmıştır (OECD, 2022).

3.4.1.1.1. Küçülme Perspektifinden Doğayı Metalaştırmanın ve Teknikleştirmenin Bir Eleştirisi

Sürdürülebilir kalkınma doğrultusunda söz konusu kritik sözleşmelerde ve raporlarda çevresel ve iklime ilişkin amaçlara ve hedeflere ulaşmak için çevreye duyarlı bütçeleme (yeşil bütçeleme veya ekobütçe) bir araç olarak ele alınmaktadır. Aalborg Sözleşmesi’nde “[d]oğal kaynaklarımızın bizim yapay kaynağımız ‘para’ kadar ekonomik bir şekilde yönetilmesine olanak tanıyan yeni çevresel bütçeleme sistemleri” geliştirmeye çalıştıkları belirtilmektedir (Aalborg Charter, 1994: 5). Yeşil bütçeleme ile ilgili önemli çalışmalar yapan ve “çevre yönetim sistemi” olarak ekobütçeyi geliştiren ICLEI ile ilişkili konsorsiyum belgelerinde de doğal kaynakların para gibi yönetebileceği ileri sürülmektedir (ICLEI Realising DReAMS Consortium, 2013: 15). Hatta 2002-2012 yılları arasında ICLEI genel sekreterliğinde bulunmuş olan ve çevresel bütçelemeyi başlatan Konrad Otto- Zimmerman bu görüşü “yapay kaynağımızı -parayı- bütçe açısından yönetebildiğimize göre neden aynısını doğal kaynaklar için de yapmayalım?” diyerek dile getirmiş ve “belediye meclislerinin çevre kalitesi ve doğal kaynakların kullanımında eşit biçimde kontrole sahip olması için mali yönetimin yanı sıra ecobütçeyi rutin olarak uygulama zamanı” olduğunu söylemiştir (UN-HABITAT, 2008: 5, 7). Avrupa Sirküleri’nde mali bütçenin iktisadi etkinliği, çevresel bütçelemenin “sürdürülebilir etkinliği” göz önüne aldığı belirtilmiştir. Buna göre amaç en az “ekolojik maliyet” ile “beşeri fayda”nın ençoklaştırılmasıdır (Kılıçer, 2017: 119).

Sürdürülebilir kalkınma ve yeşil bütçeleme ile ilgili bu belgelerdeki satırların hâkim neoliberal paradigmayı yansıttığı söylenebilir. Doğal kaynakların paraya benzetilmesi ve doğal kaynakların yönetiminin fayda ve maliyet bakış açısı ile salt teknikleştirerek ele alınması neoliberal yaklaşımın tezahürüdür. Foucault (2015: 200) *Biyopolitikanın Doğuşu*’nda özellikle ABD neoliberalizmi bağlamında neoliberalizmin yaptığı şeyin piyasa aklının her alana yaygınlaştırılması olduğunu belirtir:

... [E]konomik piyasa yapısının para mübadelesinin de ötesine geçecek oranda yaygınlaştırılması, bir anlaşırılık ilkesi, sosyal ve bireysel davranışların çözümlenmesinin bir ilkesi olarak işliyor. Bu da şu anlama geliyor: Piyasa ekonomisi temeline, arz talep temeline oturtulmuş analiz, gayri ekonomik alanlara da uygulanabilir bir şablona dönüşüyor. Bu analiz şablonu, anlaşırılık çerçevesi sayesinde, kendiliğinden ortaya çıkamayacak gayri ekonomik işlemler, ilişkiler, davranışlar, bir dizi anlaşır ilişki ortaya çıkarmak mümkün hale gelecek – bir anlamda gayri ekonomik alanın ekonomik analizi (Foucault, 2015: 200).

Ekonomik akılsallaştırma hayatın birçok alanına yönelik yaygınlaştırılmıştır. Foucault (2015) örneğin neoliberallerin beşerî sermaye ile ilgili çalışmalarında anne ve çocuk ilişkisini ele alış biçimiyle bunu örneklendirmektedir. Annelerin çocuklarıyla geçirdiği zaman, gösterdikleri ilgi, çocuğunu besleme ve eğitme biçimi gibi birçok gayri iktisadi şey neoliberallerin zihninde bir yatırıma dönüşmektedir. Neoliberaller anne çocuk ilişkisini bir iktisadi şablona oturtarak yatırım ve kârlılık bakış açısıyla çocuğu beşerî sermaye olarak ele almaktadır. İleride çocuğun “maaş”, annenin de “tatmin duygusu” edineceği düşüncesiyle anne ve çocuk ilişkisi salt teknikleştirilerek yatırım ilişkisi düzeyine indirgenmektedir (Foucault, 2015: 201). Neoliberallerin bu ekonomik akılsallaştırması daha önce farklı sosyal bilimler alanlarında incelenen evlilik konusunda da örneklendirilebilir. “Bana tuzu ver, sana biberi vereyim” mantığı ile evlilik sözleşmesiyle “işlem maliyetlerinden tasarruf ekonomisi” oluşturulduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Neoliberal paradigma ceza ve suç konusunda da “fayda ve işlevsellik hesabı” üzerinden görülmektedir. Foucault, Becker’in “belli eylemlerin olumsuz dışsalıklarını sınırlamak için başvurulacak yol” olarak tanımladığı cezayı ele almaktadır (Foucault, 2015: 202, 206, 210). 18. yüzyılda ceza politikası alanında reformistler suçun ortadan kaldırılması için fikir ortaya koyarken, artık neoliberaller suçun yönetilmesi fikrini ileri sürmektedir. Bu bağlamda “doğru ceza politikası suçu ortadan kaldırmayı hedefleyen değil, suç arzı ve talep eğrileri arasında denge kurmayı amaçlayandır” (Foucault, 2015: 212-213).

Ekonomik akılsallaştırma kamu maliyesi alanında çevreye duyarlı bütçelemeye ilişkin yaklaşımda da görülmektedir. Doğal kaynakları para gibi yönetmesinin önerilmesi, OECD önerisinde olduğu gibi yeşil bütçe yaklaşımının ülkenin süregelen kamu mali sistemine uyarlanması, performans hedefleriyle ve etkinlikle birlikte ele alınması, mali bütçe ile dolaylı bir ilişkisinin olması ve “sürdürülebilir” büyümeyi destekleyecek şekilde oluşturulması gerektiğinin belirtilmesi çevre tahribatını ve iklim sorunlarını kökten çözmeye değil, fayda ve maliyet bakış açısıyla daha çok yönetmeye yöneliktir. Doğal olanın “yapay”laştırılması, iktisadi aklın doğaya ve çevre sorunlarına nasıl nüfuz ettiğinin göstergesidir. Çevreye ve doğaya tam anlamıyla “duyarlı” bir bütçeleme sistemi, doğanın ve çevre sorunlarının bütünlüklü bir yaklaşımla merkeze alınarak geliştirilecek bir yaklaşımla mümkün olabilir.

Tarihsel süreç içinde iktisat düşüncesine egemen paradigmlar bütçe sistemlerini de şekillendirmiştir. Keynesyen paradigma program bütçeleme sistemine; kalkınma paradigması planlama programlama bütçeleme sistemine; neoliberal paradigmanın ise performans esaslı bütçeleme sistemine yansıdığı görülmektedir. 1980 sonrasında neoliberal paradigmanın bütçede etkisiyle “performans ölçümü”ne odaklanılarak “çıktı” ve “sonuç” bazlı bütçe sistemi geliştirilmiştir. Dolayısıyla daha önce “şirket”lere ait kavramlarla kamu bütçesi şekillenmeye başlamıştır (Yüksel, 2021: 36-37). Çevreye duyarlı bütçelemenin unsurlarından biri olarak sayılan bulgu ve veri oluşturma -kendi başına bir amaç olmayacağı belirtilerek- (OECD, 2020) performans esaslı bütçelemeyi destekleyecek ve ona uyacak şekilde geliştirildiği düşünülebilir. Çevreye duyarlı bütçelemeye ilişkin öneriler yine performans esaslı bütçeleme sisteminin ruhunu koruyarak ve performans hedefleri ve etkinlik amacına olan odağı kaydırmaksızın getirilmiştir. Ekobütçede olduğu gibi çevreye ilişkin göstergelerin performans kriterleri gibi teknikleştirilerek ele alınması önerilmiş, bütçe sistemini kökten değiştirecek bir çevreci bütçe felsefesi sunmamıştır. Yeşil bütçelemenin unsurlarından raporlama

aşamasında ise sivil toplum, vatandaşlar ve parlamento “paydaşlar” olarak vurgulanmış, diğer bir unsur olarak da “bütçe yönetim çerçevesi” sayılmıştır (OECD, 2020). “Yönetişim” ve “paydaşlık” gibi kavramlar neoliberaler tarafından sıklıkla dile getirilmekte ve performans esaslı bütçeleme yazınında ve uygulamasında görülmektedir.

Yönetişim neoliberalizme has bir kavram olmasa da geliştirip neoliberalizm ile birbirine sirayet ettikçe “neoliberalizmin birincil idare halini almış, ortamlar yaratmasını, sınırlar ve teşvikler oluşturmasını, böylece özneleri idare etmesini sağlayan siyasi kip”e dönüşmüştür (Brown, 2018: 141). Yönetişim özünde neoliberalizme yeni bir kavramlar belleği sunmuştur. Neoliberalizm iktisadi aklın her alana yayılmasını sağlamıştı. Neoliberal “ekonomikleştirme, siyasi dağarcığın yerine piyasa dağarcığını geçirir. Yönetişim ise, siyasi dağarcığın yerine işletme dağarcığını geçirir” (Brown, 2018: 248). Yönetişimle birlikte bu yayılımın cephesi başka bir boyuta ulaşarak kamusal alan daha da sınırlandırılmış ve siyasetleştirilmiştir. Yönetişim ile “kamusal hayat daha ziyade problem çözme ve program uygulamaya indirgenmekte, böylece ortak değer veya amaçlar üstüne siyaset, çatışma ve müzakere paranteze alınmakta veya ortadan kaldırılmaktadır” (Brown, 2018: 147). Bu neoliberal söylem biçimi çevre sorununu ele alan uluslararası kuruluşların kalemine de yansımıştır. Örneğin OECD’nin “İklim Yatırım Büyümeye Yatırım” (*Investing in Climate, Investing in Growth*) çalışmasında “İklim Değişikliği: Büyüme için Sistemik Bir Risk” alt başlığı yer almaktadır (OECD, 2017: 18). Performans esaslı bütçelemede olduğu gibi teknik yaklaşım ve uzmanlığın ön plana çıktığı gibi, performans, risk, paydaş gibi kavramlar yeşil bütçelemede de oldukça vurgulanmaktadır. Bütçe gibi güçlü kamusal niteliği taşıyan belge kapsamında çevre ve iklim sorunları gibi toplumun genelini ve gelecek kuşakları ilgilendiren konularda yurttaşların söz söyleme hakkı ve iradesi “yönetişim” uygulamaları ile daraltılmaktadır ve kavramlar ile uygulamalar siyasetten arındırılmaktadır.

Meta kavramı, üretimin bir ürünü olan şeyleri “piyasada satılmak üzere üretilen nesneler”e dönüştürmek içindir. Emek, toprak ve para gibi üretimin bir ürünü olmasına rağmen piyasalaştırılmaktadır. Hâlbuki “emek yalnızca yaşamın yanında yer alan bir insan faaliyeti”; para, “yalnızca satın alma gücünün kural olarak hiçbir zaman üretilmeyen, bankacılık ve devlet maliyesince düzenlenen bir simgesi”; “toprak yalnızca doğanın başka bir adıdır” (Polanyi, 2014: 119-120). Emeğin, toprağın ve paranın üretilmesinin amacı satılması değildir.

Üretim, insan ve doğa arasındaki karşılıklı ilişkidir; bu sürecin kendi kurallarına göre işleyen takas ve değişim mekanizmasıyla düzenlenebilmesi için, insan ve doğanın bu yörüngeye girmeleri gerekir; arz ve talebe uymaları, yani metalar, satılmak üzere üretilen mallar gibi işlem görmeleri gerekir. Piyasa sistemindeki düzenleme tam buydu.

Emek adı altında insan, toprak adı altında doğa satılabilir duruma geldiler; ... Böylece, değişik emek ve toprak bileşimlerine yatırılmış sermaye, değişik dallardaki kazançlar arasında otomatik olarak eşitlik sağlayabilecek biçimde, bir üretim dalından ötekine kayabiliyordu (Polanyi, 2014: 192).

Neoliberalizm finansallaşma ile doğayı alınıp satılabilen üzerinden kâr sağlanabilen bir meta hâline getirmiştir. Çevre sorunları ve iklim değişikliği sebep gösterilerek yaratılan finansal araçlar, hatta çevre ile bağlantılı finansal araçlar, çevre sorunlarının gidermemiştir ve bu sorunları ortadan kaldırmaya yönelik değildir. Aksine bu sorunları “canlı tutarak üzerinden sürekli yeni kâr alanları açmak üzere tasarlandığı” görülmektedir (Purkis, 2020: 146). Neoliberal çevre politikaları ile çevre sorunlarına çözüm sağlayacak “sihirli bir anahtar” söylemleştirilmektedir. Aynı zamanda yoğun teknikleştirme ile iklim krizine neden olan gerçek sebeplerin gözler önüne serilmesi zorlaştırılmakta ve çevresel sorunlar ile kapitalizmle olan ilişkiselliğin boyutlarının göz ardı edilmesine sebep olmaktadır (2020: 165, 167).

Çevre sorunlarının çözümüne yönelik geliştirilen borç-doğa takası (*debt for nature swaps*) da doğanın metalaştırılması ile ilgili eleştirilere maruz kalan başka bir araçtır. Borç-doğa takası karşılığında çevrenin korunması anlaşmaları anlamına gelmektedir. 1980’lerde ortaya çıkan bu kavram zengin ekolojik kaynaklara sahip ancak ekonomik olarak istikrarsız ve borçlu ülkeleri hedef almaktadır. Bu ülkelerin borçlarının bir kısmı silinerek çevreye yönelik yatırımların kolaylaşabileceği ileri sürülmüştür. İlk borç doğa takası 1987 yılında Uluslararası Doğa Koruma Örgütü (*Conservation International*)’nın tropik ormanların korunması koşuluyla Bolivya’nın borcunu bir kısmını indirimli olarak alıp daha sonra borcu silmesiyle gerçekleşmiştir. Daha sonra Kosta Rika, Filipinler gibi ülkelerde de bu tür anlaşmalar yapılmıştır (Linsley- Parrish, 2024). Uluslararası çevre koruma örgütleri veya Kuzey ülkelerindeki vakıflar bu uygulamayı başlatmıştır. Bu takas işlemlerine bankalar, sigorta şirketleri gibi farklı finans kuruluşları dahil olabilir. Ülkeler arasında da borç-doğa takası gerçekleşebilir. Buna ilişkin ilk anlaşma 1988’de arazilerin ağaçlandırılması koşuluyla Hollanda ve Kosta Rika arasında yapılmıştır. Son yıllarda da bu uygulama gündeme gelmiştir. ABD ve Peru arasında son anlaşma 2023 arasında yapılmış, Amazon ormanlarının korunması ile yerel topluluklara ve kuruluşlara hibe sağlanması için Peru’nun 20 milyon dolardan fazla borcu anlaşma kapsamına alınmıştır (Chandrasekhar ve Quiroz, 2024). Borç-doğa takası uygulamaları doğaya fiyat biçildiği, onun finansal meta hâline getirildiği; koşulları borç veren taraf belirlediğinden başka bir ülkenin egemenliğine müdahale ve sömürgeciliğe dönüş ihtimali; ülkelerin borçlarına göre çok küçük miktarları kapsaması; bu işlemlerin yerli halklara etkisine dair bilgiyi içermemesi; ülkelerde katılım, yönetim ve şeffaflık açısından yetersizlikleri; en önemlisi çevreci görünürken finansal açıdan daha fazla kredi yaratan sonuçlarından dolayı yeşil aklamayı (*greenwashing*) içerebileceği yönünden eleştirilmiştir (Chandrasekhar ve Quiroz, 2024). Örneğin Cassimon vd. (2011) çalışmalarında 2009 yılında tropikal ormanların korunmasına ilişkin ABD ve Endonezya

arasında yapılan anlaşmayı ele almıştır. Buna göre Endonezya için ülke genelinde kaynaklar artsa da hükümet için ek bütçe alanı oluşturmaması ve anlaşmanın dolaylı fayda sağlamaması, olumlu etkiler oluşturmayacak kadar az bir miktarı kapsamaması gibi bulgulara ulaşılmıştır (Cassimon vd., 2011: 93).

Küçülme perspektifinden borç-doğa takası gibi uygulamalar doğayı -örneğin ormanları- finansallaştırmanın bir yoludur. Küçülme yaklaşımında esas borçlu olan Kuzey ülkeleridir. Bu ülkeler Güney ülkelere kaynak çıkarımı, doğalarının tahribatı, kölelik, sömürgeleştirme, yasadışı finansal akışlar gibi birçok sebepten borçludur ve bunu telafi etmesi gerekir. Yani borç tersine işlemelidir. Kuzey ülkeleri iklim borcunu ödemelidir. Yani mesele gerçekten borçlu olduğunu sorgulamaktır (Degrowth.info, 2025). Action Aid tarafından yapılan araştırmaya göre 2025 yılında zengin ve çevre kirliliğinde sorumluluk sahibi ülkelerin düşük ve orta gelirli ülkelere iklim borcu 107 trilyon dolardır. Diğer ülkelerin toplam borcu ise 1,45 trilyon dolardır. Yani Güney ülkelerinin toplam dış borçlarının 70 katından fazla iklim alacağı vardır (Action Aid, 2025; Degrowth.info, 2025). Bu nedenle küçülme yaklaşımında borç-doğa takası gibi uygulamalara karşı çıkılarak antikolonyal düzlemde borçların değerlendirildiği gayrimeşru olduğu belirlenen borçların silinmesine yönelik borç denetimi uygulaması önerilmektedir (Degrowth.info, 2025). Yani borç-doğa takası gibi uygulamalar doğayı finansallaştırarak metalaştıran, Kuzey ülkelerinin kolonyal borcunu ve iklim borcunu saklı tutarak büyüme paradigmasını yeşil aklama ile yeniden sağlayan niteliklere sahiptir.

Çevreye ‘duyarlı’ bütçeleme de böyle bir yaklaşımın bir aracı olarak görülebilir. Çevreye duyarlı bütçeleme ile çevreyle ilgili neoliberal politika ve uygulamaların meşrulaştırılmasını sağlayan, yeşil tahvil gibi finans pratiklerine cevaz veren, yönetimle tarih boyunca demokrasi mücadeleleri ile yoğrulan kamu bütçeleri ve bütçe süreçlerini depolitize etmeye çalışarak “kamusal”lığını daraltan ve çevreyi “yönetmeye” yarayan elverişli bir araç yaratıldığı görülmektedir. Bu aracın çevre sorunlarını çözeceği ileri

sürülmektedir, tıpkı sürdürülebilir kalkınmanın yoksulluğa ve ekolojik sorunlara derman olacağı savunusu gibi. Fakat sorunlara teknisist ve yüzeysel yaklaşımdan öteye gidemediği görülmektedir. Bu nedenle ekolojik sorunları kökten kavrayan ve kapitalizm ile derin ilişkini vurgulayan küçülme yaklaşımı kritiktir. Ayrıca büyüme ekonomisinin neden olduğu ekolojik tahribat açıktır. Büyüme sorunsallaştırmaksızın çevre sorunlarının radikal çözümü mümkün değildir. Kamu maliyesinde küçülme yaklaşımı, müştereklerin metalaşmasını engelleyerek, büyüme ve performans saplantılı bütçelerden uzaklaşılmasını sağlayarak ve bütçenin kamusalılık niteliğini teslim ederek çevre temelli bir ekolojik bütçeme sistemi ve bütçeleme felsefesi getirecektir.

3.4.1.2. Toplumsal Cinsiyet Temelli Bütçeleme

Toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin yeni bir kavram olarak “toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma” (*gendering mainstreaming*) ilk kez 1985 yılında Nairobi’de düzenlenen BM Üçüncü Dünya Kadın Konferansı’da kullanılmıştır. Bu kavram BM Kadın Statüsü Komisyonu’nda kadınların kalkınmadaki rolü üzerine yapılan tartışmalardan doğmuştur. 1995 yılında Pekin’de düzenlenen Dördüncü Dünya Kadın Konferansı’nın sonunda ise toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma Eylem Platformu kapsamında bir strateji olarak kabul edilmiştir. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmayı, bugüne dek genellikle uluslararası alanda birçok Avrupa örgütü teşvik etmiştir (COE, 2004: 11). Özellikle AB toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması stratejisini destekleyen çalışmalar yapmaktadır (Elson, 2003: 1).

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma, toplumsal cinsiyetin temel politikalara yerleştirilmesi ve merkezi hâle getirilmesi anlamına gelmektedir. Bu kavramın pozitif ayrımcılığın da ötesini, daha kapsayıcı bir yaklaşımı işaret etmektedir. Her türlü kurumsal yapının ve politikaların toplumsal cinsiyet farklılıklarını göz önüne alacak şekilde inşa edilmesidir. Bu inşa var olan bakış açısına örneğin kadınları “katmak” anlamına

gelmemektir. Bu bir yeniden inşadır. Baştan sona kurumsal yapılarda tüm süreçlerde (plan-uygulama-izleme-değerlendirme gibi) toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinin kılavuzluğunda hareket etmektir. Bu anlamda toplumsal cinsiyetin yerleştirilmesi salt bir politikadan ibaret değildir; bir “yöntem”, “usul”, “yaklaşım”, “bakış açısı” ve “araçlar seti”dir (Alkan, 2015: 7-9).

Toplumsal cinsiyetin ana akımlaşmasına en çok katkıda bulunan araçlardan birisi cinsiyet temelli bütçeleme (*gender budgeting*)’dir. Cinsiyet temelli bütçeleme hem kamu gelirleri hem de kamu harcama temelinde toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetmektedir (Elson, 2003: 1). Toplumsal cinsiyet temelli bütçeleme konusunda ilk adımlar 1980’lerde atılmıştır. İlk olarak Avusturalya 1984 yılında bu uygulamaya girişmiştir. Bu bağlamda Avusturalya bütçenin toplumsal cinsiyet farklılıklarına etkisini analiz etmiş, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için bütçeyi temel bir araç olarak görmüştür. Avusturalya kendisinden sonra birçok ülkeye toplumsal cinsiyet temelli bütçeleme konusunda ilham olmuştur. İngiltere’de Britanya Kadınları Bütçe Grubu 1989 yılından beri her yıl temel konu alanları vergi ve transferlerle birlikte, iktisadi politikalar ve toplumsal cinsiyet ilişkisi konusunda değerlendirmeler yapmaktadır. 1993 yılında ise Kanada’da refah ve savunma harcamalarına odaklanan Kadınların Uluslararası Barış ve Özgürlük Birliği cinsiyet temelli bütçeleme girişimi inşa etmiştir. 2000 yılında Fransa “*jaune budgétaire*” (sarı bütçe) adını verdikleri bütçenin kadınlar ve erkeklere olan etkilerinin analizini sunan yıllık bütçeye ek bir belgeyi yayımlamaya başlamıştır. 2007 yılında Belçika’da Toplumsal Cinsiyeti Ana akımlaştırma Yasası yürürlüğe girmiştir. Buna göre devletin her bir birimi cinsiyet eşitliğine ilişkin yaptığı harcamaları ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Küresel Güney’de ise toplumsal cinsiyet temelli bütçeleme daha çok uluslararası kuruluşların desteğiyle uygulama alanı bulmuştur. Örneğin 1995’te Güney Afrika Kadın Bütçe Girişimi bunlardan birisidir. Günümüzde birçok ülkeye yayılarak farklı şekillerde uygulama alanı bulmaktadır (COE, 2005: 10; Quinn, 2009: 39-40, 44). Toplumsal

cinsiyet temelli bütçelemeye ilişkin yerel düzeyde uygulamalara İtalya, Siena’da Cinsiyet Denetimi (*Gender Audit*) örnek verilebilir. Bu İtalya’da en küçük idari birim olan komünlerin katıldığı ve üç uzmanın yönettiği bir uygulamadır. Sivil toplum katılımı söz konusu olmamıştır. Bu uygulama eşitlik ve etkinlik açısından toplumsal cinsiyetle ilgili olarak nitel/nicel çeşitli göstergelerin geliştirilmesini, karşılaştırılmasını ve tatmin edici sonuçlar olmadığında harcamaların analiz edilmesini içermektedir (Quinn, 2009: 14).

Avrupa Birliği Konseyi’ne göre “toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın bir uygulaması” olarak toplumsal cinsiyet temelli bütçeleme “bütçelerin cinsiyet temelli değerlendirmesi, bütçe sürecinin tüm düzeylerine cinsiyet perspektifinin dahil edilmesi ve cinsiyet eşitliğini teşvik etmek amacıyla gelirlerin ve harcamaların yeniden yapılandırılması”dır (Quinn, 2009: 5). Toplumsal cinsiyet temelli bütçeleme kadınlar için ayrı bütçe yapılması anlamına gelmemektedir. Bu kamu bütçesinin cinsiyet temelli analizini içererek şu soruyu gündeme getirmektedir: “Bu mali önlemin toplumsal cinsiyet eşitliği üzerindeki etkisi nedir?” Buradan hareketle kadınlara ve erkeklere yönelik eşit kamu harcaması yapılması anlamına da gelmemektedir. Toplumsal cinsiyet temelli ihtiyaçlara ve önceliklere göre harcamaların dağıtılması ve sonuç olarak eşitsizliğin azalmasına hizmet etmesidir. Vergileme konusunda da aynısı geçerlidir. Bu bağlamda vergilendirme sistemi örneğin kadınların erkeklere bağımlılığını sürdürecektir şekilde yapılandırılmamalıdır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine çok yönlü kapsamlı bir yaklaşım sınıf, ırk gibi farklı eşitsizlik türlerinin de gözetilmesini gerektirir. Dolayısıyla mali önlemlerin dezavantajlı kadınlar üzerindeki etkisinin analizi önem taşımaktadır (Elson, 2003: 3-4).

Bir ülkede içinde bulunduğu demokrasi modeli, kadının yurttaşlığına bakış açısını ve dolayısıyla kadınların bütçe hakkını ve bu süreçlere katılımını etkilemektedir. Demokrasi yaklaşımı bütçe sistemine ve bütçeye ilişkin süreç ile uygulamalar görünür

olmaktadır. Farklı demokrasi yaklaşımlarda kadının yurttaş olarak konumu da değişmektedir. Bu bağlamda bütçe sistemleri değerlendirildiğinde hâkim demokrasi anlayışına göre bütçelerin toplumsal cinsiyete/cinsiyet “kör”, “duyarlı” veya “esaslı” olduğu söylenebilir. “Toplumsal cinsiyet körlüğü” bütçeye ilişkin tüm süreç ve uygulamaların toplumsal cinsiyete dair sonuçlarını hiçbir şekilde göz önüne alınmamasıdır. Bu yaklaşım özellikle liberal düşünceye dayanan klasik demokrasi anlayışına temellenmektedir. Bu düşüncenin kamu maliyesine yansması ise, özellikle Musgrave’in ileri sürdüğü kamu maliyesinin işlevlerine dayanan klasik bütçe yaklaşımı ile olmuştur. Bu yaklaşımda kaynak tahsisinin toplumsal cinsiyetler üzerindeki etkisi üzerine düşünülmemektedir. Bu konu “tarafsızlık ilkesi”ne dayandırılmayacak kadar kritiktir. Kaynakların adil tahsis edilmesi için bunların üreticisinin kim olduğunun önemi kadar, kimin için üretildiği de önem taşımaktadır. Çünkü kamusal malların toplumsal cinsiyetlere göre faydaları farklılaşabilmektedir (Kul ve Özügurlu, 2022: 65-66, 68-69).

Refah devletinin kamu maliyesi anlayışına yansıyan biçimi toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme ise sosyal demokrasiye dayanmaktadır. Bu yaklaşım “dezavantajlı kadınlar”ın “gündelik yaşam pratikleri”nin değişimini hedefleyen politikaları içermektedir. Bu politikalar her ne kadar kadınların koşullarını iyileştirse de köklü değişiklikleri içermemektedir. Aynı zamanda ev içine veya tüm aileyi ilgilendiren hizmetlere kadınları hedefleyen etiketler yapıştırılarak kadının ev içi emeği göz ardı edilmeye devam etmekte, çocuk ve yaşlı bakımı gibi kamu hizmetleri yalnızca “kadınlara yönelik” olarak değerlendirilmekte, bu da kadını özel alana hapseden sonuçlar doğurmaktadır. Böyle bir anlayış, kadınların “mevcut toplumsal cinsiyetini meşrulaştırması” ve “kronik” hâle getirmesinde bir “araç” olmaktadır (Kul ve Özügurlu, 2022: 66, 73-72, 77-78).

Bütçelemede toplumsal cinsiyet esaslı yaklaşım ise “yerleşik toplumsal cinsiyet rollerini sosyo-ekonomik sistemin yapısal özelliklerine rağmen dönüştürmeyi”

hedeflemektedir. Bu doğrultuda bütçeyi ve tüm buna ilişkin süreçler ile politikaları toplumsal cinsiyeti etkilediğini kabul eden “köklü” bir perspektifi sunmaktadır. Bu yaklaşım kamu maliyesinde gelişen dezavantajlı bireylerin demokratik süreçlere katılımını öngören katılımcı demokrasi anlayışıyla ilişkilendirilmektedir (Kul ve Özügurlu, 2022: 65-66). Aynı zamanda katılımcı bütçeleme ve esenlik yaklaşımlarına dayanan toplumsal cinsiyet esaslı bütçeleme yaklaşımları geliştirilmiştir. Bu bağlamda esenlik yazınında, Amartya Sen başta olmak üzere, Martha Nussbaum ile Ingrid Robeyns gibi yazarların katkılarıyla gelişen “yapabilirlik” yaklaşımı, toplumsal cinsiyete ilişkin esenliğin ölçümüne bir araç olarak değerlendirilmiştir (Günlük-Şenesen vd., 2017: 34; Kul ve Özügurlu, 2022: 74). Günlük-Şenesen vd., (2017)’nin “dirlik” kavramı ile Türkçeleştirdiği esenliğin (*wellbeing*) “tepeden inmeci bir şekilde üstten tanımlanamayacağı” belirtilerek katılımcı yaklaşımlar içinde ele alınması gerektiği ileri sürülmüştür. Buna göre toplumsal cinsiyetlerin esenliği farklı süreçleri teşkil etmektedir ve dolayısıyla esenlik “toplumsal cinsiyetli bir kavram”dır. Bu doğrultuda analizler ve yaklaşımlar geliştirilmelidir. Esenliğe dayanan toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme özellikle yerel yönetimlerin “bireylerin yapabilirlikleri”ni ne derece artırdığını ele almaktadır (Günlük-Şenesen vd., 2017: 34, 36-37).

3.4.1.2.1. Küçülme Perspektifinden Toplumsal Cinsiyet Temelli Bütçelemenin

Değerlendirilmesi

Kamu maliyesinde bütçeleme yaklaşımları ya toplumsal cinsiyet farklılıklarını önemseyemeyecek şekilde gelişmiştir ya da toplumsal cinsiyeti ciddiye alan politika adımlarıyla veya daha köklü bir anlayış olması gerektiğini ileri süren argümanlar doğrultusunda gelişmiştir. Köklü bir anlayışa ilişkin esenlik yaklaşımı gibi çabalar kamu maliyesi disiplini geliştiren perspektif sunmaktadır. Ancak kamu maliyesinde toplumsal cinsiyete ilişkin yaklaşımlar çoğunlukla büyüme ideolojisini ve büyümenin toplumsal cinsiyet ile ilişkisini sorgulamamaktadır. Halihazırdaki toplumsal cinsiyet

rolleri ve normlarının büyümei destekleyen yönlerini veya sürekli daha fazla büyüme arzusunun toplumsal cinsiyete etkisinin göz önüne alınması toplumsal cinsiyeti daha radikal temellerde esas alan bir bütçeleme yaklaşımını doğuracaktır. Aynı zamanda bakım emeğini odağına alan ve bakım emeğinin paylaşılması gibi önerileri barındıran küçülmeci bütçeleme yaklaşımı toplumsal cinsiyet eşitsizliğini gidermede önemli bir rol oynayabilir. Küçülme yazınına önemli katkılarda bulunan Gorz (2019)’un ev işlerinin endüstriyellemesine yönelik kişisel hizmetlerin artışı ile toplumsal eşitsizlikler arasında kurduğu ilişki ve çalışma saatlerinin azaltılması önerisi toplumsal cinsiyet esaslı bir bütçelemeyi şekillendirebilecek niteliğe sahiptir. Ayrıca küçülme katılımcı demokrasi açısından, Castoriadis, Illich gibi yazarların düşüncesinin izinde zengin bir literatür sunarak radikal demokrasi bakımından toplumsal cinsiyeti ele alan bir bütçeleme yaklaşımına ilham kaynağı olabilir. Son olarak küçülme yazını feminizmin ve sömürgecilik karşıtı yaklaşımların kesiştiği duraktır.

Sömürgeleştirilmeci feminist bir pratiğe dahil olarak küçülme, büyüme ideolojisini sürdüren unsurları ve ilişkileri daha iyi ele alma, yerinden etme ve yeniden tasavvur etme olanağına sahiptir; bunun yerine [büyüme ideolojisi] toplumsal olarak adil ve ekolojik sürdürülebilir gelecekleri destekleyen hareketler arası daha güçlü bir koalisyon inşa edebilir (Abazeri, 2022: 1).

Çünkü “toplumsal cinsiyet, biyolojik cinsiyet ve cinsellik; kapitalizm, ırk, sınıf ve sömürgecilik meselelerine ikincil veya yardımcı unsurlar değil, bunları oluşturan temel ögeler” olarak değerlendirilebilir (Abazeri, 2022: 6). Bu bağlamda küçülme yazınının toplumsal cinsiyeti kavramaya yönelik sömürgeciliği temel alan odağı, eşitsizlikleri giderme amacı taşıyan bir toplumsal cinsiyet temelli bütçeleme yaklaşımı için kritiktir.

3.4.1.3. Katılımcı Bütçeleme

Katılımcı bütçeleme esenliğin iyileştirilmesinde önemli bir potansiyele sahiptir ancak “program tasarımları, işleyiş kurallarının ve destekleyici yerel koşullar”ın buna

uygun olması gerektiği belirtilmektedir. Bu bağlamda Brezilya'nın Porto Alegre Kentinde uygulanarak “ideal tip” olduğu varsayılan katılımcı bütçelemelerde “bilgi-müzakere-proje-seçim-gözetim-sonuç” içeren yönetim süreçleri şöyle belirtilmiştir: (1) Katılımcılar yerel ihtiyaçlar konusunda yakından bilgi sahibidir, bu doğrultuda öneriler üretir. (2) Katılımcılar politika tercihlerine göre projelerini savunur. (3) Bölgenin ihtiyaçları bilgine hâkim katılımcılar en uygun projeyi seçer. (4) Hükümet projeyi uygular, katılımcılar izler. (5) Katılımcı bütçeleme projeleri esenliği etkiler. Bu bağlamda katılımcı bütçeleme “esenliğin en az bir bileşeniyle ilişkili”dir. Çünkü vatandaşların ihtiyaçlarıyla uyumlu (sağlık, temiz su, eğitim gibi) veya üretkenliğin artışıyla ilgili esenliğe etkisi olacağı düşünülmektedir. Özellikle Güney ülkeleri açısından ihtiyaçlara yönelik kamu hizmetlerinin sağlanması kritiktir (Touchton vd., 2024: 105, 108). Touchton vd., (2024: 108)’ne göre “KB [Katılımcı bütçeleme] programları, formal kurumsallaşmış katılımcı süreçleri, insanların yaşamlarını değiştirebilecek yerel, küçük kalkınma projeleri ile ilişkilendirme olanağı yaratmaktadır”. Ancak bu süreçlere sahip katılımcı bütçeleme “çoğu küresel bölgede” esenliği artırmadığını, katılımcı bütçelemeyi kabul etmenin “otomatik” olarak esenliği sağlamadığını, esenlik için katılımcı bütçeleme bağlama duyarlı programların (ve sivil toplum ile hükümet desteğiyle) yer alması gerektiği belirtilmektedir (Touchton vd., 2024: 108, 119).

Katılımcı bütçeleme vatandaşların politika kararlarının alınması süreçlerine dahil olduğu yaklaşımı ifade etmektedir. Vatandaşlar yıl boyunca düzenlenen toplantılarda kaynak tahsisi, politikaların önceliklendirilmesi, kamu harcamalarının izleme süreçlerine katılmaktadır. Bu bütçeleme geliştirilmesinin amaçları arasında vatandaşların politika süreçlerine katılımının yanında idari reformların geliştirilmesi ve düşük gelirli mahallelere kamu kaynağının aktarılması vardır (Wampler, 2000: 2). Bu bağlamda katılımcı bütçeleme “sıradan vatandaşların doğrudan veya özel olarak seçilmiş temsilciler aracılığıyla dolaylı olarak bir belediye veya kamu bütçesinin bir kısmının nasıl tahsis

edeceklerine karar verdikleri demokratik müzakere ve karar alma süreci” olarak tanımlanabilir (Blair, 2012: 2). Katılımcı bütçeleme aynı zamanda hem ileri yerelleşme aşamasını ifade etmektedir (Zamboni (2007)’den aktaran Özen ve Yontar, 2009: 283). Yapılan bazı çalışmalarda katılımcı bütçelemenin muhtemel faydalarının (karar alma sürecine katılım, yerel vergi gelirlerinde artış, vatandaşın öncelikli gördüğü hizmetlere kanalize edilen harcamalar, kamu hizmetlerine yönelik artan memnuniyet gibi) “idari ve politik açıdan hâlihazırda olgunlaşarak yerelleşmiş yerel yönetimlerde uygulandığında ortaya çıktığı” belirtilmiştir. Dolayısıyla bu “katılımcı yönetim”de “başlangıç koşulları” önem taşımaktadır (Beuermann ve Amelina, 2014: 1). Katılımcı bütçeleme ‘yönetişim’ kavramı ile ilişkilendirilmekte ve bu bağlamda ele alınmaktadır. Çoğunlukla katılımcı bütçeleme iyi yönetişimin bir aracı ve bunun için “örnek bütçeleme modeli” olarak görülmektedir (Altuğ, 2019: 210; TEPAV, 2007; Arslan, 2019: 5). Küresel çağda katılımcılığın artırılmasıyla devlet-vatandaş ilişkisini güçleneceği, dolayısıyla “iyi yönetim”in sağlanmasında bir faktör olduğu belirtilmektedir (Ergen, 2012: 320).

Katılımcı bütçeleme ilk olarak 1989 yılında Brezilya’nın Rio Grande do Sul eyaletinin başkenti Porto Alegre’de hayata geçmiştir. Porto Alegre o dönem bir milyondan fazla bir nüfusa sahiptir. Aynı zamanda Brezilya’nın zengin şehirlerinden birisidir. 1988’de belediye başkanlığı seçimlerini İşçi Partisi (*Partido dos Trabalhadores-PT*) kazanmıştır. Bu parti aynı zamanda dönemin Cumhurbaşkanı Luis Ignacio Lula da Silva’nın da partisidir. Parti demokratik katılımı ve harcama önceliklerinin -önceki yıllardaki orta ve üst gelirli sınıflara akışın aksine- yoksul mahallelere olacağını taahhüt etmişti. İşçi Partisi belediye başkanlığını kazandığında belediyenin mali durumu oldukça kötüydü ve bürokrasi düzensizdi. İlk iki yıl boyunca mali açıdan rahatlamak, vatandaşların katılımını artırmak ve söz konusu harcama önceliklerini tersine çevirmek için çeşitli “deneysel” uygulamalar yapmıştır. Böylece 1989 yılında *Orçamento Participativo* olarak adlandırılan Katılımcı Bütçeleme uygulaması başlatılmıştır. İlk iki

yılda bin, 1992 yılında sekiz bin, 1992 seçimlerinden sonra ise yirmi binin üzerinde vatandaşın katılımı gerçekleşmiştir. Bu uygulama Brezilya'nın birçok yerine yayılmıştır. 2000 yılında yüz belediye ve beş eyalette katılımcı bütçeleme uygulanmaktaydı. Katılımcı Bütçeleme Konseyi (*Participatory Budget Council*) yatırımı şehrin yoksul alanlarına yönlendirme saikiyle, bölgelerden ve tema gruplardan gelen önerileri birleştirmekte ve önceliklendirme için sıralamaktadır. Sürecin sonuna yaklaşıldığında müzakere ve onay için belediye meclisine gelmektedir. Belediye meclisi konseyin önerilerin çok az değişiklik yapabilir veya hiç değişiklik yapmamaktadır (Wampler, 2000: 3; Blair, 2012: 2).

Porto Alegre'de katılımcı bütçeye yönelik süreçte mahalle toplantılarında öncelikler tartışılarak oylanmakta, böyle mahallenin gereksinimleri ile önceliklere ilişkin sıralaması yerel mahalli birime iletilmektedir. Yerel idare kendi faaliyetleriyle birlikte mahallelerden gelen talepleri göz önüne almaktadır. Mahalle temsilcileri karar alma süreçlerini ve sonuçları takip etmektedir. Yerel idare taleplerin karşılanıp karşılanmadığı hakkında her yıl bilgi vermekte, katılımcılar sürece dâhil olmaktadır (Altuğ, 2019: 210).

2017'de yılında, Porto Alegre'nin yeni seçilen belediye başkanı Nelson Marchezan düzenlediği bir seminerde 28 yıldır sürdürülen katılımcı bütçelemenin askıya alındığını bildirmiştir. Bu askıya alma kararı Katılımcı Bütçeleme Konseyi (COP) tarafından kamuoyuna danışmaksızın desteklenmiştir. Askıya alınma gerekçesi olarak mali kriz sunulmuştur. Belediye başkanı yatırım yapacak bir bütçe gücü olmadığından katılımcı bütçeleme sürecindeki müzakere ve karar alma süreçlerine gerek olmadığını, mali iyileşme sağlandığında devam edileceğini ileri sürmüştür. Bu kararın sadece, -daha önce sektöre yönelik kamu politikalarının müzakere edildiği tematik konseylerin karar alma yetkisini kaldırmaya yönelik düzenleme değişikliği öneren ancak gelen tepkiler üzerine bunu geri çeken- otoriter yaklaşımıyla bilinen belediye başkanının katılımcı demokrasiye karşı tutumundan ibaret değildir. Porto Alegre'de katılımcı bütçelemenin

askıya alınmasının sebebinden birisi politiktir, yeni seçilen yönetimin katılımcı bütçelemeye olan mesafesidir. Bir diğer sebebi ise katılımcı bütçelemenin işleyiş mekanizmalarına dayandırılmaktadır. Örneğin süreç yıllık işlediğinde ve talepler yerine getirilmediğinde bunu düzenleyecek bir mekanizma eksikliği söz konusudur. Bu eksiklik “yerine getirilmemiş yatırım kararlarının birikme eğilimi”ne yol açmıştır. Diğer bir sorun bütçeleme sürecinde kurumsal şeffaflık ve denetim mekanizmalarının eksikliğidir. Süreç belediye ve vatandaş arasındaki informal güven ilişkisine dayanmaktaydı. Diğer yandan “katılımcıların kapasite geliştirme çabalarının kırılabilirliği”ni ileri sürerek rasyonel olduğu düşünülen bireyin toplumun genelini ilgilendiren kararlarda bir “öğrenme süreci”nden geçeceği iddiası askıya alınma sebebi olarak sıralanmıştır. Ayrıca bir diğer askıya alınma sebebi olarak, resmi bir gücü veya geliri olmayan ancak yatırım müzakerelerinde etkili olan Katılımcı Bütçeleme Konseyi’nin “bir güç alanı olarak konsolide olduğu”na ve seçmen temsilinden ziyade kendi çıkarlarını gözettiği düşüncesidir. Bu sebepleri sıralayan Nuñez (2018) katılımcı bütçeleme askıya alınsa da şehirde hâlâ katılımcı demokrasi dinamiklerinin var olduğunu, katılımcı demokrasi geri kazanmak isteyen taban hareketinin sürdüğünü, dolayısıyla bu durum karşısında vatandaşların pasif davranmadığını belirtmektedir (Nuñez, 2018: 517-519, 523-526, 534).

3.4.1.3.1. Katılımcı Bütçeleme: Demokratik Katılımcılık mı Yoksa Katılımcı

Kemer Sıkma mı?

Kemer sıkmak “ekonomik krizin toplumsallaşması, yeniden ölçeklendirilmesi ve maliyetlerinin ‘devredilmesi’ için sürekli bir çaba” anlamına gelmektedir (Peck, 2014). Bu bağlamda aslında “kemer sıkma politikaları, ‘itme’ politikaları”dır. Bu itiş iki doğrultuda gerçekleşmektedir. Birincisi krizin maliyetleri, riskleri ve yüklerinin toplumsal düzlemde düşük gelirli kesimlere, mekânsal düzlemde belirli sosyal gruplara ve ölçeksel düzeyde devletin çeşitli katmanlarına yayılması ve başkalarına devredilmesidir. İkincisi ise kemer sıkmanın söylemsel olarak sürekli itilmeye ihtiyaç

duyulmasıdır. Çünkü kemer sıkmanın kabul edilebilir ve anlaşılabilir hâle getirilmesi gerekmektedir. “Krizin maliyetinin ve sorumluluğu”nun kemer sıkma politikaları ile dağıtılması için sürekli olarak mali krizin “yeni vaazlar biçimde mali krizin yeniden anlatımı” yapılmaktadır. Kemer sıkmaya ilişkin bu çabalar yerelleşmeyi de şekillendirmektedir (Peck, 2014: 1, 20).

ABD’nin Kaliforniya eyaletinde yer alan bir şehir olan Vallejo şehrinde katılımcı bütçeleme, 2008 krizinin ardından (2012 yılında başlayarak) “bütçeyi yeniden yapılandırmak” ve “yönetimi yeniden meşrulaştırma”da bir araç olarak kullanılmıştır. Katılımcı bütçeleme ile birlikte yeni karar alma süreçleri geliştirilmiş, harcamalar belirli yeni programlara kanalize edilmiştir. Bu bağlamda katılımcı bütçeleme “yeni Belediye Meclisi çoğunluğu tarafından vatandaşlara yönelik yeni vergiler üzerinde kontrolü sağlamak ve yeni vergiden gelen parayı kamu sektörü ödemelerinden [kamu personeli] uzaklaştırmak için bir araç olarak görülüyordu” (Davidson, 2018: 551, 565). Diğer yandan “mali disiplin” ve “belediye öztedarikçiliği” [*municipal selfprovisioning*] konusunda örnek olarak görülen Vallejo’da da “belediyeler mali girişimcilikte [*fiscal entrepreneurialism*] giderek daha riskli deneylere sürüklenmiştir”. Ayrıca “makul bir satış vergisi artışının bedeli olarak, yerel sakinler artık, halka kemer sıkma politikalarının öz-yönetimine dâhil olma olanağı sunan katılımcı bütçelemenin kriz sonrası versiyonuyla belediye yatırım kararlarını şekillendirme olanağına sahiptir” (Peck, 2014: 33, 37). Genellikle Porto Alegre uygulamasından farklı olarak mevcut demokratik kurumlara alternatif demokrasi arayışı ile ilişkilendirilen Vallejo’nun (Davidson, 2018: 565) kriz ve kemer sıkma politikaları ile bağlantısı açısından Porto Alegre ile benzeştiği söylenebilir.

Porto Alegre’deki katılımcı bütçeleme deneyimi “katılımcı kemer sıkma” (*participatory austerity*) kavramıyla eleştirilmektedir. Joao Penha katılımcı kemer sıkma kavramıyla kritik katılımcı bütçeleme eleştirisi yapmıştır: İlk önemli eleştiri katılımcılığın çok sınırlı olduğuna ilişkindir. Belediye bütçesi %2 ila en fazla %20

arasında bir oranda katılımcılıkla belirlenmektedir (Penha, 2003'ten akt. Karahanoğulları, 2015: 89). İkincisi bu uygulama kemer sıkma ve yapısal uyum programlarının destekçisi olan Dünya Bankası gibi bir kuruluş tarafından önerilmekte, Porto Alegre katılımcı bütçeleme deneyimi yönetim açısından övgüye mazhar olmaktadır. Dünya Bankası yapısal uyum programlarının sonuçlarına yönelik karar süreçlere yoksulların dahil edilmesini vurgulamıştır. Dolayısıyla Dünya Bankası gibi kuruluşların “kemer sıkma kararlarının paylaşılması”na yönelik katılımcı bütçelemeyi desteklediği göz önüne alındığında, katılımcı bütçelemeyi “sosyal patlama”ları önleme aracı olarak düşündüğü söylenebilir. Kemer sıkmaya katılım ile ilgili olarak üçüncü bir nokta bu uygulamayla bölüşüm ilişkilerinin gizlenmesidir. Penha bu doğrultuda özgün bir kamu maliyesi yapısına sahip olan Brezilya'yı ele almıştır. Brezilya'da dış borç ödemeleri şu şekilde yapılmaktadır: Merkezi devlet dış borcu eyaletlere, eyaletler de belediyelere dağıtmaktadır. Dolayısıyla belediyeler kendi bütçelerine tasarruflarından önce merkezin atadığı borç yükümlülüğünün altına girmektedir. Bu bütçeler üzerinde “antidemokratik” sınırlamayı göstermektedir. Ayrıca katılımcı bütçeleme süreçlerinde bu dış borcun bu şekilde dağıtılması ve bunun sonuçları tartışılmamaktadır (Penha, 2003'ten akt. Savran, 2006: 136-137 ve Penha, 2003'ten akt. Karahanoğulları, 2015: 89). Dördüncü husus ise katılımcı bütçe gibi bir yerelleşme modelinin dış borcun yüksek olduğu kriz koşullarında uygulanması ve üstelik demokratik olmayan yolları içermesi, neoliberal piyasacılığı meşrulaştıran nitelikler taşımasıdır. Çünkü dönemin Cumhurbaşkanı Luis Ignacio Lula da Silva'nın döneminde IMF'ye olan borç 30 milyar dolar olmakla birlikte, kemer sıkma politikaları uygulanmaktadır. Bu da demokratikleşmeden ziyade katılımcı bütçelemenin siyasi bir araç olma işlevini düşündürmektedir (Karahanoğulları, 2015: 89).

Katılımcı bütçelemenin bu sınırlamaları “belirli bir fon havuzunun dağıtımı ile ilgili kararlar” olmasını doğurmaktadır. Oysa demokratik katılımcı temellere sahip bir bütçe karar alma süreci hem gelirlerin hem de harcamaların müzakere edilmesini

gerektirmektedir. Dolayısıyla “katılımcı bütçeleme bir tür her derde deva ilaç [*panacea*] değildi, aksine katılımcı bütçeleme mevcut toplumsal güç ilişkileri bağlamında diğer tüm söylem ve uygulamalar gibi zapt edilmeye ve çarpıtılmaya maruz kalabilir”. Katılımcı bütçelemeye ilişkin kavram ve düşüncenin ele geçirip nasıl çarpıtılabileceği Birleşik Krallık’ta yerel halka hangi kamu hizmetlerinin kesilip hangilerinin korunacağına ilişkin tercih hakkı tanınmasında görülebilir¹³² (O’Connell, 2013: 74-75). Brezilya’da Porto Alegre’de de halk kötünün iyisini seçebilme hakkı ile bütçe açıklarının dağıtımı sürecine katılmıştır:

Eleştirmenler katılımcı bütçe sürecinin vatandaşları ilk başta asla kabul etmedikleri bir bütçe açığının nasıl dağıtılacağına karar vermeye ikna etmenin bir yoluna indirgendiğini ve birçok İşçi Partisi aktivistinın buna “katılımcı kemer sıkma” demeye başladığını belirtmektedir. Aktivistler katılımcıların şimdi karar vermesi gereken şeyin, gecekondular mahalleleri ve yoksul bölgelerde düzenli olarak bozulan ve ölümcül sonuçları olan kanalizasyonların onarılması mı yoksa altı aydan daha fazla maaş alamayan memurların ücretinin ödenip ödenmeyeceği mi olduğunu işaret etmektedir. Onlar [katılımcılar] bir bölge sağlık kliniğinin kapatılıp binlerce işçi sınıfı ailesinin asgari sağlık hizmetinden mahrum bırakılması mı yoksa şebeke suyu projesinin iptal edilmesi mi gerektiğine karar vermesi gerekmektedir. Eleştirmenler, vatandaşların ve popüler örgütlerin bu aşağılayıcı seçimleri yapması sağlanarak, [onların] IMF’nin dayattığı politikaların rölesi [aracı] olarak hizmet etmeye yönlendirildiklerini ve kendi çıkarını savunmaktan uzaklaştırıldığını belirtmektedir (Hahnel, 2005: 363).

Katılımcı bütçelemede neoliberal yönetim ve demokratikleşme arasındaki gerilimin bariz olduğunu belirten Pin (2016) Kanada’nın Ontario eyaletinde yer alan Guelph şehrinde 1999-2012 yılları arasında uygulanan katılımcı bütçeleme projesi (*Neighbourhood Support Coalition*) deneyiminden yola çıkarak katılımcı bütçeleme ile

¹³² Birleşik Krallık ile ilgili olarak burada bahsedilen “Büyük Toplum Projesi”dir. 2010 seçimleri sonrasında David Cameron’un ileri sürdüğü bu proje aslında söz edilen çarpıtmaya örnektir. Kriz sonrası koşullara “kurtarıcı”lık atfedilen bu projenin temel amacı “toplumun güçlendirilmesi”dir, bunun yolu olarak da yerel idarelerin sunduğu kamu hizmetlerinin birçoğunun sivil topluma veya çeşitli topluluklara devredilerek devletin bu hizmetlerden elini çekmesi gösterilmiştir. Devlet bu hizmetlere kaynakların kesileceğini ancak bu hizmetlerin sona ermeyeceğini, özelleşmeyeceğini belirtmektedir. Bu kriz sonrası “kemer sıkma politikalarının yürütülmesi görevi, merkezi yönetimden sivil topluma transfer edilmesi” dolayısıyla “toplumun kendi acı reçetesini kendisinin hazırlaması, yani neoliberalizmin gerektirdiği siyasal tercihleri merkezi iktidarın değil yerelin hayata geçirmesi”dir (Karahanoğulları, 2015: 81-82, 86).

neoliberal mantığın yükselişi arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Katılımcı bütçeleme “topluluk gruplarının belediye yönetiminde neoliberal değişimlere uyum sağlama biçimi” olarak anlaşılabılır. Guelph’te katılımcı bütçeleme deneyiminde mahalle gruplarının otomasyonu ve piyasalaşmasının gerçekleşmesinin imkânsızlığı görüldüğünde bu uygulama sona erdirilerek neoliberal anlayışa uygun bir yol belirlenmiştir. Guelph üzerine çalışmaların katılımcı bütçelededeki neoliberal yönetim ve demokratikleşme gerilimini açıklamamasının nedenlerinden biri “katılımcı bütçeledemeyi sürecin neoliberalizmin sosyal, siyasi ve iktisadi etkileriyle nasıl bir diyalog kurduğunu açıkça tartışmadan inceleme eğilimidir”dir. Diğer i ise katılımcı bütçeledemenin neoliberalizme karşıt eğilimde olduğunun varsayılmasıdır. Katılımcı bütçeledemeyi pozitif perspektifte değerlendiren bazı yazarlar da aslında sürecin sınırlarının farkındadır: “Katılımcı bütçeleme sosyal, politik ve iktisadi güç dengesizliklerinden ari değildir ve mevcut ilişkilerle başa çıkmaktan ziyade onları güçlendirmeye hizmet edebilir” (Pin, 2016: 72-74, 83).

Mahalle Destek Koalisyonu (*Neighbourhood Support Coalition*) düşük gelirli toplulukların ihtiyaçlarının karşılandığı, vatandaşı odağına alan bir bütçeleme için katılımcı bütçeledemeye başlamıştır. Ancak fonların çok düşük düzeyde olması katılımcı bütçeledemenin belediyenin bütçe sürecini etkileme ve kemer sıkmayı engelleme gücünü azaltmıştır. Ayrıca “maliyet etkinliği” ve “özerk mahalle grupları oluşturma”, “piyasalaştırma yoluyla otomasyon” gibi neoliberal söylemlerle katılımcı bütçeledemenin meşrulaştırılma ihtiyacı duyulmuş, bu da katılımcı bütçeledemenin neoliberalizme uyarlanmaya çalışıldığını göstermektedir. Katılımcı bütçe süreci dış ortaklıklara bağılıydı. Bu da katılımcı bütçeledede topluluk yetkisi ve kapasitesinin yenilenmesini sınırlamaktaydı. Ayrıca katılımcı bütçeledemenin şekillendiği Yeni Kamu Yönetimi anlayışı koşulları belediyede topluluklara ve sosyal hizmetlere kesinti yapma yönelimi yaratmaktaydı. Bu da topluluk taleplerine duyarlılığı azaltmakta, adil müzakereyi

engellemekte ve eşitsizlik koşulları yeniden oluşturmaktadır. Dolayısıyla karar alma süreçlerine vatandaşların katılımı açısından niyet olarak cazip görünse de çeşitli handikaplar taşımaktadır. Bunlar neoliberalizmin katılımcı bütçe üzerindeki hâkimiyeti sonucunda ortaya çıkan, belediyenin hizmet sorumluluğunu diğer aktörlere devredilmesi, bütçe kesintileri ve piyasa lehinde çözümlerin desteklenmesi, gerçek ve önemli karar alma süreçlerindeki esas demokrasi eksikliği üzerine olan kaygıların hafifletilmesi gibi sınırlılıklardır (Pin, 2016: 75, 102-103).

3.4.1.3.2. Küçülme Perspektifinden Katılımcı Bütçelemenin Değerlendirilmesi

Katılımcı bütçeleme deneyimleri, toplumsal esenliği sağlamak için katılımcı süreçleri geliştirme amacı taşıdığı varsayımıyla yola çıkılan, ancak aynı zamanda büyümeyi ve dolayısıyla GSYH artışını önceleyen ekonomi ve bütçelerle, herhalükârda - J. O'Connor'un (2009) ifade ettiği şekliyle- sermaye ve meşruiyet işlevi arasında sıkışmış kapitalist devletin çelişkilerinden birini gözler önüne sermektedir. Katılımcı bütçelemenin krizin faturasını kemer sıkma politikalarıyla yerelleştirmekten daha ileri gitmediği görülmektedir. Bu büyümeye dayalı, üretimi saiklerle başka türlüünün düşünülmesi mümkün değildir. Küçülmeci perspektifte büyümenin biyofiziksel sınırlarını kabul eden ve yine büyümenin eşitsizlikler ve sömürü ile ilişkisini ayırt eden bir anlayış ancak insanlığın ve gezegenin gerçek ihtiyaçlarına ve doğasına yönelik demokratik katılımcılığı sağlayabilir. Katılımcı bütçeleme ve mali yerelleşme ilişkisi de önem taşımaktadır. Katılımcılık ile yerel düzeyde yörenin ihtiyaçlarına haiz olan vatandaşlar bütçeye ilişkin önceliklerin ve hedeflerin belirlenmesini sağlayacaktır. Küçülme yaklaşımı yerelleşmeyle birlikte müştereklerin korunmasını ve geliştirilmesine de önem vermektedir. Bu bağlamda küçülmeci ilkelere dayalı demokratik katılımcılığın sağlandığı bütçeleme ile toplumsal ve ekolojik esenlik sağlayabilir.

3.4.1.4. Esenlik Bütçelemesi (*Wellbeing Budgeting*)

Esenlik kavramı ve GSYH'nin eleştirisi esenlik ve küçülme yaklaşımlarının kesişimini oluşturmaktadır. Esenlik yaklaşımı ekonomilerin GSYH'ye odaklanan anlayışından çıkarak -ama büyümeden ayrılmaksızın- GSYH'nin ötesine geçmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda yazında esenlik bütçelemesi geliştirilmiş ve çeşitli ülkelerde uygulama alanı bulmuştur. Küçülme ise yalnızca GSYH'nin ötesini değil, GSYH'den ve büyüme ekonomisinden bir çıkışı savunmaktadır. Bu doğrultuda öncelikle küçülme perspektifinden GSYH'nin bir değerlendirilmesi ele alınmıştır. Ardından kamu maliyesine esenlik kavramının eklenmesi, bunun yansıması olarak esenlik bütçelemesi incelenmiş ve küçülme perspektifinden değerlendirilmiştir.

3.4.1.4.1. GSYH'den Çıkış

Esenlik ekonomisinin en temel eleştirisi GSYH'yi artırmayı amaçlayan ekonomi anlayışı üzerinedir. Küçülme yaklaşımında da ilerlemenin bir ölçüm göstergesi olarak GSYH'nin kullanılması eleştirilmektedir. Hickel (2021a; 2023) küçülmenin amaçlarından birisi olarak esenliği ele almış, bu bağlamda GSYH'ye yönelik çeşitli açılardan yaklaşmıştır. Hickel (2023)'a göre GSYH parasal her faaliyeti ve eylemi hesaba katarken o faaliyetin etkilerini değerlendirmemektedir:

Bütün bir ormanı kereste için kesip yok ettiğinizde GSYH artar. Bir dağ sırasını kömür madeni için çöle çevirdiğinizde GSYH artar. Çalışma saatlerini artırıp emeklilik yaşını ötelediğinizde de artar. Fakat GSYH'ye maliyet muhasebesi dahil değildir. Ormanların yok edilmesi sonucunda karbondioksit salınımını dengeleyici bir faktörün ortadan kalkışına veya madencilik faaliyetlerine açılan dağlarda yaşayan soyu tehlike altındaki hayvanların akıbetine dair hiçbir şey söylemez. Haddinden fazla çalışmanın insan bedeninin, zihni ve ilişkileri üzerinde yarattığı tahribata dair bir şey söylemez. Parasallaştırılmayan faydalı faaliyetleri hesaba katmadığı için kötü etkenlerin yanında pek çok iyi etkeni de görmezden gelir. Kendi gıdanızı üretmeniz, kendi evinizi temizlemeniz, yaşlı anne babanıza bakmanız GSYH'yi ilgilendirmeyen, çünkü bunlar para alışverişi içermeyen eylemlerdir. Ancak bu hizmetleri satın alacak olursanız GSYH'ye etki edersiniz (Hickel, 2023: 319).

GSYH ölçümünün kullanımı parasal bu faaliyetlerin artışını da desteklemektedir. Ayrıca büyümenin üstel olması nedeniyle üretimin her yıl bir önceki yıldan çok fazla artması gerekmektedir. Ekolojik yıkım ve gezegenin tahribatı göz önüne alındığında bu büyüme, sonunda biyoçeşitliliği, ormanları, toprağı olumsuz etkileyecektir. GSYH ölçümü ile diğer bir sorun ise GSYH yükselmesi ile yaşam koşullarının iyileşmesinin aynı anlamda kabul edilmesidir (Hickel, 2023: 321). Hickel’a göre GSYH büyümesine şartlanmanın sonucu, Hindistan’da arazi gaspı; İngiltere’de özelleştirme; Amazon topraklarında ormansızlaşma olmakta; şehirlerin ve toprağın kirlenmesi, çalışma saatlerinin uzaması ve iklim değişikliğine sebep olmakta; daha fazla borç, yapısal uyum, serbest ticaret zorlaması, metalaşma anlamına gelmektedir (2023: 319-323). Bu bağlamda Hickel (2023) GSYH ölçümünü bırakarak iktisadi ilerlemeye başka bir yaklaşım geliştirmek gerektiğini vurgulamaktadır. Örneğin zaten var olan Hakiki İlerleme Göstergesi (*Genuine Progress Indicator*) GSYH bazında dahi olsa bakım emeğini hesaba katarak ve kirlilik gibi olumsuz etkileri olan faaliyetleri hariç tutarak ilerlemeyi hesaplamaktadır. Bazı ABD eyaletleri ek olarak bu yöntemi kullanmaktadır. Ayrıca Kosta Rika ana hesaplama yöntemi olarak kullanma girişimlerde bulunmuştur. Diğer yandan GSYH ve Hakiki İlerleme Göstergesi karşılaştırıldığında da iki farklı toplum manzarası ile karşılaşıldığı söylenebilir: 1970’lerin ortalarına dek iki grafik de yükselme eğiliminde iken, 1970’lerin ortalarından itibaren Hakiki İlerleme Göstergesinin duraksayıp daha sonra gerilemeye başladığı görülmektedir (Hickel, 2023: 331-332).

1970’lerde geliştirilen büyüme ve ortalama yaşam süresi ilişkisi insan refahının GSYH artışına temellendirmekteydi. 1980 ve 1990’lar neoliberal söylemlerde de büyüme ve insan ilerlemesi ilişkisi gündemde olmuştur. Fakat bu ilişkiyi ileri süren Thomas McKeown ve Samuel Preston gibi isimler bu tezlerinde uzun dönemli verileri ihmal etmişlerdi. 1500 yılından Sanayi Devrimi’ne kadar kapitalizmin gelişim süreci, ilerlemeden ziyade toplumsal ölçekte birçok yıkıma sebep olmuştur. Çitleme, yerlilerin

soykırma uğraması, kölecilik, sömürgecilik gibi birçok olgu örnek verilebilir. Kapitalizm yapay kıtlığa dayanmaktadır ve GSYH daima arttığı hâlde yaratılan yapay kıtlık insan ilerlemesini olumsuz etkilemiştir. Tarihçi Simon Szreter’in analizine göre insan ömrünün artışı ve refah büyüme ile değil, büyük ölçüde “sıhhi tesisatın geliştirilmesi” ile ilgilidir. Bu, 1800’lerin ortalarında içme suyunun lazım suyundan ayrıştırılması, buna ilişkin boruların döşenmesi için kamulaştırmaların artması, seçkinlerin çıkarlarının üzerine basılarak şehirlerin herkesin ihtiyaçlarına göre şekillenmesi için kamu bütçesinin kullanılması ve altyapıyla birlikte aşılama gibi kamu sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi, kamusal eğitimin artışı, kamu konutlarının inşa edilmesi, ücretlerin ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi ile ilgilidir. Kısaca 20. yüzyılda ortalama insan yaşam süresindeki artışın sebebi müştereklerin geliştirilmesidir. Yani kamu mal ve hizmete erişebilen insanların yaşamları iyileşmiştir. Szreter’e göre büyüme “toplum sağlığı için uzun vadeli potansiyel”i taşımaktadır. Ancak “potansiyelin fiile dönüşmemesi, gelirin nasıl dağıtılacağını belirleyen siyasi güçlere bağlı”dır. Bu anlamda kamu hizmetlerine yatırım yapılması önem arz etmektedir (Hickel, 2021a: 182-186).

Hickel (2021a)’ya göre çeşitli veriler incelendiğinde insan refahın artışı konusunda “anamlı bir etki yaratan müdahaleler yüksek GSYH gerektirmiyor”. Örneğin ABD, GSYH ile (59 bin 500 dolar) en zengin ülkeler arasında yer almaktayken, ortalama insan ömrü 78,7 yıldır. Kendisinden daha az gelire sahip olmasına rağmen yaşam süresi daha uzun ülkeler (Japonya, Güney Kore, Portekiz veya AB geliri) söz konusudur. Kosta Rika’nın ABD’den %80 daha az geliri olmasına rağmen ortalama yaşam ömrü daha uzundur. Üstelik ekolojik açıdan duyarlı ülkeler arasında yer alan Kosta Rika ortalama yaşam süresi konusundaki en önemli iyileştirmeyi 1980’lerde, ABD’nin yedide birine tekabül eden GSYH’nin hiç artmadığı bir dönemde gerçekleştirmiştir. Eğitim alanında da aynı durum söz konusudur. Finlandiya, Polonya, Estonya gibi ülkeler ABD’den daha az gelire sahip olmasına rağmen eğitim alanında üst sıralarda yer almaktadır. Kamu

hizmetlerine yatırım sayesinde bu iyileştirmelerin gerçekleştiği tekrar vurgulanmalıdır. Üstelik bu iyileştirmelerin maliyeti özel yatırımdan daha düşüktür. Örneğin İspanya temel hak olarak herkese sunduğu sağlık hizmeti için kişi başı 2 bin 300 dolar harcarken, ABD’de özel sektörün elinde, kişi başına maliye 9 bin 500 doları bulmaktadır. Ortalama yaşam süresi ise İspanya’da çok daha iyidir. Dolayısıyla bunlar gibi birçok ampirik verinin desteklediği üzere “yüksek insani kalkınma seviyelerine yüksek GSYH olmaksızın ulaşılabilir”. BM verileri kişi başı 8 bin dolar gibi düşük bir gelirle ortalama yaşam süresinde, 8 bin 700 dolar ile eğitimde çok iyi duruma gelinebileceğini göstermektedir. Yani 10 bin dolardan az bir gelirle (17 bin 600 dolar dünya ortalaması iken) bile insanlığın esenliği adına birçok iyileştirme yapılabilir; “teoride bütün toplumsal hedeflerimize, dünyadaki herkes için, şimdikinden daha az GSYH ile bile ulaşabiliyoruz; tek yapmamız gereken kamu varlıklarına yatırım yapıp gelir ve fırsatları daha asil dağıtmak” (Hickel, 2021a: 187-189). Hickel buna şöyle bir örnek vermektedir:

Portekiz, ABD’den 38.000 dolar daha az kişi başı GSYH’ye sahip olmasına rağmen daha yüksek refah seviyesine sahipse ABD’nin kişi başı gelirinin 38.000 dolarlık kısmının aslında “ziyan edildiği” sonucuna varabiliriz. Bu da bir bütün olarak ABD ekonomisi açısından yılda 13 trilyon dolara, yani insan refahının temel bileşenlerine doğrudan hiçbir şey katmayan 13 trilyon dolarlık kaynak sömürsü, üretim ve tüketime, 13 trilyon dolarlık ekolojik baskıya denk geliyor. Getirisiz bir zarardan bahsediyoruz. Buradan anlaşılıyor ki, gelir daha adil dağıtılır ve kamu varlıklarına yatırım yapılırsa teorik olarak ABD ekonomisi %65 gibi muazzam bir oranda küçültülebilir ve buna rağmen sıradan Amerikalıların hayatlarının iyileşmesini sağlayabilir (Hickel, 2021a: 191).

Gerçek İlerleme Göstergesi gibi ilerleme ölçütlerine bakıldığında Üstelik GSYH ile refah ilişkisi bir eşik sonrasında yok olmakta, hatta daha fazla büyümenin negatif etkileri ortaya çıkmaya başlamaktadır. Ayrıca Easterlin Paradoksu gibi yaklaşımlar toplam yaşam memnuniyetinin de GSYH ile ilişkisinin güçlü olmadığını göstermektedir. Yaşam memnuniyetinin düşüklüğü ve tüketim artışına yönelmenin temelinde kapitalizmin yarattığı eşitsizliklerin yaşamın her alanına yayılması yatmaktadır. Adam

Okulicz-Kozaryn tarafında yapılan çalışmada da görüldüğü üzere yaşam memnuniyeti refah sisteminin kapsayıcılığı ile ilişkilidir. Hickel'e göre ABD'den düşük GSYH miktarına sahip olmalarına rağmen yaşam memnuniyetinin daha yüksek ülkelerde “sosyal destekler güçlü”dür. Örneğin ABD'nin beşte biri kadar geliri olmasına rağmen Kosta Rika refah konusunda ABD'ye yakındır. Yaşam memnuniyetinde önemli diğer bir faktör de “anlam hissi”dir. Bu bağlamda “paylaşma”, “iş birliği”, “topluluk olma hissi” gibi toplumsal ilişkiler yaşam memnuniyetini önemli ölçüde etkilemektedir. Örneğin yine Kosta Rika'da Nicoya Yarımadası'nda yapılan bir araştırmada ortalama yaşam ömrünün (85) Kosta Rika'dan biraz daha uzun olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu yarımada Kosta Rika'nın en az gelire sahip, geçimlik tarım faaliyetlere sahip bölgelerinden biridir. Kosta Rika'nın sağlık sisteminin çok gelişmiş olması ve buradaki halkın toplumsal bağlarının çok güçlü olmasının bu sonuçta etkisinin olduğu düşünülmektedir (Hickel, 2021a: 190-195). Hickel (2021a)'ın aktardığı üzere daha eşitlikçi ülkelerde (Danimarka gibi) tüketimcilik daha düşük, reklam harcamaları daha azdır. Ayrıca eşitsizliğin azaltılması, ekolojik yıkımı da azaltmaktadır. Çünkü yüksek gelirlilerin enerji ihtiyacı fazla olan şeyleri tüketme eğilimi fazladır. Ayrıca kamusal yatırımlar özel yatırımlara göre ekolojik açıdan daha az kaynak gerektirmektedir. Müştereklerin geliştirilmesi de “şahsi gelir peşinde koşma baskısı”nı da hafifletmektedir (2021a: 196-197).

Diğer yandan yoksul ülkeler (Filipinler örneği) ortalama yaşam süresi, sağlık, gelir, beslenme gibi birçok konuda geride kalsa da kaynak kullanımları gezegen sınırlarının çok altındadır. Hickel'in verilere dayanan çalışmasına göre Güney ülkeleri gezegensel sınırları aşmadan birçok kalkınma göstergesini daha iyi hâle getirebilir. Burada önemli olan ve yapılması gereken “ekonomiyi insanların ve ekolojinin ihtiyaçlarına göre kurgulamak”tır (Hickel, 2021a: 200-201).

Küçülme yaklaşımını benimseyen Hickel (2020b) GSYH ile daha az, toplumsal hedeflerle daha çok ilişki olarak ileri sürülen İnsani Gelişme Endeksi'nin (*Human*

Development Index) önemli bir adım olduğunu fakat bazı sınırlarının olduğunu belirtmektedir. Hickel bu endeksin özellikle ekolojiyi önemsemeyen, yüksek gelir düzeyine vurgu yapan niteliğini ortaya koyarak “insan gelişiminin ekolojik verimliliğinin ölçümü”nde farklı bir endeks önermektedir. Sürdürülebilir Gelişme Endeksi (*Sustainable Development Index*) adını verdiği endeks İnsani Gelişme Endeksi’nin “temel formülünü koruyarak kişi başına düşen gelire bir yeterlilik eşiği koyar ve bu değeri ekolojik etkinin iki temel göstergesiyle böler: CO2 emisyonları ve maddi ayak izi, bu iki gösterge kişi başı tüketime dayanarak hesaplanır ve gezegenin sınırları karşısında değerlendirilir”. Bu doğrultuda Hickel’in önerdiği endeks eğitim, yaşam beklentisi, gelir, CO2 emisyonları ve maddi ayak izine dayanan beş göstergeye dayanmaktadır. Diğer yandan Hickel, Mutlu Gezegen Endeksi (*Happy Planet Index*), Gayrisafi Ulusal Mutluluk Endeksi (*Gross National Happiness*), Gayrisafi Ulusal Esenlik Endeksi (*Gross National Wellbeing Index*) gibi mutluluk, esenlik, yaşam memnuniyeti gibi öznel ölçütleri temel alarak ve geliri İnsani Gelişme Endeksi’nden çıkararak, geliri hesap dışı bırakan endekslerin olduğunu belirtmektedir. Hickel bu bağlamda gelirin ekolojik etki ile ilişkisinin altını çizmekte, geliri İnsani Gelişme Endeksi’nden tamamen çıkarmaktan ziyade yeterlik eşiği ile ele almayı önermektedir (Hickel, 2020b: 1, 5-6).

Durağan durum ekonomisine geçişte küçülmeyi öneren O’Neill (2012) ise küçülmede kullanılabilecek farklı göstergeleri ele alarak bunları Sürdürülebilir İktisadi Refah Endeksi (*Index of Sustainable Economic Welfare*) ve Hakiki İlerleme Endeksi (*Genuine Progress Indicator*) iktisadi refahın daha gelişmiş ölçüm yöntemleri; biyofiziksel ve toplumsal göstergeler; bir dizi bireysel biyofiziksel ve toplumsal göstergenin birleşiminde oluşan bileşik gösterge ve GSYH’nin devam edilmesi olarak ifade etmektedir. Burada GSYH’ye devam edilmesi, “GSYH küçülmesi”ne (diğerleri tüketim, çalışma zamanı, fiziksel ve radikal küçülme) dayanan küçülme tanımından kaynaklanmaktadır (O’Neill, 2012: 221). GSYH küçülmesi tanımının büyüme sonrası ve

küçölmeyle ilişkili yazında -özellikle “*agrowth*” kavramının kullanımıyla ilişkili olduğu ve genel olarak küçölme yazınında doğrudan GSYH’nin küçölmesine dayanan bir yaklaşımın yer almadığının altını çizmeliyiz.

O’Neill küçölme yaklaşımının toplumsal hedefleri daha çok odaklandığını belirtse de, biyofiziksel ve toplumsal hedeflere ilişkin hem durağan durum hem de küçölme yaklaşımının ortak tanımından yola çıkıldığında küçölmenin ölçölmesi için biyofiziksel ve toplumsal olmak üzere iki gösterge dizisi olması gerektiğini vurgulamaktadır (2012: 222, 224). Biyofiziksel gösterge kaynakların kullanım seviyesini ve bu seviyenin ekolojik sınırlar ile karşılaştırılmasını; toplumsal gösterge ise “insanların yaşam kalitesi”nin daha iyi hâle gelip gelmediğini göstermektedir. Bunun için GSYH hesabının dahil olmadığı “materyal kullanım, enerji kullanım, karbondioksit salımları, ekolojik ayak izi, insan nüfusu, besi hayvanı nüfusu ve yapılaşma” olmak üzere yedi biyofiziksel göstergeyi; “mutluluk, sağlık, adalet, yoksulluk, sosyal sermaye, katılımcı demokrasi, çalışma saatleri, işsizlik ve enflasyon”dan oluşan dokuz toplumsal göstergeyi ileri sürmüştür (O’Neill, 2020: 160).

3.4.1.4.2. Kamu Maliyesinde Uygulamada Esenliği Kavrama Çabaları

Esenlik Ekonomisi Hükümetleri (*Wellbeing Economy Goverments/WEGo*) 2018 yılında kurularak günümüzde İskoçya, İzlanda, Yeni Zelanda, Finlandiya, Galler ve Kanada hükümetlerini kapsayan iş birliğidir. Bu iş birliğinin kuruluşunda Esenlik Ekonomisi İttifakı (WEAll) kuruluş temelinde yer almış, İskoçya Hükümeti ise sekreterliğini yapmıştır. Bu ortaklığın amaçları esenlik ekonomisine yönelik yenilikçi politika oluşturma süreçlerinde iş birliği ve etkileşim; BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine yönelik ilerleme ve özellikle 17. Madde (amaçlar için ortaklıklar) doğrultusunda esenlik ekonomisi için iş birliği ve koordinasyon sağlama; çağın ivedi toplumsal, ekolojik ve iktisadi sorunlarına çözüm sunmaktır (Wellbeing Economy

Alliance). Bu iş birliği 2018 yılında Güney Kore’de düzenlenen OECD Dünya Forumu’nda başlamıştır. Bu foruma kurucu üyeler İskoçya, İzlanda ve Yeni Zelanda katılmıştır. Ayrıca bu ortaklığın eski İktisadi Danışman Kurulu üyesi ve OECD’de görevli (İktisadi Performans ve Sosyal İlerlemenin Ölçümü Yüksek Düzeyli Grubu Başkanı) Joseph Stiglitz de bu forum da yer almaktaydı. Bu iş birliği ağı OECD ve diğer paydaşlarla etkileşimini sürdürmektedir. 2024 yılında İzlanda’da yapılan ikinci Esenlik Ekonomisi Forumu’na WEGo yetkilileri de katılmıştır ve bu forumda esenlik ekonomisi yaklaşımının bütçeye entegrasyonu konusunda başarılar ve zorluklar ele alınmıştır (İskoçya Hükümeti) WEGo aynı zamanda G7 gibi gruplara alternatif olarak düşünülmüştür. GSYH büyümesinden ziyade esenliği önceliklendiren hükümetleri tanıtan ve öne çıkaran bu oluşum özellikle ekonomide esenliğe odaklanan üst düzey politikacılar için rehberdir. İş birliğinin üyeleri “politika laboratuvarları” yaparak deneyimlerini aktarmaktadır. WEGo aynı zamanda diğer birçok ülkenin ilgisini çekmiş, örnek teşkil etmiştir. Avusturalya bu iş birliğine gözlemci olarak katılmıştır (Trebeck, 2024).

Esenlik yaklaşımını kamu maliyesine getirmeye yönelik çabalar içinde olan ülkeler genel olarak GSYH’nin bir ölçme aracı olarak yetersiz olduğunu savunmakta ve çeşitli yaklaşımlarla halkın esenliğini ölçmeyi ve geliştirmeyi amaçlamaktadır. İskoçya Ulusal Performans Çerçevesi (*National Performance Framework*) getirerek, BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile uyumlu 11 ulusal sonuç (çocuk ve genç insan, topluluklar, kültür, ekonomi, eğitim, çevre, adil iş ve işletme, sağlık, insan hakları, uluslararasılık, yoksulluk) belirlenmiş, bunlar İskoçya temelinde yerleştirilmiş ve kamu kurumlarının bunu dikkate alma yükümlülüğü getirilmiştir. Ayrıca seksen bir ulusal gösterge aracılığıyla ilerlemeyi ölçmektedir. Diğer yandan Galler’de 2015 yılında Gelecek Nesillerin Esenliği Yasası (*Wellbeing of Future Generations Act*) getirilmiştir. Bu yasa gelecek kuşaklara yönelik ülkenin toplumsal, iktisadi, çevresel ve kültürel

esenlik amacı taşımaktadır. Bu yasa karar alma süreçlerinde kamu kurumlarını esenliği önceliklendirmeye, uzun vadeli perspektif sağlamaya ve iş birliği yapmaya yönelmektedir. 2025 yılında yayımlanan Gelecek Nesiller Raporu (*Future Generations Report*) yasada belirtilen yedi hedefe (müreffeh, dirençli, daha sağlıklı, daha eşit, küresel sorumlu, birbirine bağlı topluluklar, canlı kültür ve gelişen Galce dili) gidilen yolu ve çabaları değerlendirmektedir. Finlandiya ise esenlik ekonomisi için Ulusal Eylem Planı hazırlamış, esenliğe dair bilgilerin ulusal, bölgesel, yerel karar alma süreçlerinde daha fazla kullanılmasını amaçlamıştır. Diğer yandan İzlanda’da Refah Yasası (*Prosperity Act*) çocukların refahının yükseltilmesine yönelik “bütüncül ve erken müdahale yaklaşımı”nı içermektedir. Kanada’da ise 2021 yılında yayımlanan Yaşam Kalitesi Çerçevesi (*The Quality of Life Framework for Canada*) ile esenliği artırmak için, beş alanda (refah, sağlık, toplum, çevre, iyi yönetim) kanıtlara ve verilere dayanarak karar alma süreçlerinin şekillendirilmesi ve ilerlemenin ölçülmesi amaçlanmıştır. Ayrıca adalet ve kapsayıcılık ile sürdürülebilirlik ve dirençlilik bakış açıları hem farklı bölgeleri ve nüfusu kapsayan hem de uzun vadeli düşünmeyi sağlayan bir odak geliştirmektedir. Avusturalya Erken Müdahale Yatırım Çerçevesi (*Early Intervention Investment Framework*) halkın daha iyi bir yaşamı temelinde hizmetlerin iyileşmesi için erken müdahaleleri ortaya koymaktadır. Butan’da geliştirilen Gayri Safi Mutluluk Endeksinin bir esenlik ölçütü olduğu söylenebilir. Dokuz bileşenden (psikolojik esenlik, sağlık, zaman kullanımı ve zaman dengesi, eğitim, kültürel çeşitlilik ve dirençlilik, iyi yönetim, toplumsal canlılık, ekolojik çeşitlilik ve dirençlilik, yaşam standardı) oluşan bu endeks sürdürülebilir kalkınmanın ilerleme kavramına bütüncül bir yaklaşım getirerek esenliğin ve mutluluğun iktisadi olmayan yönlerini de kavramaktadır. Diğer yandan Birleşik Krallık’ta Preston kentinde “Topluluk Zenginliğinin İnşası” (*Community Wealth Building*) yaklaşımı bir “alternatif” olarak toplulukları önemseyen, yerele temellenen ekonomiler oluşturmayı ifade etmektedir. Bu yaklaşım mal ve hizmet tedarikinin yerel topluluklara faydası;

istihdam, beceriler, çevresel etki, esenlik gibi yerel bölge faydalı sosyal değerleri; ekonomiyi demokratikleştirmeyi (kooperatifler gibi); çalışanlara adil ve makul ücret ödenmesini dikkate almaktadır. Bir diğer önemli bir örnek İrlanda'dır. İrlanda WEGo üyesi olmamakla birlikte, esenlik yaklaşımıyla ilgili önemli adımlar atmıştır. 2021 bütçesine yönelik "Bütçe 2021: İrlanda'da Esenlik ve Daha Geniş Yaşam Standartlarının Ölçümü" (*Budget 2021: Wellbeing and the Measurement of Broader Living Standards in Ireland*) yayımlanmıştır. Bu belgenin ikinci bölümünün başlığı "GSYH'den Esenliğe Geçiş" (*Moving from GDP to Wellbeing*) idi. Bu bölümde GSYH'nin sınırlılığı ele alınmakta ve salt iktisadi verilerin ülkenin esenliğini yansıtmadaki yetersizliğine odaklanmak, yeni refah ölçütü geliştirme niyetini ortaya koymaktadır. Daha sonra 2021 yılında "Esenlik Çerçevesi" (*Wellbeing Framework*) başlatılmıştır. Bu yaklaşım ilerlemeyi salt iktisadi ölçütlerle değil, çevresel, iktisadi ve toplumsal düzeylerde bütünlüklü olarak ele almayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda eşitlik ve sürdürülebilirliğe vurgu yapmaktadır. Hükümet bu Esenlik Çerçevesi'nin yıllık yayımlanmasını ve bunun bütçe döngüsüne eklemlenmesini kabul etmiştir. Son olarak yeni yayımlanan "İrlanda'da Yaşamı Anlamak: Esenlik Çerçevesi 2025" (*Understanding Life in Ireland: The Wellbeing Framework 2025*) ile Esenlik Çerçevesi'nde yer alan on bir boyut, otuz beş göstergede performans ortaya konulmaktadır. İrlanda Başbakanı Micheál Martin, politika oluşturma sürecine yerleşen Esenlik Çerçevesi'nin halkın yaşam kalitesini iyileştirmeye yönelik bütçe yapımında da önemli bir araç olacağını belirtmiştir (İskoçya Hükümeti, 2025: 6-7, 21-23; Gal Hükümeti, 2024: 6-7; Preston Belediyesi; Oxford Yoksulluk ve İnsan Gelişimi Girişimi; *Wellbeing Economy Alliance*; İrlanda Hükümeti, 2025). Esenlik yaklaşımını kamu maliyesine dahil ederek bütçe süreçlerine eklemleme çabaları konusunda diğer iyi bir örnek Yeni Zelanda'dır.

3.4.1.4.2.1. Esenlik Bütçelemesi: Yeni Zelanda Örneği

Yeni Zelanda politikalarının merkezine insanlığın esenliğini ve çevreyi koymayı taahhüt ederek, 2019 bütçesini “Esenlik Bütçesi” (*Wellbeing Budget*) olarak adlandırmıştır (*Wellbeing Economy Alliance*). 2018 yılının Aralık ayında yayımlanan Bütçe Politikası Beyanı (*Budget Policy Statement*)’nda 2019 yılındaki ilk Esenlik Bütçesi için Yeni Zelanda Hükümeti’nin öncelikleri, mevcut esenlik durumu ve bunun gelecekteki esenlik durumuyla ilişkisi ortaya konmaktadır. Dolayısıyla Yeni Zelanda bu belge ile salt “iktisadi ve mali görünüm” değil aynı zamanda “esenlik görünümü”nün açığa çıkarılması amaçlanmıştır. Belgede esenlik görünümünün Yeni Zelanda’nın nispeten yüksek esenliğe sahip olduğunu fakat yine aşılması gereken bazı zorluklar ve eşitsizliklerin olduğunu işaret ettiği, aynı zamanda bunun kuşaklar arası esenliğin iyileşmesini sağlayacağı belirtilmektedir. Esenlik yaklaşımıyla önceliklerin oluşturulması ayrıca başarının ölçümünde “yeni düşünme ve çalışma biçimleri”ni gerektirmektedir. Bu bağlamda Hazine Bakanlığı, veriler konusunda bilim insanları ve uzmanlardan destek alarak, kamu kurumları ile bakanlarla iş birliği içinde “Yaşam Standartları Çerçevesi” (*Living Standards Framework*) geliştirilerek, Yeni Zelanda halkının istediği sonuçlara bağlı olarak, öncelikler belirlenmiştir. Bu öncelikler şöyle sıralanabilir: (i) Verimli işletmeler, bölgeler, Iwi (yerli halk olan Maori toplumundaki topluluklar) ve diğerlerinin sürdürülebilir ve düşük emisyonlu bir ekonomiye geçişi için fırsatlar yaratmak (ii) Dijital çağda gelişen bir ulusu inovasyon, sosyal ve iktisadi fırsatlarla desteklemek (iii) Maori ve Pasifik gelirlerini, becerilerini ve olanaklarını artırmak (iv) Çocuk yoksulluğunu azaltmak ve aile içi şiddet dahil olmak üzere çocuk esenliğini iyileştirmek (v) 24 yaşın altındakilere özel olarak odaklanarak tüm Yeni Zelandalıların ruh sağlığı esenliğini desteklemek. Ayrıca bu belgede bütçe dengesi ve kamu borcuna yönelik taahhütler de yer almaktadır (Yeni Zelanda Bütçe Politika Beyanı, 2018: 1-3).

Önceliklerin belirlenmesi Yaşam Standartları Çerçevesine göre kanıtlara dayalı yapılmaktadır. Bunlara 2019 Esenlik Bütçesinde yer verilmiştir. Örneğin ruh sağlığı esenliği desteklemek konusunda herhangi bir yılda her beş vatandaştan birinin mental hastalığa sahip olacağı ve yaşam boyu vakaların ise dörtte üçünün yirmi beş yaşından önce bu sorunları yaşayacağı; intihar vakalarına ilişkin OECD ülkeleri arasında en kötü orana sahip ülkeler arasında olduğu; yüz Yeni Zelandalıdan birinin evsiz olduğu; 15-24 yaş arası gençlerin yüzde on ikisinin eğitim, istihdam veya mesleki eğitimde yer almadığı belirtilmiştir. Çocuk esenliğini geliştirmek konusunda yaklaşık 150 bin çocuğun maddi zorluklar içinde olan evlerde yaşadığı; her yıl 41 bin çocuğun yoksunlukla ilgili sağlık sorunları nedeniyle hastaneye yatırıldığı; yüksek aile içi şiddet oranlarının olduğu; Pasifikli çocukların yüzde 40'tan fazlasının, Maorili çocuklarınsa neredeyse yüzde 25'inin kalabalık evlerde yaşadığı belirtilmiştir. Pasifik ve Maori hedeflerini desteklemek konusunda nüfusun geri kalanına göre esenliğe ilişkin yaşam standartlarının düşük olduğu, daha düşük gelire sahip oldukları, daha yüksek eğitim niteliklerine erişmelerinin daha zor olduğu, sağlık durumlarının daha kötü olduğu belirtilmiştir. Üretken toplum inşası konusunda OECD ülkelerine göre Yeni Zelanda'daki verimliliğin ve AR-GE harcamalarının düşük olduğu; mevcut işgücünün yüzde 21'inin 2030 yılına dek otomatikleşebileceği; gelir kişi başına GSYH ile ölçüldüğünde OECD ülkeleri arasında altlarda yer aldığı belirtilmiştir. Ekonomiyi dönüştürme konusunda Yeni Zelanda'nın kişi başına sera gazı emisyonunda en yüksek oranlı OECD ülkeleri arasında yer aldığı; tarım alanlarındaki su kaynaklarının yerli, insan eliyle değiştirilmemiş havzalara göre daha kirli olduğu; yıllık km başına 720 ton toprak erozyonu gerçekleştiği ve bunun toprak verimliliğini azalttığı ve suya bağlı ekosistemlere zarar verdiği; kişi başına düşen atık miktarının 2013'ten beri büyük ölçüde arttığı belirtilmiştir (Yeni Zelanda Esenlik Bütçesi, 2019: 7).

Bütçe Politika Beyanı (2018)’nda büyüme ile ilgili olarak “ekonomik büyüme esenliğe önemli katkıda bulunur ancak kendi başına bir amaç değildir ve yaşamımızda değer verdiğimiz şeylerin yeterli bir ölçüsü değildir” ibaresi yer almaktadır. Esenlik yaklaşımı “insanların amaçlı, dengeli ve anlamlı bir yaşam sürmeleri için ihtiyaç duydukları kapasiteye sahip olmalarını sağlamak” olarak tanımlanmıştır. Bu yaklaşım halkı destekleme biçimini, çevreyi korumayı ve toplumlar ile kültürü korumayı, uzun vadeli bir perspektifte halkın yaşam standartlarını ve kuşaklar arası esenliği sağlamayı içermektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda iktisadi büyümenin “öte”sine geçerek onun toplumsal, çevresel ve iktisadi etkilerini göz önünde bulundurmaya gerektirmektedir. Ve Beyan’da şöyle belirtilmektedir. “İktisadi büyüme olanaklar yaratmak için önemli olsa da yakın tarihimiz yalnızca buna odaklanmanın ters tepen bir etki yaratabileceğini ve daha fazla eşitsizlik ve kirlilik gibi olumsuz sonuçlarla ilişkilendirilebileceğini göstermektedir” (Yeni Zelanda Bütçe Politika Beyanı, 2018: 3). 2019 yılı Esenlik Bütçesi’nde Yeni Zelanda Başbakanı Jacinda Ardern de buna değinmiştir:

Bu bir hakikattir [esenlik bütçesi] çünkü ekonomik büyüme önemli olsa da -ve büyümeyi sürdürmeye devam edeceğiz- tek başına yaşam standartlarımızda iyileşmeyi garanti etmez. Ekonomik faaliyetin niteliğini ölçmez ve kimin fayda sağladığını, kimin dışlandığını veya geride kaldığını dikkate almaz. Örneğin, belli bir süredir Yeni Zelanda’nın güçlü bir büyümeye sahip olduğunu, ancak aynı zamanda en yüksek intihar, kabul edilemez evsizlik ve utanç verici aile içi şiddet ile çocuk yoksulluğu oranları tecrübe ettiğini biliyoruz. Tek başına büyümeyle büyük bir ülke olunmaz. O hâlde bunu başaran şeylere odaklanmanın zamanı geldi (Yeni Zelanda Esenlik Bütçesi, 2019: 2).

Maliye Bakanı Grant Robertson da 2019 Esenlik Bütçesini Yeni Zelanda için bir “dönüm noktası” olarak değerlendirerek artık geleneksel bütçeleme yaklaşımından çıkıldığını ifade etmektedir. Ona göre geleneksel bütçeler sınırlı iktisadi verilere dayanmakta ve başarısı GSYH büyümesi ile ifade edilmektedir. Hâlbuki geleneksel bütçe yaklaşımının başarı vaadi ve iddiası gerçeği yansıtmamaktadır: “Yeni Zelandalılar çocuk

esenliği, sıcak, kuru yuva veya nehirlerimizde ve göllerimizde yüzebilmek gibi değeri verdiğimiz diğer şeylerin giderek kötüleştiklerini gördüklerinde başarı iddiasını sorguladılar”. Artık esenlik bütçesiyle “yapılan her şeyin merkezi”ne esenlik konulmaktadır (Yeni Zelanda Esenlik Bütçesi, 2019: 3).

Yeni Zelanda Esenlik Bütçesine geçerek geleneksel bütçe süreçlerinde de değışiklik yapmıştır. Geleneksel bütçelemeden farklı olarak kısa vadede bakanlar ve kurumlar yalnızca kendi sorumluluk alanlarına odaklanmıyor, uzun vadeli bakış açısıyla bakanların tekliflerinin esenlik önceliklerini nasıl gerçekleştireceğini göstermesi gerekmektedir. Paketlerin bir araya getirilmesi iş birliğine dayalı çalışmayı öncelikleri birlikte ele alan bir yaklaşımı gerektirmektedir (Yeni Zelanda Esenlik Bütçesi, 2019: 7). Tablo 7’de Yeni Zelanda’daki geleneksel bütçeleme ile Esenlik Bütçelemesinin karşılaştırması yer almaktadır.

Tablo 7: Geleneksel Bütçeleme ve Esenlik Bütçelemesinin Karşılaştırılması

Geleneksel Bütçeleme	Yeni Esenlik Bütçelemesi
Kabine stratejinin bir parçası olarak bütçe kararlarına rehberlik edecek kapsamlı öncelikleri kabul eder.	Kabine 2019 Bütçesine temellenen <i>kanıta dayalı ve iş birliği</i> içeren bir süreç aracılığıyla Esenlik Bütçesi <i>önceliklerini</i> kabul eder.
Bakanlar ve kurumlar girişimler geliştirir.	Bakanlar ve kurumlar <i>kuşaklar arası esenlik</i> sonuçlarını hedefleyen girişimler geliştirir ve beklenen esenlik etkilerini sunar.
Hazine <i>paranın en iyi şekilde kullanılması</i> ve stratejik uyuma odaklanarak girişimleri değerlendirir.	Girişimlerin değerlendirilmesi <i>Yaşam Standartları Çerçevesi esenlik alanları ve sermaye üzerindeki etkilerinin</i> değerlendirilmesini içermektedir.
Kabine Bütçe Bakanlarının önerdiği nihai paketi kabul eder.	Kabine, Kabine Komitelerinin önerileri olarak <i>esenliğe ilişkin sonuçları en iyi destekleyen</i> bütçe paketini kabul eder.
Bütçe belgeleri, nihai paketi sunar.	Bütçe belgeleri, Yeni Zelandalıların esenliğini iyileştirmeye yönelik bütçe kararlarının etkisini sunar.
	Etki analizi ve politikaların değerlendirilmesi gelecekteki Bütçelerde kanıta dayalı öncelikleri belirler.

Kaynak: Yeni Zelanda Esenlik Bütçesi (2019: 6)’nden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yeni Zelanda Hükümeti esenlik yaklaşımını desteklemek amacıyla getirilen Çocuk Yoksulluğu Yasası, Kamu Maliyesi Yasası'nda değişiklikler yaparak Bütçeye çocuk yoksulluğuna ilişkin bilgileri ve buna ilişkin bir raporun dahil edilmesini gerektirmiştir (Yeni Zelanda Esenlik Bütçesi, 2019: 20).

Yeni Zelanda için çiçeği burnunda esenlik bütçelemesi yaklaşımı küresel Covid-19 Salgını ile karşılaşmış, hükümet salgın nedeniyle planlanan Esenlik Bütçesi'nden farklı bir bütçe gerçekleştirilse bile esenlik yaklaşımının sürdüğünü, yeni bütçenin de “mevcut ve gelecek nesil Yeni Zelandalıların esenliğine öncelik vermek” olarak aynı amacı taşıdığını belirtmiştir (Yeni Zelanda Esenlik Bütçesi, 2020: 6). Yeni Zelanda 2023 yılına kadar Esenlik Bütçelemesi yaklaşımını sürdürmüştür. 2023 yılında yapılan genel seçimlerde Ulusal Parti kazanmış, iktidarda olan İşçi Partisi'nin inşa ettiği birçok şeyi ortadan kaldırmış veya değiştirmiştir. Bunlardan birisi de Esenlik Bütçelemesidir. Yeni Hükümet Kamu Maliyesi Yasası değişiklikleri ile esenlik kavramının bütçedeki merkezietini kaldırarak farklı bir perspektif sağlamıştır. 2025 yılının Mayıs ayında sundukları yasa tasarısında en önemli iki değişiklik (i) Bütçe Politika Beyanı'nda hükümetin bütçe kararlarını yönlendirecek esenlik hedeflerinin belirtilmesi ve Mali Strateji Raporu'nda bu hedeflerin karar alma sürecini nasıl yönlendirdiğinin açıklanması yükümlülüğünün kaldırılması ve ii) Hazine'nin esenlik raporu hazırlama yükümlülüğünün kaldırılması yer almaktadır. Ayrıca tasarıda en başta yer alan “her iktisadi ve mali güncellemede yer alan belirli mali risklere ilişkin beyanın daha ayrıntılı biçimde açıklaması için özel açıklama yükümlülüklerinin getirilmesi” önerisi Yeni Hükümetin yaklaşımını işaret etmektedir (Kamu Maliyesi Değişiklik Tasarısı, 2025). Bu değişiklik önerisi esenliğe odaklanan kamu maliyesinden risk beyanı ve vergi şeffaflığına odaklanan geleneksel kamu mali yönetimine kaydığını göstermektedir (WEAll Aotearoa).

3.4.1.4.3. Esenlik Bütçelemesinden Küçülme İlkelerine Dayanan Bütçelemeye Doğru

Yeni Zelanda örneğinde görüldüğü gibi esenliği merkeze alan bu yaklaşım salt GSYH'nin ilerlemeyi ölçme bakımından yetersiz olduğundan yola çıkarak kamu maliyesini ve bütçesini şekillendirme yoluna gitmiştir. Yeni Zelanda mental sağlığı önemsinmesini, çocuk esenliğini iyileştirmeyi, Maori ve Pasifik toplumlarının amaçlarının desteklenmesini, dijital çağda yenilikçi, sosyal ve iktisadi olanaklarla üretken bir ulus inşa etmeyi, sürdürülebilir ve düşük emisyonlu ekonomiye geçişi önceliklendiren bir Esenlik Bütçesi geliştirmiştir. Bu önceliklendirme Yaşam Standartları Çerçevesi'nde yer alan kanıtlar ve verilere dayanarak oluşturulmuştur. Yaşam Standartları Çerçevesine bakıldığında GSYH konusunda OECD ülkeleri arasında alt sıralarda olduğu belirtilmiş, GSYH'den tam olarak ayrılmaktan ziyade GSYH'nin ötesine geçilmesi vurgulanmıştır. 2019 yılı Esenlik Bütçesinde “küresel zorluklar karşısında hükümet yatırımları büyümeyi destekleyecektir” mali stratejisi yer almaktadır (Esenlik Bütçesi, 2019: 119). Esenlik Bütçelemesinin GSYH'nin yetersizliğinin kabul edilmesi bakımından önemli bir adım ve örnek olduğu söylenebilir. Ancak toplumsal ve ekolojik esenliğin sağlanması için daha fazlası, büyümecilik anlayışından temelden bir çıkış gereklidir. Kamu maliyesinde küçülmeci bir esenlik yaklaşımı ise hem GSYH'nin de ötesinde büyümecilikten kopuşu hem de daha temelden ve radikal bir bütçe felsefesine temel teşkil edecek güçtedir.

Küçülme ilkelerine dayanan bir kamu maliyesi toplumsal ve ekolojik esenliğin sağlanmasında büyüme ekonomisinden çıkış yolunda bütünlüklü bir yaklaşım önem taşımaktadır. Bunun için küçülme ilkelerine dayanan bir bütçeleme yapılmalıdır. Küçülmeci bütçeleme esenlik bütçelemesinin çok daha gelişmiş ve ileri hâlidir. Tablo 8'de Keynesyen, neoliberal, esenlik ve küçülme yaklaşımlarından oluşan bir karşılaştırma, bu yaklaşımların bütçelemeye yansımaları ve çağımızın ihtiyaçlarına karşılık yeni bir bütçeleme yaklaşımı olarak küçülmeci bütçeleme yer almaktadır. Küçülmeci

bütçeleme için ilk olarak GSYH'nin artırılması hedefinin önceliklendirilmesinden vazgeçilmelidir. Küçülmeci bütçeleme, toplumsal ve ekolojik esenliğin inşa edilmesinde, bütçe hakkının en iyi şekilde kullanılmasını sağlayacaktır. Müşterekleri geliştiren ve yerel pratikleri teşvik eden, yerel düzlemde katılımcı süreçlerin eklemlendiği ve böylece temel ihtiyaçların ve önceliklerin belirlendiği, bakım faaliyetlerini destekleyen, tüm gelir ve harcamaların ekolojik bakımdan değerlendirildiği, tüm bunların politika dokümanlarında yer aldığı, demokratik planlamaya dayanan bir bütçeleme yaklaşımı benimsenmelidir.

Tablo 8: Keynesyen Yaklaşım, Neoliberal Yaklaşım, Esenlik ve Küçülme Yaklaşımının Karşılaştırılması

	Keynesyen Yaklaşım	Refahçı	Neoliberal Yaklaşım	Esenlik Yaklaşımı	Küçülme Yaklaşımı
Başlangıç	1960'lar		1980'ler	2000'ler	2000'lerde gelişmekle birlikte kökeni 1970'lere dayanmaktadır.
Amaç	Refah		Kemer sıkma	Esenlik (geniş tanımıyla; iktisadi, ekolojik, sürdürülebilirlik	Esenlik (daha geniş, büyümecilikten arındırılmış tanımıyla)
Ölçüm	Girdi		Çıktı (Görülen hasta sayısı veya verilen sürücü belgesi sayısı gibi somut ürünler veya hizmetler) ve kısa vadeli sonuç odağı (örneğin mevcut istihdam düzeyi)	Sonuçlar bireylere ve topluluklara odaklanmaktadır. (Yani somut ve somut olmayan kısa vadeli ve uzun vadeli sonuç iyileştirmeleri). Kapsamı yeni kamu yönetiminden geniştir ve ölçümler yaşam memnuniyetine odaklanmaktadır ve [bu] ruh sağlığı ve mutluluğu mevcut ve gelecek nesiller ile çevreye etkisini içermektedir.	Öznel göstergeler de dahil olmak üzere parasal olmayan göstergeler. İktisadi faaliyetlerin ve bu faaliyetlerdeki bir değişikliğin toplumsal ve ekolojik hedefleri etkisinin değerlendirilmesi ¹³³
Değerler	Piyasa başarısızlıklarını düzeltmek iktisadi gerilemeleri (<i>economic downturns</i>) önlemek için yukarıdan aşağıya bürokrasi mantığı		İktisadi refaha odaklanan piyasa ve rekabet mantığı	Sosyal adalet, eşitlik ve çevresel sürdürülebilirlik	Ekolojik değerler, otonomi, şenliklilik, kanaatkâr bolluk, eşitlik, kullanım değeri, müşterekler, sadelik, antikolonyal

¹³³ Küçülmeye doğru ilerlemenin ölçülmesiyle ilgili bu ifade 2008 Paris Konferansı'nın Küçülme Bildirisi'nde yer alan 7. maddeye dayanmaktadır (Küçülme Bildirisi, 2010: 524; O'Neill, 2012: 221).

Hizmet Yaklaşımı	Profesyonel [Mesleki]	Yönetsel	Katılımcı	Ekolojik Paylaşımçı Katılımcı Dayanışmacı
Müdahale	Devlet müdahalesi ve mevcut ihtiyaç sahiplerinin refahının kontrolü	Esenlik öz sorumluluk ve seçim meselesidir.	Devlet müdahalesinin tanımlanmasında tabandan vatandaş [grassroots citizen] katılımı (önleyici tedbirler ve gelecek nesiller odağı dahil)	Küçülmeci kamu maliyesi yoluyla esenliğin (ekolojik ve toplumsal) inşası, mali yerelleşme.
Bütçeleme	Planlama, programlama, bütçeleme sistemi	Performans esaslı bütçeleme	Esenlik bütçeleme	Küçülmeci bütçeleme

Kaynak¹³⁴: Wallace (2019: 21)’in oluşturduğu tabloyu esas alarak geliştiren Moll vd., (2025: 3)’nin inşa ettiği tabloya ‘küçülme’ kısmı yazar tarafından eklenmiştir. Ayrıca ‘Yeni Kamu Yönetimi’ başlığı ‘Neoliberal Yaklaşım’ olarak değiştirilmiş; kriterlere ise ‘bütçeleme’ eklenmiştir.

¹³⁴ Bu tabloyu “amaç, ölçüm, yapı, hizmet yaklaşımı, yönetim ve müdahaleler”i esas alarak kamu yönetimi, yeni kamu yönetimi esenlik yaklaşımını karşılaştıran Wallace (2019: 21)’dan ödünç alarak geliştiren Moll vd., (2025: 3) kamu yönetimini Keynesyen refahçılık olarak tanımlayarak, kriterlerden yapı ve yönetimi dahil etmeksizin, kriterlere başlangıç ve değerleri de ekleyerek geliştirmiştir ve bazı içerimlere (amaç, müdahale kriterlerindeki gibi) kendi bakış açısını yansıtmıştır. Moll vd. (2025)’ten farklı olarak Wallace (2019) yapıyı kamu yönetimi ve yeni kamu yönetiminde izole parçalı birimler (*silo based*) olarak, esenlik yaklaşımında ise “yatay bütünleşme (bütüncül devlet yaklaşımı)” olarak değerlendirmiştir. Yönetimi ise kamu yönetimi ve yeni kamu yönetiminde “emir komuta” (*command and control*) olarak, esenlik yaklaşımında ise “dikey bütünleşme (yerellik)” olarak belirlemiştir. Ayrıca yeni kamu yönetiminin amacını da refah olarak düşünmüştür.

3.4.2. Küçülme Yaklaşımında Kamu Maliyesine İlişkin Öneriler ve Bütçenin Kamu Finansmanı

Küçülme yaklaşımının önde gelen isimlerinden Latouche'un kanaatkâr bolluğa dayanan küçülme yaklaşımı, kamu maliyesine yönelik çeşitli değişiklik öneriler getirmektedir. Buna göre yeni bir “vergi mantığı” geliştirilmelidir. Adil vergilendirme için artan oranlı dolaysız vergiler uygulanmalıdır. Maksimum gelir miktarı belirlenerek, bu gelir limiti aşıldığında %100 oranına kadar dahi vergi düşünülebilir. Lüks tüketim için ayrı tamamlayıcı bir vergi getirilmelidir. Elektrik, doğalgaz gibi temel ihtiyaçların geçimlik tüketime yeten kısmı ücretsiz sağlanmalı veya üzerindeki vergi oranı düşük tutulmalıdır. İhtiyacı aşan tüketim kaynakların kötü kullanımını engellemek amacıyla artan oranlı vergilendirilmelidir. Servet farklılıklarındaki uçurumu önlemeye yönelik ihtiyaçtan fazla olan mülkler üzerine ciddi vergiler getirilmelidir. Bu yaklaşıma göre büyüme saplantısından kurtulan, kendine yeten, vergi gelirlerinin harcamaları karşıladığı bir ülkede bütçe dengesinin sağlanması zor olmayacaktır. Bütçe açık verirse -Keynes'in önerdiği gibi- küçük bir parasal genişlemeye gidilebilir. Ancak finansal piyasalardan borçlanmadan kaçınılmalıdır. Çünkü borçlanma finans piyasalarının kârlılığını artırma kaynağı, faiziyle birlikte ödeme yapılması nedeniyle vergi geliri artışlarının habercisi, aynı zamanda politikacıların geçici olarak vergi baskısını azaltarak günü kurtarma çözümü ve enflasyondan kaçış aracıdır. Vergiler finansal piyasaların geliştirilmesinden ziyade toplumun esenliği için kullanılmalıdır. Küçülmeye geçişte ilk hedef tam istihdamı sağlamaya çalışmak olmalıdır. Harcamalarla ilgili olarak ise reklam, nükleer ve silahlanma gibi alanlardaki harcamalar küçülme yaklaşımının ilkelerine uygun olarak düzenlenmelidir. Ayrıca çalışma sürelerinin azaltılması önerisi söz konusudur. Ayrıca belirli ülkelerin (Yunanistan, İrlanda gibi) yaşadığı krizler özelinden yola çıkarak

gümrüklerin kurulması, döviz kontrolü ve seçici korumacılık gibi küçülme öneriler de vardır (Latouche, 2018: 30-34).

Fitzpatrick vd. (2022: 10) çalışmalarında¹³⁵ küçülme yazınında farklı yazarlar tarafından önerilen çeşitli politika önerilerini derlemiştir. Bu doğrultuda küçülmenin amaçları, hedefleri ve araçlarının bir envanteri çıkarılmıştır. Çalışmalarında küçülme yazınındaki her bir tema için amaçlar, o amaçlara ilişkin alt hedefler ve örnek araçlar - alıntılanan kaynaklarla birlikte- belirtilmiştir. Bu temalardan biri maliye/finans (finance). Tablo 9’da bu makalede incelenen çalışmaların maliye temasındaki özellikle vergilemeye ilişkin politika önerileri ile diğer temalarda bununla ilişkili öneriler yer almaktadır.¹³⁶

¹³⁵ Fitzpatrick vd. (2022: 10) küçülmeye yönelik makale, kitap, kitap bölümü ve tezlerden oluşan 1166 adet çalışmayı analiz etmiştir. Bunlardan 446’sının politika önerisi içerdiği belirtilmiştir. Bu doğrultuda 50 amaç, 100 hedef ve 340 araçtan oluşan bir küçülme envanteri çıkarılmıştır. Daha sonra bu öneriler “tematik sentez”e tabii tutulmuştur. Küçülmeyi somutlaştırmak adına, kültür ve eğitim; enerji ve çevre; finans; gıda; yönetim ve jeopolitika; göstergeler; eşitsizlik; üretim ve tüketim; bilim ve teknoloji; turizm; ticaret; şehir planlaması; çalışma olmak üzere on üç tema belirlenmiştir.

¹³⁶ Tabloda çalışmadaki yalnızca vergileme dair önlemlere yer verilmiştir. Bunun dışında hem maliye hem de diğer temalarda yer alan birçok amaç, alt hedef ve araçlar çalışmanın Ek A kısmında detaylı bir şekilde görülebilir.

Tablo 9: Küçülme Yazınında Vergilemeye İlişkin Çeşitli Politika Önerileri

Tema	Amaç	Alt Hedef	Örnek Araçlar
Maliye	Mali demokrasi	Parayı demokratikleştirmek ve yerelleştirmek	Tüm kaynaklardan elde edilen kâr ve sermaye birikimine (gayrimenkul, hisse senedi, döviz ve diğer finansal araçların alım satımı) yönelik artan oranlı vergilendirme
		Sosyal ekolojik adalet için vergi adaleti	Sermaye kazancı ve sermaye edinimi vergileri; finansal işlem vergisi; vergi cennetlerinin ve finansal gizliliğin ortadan kaldırılması; çok uluslu şirketlerin kârlarına üniter vergi ile vergi dampinginin [vergi rekabeti için düşük vergileme] kısıtlanması; uluslararası vergi ve yatırım politikaları için küresel standartlar belirlenerek vergiden kaçınmanın frenlenmesi; finansal itaatsizlik; borç silinmesi [<i>debt jubilee</i>]
Enerji ve çevre	Çevresel baskının azaltılması	Ekolojik vergi reformu	Çıkarma vergisi [<i>extraction tax</i>]; karbon vergisi (örneğin Kanada’da ton başına 550 dolara yükselen); doğal sermaye tükenme vergisi [<i>natural capital depletion tax</i>]; etik dışı sektörlerden yatırımların çekilmesi (örneğin fosil yakıtlar, petrokimya, nükleer, madencilik, silah, insan hakları ihlalleri gibi)
	Enerji yeterliliği	Enerji talebinin ve kullanımının azaltılması	Endüstriyel enerji tüketiminin vergilendirilmesi
	Nükleer enerjinin durdurulması	Mevcut nükleer enerjinin kademeli olarak kaldırılması	Nükleer enerji üretimine ve yüksek seviyeli nükleer atıklara vergi
Gıda	Gıda egemenliği	Ağlar ve kooperatifler geliştirilmesi	Ev teslimi organik ürün paketleri, biyofuarlar, tüketici kooperatifleri, belediye pazarları, bölgedeki restoranlara ve kamu yemek hizmetleri kuruluşlarına tedarik gibi faaliyetler için KDV’yi azaltılması ve vergi muafiyetleri sağlanması; gıda millerini (üretilen ürünün tüketim için katettiği mesafe) etiketlenmesi ve vergilendirilmesi

Eşitsizlik	Eşitsizliğin azaltılması	Ülkeler içinde ve arasında araziye, emeği, sermayeyi ve kaynakları yeniden dağıtma	Maksimum gelir üst sınırı; yüksek oranda artan gelir vergisi (<i>highly progressive income tax</i>); mirasın vergilendirilmesi ve/veya üst sınır getirilmesi ve/veya kaldırılması; yüksek oranda artan servet vergisi (<i>highly progressive wealth tax</i>); asgari yaşam ücreti; azami servet üst sınırı; azami gelir oranları; yüksek oranda artan tüketim vergisi (<i>highly progressive consumption tax</i>); kabul edilemez borçların iptali ve borç moratoryumları; vergi cennetlerine ve vergi kaçışına (<i>tax flight</i>) sıkı önlemler; negatif gelir vergisi; küresel minimum kurumlar vergisi
Üretim ve tüketim	Kâr amacı gütmeyen modeller	Kâr amacı gütmeyen kooperatifler	Kooperatifler için vergi teşvikleri; kamu kesimi sözleşmelerinde öncelik
		Öz üretim	Karşılıklı yardımlaşmanın destek desteklenmesi için kamu mali desteğini, sübvansiyonları, vergi muafiyetlerini ve hibeleri genişletmek
	Reklamların sınırlandırılması	Reklamların düzenlenmesi	Reklamlar için vergi indirimlerinin kaldırılması
		Reklamların vergilendirilmesi	Sağlıksız ve sürdürülemez gıdaların vergilendirilmesi
Turizm	Turizmin sınırlandırılması	Fosil yakıta dayanan seyahatleri -özellikle yüksek karbonlu ve uzak mesafeli olanları sınırlamak	Seyahatin (özellikle havacılığın) ve turizm geliştirme faaliyetlerinin bütün çevresel maliyetinin düzenlenmesi ve vergilendirilmesi; turist vergilerinin uygulanması ve/veya artırılması, gemi boyutu ve yolcu sayısına dayalı artan oranlı vergilendirme
Şehir Planlama	Adil hareketlilik	Fosil yakıtlara dayanan ve motorize hareketliliğin azaltılması	Çevre vergilerinin uygulanması; işe trafiğinin azaltılmasında vatandaşların işyerlerine yakın yaşamalarını teşvik etmek için sübvansiyon ve vergi indirimleri; özel ulaşım araçlarına ağır vergi artışları
	Toprak adaleti	Mülklerin metalaşmasının sınırlandırılması	Artan oranlı emlak vergisi; boş konutlar üzere vergi

Kaynak: (Fitzpatrick vd., 2022: 11-17).

Bu öneriler diğer önerilerle (kamu hizmeti/harcamaları, yatırımlar, düzenlemeler, uygulama önerileri) anlam kazanabilir. Küçülme literatürünü inceleyen bu çalışmada birçok kamu harcamaları politikasına ve uygulama önerilerine (finansal, ekolojik gibi) yer verilmiştir. Örneğin “yoksulluğun ortadan kaldırılması amacı”na yönelik, “evrensel temel gelir”; “fiziksel, zihinsel ve sosyal sağlık hizmetlerine eşit erişim”; barınma, elektrik, altyapı gibi “temel kamu hizmetlerinin evrensel sağlanması” gibi politika önerileri yer almaktadır. Maliye temasında “sosyal açıdan sorumlu ve ekolojik duyarlılığa sahip yatırımlar hedefine ilişkin araçlar” kapsamında yer alan “temel gelirin (metalaşmamış) finansmanı”; “bakım hizmetleri”; “küçük ölçekli yenilenebilir enerji sistemleri”; “ekolojik restorasyon projeleri” gibi örnekler verilebilir. “Radikal ekolojik demokrasi” amacı için “karar alma süreçlerinin yerelleşmesi”nde “katılımcı bütçeleme” önerilmiştir. Ayrıca “ekolojik baskının azaltılması”na yönelik çeşitli alanlarda “kaynak çıkarma ve büyük altyapıya ilişkin moratoryum”; “kaynak kullanımı, emisyon ve kirlilikte üst sınırın azaltılması” vb. gibi alt hedefler ve bunlara ilişkin birçok araç yer almaktadır. Yine çalışma temasında iş garantisi, iş paylaşımı, toplumsal ekolojik istihdam gibi konularda öneriler yer almaktadır (Fitzpatrick vd., 2022: 11-18).

Borçlanma konusunda ise Latouche (2018) Yunanistan’ın yaşadığı borç krizi örneğinden yola çıkarak büyüme karşıtı bir çözümün nasıl olabileceği üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda küçülme düşüncesinin radikal bir çözüm olan borç reddine olumlu yaklaşacağını savunmaktadır. O bu çözümün, bilhassa bu örnekte, hile ve spekülasyon yapan bankalara (Goldman Sachs) bir karşılık olacağını düşünmektedir. İflas veya kısmi iflas durumunda borç verenlerin gelir ve servet durumuna göre ayrıştırılarak küçük tasarruf sahiplerinin korunması gerekebilir. Büyük tasarruf sahiplerinin varlıkları %40-60 arasında değer kaybedebilir. Ödenmesi gereken borçların bir kısmı, finansal kârlar üzerinden istisnai kesinti, artan oranlı vergilendirme, sermayeyi kollayan vergilerin kaldırılması ve emisyon yöntemiyle karşılanabilir. Küçülme yaklaşımında yıllık yaklaşık

%5 kontrollü bir enflasyon mazur görülebilir. Bu Keynesyen çözüm büyümeden çıkışın sancılarını gidermede etkili olacaktır (Latouche, 2018: 32-33)

Küçülme yaklaşımı borç denetimini (*debt audit*) önermektedir. Neoliberal serbestleşmeyle birlikte finansallaşmanın yükselişi, borç sağlayan ülkeler veya IMF gibi kurumlar karşısından borçlu ve bağımlı ülkelerin “karmaşık finansal ilişkileri”ni şekillendirmiştir. Bu ilişkiler “sert müdahale”yi veya baskıları içererek “emperyalizmin yeniden üretilmesi”ni sağlamıştır. Borçlanma aynı zamanda “materyal ve enerji bazlı büyümeyi desteklemiş ve borçların ödenmesi gerekliliği bu büyümeyi meşrulaştırmıştır”. Bu bağlamda borç denetimi, özellikle borçlanmada “adil olmayan koşullar”la ilgili olarak, borçların meşruluğunu, borçların sorumlu öznesini ve yeri geldiğinde feshedilmesi gerektiğini değerlendirmek üzere ortaya çıkan devleti ve/veya sivil toplumu içeren karma yapılanmalardır. Örneğin 1990’ların başında *Jubilee 2000, Committee for the Abolition of Illegitimate Debt* (Gayrimeşru Borçların Kaldırılması Komitesi-CADTM) ve *Jubilee South* gibi küresel koalisyonlar Güney’in yoksul ülkelerinin borçlarının silinmesine yönelik kurulmuştur. Ayrıca 2006 yılında Norveç verilen borçlarla ilgili sorumluluklarını değerlendirmiş, “kendi kalkınma politikası başarısızlığı”nı kabul ederek, bazı ülkelerin Ekvator, Mısır, Jamaika, Sierra Leone ve Peru gibi borcunu silmiş, ayrıca 2007’de Malavi’nin borcunu silmiştir. Yine 2007 yılında Ekvator bir Kamu Kredi Değerlendirme Komisyonu kurarak borçların “gayrimeşru”luğu bildirilmiştir. Diğer yandan İspanya’da Yurttaş Borç Denetleme Platformu (PACD) İspanya’nın borçlarının sivil toplum temelinde denetimidir. (Jubilee Debt Campaigne, 2006; Lovdata, 2007; Cutillas vd., 2020: 222-225).

3.5. Mali Yerelleşme

Yerelleşme küçülmenin ele aldığı ve önem verdiği konulardan birisidir. Bu konunun kamu maliyesinde mali yerelleşme veya mali federalizm kavramları ile ele

alınmıştır. Bu bağlamda yerleşmenin mali yönünün ortaya konulması için öncelikle mali yerleşme teorilerine ardından küresel çağın temel sorunlarını kavrayan mali yerleşme arayışlarına yer verilmiştir.

3.5.1. Mali Yerleşme Teorileri

Mali federalizm (*fiscal federalism*) ve mali yerleşme (*fiscal decentralisation*) kavramlarıyla gelişen yazının içerdiği konu alanları genellikle “mali federalizm teorileri” olarak bilinmektedir. Bunun nedeni bu konu üzerine ilk çalışmaların federal hükümetlerde görev bölüşümünü işlemesidir. Ancak farklı yönetimler arasındaki ilişkileri de içerecek şekilde yazın genişlemiştir. Bu bağlamda yazın 1950-1980 yılları arasında geliştirilen ‘birinci kuşak teoriler’ ve 1990’lardan 2000’lere uzanan ‘ikinci kuşak teoriler’ olmak üzere iki kola ayrılmaktadır. Ancak genel düzeyde mali yerleşmenin ele aldığı temel sorunsal “iktisadi sorumlulukların devletin farklı katmanları arasında optimum dağılımı” üzerinedir (Slavinskaite, 2015: 87-88).

“Mali federalizmin ana akım teorisi” olarak birinci kuşak, 1950-60’lı yıllarda kamu maliyesine hâkim olan anlayıştan türemiştir. Bu yıllarda kamu maliyesine hâkim görüşü şekillendiren ise P. Samuelson, R. Musgrave ve Arrow olmuştur. Samuelson, Musgrave ve Arrow’un şekillendirdiği bu yaklaşım kamusal mallar konusunda piyasa başarısızlığı olduğunda devletin müdahalesine cevaz vermektedir. Bu yaklaşımın “örtük varsayımı” ise “kamu çıkarının muhafızı” olarak iyiliksever (*benevolence*) devlet anlayışıdır (Oates, 2005: 350). Birinci kuşak teoriler C. M. Tiebout’nun saf olmayan mallar veya yerel kamu mallar kavramı ve ‘ayaklarıyla oylama’ yaklaşımını; W. E. Oates’un yerleşme teoremini; R. Musgrave’in kamu maliyesinin işlevleriyle (iktisadi istikrar, gelir dağılımı ve kaynak tahsisi) ilgili katkısını, M. Olson’ın ‘mali denklik’ yaklaşımını ve G. Brennan ve J. M. Buchanan’ın kamusal seçim yaklaşımıyla devleti Leviathan kavramıyla yeniden ortaya koyan düşüncesini kapsamaktadır (Slavinskaite,

2015: 88). İkinci kuşak teoriler ise hem kaynakları hem de yönelimleri bakımından daha geniş skalada yer almaktadır. Aynı zamanda iktisatla birlikte siyaset bilimi gibi farklı disiplinlerden yararlanan bir yaklaşımı içermektedir. Temelde “politik süreçlere ve politik aktörlerin davranışlarına odaklanan kamusal seçim ve politik ekonomi [*political economics*]” alanı ile “bilgiye dair sorunlar”a yönelik yazına dayanmaktadır (Oates, 2005: 356). İkinci kuşak teoriler rekabet içindeki bölgelerin güvenilir taahhütlerle oluşturduğu teşvikleri ve azalttığı işlem maliyetlerini ele almak amacıyla “piyasayı koruyan federalizm” kavramını geliştiren B. R. Weingast’ın; mali federalizme “eksik sözleşme” kavramını getiren P. Seabright’ın; Oates (dışsalıkların az veya heterojen bölgeler olduğunda mali yerelleşmenin verimliliği)’e katılsa da bunun her daim geçerli olmayabileceğini, merkeziliğin verimsizliğinin sadece tekdüze politikalar değil aynı zamanda maliyetler ve yasama süreçleri ile ilgili olduğunu belirten B. Lockwood’un; merkezileşmenin politik ekonomiden kaynaklanan dezavantajlarını ele alan T. Besley ve S. Coate’un; ‘mali denkleştirme’ kavramını geliştirerek bunun dışsal koşullara bağlı olmadığını ileri süren J. Petchey and S. Levchenkova’nın; devletin katmanları arasındaki görev ve yetki dağılımından ziyade devletin rekabet içindeki çok merkezli yapısına odaklanan R. Wagner’in katkılarıyla gelişmiştir (Slavinskaite, 2015: 94).

Birinci kuşağa göre aksayan şey piyasalardır. Dolayısıyla merkezi idare ve yerel idareler arasında kurulan ilişki kamu malları, dışsalıklar gibi aksaklıkların düzeltilmesine yöneliktir. Bu anlayış Keynesyen bakış açısının sağladığı devlet müdahaleciliğinden ileri gelmektedir. İkinci kuşağa göre ise aksayan şey devletin kendi yapısı ve işleyişidir. Bunun nedenini bilgi yetersizliği ve teşviklere bağlayan bakış açısı ile idareler arası ilişki ele alınmaktadır. İkinci kuşak devlet müdahalesine mesafelidir ve onlara göre önemli olan piyasayı koruyup kollayacak kurum ve kuralların sağlanmasıdır. Yine de birinci ve ikinci kuşak teoriler bütünlüklü olarak değerlendirildiğinde birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğu söylenebilir. Birinci kuşak yaklaşımlar refahın maksimize edilmesi amacıyla mali

kurumların buna uygun biçimde şekillenmesini ele alırken, ikinci kuşak birinci kuşak yaklaşımlara “politik yetkili” ve “teşvik” kavramlarını eklemiştir. Aslında ikinci kuşak, birinci kuşağın yaklaşımlarının ve önerilerinin temelinde yer alan politik varsayımları, kendi yaklaşımları ile -Weingast’ın “piyasayı koruyan federalizm” için “sıkı bütçe kısıtı”, “ortak pazar” ve “kurumsallaşan yetki” koşullarını tanımlaması gibi-koyulaştırarak bariz hâle getirmeye çalışmıştır. Ayrıca iki yaklaşım da mali yerelleşmeyi demokrasinin gelişimiyle ele almaktadır. Daha da önemlisi iki yaklaşımın da mali yerelleşmeyi kamu kesiminin genişlemesinin kontrolüne ile özel piyasaların olumsuz müdahale olmaksızın iyi işlemesine yönelik bir araç olarak ele almasıdır. Bu bağlamda piyasaların korunmasında ikinci kuşak birinciden farklı olarak teşvik ve bilgi alanlarına da odaklanmıştır. Aralarındaki önemli bir fark ise ikinci kuşağın, birinci kuşaktaki iyiliksever devlet ve tekdüzelik anlayışına karşı çıkmasıdır. İkinci kuşak yaklaşımlar yöneticilerin yetersiz bilgi koşulları ve politik/mali kurumların çeşitli teşvikleri sebebiyle kendi çıkarları peşinde koştuklarını dolayısıyla refahı maksimize edilmesi amacının ve her bölgeye adil ve tekdüze hizmet sunumunun sekteye uğrayabileceğini savunmaktadır. Ayrıca birinci kuşak refahı artırmaya yönelik etkin ve farklı yerel kamusal mal sunumu modeli olarak mali yerelleşmeyi ele alırken ikinci kuşak mali yerelleşmeyi sonuçlar itibarıyla değerlendirmektedir. Yani ikinci kuşağa göre mali yerelleşme sonuçları bakımından hem Leviathan’ın dizginlenmesi hem de alt kamu idarelerin davranışlarına yönelik istenmeyen etkiler bağlamında gözetilmektedir (Nacar Karabacak, 2012: 410-412). Diğer yandan birinci kuşak idareler arasındaki dengesizliklerin ve ortaya çıkan maliyetlerin azaltılmasına yönelik idareler arası transferleri ileri sürerken, ikinci kuşak ise yerel idarelerin öz kaynaklarını artırma girişimlerini önermektedir. Ayrıca ikinci kuşak, idareler arası rekabetin, idarelerin “rant aktarma gücü”nü azaltacağı, dolayısıyla etkinlik ve büyümeye fayda sağlayacağı üzerinde durmaktadır (Çalcalı, 2018: 37). Ancak mali yerelleşmeye dair normatif tartışmalarda iktisadi büyüme amacının bağlama girmesi

çok yakın bir zamanda olmuştur. Genel olarak yazına bakıldığında ise “mali yerelleşme teorilerinde iktisadi büyüme geleneksel bir ilgi alanı değildir” (Martinez-Vazquez ve McNab, 2003). Geleneksel mali yerelleşme yazını iktisadi büyüme amacına çok az yer vermiştir. Mali yerelleşmede geleneksel bakış açısı kamu kesiminde kaynakların tahsisinde iktisadi etkinlik (*efficiency*)’tir. Musgrave kamu maliyesi amacı olarak etkinliği -gelir dağılımı ve makro iktisadi istikrar- ile birlikte olarak tanımlamıştır. Ancak daha sonra kamu ekonomisi vergilerin tasarruf ve yatırımlara etkisi; kamu yatırımlarının fayda maliyet gibi analizlerle değerlendirilmesi; eğitim, sağlık veya altyapı gibi alanlara yapılan harcamaların özel piyasaları iyileştirebilme gücü gibi konuları odağına alarak büyümeye dolaylı bir ilgi göstermiştir. Ana akım kamu ekonomisinde örtük varsayım iktisadi girdiler ve teknolojinin iktisadi büyümeyi etkilediği yönünde olduğundan kamu kesimi bunları desteleyecek şekilde yapılandırılmalıdır (Martinez-Vazquez ve McNab, 2003: 1598-1599). Yazında mali yerelleşmenin büyümeye potansiyel etkisi üzerine yapılan çalışmalar ikisi arasındaki korelasyona dair ampirik verilerin karmaşıklığı ve metodolojik sorunlar nedeniyle net ve tutarlı bir sonuç sağlamadığı söylenebilir (2003: 1608).

3.5.2. Mali Yerelleşmede Yeni Arayışlar: Küçülme ve Mali Yerelleşme

21. yüzyılın yerel idarelerin karşılaştığı küresel risklerin yeni üçüncü bir mali yerelleşme kuşağını gerektirdiği gündeme gelmektedir. Özellikle Jorge Martinez-Vazquez, yazında üçüncü kuşak yaklaşımların gerekliliğini yazına yeni konular ve yeni bağlamlarda yaklaşmaktadır (Brosio, 2024: 1, 19). Martinez-Vazquez (2025: 2) “idari ve siyasi yerelleşme kavrayışını mali yerelleşme ile daha iyi bütünleştiren bir ‘üçüncü kuşak’ modele ihtiyaç olacağını” belirtmektedir çünkü “yerelleştirilmiş yönetim, gelecekte iklim değişikliği ve bilgi teknolojisi gibi dışsal şoklarla sınanmayı sürdürecektir”.

Son yıllarda birçok gelişmiş ve gelişmekte ülkede “hükümeti halka daha yakın kılmak için” çeşitli kurumsal değişiklikler ve mali yetkilerin devri yapılmıştır. Bu “sessiz devrim”in sebebi daha yüksek iktisadi büyüme oranlarına; daha verimli ve erişilebilen kamu hizmetlerine; gelir dağılımının iyileştirilmesine; yoksulluğun azaltılmasına; ülke bütünlüğünün güçlendirilmesine; yolsuzluğun azaltılmasına; demokrasinin artırılmasına ve sonuç olarak “daha yakın ve hesap verebilir” bir yönetim içindi. Bunlar mali yerelleşme yazını için önemli adımlar olsa da birçok ülkede sorunlarla karşılaşmıştır. Yetki alanında aşırı parçalı durum, düşük idare kapasitesi, idari, siyasi ve mali yerelleşmeyi etkileşimleriyle bütünlüklü kavrayış yoksunluğu, yerel kredilerin kısıtlanması ve bunun altyapı yatırımlarını zorlaştırması, sorumlulukların belirsizliği, düşük mali özerklik dolayısıyla dikey eşitsizlikler gibi birçok sorun mevcuttur (Martinez-Vazquez, 2025: 26-27). Bu önemli sorunlardan birisi de yerel yönetimlerin iklim değişikliği ile mücadelede zayıflığıdır. Bu bağlamda mali yerelleşme ilkelerinin iklim değişikliği ile mücadele için uyarlanması gerekmektedir (Martinez-Vazquez, 2021). Yerel yönetimlerin iklim değişikliğine ilişkin eylemlere katılımı çok “mütevazı”dır. Yazında yapılan birçok araştırmada ülkelerin iklim ve çevre ile ilgili harcamalarının çok düşük olduğu görülmektedir. Özellikle OECD ve UCLG (*United Cities and Local Governments*) tarafından başlatılan Dünya Ulusaltı Hükümet [Yerel Yönetimler] Finansman ve Yatırım Gözlemevi (*World Observatory of Subnational Government Finance and Investment/SNG-WOFI*) girişiminin sağladığı veriler kritiktir. 2019 yılında yayımlanan bu rapora göre araştırmaya dahil edilen ülkelerin çoğunda, çevre harcamalarının toplam yerel harcamalar veya GSYH içindeki payı çok düşüktür (Martinez-Vazquez, 2021: 16, 20).

Ulusaltı Hükümet [Yerel Yönetimler] Finansman ve Yatırım Gözlemevi’nin yine 2022 yılında yayımladığı rapor 81 ülkeden oluşan bir örneklem üzerinde yerel kalkınma ve esenlik için çeşitli alanlarda (eğitim; genel kamu hizmetleri; sağlık; sosyal koruma;

çevre; ekonomik işler ve ulaşım; barınma ve topluluk imkânları; eğlence/dinlence, kültür, inanç; kamu düzeni, güvenlik, savunma) yerel idarelerin sorumluluklarını ve katılımını göstermektedir. Bu göstergelerin aynı zamanda federal ve üniter devletlerdeki görünümü de ele alınmaktadır. Bu ülkeler arasında farklılıklar olmakla birlikte, genel olarak ağırlıklandırılmamış ortalama değerlerde yerel idare harcamalarının GSYH açısından başı çeken alanlar eğitim, genel kamu hizmetleri (özellikle idari hizmetler) ve sosyal korumadır (OECD-UCLG, 2022: 44-45).

Rapora göre 2020 yılında 122 ülke için yerel yönetim harcamaları ortalama toplam kamu harcamalarının %21,5'ini, GSYH'nin %8,3'ünü oluşturmaktadır. Federal devletlerde yerel idareler kamu harcamalarının %41,9'unu, GSYH'nin %16'sını oluşturmaktayken; üniter devletlerde yerel yönetim harcamaları kamu harcamalarının %17,1'ini, GSYH'nin %6,6'sını teşkil etmektedir. Yerel idarelerin kamu harcamaları ülkenin federal veya üniter yapısına, büyüklüğüne ve bölgesel örgütlenmesine, yerelleşme düzeyine ve yerelleşen sorumlulukların niteliğine bağlı olarak değişmektedir. Kanada ve Danimarka yerel yönetim harcamaları kamu harcamalarının yaklaşık %60-70'i kadarken, GSYH'nin ise %35'e yakın oranlarıyla diğer ülkelerden ayrılmaktadır. Finlandiya, Kore, Japonya, İsveç, Norveç, Japonya ve Vietnam gibi ülkelerde yerel idareler kamu harcamalarının %30'undan fazlasına; yerel idarelerin harcamaları GSYH'de ise %15-30 arasında bir orana tekabül etmektedir. Genel olarak yüksek gelirli ülkelerin, düşük gelirli ülkelere göre, toplam kamu harcamalarında daha fazla yerel yönetim payına sahip olduğu söylenebilir (OECD-UCLG, 2022: 16, 51).

Rapora göre söz konusu alanların GSYH ve yerel harcamalar içindeki payı azalan şekilde şöyledir: 81 ülkede eğitim GSYH'nin %2,2'sini, yerel harcamaların ise %20'sini; genel kamu hizmetleri GSYH'nin %1,6'sını, yerel harcamaların ise %23,4'ünü; sosyal koruma GSYH'nin %1,5'ini, yerel harcamaların ise %10,7'sini; ekonomik işler ve ulaştırma GSYH'nin %1,4'ünü, yerel harcamaların ise ortalama %15,5'ini; sağlık

GSYH'nin %1,3'ünü, yerel harcamaların ise %10,4'ünü; konut ve topluluk olanakları GSYH'nin %0,6'sını, yerel harcamaların ise %8,1'ini; eğlence/dinlence, kültür ve din GSYH'nin %0,4'ünü, yerel harcamaların %4,7'sini; çevre koruma GSYH'nin %0,3'ünü, yerel harcamaların %4,6'sını; kamu düzeni, güvenlik ve savunma GSYH'nin %0,3'ünü teşkil etmektedir (OECD-UCLG, 2022: 45-46).

Çevre korumaya ilişkin mali yerelleşme göstergeleri iklim değişikliği ile mücadeleye yerel yönetimlerin katılımının hâlâ düşük olduğunu göstermektedir. Yerel yönetimlerin rolünü göz önüne alan bir mali yerelleşme yaklaşımının gerektiğini vurgulayan Martinez-Vazquez (2021) bunun için “açık bir eylem çağrısı” yapmaktadır (Martinez-Vazquez, 2021: 92).

Yerel yönetimler stratejik hedeflerine ulaşmak, iklim hedeflerini sağlamak, katılımcılığı ve şeffaflığı artırmak için bir araç olarak bütçe politikalarını giderek daha çok kullanmaktadır. Birçok girişim kamu maliyesi reformu yönünde iken, büyük ölçüde yerleşmiş ve yerelleşmekte olan birçok ülkede iklim hedefi ve hesap verilebilirliğin artırılması için çeşitli yenilikçi uygulamalar (yeşil bütçeleme, katılımcı bütçeleme, toplumsal cinsiyet temelli bütçeleme gibi) görülmektedir (OECD-UCLG, 2022: 16).

Yerelleşme küçülmenin en temel konu alanlarından birisidir. Küçülme küresel, eşit olmayan üretim ölçeğini eleştirmektedir. Aynı zamanda büyümecilik anlayışının ve küresel üreticiliğin yoğun enerji tüketimini ve bununla ilişkili ekolojik sorunları ortaya koymaktadır. Örneğin Latouche (2018: 76)'un L. Benhamou (2005)'nin çalışmasından aktardığı üzere Koliforniya'da üretilen bir demet marul beş bin kilometre uzaklıktaki Washington'a nakledilerek, marulun kalori miktarının otuz altı katı enerji yani petrol tüketilmektedir. Küresel tedarik zinciri ile ilgili olarak bununla ilgili birçok örnek sıralanabilir. Küçülme nihai üretim ve tüketimin azaltılmasından ziyade farklı bir anlayışın sağlanmasını, başka bir üretim ve tüketim biçimini savunmaktadır. Ekolojik

tahribatın önlenmesi için özellikle antropojik temellerde küçülme yaklaşımı yerleşme kültürünün yerleşik hâle getirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Latouche, 2018: 75-78). Üretim ve tüketimin yerleşmesi ve bu doğrultuda kooperatifler gibi yerel pratiklerin desteklenmesi için mali yerleşme önem taşımaktadır. Bu aynı zamanda küçülmenin demokrasi açısından otonomi vurgusu için önemlidir. Çünkü piyasaya bağımlılığı azaltan dayanışmacı pratiklerin kurulmasını sağlayacaktır. Müştereklerin geri kazanılmasında ve kent hakkının yerel düzeyde korunmasında alan açacaktır. Aynı zamanda kaynakların büyüme hedefinden önce yerel ihtiyaç ve önceliklere ayrılması kolaylaşacaktır. Ayrıca küçülme ilkelerine dayanan mali yerleşme ile toplumsal ihtiyaç temelli bir ekonomide demokratik katılımcılığın sağlanması ve bütçede katılımcılığın artırılması mümkün hâle gelecektir. Dolayısıyla çağımızın sorunları karşısında yeni kuşak mali yerleşme anlayışının geliştirilmesi gereklidir; bunu ekolojik ve toplumsal boyutlarıyla sağlayacak olan ise küçülme yaklaşımıdır.

3.6. Kamu Maliyesi ve Kalkınma

İktisadi büyüme ve kalkınma hem anlam bakımından hem de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ilişki bakımından birbirine bağlı kavramlardır. İktisadi büyüme GSYH artışına temellenmektedir. Bu anlamda önemli görülen bir ülkedeki mal ve hizmetlerin üretimindeki artıştır. Kalkınma ise “bunun ötesindeki bazı şeyleri”; ekonomik yapısal değişimleri, sosyal ve siyasi gelişmeyi ifade etmektedir (Ataç, 2002: 264). Büyüme daha çok niceliksel, kalkınma ise niteliksel gelişme bağlamında değerlendirilmektedir (Pınar, 2015: 161). Ayrıca “kalkınma için büyüme bir ön koşul” olarak “gerekli”dir (Ataç, 2002: 265; Pınar, 2015: 161). Bu gereklilik iki karşıt temelde açıklanabilir: Birincisi yaşamın iktisadi, siyasi, kültürel veya sosyal açıdan farklı yönlerinde değişimler için bir gelir seviyesinde olmak gerekmektedir. İkincisi bir ülkenin sosyal, siyasi, tarihsel veya kültürel yapılarının, kalkınma üzerindeki etkisidir (Pınar, 2015: 161-162).

1960'lı yıllardaki ithal ikameciliği ile doğrudan üretime yönelik kamu işletmeciliğine dayanan kalkınma anlayışından farklı olarak günümüzde küresel piyasalara eklemlenme stratejisi taşıyan neoliberal kalkınma anlayışı hâkim olmuştur. 1980'lerden itibaren başlayan küreselleşme ile hem üretim buna göre örgütlenmeye başlamış hem de finans piyasalarının bütünleşmesi gerçekleşmiştir. Dolayısıyla devletin fonksiyonları da bu doğrultuda değişmiştir. Yeni kalkınmacı anlayışta artık devlet yalnızca verimliliğin artışına yönelik araştırma geliştirme faaliyetlerini kapsayacak şekilde üretim sürecine dahil olmaktadır. Bu faaliyetleri desteklemek ve teşvik etmek amaçlı bütçe sağlamak veya özel kesimin faaliyetlerine yönelik düzenlemeler getirmek şeklinde gerçekleşmektedir. Devletin diğer bir işlevi sanayisinin küresel piyasalarda rekabetini artırabilmek için teknoloji, finans, pazarlama gibi alanlarda destekleyen “devlet-özel sermaye ağı” oluşturmaktır. Kalkınmada yapısalcı anlayış yeni küresel perspektifle şekillenmekte, kurumlar hâlâ önem taşımaktadır. “Yönetişim” kavramı ön plana çıkmış, piyasanın etkin işleminde kurumların yeri vurgulanarak, kamusal karar alma süreçlerine de sivil toplumun eklemlenmesi önemsenmiştir (Kirmanoğlu, 2013: 23, 27-28).

İstihdamın artırılmasıyla büyümenin maksimizasyonu gelişmiş ülkelere dair önerilen politikaları kapsamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde çoğunlukla var olan yapısal işsizlik sorunundan dolayı buna yönelik bir maliye politikası çok makul görülmemektedir. Dolayısıyla “[g]elişmekte olan bir ülkede maliye politikasının temel amacı, kalkınma olacaktır”. Ancak maliye politikalarının kalkınmaya zeval vermeyecek şekilde istikrar koşullarını sağlaması önem taşımaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde maliye politikası gelir dağılımındaki eşitsizlikleri azaltmak işlevini de barındırmaktadır. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerde maliye politikalarının “sosyal adalet ve kalkınma”yı sağlayacak şekilde tasarlanması gerekmektedir (Ataç, 2002: 293-294).

Gelişmekte olan ülkelere yönelik kalkınmacı evrensel bir maliye politikasına yönelik teorikleşme az gelişmeye yönelik farklı açıklamalar ve ülkelerin kendine özgür yapısal sorunları nedeniyle kısıtlıdır. Ancak yazında, kamu harcamalarının ve gelirlerinin etkilerine yönelik genellemelere ve bazı ülke deneyimlerine dayanan çeşitli varsayımlarla maliye politikaları değerlendirilmektedir (Ataç, 2002: 294). Bu bağlamda yazında kalkınmaya yönelik mali politikalara ve bunların finansmanına yer ayrılmıştır. Kalkınmaya yönelik literatürde yer alan kamu finansmanı yöntemleri, dış kaynaklardan yabancı özel yatırımlar; milletlerarası özel borçlanmalar; devletlerarası borçlanmalar; uluslararası mali kuruluşlar, dış yardımlardır. İç kaynaklar ise gönüllü ve kurumsal tasarruflar, iç borçlanmalar, sermaye piyasası, emisyon, vergi politikaları olarak sıralanabilir (Türk, 1999).

Kalkınma için tasarrufların yüksekliği ve bunların verimli yatırımlara yönlendirilmesi önemlidir. Kamu maliyesi önlemleri açısından vergileme ile tasarrufların artışı sağlanabileceği, altyapıya veya beşerî sermayeye yönelik kamu harcamalarıyla kalkınmaya hız kazandırılabilceği belirtilmektedir. Yatırım verimliliğinin sağlanması ve korunması bakımından cari harcamaların belirli bir seviyede tutulması gerektiği ileri sürülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde transfer harcamaları ise hem iktisadi/mali hem de sosyal amaçlı gerçekleşebilmektedir. Kalkınmanın finansmanı olarak vergileme konusunda önemli bir diğer husus çoğunlukla gelişmekte olan ülkelerde vergi kapasitesinin ve gayretinin düşük olmasıdır. Ayrıca iktisadi faaliyetlerle ilgili kayıt sisteminin gelişmeye ihtiyacı olduğundan gelire dayalı vergilerle ilgili olarak etkin bir yönetim söz konusu olmayabilir. Daha çok harcamalara dayanan vergilere yönelindiğinden karşılaşılabilecek adaletsizliklere karşı malların farklı vergilendirmesi yoluna gidilebilir. Dolaylı vergiler tasarrufları ve dolayısıyla sermaye birikimini artırıcı etki yapabilir. Borçlanma konusunda ise gelişmekte olan ülkelerin iç borçlanmada kişi ve firmalardan borçlanma imkânının görece daha azlığı nedeniyle, para yaratılmasına yol

açan bankalardan borçlanmaya gidilmektedir. Kalkınmayla ilişkili olarak dış borçların rolü daha fazladır (Ataç, 2002: 315-316).

Kalkınmaya yönelik dış yardımlar kalkınmada önemli bir finansman aracı teşkil etmektedir. Kamu maliyesi yazınında diğer mali araçlarla finansmanda zorluklarla karşılaşılan gelişmekte olan ülkelere dış yardımların sağlamasının çeşitli sebepleri şöyle belirtilmiştir: Gelişmiş ülkelerle arasındaki servet ve gelir uçurumunun daha da dengesizleşmesinin önlenmesi, barışı sağlanması; sosyalist ve kapitalist ülkeler arasında olduğu gibi ideolojik mücadeleler; gelişmekte olan ülkelerin gelişmeye yönelik ideallerinin desteklenmesi; iktisadi buhranların önlenmesi; (P. Samuelson'un çıkarımına dayanan) insani ve diğerkâmcı duygular; gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki “kader beraberliği”ne dayanan gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere bağımlılığı (piyasaların ve ticaretin genişlemesi gibi) ve dolayısıyla mecburi iktisadi dayanışma (Türk, 1999: 279-281).

Yazında kalkınmaya yönelik birbirinden farklı yaklaşımlar yer almaktadır. Ziai (2013)'e göre modernleşme teorisi veya bağımlılık teorisi; sosyalist veya kapitalist kalkınma yaklaşımları; ihracata yönelik ya da ithal ikameci; dengeli/dengesiz büyüme gibi birçok farklı kalkınma yaklaşımı bir temelde ortaklaşmaktadır: “varsayımlar ve söylemsel düzenlilik”. Bu varsayımları ele almak gerekirse bunlardan birincisi varoluşsal varsayımdır. Bu bağlamda kalkınma kavramı “örgütleyici ve kavramsal bir çerçeve” sunmaktadır. Yani bir ülkeye ait iktisadi, kültürel, politik veya toplumlar birçok farklı olgu, bu kavramın ileri sürdüğü süreç ile “gelişmişlik veya az gelişmişliğin tezahürleri” olarak ele alınmaktadır. İkincisi normatif varsayımdır. Her zaman açıkça belirtilmese de kalkınmanın “iyi bir şey” olduğuna dair normatif bir varsayım vardır. Buna göre iyi bir toplum kalkınmış toplumdur, bunun için “ilerleme” ve “değişim” şarttır. Üçüncüsü pratik varsayımdır. Yani bu varsayıma göre mutlaka gerçekleşmesi gerektiği belirtilen kalkınmaya evrensel olarak kesinlikle erişilebilir. Dördüncüsü metodolojik varsayımdır.

Bu kalkınmaya ilişkin devletleri gelişmiş veya azgelişmiş olarak etiketleyebilecekleri bir ölçek olduğunu, karşılaştırma yapılabileceğini varsaymaktadır. Bu dört “soyut” varsayım bize gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin olduğunu ve kalkınmaya erişilmesi gerektiğini söylemektedir. Ancak hangi ülkelerin gelişmiş, hangilerinin azgelişmiş olduğunu ve neyin kalkınma anlamına geldiği ve nasıl gerçekleşeceğine ilişkin somut varsayımlar da ileri sürülmüştür: Birincisi hedefin belirlenmesidir. Buna göre sanayileşmiş Kuzey Amerika ve Avrupa gelişmiş ülkeler; kalkınması gereken Asya, Latin Amerika ülkeleri ve Afrika az gelişmiştir. İkisincisi sürecin belirlenmesidir. Yani kalkınması gereken bu ülkelerin kalkınma projeleri gibi çeşitli yollar ve “müdahale”lerle gelişmiş ülkelere aktarılacak sermaye, bilgi ve teknolojiye ihtiyacı vardır. Üçüncüsü sürecin meşrulaştırılmasıdır. Söz konusu müdahale kalkınmaya ilişkin uzman bilgisine dayandığı için meşrudur. Bu somut varsayımlar 1950-70 yılları arasında gelişen klasik kalkınma anlayışını şekillendirmiş ve hâlâ etkisini korumaktadır. Diğer yandan kalkınmanın nicel ölçüm yöntemi; iktisadi birey yaklaşımı gibi diğer varsayımlar da kalkınmanın temelini teşkil etmektedir (Ziai, 2013: 126-127).

1970’li yıllarda kalkınma söylemini belirleyen temel ihtiyaçlar konusu idi. Net bir formüle kavuşturulamayan bu konunun teorik zemininin sağlanması, 1980’lerde Amartya Sen’in kalkınmaya dair “söyleme müdahale”si ile gerçekleşmiştir. 1980’li yıllar neoliberal ideolojinin güçlenmeye başladığı yıllardır. Diğer yandan “piyasa güdümlü kalkınma”ya sahip Güney Kore gibi ülkelerin başarıları öyküleriyle, piyasanın her şeyi çözeceği inancı kalkınma iktisadının varlık gerekçesini ve itibarını zora sokmuştu. Bu bağlamda kalkınma söyleminde önemli bir dönüm noktası Amartya Sen’in kalkınmayı büyümeden ayrı tanımlayan yaklaşımı olmuştur. Amartya Sen kalkınma iktisadının başarısızlığının nedeninin büyümeyi sağlayan faktörleri doğru tespit edememesi olmadığını, büyüme ve kalkınmayı aynı kefeye koyan yaklaşımın sorun olduğunu ileri sürmüştür (Sanyal, 2017: 210).

Sen (2023) özgürlükler ve kalkınmayı ilişkilendirmektedir. Buna göre kalkınmanın “asıl amacı” ve “başlıca aracı” “özgürlüğün [ve hakların] genişletilmesi”dir. Temel özgürlükler yaşamı zenginleştirmesi ve iyileştirmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu bağlamda özgürlükler belirli ‘kapasite’leri içinde barındırır. Bu kapasiteler ise açlıktan, hastalıklardan, genç yaşta ölümden uzak olma ve siyasal katılım, okuryazarlık gibi imkânlardır. Sen kalkınmacılık bağlamında özgürlüğe “kurucu rol” atfetmektedir. Örneğin ifade özgürlüğü veya siyasal süreçlere katılım kalkınmanın kurucu ve ayrılmaz bileşenleridir. Özgürlüğe atfedilen rol, GSYH’nin yükselmesi veya sanayileşme gibi “kalkınmanın öteki özelliklerine” olan “dolaylı katkısı aracılığıyla” olmak zorunda değildir. Çünkü bir toplumda en zenginler dahi ifade özgürlüğü ve katılım süreçlerinden “yoksun” bırakılmış olabilir. Amartya Sen’e göre özgürlüğün araç olarak işlevi ise “farklı türden hakların, fırsatların ve yetkilerin genelde insan özgürlüğünün genişlemesine ve böylece kalkınmanın ilerlemesine katkıda bulunma tarzı ile ilgilidir”. Bu bağlamda Sen, insanın özgürleşmesini sağlayarak, genel kapasiteyi geliştiren ‘araçsal özgürlük’ler, “siyasal özgürlükler”, “iktisadi imkânlar”, “toplumsal fırsatlar”, “şeffaflık güvenceleri”, “koruyucu güvenlik”tir (Sen, 2023: 48-50).

Sen (2023) büyüme ile evrensel düzeyde en çok önemsenen kapasitelerden biri olan uzun yaşam süresinin bağlantısını büyümeden kazanımların kullanım alanının önemini vurgulayarak ele almıştır:

Şu noktayı vurgulamak gerekir ki, başka ampirik araştırmalarla kanıtlanması hâlinde bu sonuç, uzun yaşam süresi beklentisinin kişi başına GSMH artışıyla birlikte yükselmediğini göstermez; ancak bağlantının, özellikle sağlık hizmetleri alanında yapılan kamu harcamaları *aracılığıyla* ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasındaki başarı *aracılığıyla* işleme eğilimi gösterdiğini ortaya koyar. Temel nokta, iktisadi büyümenin yarattığı etkinin, bu büyümenin verdiği *mevvelerin* nasıl kullanılacağına bağlı olmasıdır. Bu aynı zamanda Güney Kore ve Tayvan gibi bazı ekonomilerin iktisadi kalkınma aracılığıyla uzun yaşam beklentisini neden bu kadar hızlı biçimde yükseltebildiğini açıklamaya yardımcı olur¹³⁷ (Sen, 2023: 55).

¹³⁷ Vurgular Amartya Sen’e aittir.

Uzun yaşam süresi konusunda Sen (2023) uygulamaları ülke örneklerinden yola çıkarak, “büyüme araçlı” ve “destek yönelimli” olarak sınıflandırmıştır. Güney Kore ve Tayvan örneklerinde görülen büyüme araçlı uygulamalar, adından da anlaşılacağı üzere büyüme yoluyla gerçekleşmektedir. Burada büyüme “geniş tabanlı” ve “yaygın”dır. Büyümenin kazanımları ise sağlık, eğitim gibi sosyal hizmetlerde kullanılmaktadır. Sri Lanka, Kosta Rika, Çin (reformlar öncesi planlı modele dayanan dönem) gibi ülkelerde görülen destek yönelimli uygulamalar ise doğrudan yaşam kalitesini artıran sağlık eğitim gibi toplumsal düzenlemelere önceliklendiren programlarla gerçekleşmektedir (Sen, 2023: 56-57).

Amartya Sen bu bağlamda kalkınmayı belirli alanlarda yaşam kalitesinin iyileşmesi olarak ele alırken, büyüme bu amaçlar için bir araçtır. Dolayısıyla kalkınma iktisadının sorunu büyümeyi bir amaç hâline getirmesinde yatmaktaydı. Bu durumdan kurtulmanın yolu ise GSYH’nin ötesine geçerek insani gelişmeyi ölçen farklı yöntemlere başvurmaktan geçmektedir. Ayrıca Sen “kalkınmayı büyümeye indirgeyen” yaklaşımı sorunsal hâle getirerek “kamusal eylem”i odaklaştırmaktadır. Sanyal (2017)’ye göre Sen’in bu yaklaşımı kalkınma söyleminde “yeni alan” açmıştır. Arık kalkınma salt büyüme ve sermaye birikimi bağlamında analiz edilmemekte, aynı zamanda kalkınmaya bakış açısını genişleterek kamu politikalarını vurgulamaktadır. Sen’e göre haklar ve özgürlükler “bir kişinin kontrol edebileceği meta sepeti”ni; kapasite ise “bir kişinin yapabildikleri”ni göstermektedir. Tek veya belirli kapasite/kapitasite seti değişik meta setlerine tekabül edebilir. Bu yaklaşımla farklı kesimden insanların aynı kapasiteye ulaşmak için birbirinden farklı metalara ihtiyaç duyabileceği kabulünü içermektedir. Bu kabul dolayısıyla yoksulluğa ilişkin kavrayışı da şekillendirmektedir. Sanyal (2017) böylece kalkınmanın “artık hedef grupların kapasiteler ve haklar [ve özgürlükler] setinin genişlemesi” anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Sanyal (2017) Foucault’nun söylemsel oluşum teorisinden yola çıkarak, Sen’in bu yaklaşımının küresel bir söyleme

temellenen kalkınmayı bir yönetimsellik¹³⁸ biçimi olarak şekillendirdiğini ileri sürmektedir. Bu yönetimsellik yaklaşımı “yoksulu teorik olarak tanımlama ihtiyacını ortadan kaldırır; yönetim tekniklerinin uygulanabileceği ampirik bir kategori olarak tesis eder” (Sanyal, 2017: 69, 210-213).

Sanyal (2017)’ın vurguladığı diğer bir nokta Sen’in tamamen büyüme odağına kalkınmayı eleştirmesine rağmen, “ihtiyaç ve kapasite alanı”nı doğrudan “birikim alanı”nın karşısına koymamasıdır. Sanyal (2017) böyle bir kalkınma yaklaşımında “[y]oksulluk büyüme sürecinin ürettiği bir fenomen değil, büyüme treninin uğramadığı bir alan” olduğunu belirtmektedir. Oysa aksine sermaye birikimi ve büyüme ile yoksulluk birbirini “tamamlayıcı” ilişkiye sahiptir. Sanyal (2017)’ye göre ancak “yoksulluğun başarılı ve etkili yönetimi sermaye birikim alanında meşruiyet sağlayabilir”. Yoksulluk sermaye birikimi alanından yalıtılarak, yoksulluk sorunu siyasetleştirilerek ve uzmanlara havale edilerek, yalnızca yoksul ‘nüfus’lara yönelik uygulanacak kamu politikalarının tasarımına ve uygulanmasına indirgenmektedir (Sanyal, 2017: 215-216). Diğer yandan yoksulluğa çözüm olarak getirilen kalkınma girişimlerini değerlendiren Rahnema (2009) bunların “paylaşımcı yoksulluğu kovduğu”nu ve sonrasında getirdiği şeyin “modern sefalet” olduğunu belirtmektedir. Ona göre “[y]eni pazar toplumları, toplumsal olarak üretilmiş gereksinimler yaratarak onları sefalet içerisine soktu; onları ‘yoksulluklarından kurtarmak’ bahanesiyle, ortaklaşa üretmelerini sağlayan yaşam güçlerini yozlaştırdı ya da bu güce zarar verdi” (Rahnema, 2009: 18).

Kamu maliyesi disiplininin ana akım anlayışını aşmak için, kalkınmayı bir söylem temelinde ele alarak eleştirel yaklaşan kalkınma sonrası (*postdevelopment*) ve bununla ilişkili (küçülme) yaklaşımlara sınırlarını açması gerekmektedir. Çünkü Ziai (2013)’nin

¹³⁸ Foucault’nun perspektifinde yönetimsellik mikro iktidara dair ilişkilere özgü akılsallığı ifade etmektedir. Foucault yönetimselliği “başkalarıyla ilişkileri dahilinde, kendinin kendi tarafından yönetimi” bağlamında ele almaktadır. Bu anlamda yönetimsellik modern iktidarı şekillendiren yönetim tekniklerini teşkil etmektedir (Sennelart, 2015: 272, 294).

söylediği gibi “insan koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan uygulamaların ‘kalkınma’ terimiyle özdeşleşmesi gerekmez”. Bu pozitif bir kavramın kötüye kullanılması demek değildir. Aksine en baştan söylem ve kurgu olarak eleştirilmesi gereken bir kavramdır. Çünkü kalkınma kavramı “Avrupa-merkezci, siyasetlesleştirici ve otoriter içerim”e sahiptir (Ziai, 2013: 123). Üstelik kamu maliyesi gibi toplumsal ve siyasi yönleriyle tarih boyunca kamusal iyiye yönelik mücadelelerin ve değişimlerin öznesi olmuş bir alan, kısa bir tarihe sahip iktisadi büyümenin niteliksel yönünü kavramak için kalkınma amacına indirgenemez.

Kalkınma kavramı siyasetlesleştiricidir. Çünkü ulusal veya uluslararası “eşitsizlikleri ve çatışmalar”ı, kalkınmanın herkes için, ortak iyiye yönelik olduğu ve tüm sorunların sermaye, kurum, teknoloji ve bilgi gibi alanların iyileştirilmesiyle çözülebileceğini ileri sürerek, hasır altı etmektedir. Siyasetlesleştirme ile ilgili bir diğer nokta ise toplumsal sorunlara karşı her derde deva görülen teknokratik çözümlerin ileri sürülmesidir. Bu teknokratik çözümler genellikle kimsenin karşı çıkmayacağı rasyonel araçlar ve önerilerden oluşmaktadır. Ziai (2013)’nin belirttiği üzere, James Ferguson’un ileri sürdüğü gibi yoksulluk teknik sorunlara indirgenmiştir. Yoksulluğun çözülmesini isteyenlerin itirazı güçleşmiş, yoksulluk düpedüz siyaset dışı bir konu hâline gelmiştir. Uluslararası kalkınma kuruluşları da teknokratik yöntemlerle yoksulluğu eşitsizlikleri gidermeye çalışırken, bu eşitsizlikleri yaratan ilişkileri sorgulamaktan geri durmuştur. Bu bağlamda kalkınma kavramının aynı zamanda otoriter içerime sahip olduğu söylenebilir çünkü bu kavram diğer yaklaşımlara kapalı, tamamen uzman bilgisine dayanan “insanların yaşamlarına kendilerinin onaylamayabileceği müdahaleleri öngören” yaklaşımından ibaret görünmektedir. Bu müdahaleler kalkınma projeleri uğruna, örneğin bir altyapı projesi için yerel toplulukları yerinden etmek gibi, zor kullanma yöntemlerini içermektedir. Kalkınma kavramının diğer bir niteliği ise Avrupa merkezci oluşudur. Çünkü “kalkınma ölçeği”nde gelişmiş addedilen ABD ve Batı Avrupa başta olmak üzere

Kuzey ülkeleri “olgun ve tamamlanmış” iken diğer ülkeler “eksik” ve “daha aşağıda” konumlandırılmaktadır. Bu bakış açısında gelişmiş ülkeler tarihsel perspektifte özellikle sömürgeci ilişkiler bakımından değerlendirilmemektedir. Ayrıca sömürgeci mirasa sahip, doğayı tahrip eden, rekabetçi ve “bireyselleşmiş tüketim toplumlara” benzemek idealize edilmektedir (Ziai, 2013: 128-131).

Ziai (2013: 134)’e göre toplumsal değişimi, sosyal politikaları veya iyileşme gibi birçok süreci ele alırken kalkınma kavramıyla bağlantılı olarak ele almanın bir gereği yoktur. Bu öncelikle söylemsel bir değişimi içermektedir.

Her gün on binlerce insanın gıda, temiz su veya uygun fiyatlı ilaca erişemediği, diğerlerinin ise bolluk içinde yaşadığı mevcut dünyadan farklı bir dünya için çabalıyorsak muğlak ve sorunlu kalkınma kavramını kullanmak yerine, adalet ve dayanışma idealleri veya insan hakları kavramı tarafından yönlendirildiğimizi kabul etmeliyiz (Ziai, 2013: 134).

Kalkınma sonrası düşüncenin temel vurgusu “kalkınmanın artık toplumsal hayatı düzenleyen merkezi ilke olmadığı bir çağ”da yaşadığımıza ilişkindir. Bu bağlamda kalkınma sonrası düşünce hem “kapitalizm-sonrası”na hem de “büyüme-sonrası”na temellenmektedir (Escobar, 2020: 55). Dolayısıyla küçülmenin kalkınma sonrası ile bu noktada kesişmektedir. Ancak bu “etkileşim”li kesişimde “kalkınma-sonrası yaklaşımlarda sermaye analizinin zayıf kalması, bu etkileşim içinde küçülmenin salt kültüralist bir eleştiri zeminiyle sınırlı kalmasına yol açabilir” (Gürkan, 2025a: 64).

3.6.1. Küçülme ve Kalkınma

Kalkınma kavramı içerimleri itibarıyla oldukça sorunludur, kalkınma kavramının, içerimlerinin ve dayandığı varsayımların eleştirisi farklı düşünme biçimlerine kapı aralamaktadır. Rahnema’ya göre, -küçülme yaklaşımının öncülerinden- Illich’in kalkınma eleştirisinden yola çıkarak kalkınmanın endüstriyel araçların egemenliğinde insanları kendine özgü amaçlarından alıkoyarak bu anlamda bir “üretkenlik karşıtlığı”

teşkil ettiği söylenebilir. Bu üretkenlik karşıtlığı teknik, toplumsal ve kültürel yönlerle sahiptir. Öncelikle yoksulların özerkliğini yok ederek ve onların yetersiz beslenmesine veya açlık yaşamasına sebep olarak teknik olarak “piyasaya bağımlı” hâle getirmektedir. Toplumsal açıdan üretkenlik karşıtlığı ise tarihsel olarak insanlığın sahip olduğu “ekonomi dışı geçim tarzları”nı yok etmeye çalışmasıdır. Son olarak kalkınmanın kültürel üretkenlik karşıtlığı toplumsal imgelemi donuklaştırarak farklı ekonomi ve toplum biçimlerini düşünümünü kesmesidir (Robert ve Rahnema, 2011: 166-167).

Küçülme yaklaşımı yalnızca kalkınmayı değil, bu kavramın başına sürdürülebilirlik kavramının iliştilmesini de eleştirmektedir. Ekolojiyi önemseyen ve önceleyen bir bakış açısı sürdürülebilir bir kalkınmanın imkânsızlığını, çünkü gezegenin biyoiktisadi sınırlarında sınırsız sürdürülebilir bir büyümenin mümkün olmadığını kabul etmektedir. Dolayısıyla Latouche’nin söylediği gibi sürdürülebilir kalkınmaya¹³⁹ ilişkin çabalar ekolojik yıkıma karşı vicdan rahatlatmaya çalışmaktan ötesi değildir (Latouche, 2023).

Hickel’in antikolonyal küçülme yaklaşımı kalkınmaya farklı bir kavrayış sunmaktadır. Hickel gelişmekte olan ülkelerdeki yoksulluğun sebebini eşitsiz ve sömürüye dayanan ilişkilerle açıklamaktadır. Ayrıca bu ülkelere yönelik uluslararası kuruluşların istatistiksel hesaplardaki düzenlemelerle yoksulluğun azaltıldığına dair bir anlatı oluşturduğunu belirtmektedir. Gelişmekte olan ülkelere yönelik vergiden kaçınma, arazi gaspı ve iklim değişikliğine neden olma olarak üç farklı yağma mekanizmasının oluşturulduğunu belirtmektedir. Neoliberal küresel dünyada, bu ülkelerden kazançların çeşitli yollarla vergi cennetlerine aktarılmasının ve vergi rekabetinin gerektirdiği düşük vergileme yarışının gelişmekte olan ülkelerde önemli miktarda gelir kaybına sebep

¹³⁹ Sürdürülebilir kalkınma kavramı “Çevreye Duyarlı Bütçeleme” başlığı altında daha detaylı ele alınmıştır.

olduğunun altını çizmektedir. Hickel’in sayısal verilerle desteklediği bu argümana göre kalkınma yardımları, bu kaybın yanında bir hiçtir (Hickel, 2021b; 2021c; 2023).

Küçülme yazınında kalkınma düşüncesine özellikle antropolojik temellerde güçlü eleştiriler getirilmiştir. Illich (2019), Birleşmiş Milletler kurulduktan sonra sıklıkla barış ve kalkınmanın ilişkilendirildiğini, barışın “*pax aconomica*” hâline geldiğini, kalkınma eleştirisinin barış karşıtı olarak etiketlendiğini ve bu bağlamda kalkınmanın meşrulaştırıldığını ileri sürmektedir. Illich’e göre kalkınma *pax aconomica*’nın ülkelere dayatılma biçimidir. Barış tarihsel ve kültürel bağlamından koparılmış, kalkınma ile daimî bir kıtlık algısı öne sürülerek barış, yüzeysel biçimde kıtlık içinde yaşarken denge kurma ile ilişkilendirilmiştir. *Pax aconomica* barıştan ziyade insana, doğaya ve cinsiyete eşitliğine savaşın ilanıdır ve esas amaçlanan üretilen malların satışı ve dağıtımı için koşulları sağlamaktır. Bu bağlamda ilk olarak insanların hiçbir zaman kendine yetemeyeceği düşüncesini inşa etmektedir ve yaymaktadır. İkinci olarak doğaya her türlü üretim için bir “*emtia*” olarak yaklaşmış ve sömürüsüne cevaz vermiştir. Kalkınma da bu bağlamda çevre tahribatını artıran tüketime dayanan yaşam biçimlerini “dışlama” yoluna gitmiştir. Üçüncüsü işe cinsiyet ayrımcılığını körüklemesidir. *Pax aconomica*, *homo economicus* olmayı gerektiren, sıfır toplamı bir oyun kurmakta ve kalkınma ise “bu oyunun yayılmasına, daha çok oyuncunun ve kaynağın oyuna katılmasına” yol açmaktadır (Illich, 2019: 21-28). Illich bunu şöyle açıklamaktadır:

Hem teoride hem de uygulamada kalkınma, asgari geçim odaklı kültürlerin dönüşümleri ve ekonomik sisteme entegrasyonları anlamına gelir. Kalkınma her zaman asgari ücret odaklı aktiviteler pahasına, kayıtlı ekonomik sınıfın genişlemesini gerektirmiştir. Sıfır-toplamı bir oyun varsayımı ile, değiş-tokuşun yer aldığı, gelişen bir kürenin ortaya çıkması anlamına gelir. Ve bu genişleme diğer geleneksel değiş tokuş yöntemleri pahasına devam eder (Illich, 2019: 24).

Illich (2013)’e göre kalkınma “insanların bir şeyi yapma değil, onu satın alma yeteneğine sahip olması”nı ifade etmektedir. Bu bağlamda endüstriyel toplumlarda

önemli olan kullanım değerinden ziyade metaldır. Sürekli büyüme arzusu ve hedefi kullanım değeri olan faaliyetleri ortadan kaldırarak yoksulluğu modernleştirmiştir. Illich'e göre araçların büyümesinin oluşturduğu sorunlardan biri metaların radikal tekelidir ve “modern toplumda piyasaya erişimi en az olanlar, ortak malların kullanım değerine erişimi de en az olanlardır” (Illich, 2013: 21-22). Bu bağlamda Illich kalkınmayı şöyle izah etmektedir:

Metaların kullanımı ve tüketimi yoluyla geçimlik faaliyetler üzerinde yaygın ve tartışmasız hâkimiyet kurulması, ücretli emeğin diğer tüm iş türleri üzerindeki tekeli, ihtiyaçların uzmanlarca tasarlanmış ürün ve hizmetler etrafında yeniden tanımlanması ve son olarak da çevrenin alan, zaman, malzemeler ve tasarımın bir yandan üretim ve tüketimi teşvik ederken, bir yandan da ihtiyaçları doğrudan karşılama gücü olan kullanım değeri odaklı faaliyetleri felç edip değersizleştireceği bir biçimde yeniden düzenlenmesi (2013: 34).

Oysa kalkınmadan sağlanan faydalar maliyetlerinin altında kalmaktadır. Bu maliyetleri kalkınmanın sürmesi için ödenen bedellerdir. Kalkınmanın bu bedellerinden biri dışsallıklardır. Böylece kalkınmanın maliyetleri başkalarına ve gelecek nesillere aktarılmıştır. Kalkınmanın diğer bedeli ise “karşı-üretkenlik” olmuştur. Kurumların üretimi söylenen amacına karşıt içsel çelişkiler taşımaktadır. Örneğin sağlık hizmetleri tıplaşmakta veya ulaşım trafik çilesine dönmektedir. Illich'e göre “zorunlu tüketimden kaynaklanan kurumsallaşmış bu hayal kırıklığı” karşı üretkenlik anlamına gelmektedir. Bu bağlamda büyüme yalnızca ekosistemi değil, yaşamın bütün alanlarını; müşterekleri ve “çevrenin kullanım değeri”ni baltalamaktadır (Illich, 2013: 26-27).

3.6.1.1. Kalkınma Yardımları

Küçülmeci yaklaşıma sahip bir kamu maliyesi antkolonyal ilkeleri doğrultusunda kalkınmayı eleştirel yönleri değerlendirilebilir. Küçülme yaklaşımı gelişmekte olan ülkelere kalkınması için yapılan yardımların, bu ülkelerden zengin ülkelere aktarılan parasal akışın yanında çok küçük kaldığını ileri sürmektedir.

Küçülme yazarlarından Hickel (2023) kalkınma yardımları ile gelişmekte olan ülkelere çıkan tutarları karşılaştırmıştır. Buna göre Hickel (2023) gelişmekte olan ülkelere kalkınma yardımlarının yapıldığını fakat bu ülkelere gelişmiş zengin ülkelere finansal akışın çok daha büyük olduğunu çeşitli verileri ortaya koyarak ileri sürmektedir. Global Financial Integrity ve Norveç İktisat Okulu Uygulamalı Araştırma Merkezi'nin yayımladığı araştırmaya göre 2012 yılında gelişmekte olan ülkelere yapılan yardımlar, yatırımlar ve dış kaynaklı gelirler toplam 2 trilyon doların az üzerinde iken, bu ülkelere çıkan miktar yaklaşık 5 trilyon dolardır. 1980 sonrasında 2012 yılına kadar ise Güney'den neredeyse Batı Avrupa ve ABD'nin GSYH'si kadar, yani 26,5 trilyon dolar çıkış olmuştur. Bu para çıkışını ise borç ve faiz ödemeleri; yabancı yatırımcıların bu ülkelere kazanıp kendi ülkelerine aktardıkları; sermaye kaçışları (fatura usulsüzlükleri, transfer fiyatlandırması gibi) oluşturmaktadır. OECD verilerine göre 2012 yılında Kalkınma Yardımları Komitesi (DAC) üye ülkelerinin yoksul ülkelere yaptığı yıllık yardım ise 128 milyar dolar iken, bu ülkelere yıllık para çıkışı olan 3 trilyon dolar, neredeyse yardımların 24 katını oluşturuyor (Hickel, 2023: 18, 49). Bu hesaplamalara dışarıya olan akışın yanında yoksul ülkelere dayatılan politikalar nedeniyle yaşadıkları kayıpları da dahil etmek gerekmektedir. Örneğin Dünya Ticaret Örgütü politikaları sebebiyle yaşadıkları yıllık 700 milyar dolarlık ihracat geliri kaybı yardım bütçesinin 6 katını teşkil etmektedir. Diğer yandan “eşitsiz muamele” denilen yoksul ülkelerdeki emeğe ve ürettikleri mallara ödenen fiyat ile gerçek değeri arasındaki farktan doğan kayıplar da kalkınma yardımlarının 20 katını oluşturmaktadır. Bu kayıplara vergi muafiyetlerinden doğan kayıplar da eklenebilir. ActionAid raporuna göre çokuluslu şirketler yaklaşık yıllık 138 milyar dolarlık vergi muafiyetinden yararlanmaktadır. Yine göçmen işçilerin kendi ülkelerine gönderdikleri paralardan çok yüksek havale ücreti alınmasından dolayı her yıl 33 milyar dolar kaybedilmektedir. H. Kharas'ın yardımların değişkenliğinin maliyetini ölçtüğü çalışmasına göre, yardım dağıtımının belirsizliği

yatırımların planlanmasını ve bütçeyi etkilediği için her yıl 27 milyar GSYH kaybı yaşanmaktadır. İklim Hassasiyeti Gözlem Örgütü'nün 2012 Raporu'na göre iklim değişikliği sebebiyle yoksul ülkelere zengin ülkelerin verdiği zararın ise yıllık 571 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca 2000 yılından bu yana 65,5 milyon hektar arazi gaspı da bu hesap cetveline eklenmesi çok zor olan büyük bir zararı temsil etmektedir. Hatta kalkınma yardımlarının kapsamında bulunan uluslararası kuruluşların ve vakıfların da doğrudan kayıplarda rolü olabilmektedir. Örneğin Dünya Bankası'nın ülkelerin borçlarından kâr sağlaması; ilaç ve teknolojiadaki patent hakları sayesinde büyük kâr elde eden Gates Vakfı gibi (2023: 47-52). Hickel (2023: 55)'a göre “[y]ardım paradigması zengin ülkelerin ve bireylerin bir elleriyle yıktıklarını diğer elleriyle yapar gibi görünmelerini, bir yandan derin yaralar açarken bir yandan da sargı bezi dağıtmalarını ve bütün bunları yaparken ahlaki üstünlüğü ellerinde tutmalarını mümkün kılıyor”.

Kalkınma ile ilgili olarak yoksulluğun azaltıldığı iddiası da tartışmalıdır. Hickel'a göre uluslararası kuruluşlar yoksullukla ilgili “iyi haber anlatısı” geliştirmiştir. Bunun için başvurulan yöntemlerden biri istatistik hesaplamalarında yapılan düzenleme ve değişikliklerdir. 2000 yılında Birleşmiş Milletler, Binyıl Bildirgesi kapsamında belirlediği “Binyıl Kalkınma Hedefleri”nde sekiz hedef belirtmiştir. Buna göre birinci hedef 2015 yılına dek yoksulluğun ve açlığın yarıya düşürülmesiydi. On iki yıl sonra yoksulluğun yarıya düştüğü, açlık oranı ise yarıya düşmeye çok yaklaşıldığı ilan edilmiştir. Hickel'a göre bu kadar çabuk bu hedefe ulaşıldığının duyurulmasında çeşitli değişikliklerin etkisi vardır. 1996 yılında Dünya Gıda Zirvesi'nde imzalanan anlaşmada yetersiz beslenen insan sayısını yarıya düşürmek hedeflenmişti. Binyıl Bildirgesi'nde ise günde bir dolardan az geliri olan insanların oranını ve açlık yaşayan insanların oranını yarıya düşürmek hedefi belirlenmiştir ve 2000 yılı başlangıç olarak alınmıştır. Bu hedefin 1996 yılındaki anlaşmadaki hedeften farkı insanların sayısını değil oranını hedeflemeleridir. Yoksul 1,67 milyar insan sayısı yarıya düşürülseydi hedeflenen insan

sayısı 863 milyon iken, oran baz alındığında hedef 669 milyon insana inmektedir. Daha sonra yoksulların oranını yarıya düşürme hedefi salt gelişmekte olan ülkeleri kapsayacak şekilde düzenlendi. Ardından hedefin başlangıç yılı 1990'a çekildi¹⁴⁰. Bu düzenlemelerden sonra hedeflenen yoksul sayısı 490 milyona inmiştir. Aynı zamanda ülkeler tarafından 2015 yılına ulaşıldığında 1 milyar 4 milyon sayısının yoksulluk için bir üst sınır olması gerektiğinin altını çizilmişti. Fakat sonra sınır değiştirilerek 1 milyar 327 milyon yapılmıştır. Dolayısıyla 323 milyon insan yoksulluk üst sınırının değiştirilmesiyle yoksul görünmemeye başlamıştır. Benzer düzenlemelerin Dünya Bankası kurallarında da yaşandığı söylenebilir. Dünya Bankası başta “günde 1 dolar”ı yoksulluk sınırı olarak kabul etmiştir. Böylece 2000 yılı raporunda yoksulluğun artmayı sürdürdüğünü duyurmuştur. Yoksulluk sınırı olarak belirtilen 1,02 dolar düzeyi 2000 yılında 1,08 olarak değiştirilmiştir. Bu yeni sınır yeni satın alma gücü paritesine göre düzenlenmiştir. Fakat sınırdaki artış “satın alma gücündeki dengeleyecek kadar” değildir. Bu düzenlemeler azalmış görünen yoksulluğun serbest piyasa politikalarının başarısına bağlanmasını mümkün kılmaktaydı. 2008 yılında yoksulluk sınırı 1,25 dolar olarak belirlenmiştir. Hickel'a göre “1,08 dolar çizgisi 1990-2005 yılları arasında yoksul sayısında 316 milyon kişilik bir azalma gerçekleşmiş görünmesini sağlarken, yeni belirlenen sınır bu sayıyı 437 milyona yükselterek sanki fazladan 121 milyon can yoksulluğun pençesinden kurtarılmış gibi bir yanılsama yaratıyordu” (Hickel, 2023: 57-67). Açlık hedefi ile ilgili olarak da aynı şekilde yöntem ve açlık tanımında değişiklik gibi yollara başvuru ve kalori hesabındaki yetersizlik ile “iyi haber anlatısı”¹⁴¹ sürdürülmüştür (Hickel, 2023: 69-72).

¹⁴⁰ Hickel (2023: 67-68)'a göre böylece Çin'in yoksullukla ilgili gelişmelerinin kapsama alınmış olduğu söylenebilir. Hickel ayrıca Çin'in Dünya Bankası ve IMF'nin serbest piyasa politikaları baskısı dışında olduğunu altını çizmektedir.

¹⁴¹ Hickel (2023: 80) bu iyi haber anlatısında rolü olan Gini katsayısını da ele almaktadır. Özellikle Çin (ve Doğu Asya'nın) serbest piyasa politikaları dışında uyguladığı kalkınma politikası ile eriştiği gelişim Gini hesabından çıkarıldığında iyi haber anlatısından eser kalmayacağını belirtmektedir. Aynı zamanda Gini'nin göreceli olmasını eleştirmektedir.

Hickel yoksul ülkelerin yoksul kalmalarının başında sömürgeciliğin etkisini vurgulamaktadır. Sömürgecilikle birlikte köle emeğinin çalıştırılması, bugün yoksul olan ülkelerin değerli madenlerinin sömürgecilikle yağmalanması ve Batı ülkelerinin ürünlerine pazar açmak için ülkelerin yerel sanayilerinin baltalanması yoksulluğun ve eşitsizliğin yaratılışının başlangıç süreçleridir (2023: 130). Ardından zengin ülkelerin ve çokuluslu şirketlerin kendi çıkarını korumak ve sürdürmek amacıyla gelişmekte olan ülkelere askeri müdahalelere ve darbelere destek sağlaması, bu ülkeleri yapısal uyum sürecine dahil etmesi, serbest ticaret ilkelerini sağlamaya zorlaması, dolayısıyla ülkelerin borç içinde kalması, devletler ile uluslararası yatırımcılar arasındaki anlaşmazlıklarda tahkim sisteminde yatırımcı lehine kararlar verilmesi gibi yöntemlere başvurulmuştur (2023: 253).

Diğer yandan Hickel bu bağlamda günümüzde vergiden kaçınma, arazi gaspları ve iklim değişikliğine sebep olmak olarak üç “yağmalama mekanizma”sını vurgulamaktadır:

Yoksul ülkelerin yoksulluğunun sebebine ilişkin ortaya atılan bir argüman ise yolsuzluk ve yoksulluk arasında ilişki kurulmasıdır. Uluslararası Şeffaflık Örgütü özellikle Güney’in büyük ölçüde yolsuzluklarla sarmalandığını belirtmektedir. Hickel’a göre yolsuzluklardan kaybedilen paralar, yıllık yasadışı para çıkışının çok azını oluşturmaktadır. Global Financial Integrity (GFI) bu ülkelere yasadışı para çıkışının yüzde 65’inin vergiden kaçınma ile bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre bu ülkelere yıllık 1,1 trilyon dolar civarında para yabancı banka ve vergi cennetlerine akmaktadır. Dev Kar ve Joseph Spanjers’in çalışmasına göre 2013 yılında gelişmekte olan ülkelere yapılan yıllık yabancı yatırımın 858 milyar dolar, yapılan yardımın ise 99,3 milyar dolar olduğu göz önüne alındığında; yabancı bankalara ve vergi cennetlerine aktarılan 1 trilyon 90,1 milyar doların ne kadar büyük olduğu görülmektedir. Genel olarak sıcak para akışı ve fatura usulsüzlükleri ile para çıkışı yapıldığı söylenebilir. Çokuluslu

şirketlerin kendi yapıları içerisindeki şubeleri arasında gerçekleştirdiği transfer fiyatlandırması bu usulsüzlüklerden birisidir. Yasadışı para aktarımından en çok Afrika ülkeleri zarar görmektedir. Sahraaltı Afrika, GSYH'sinin yüzde 6,1'ine tekabül eden miktarı bu şekilde kaybetmektedir (Hickel, 2023: 255-261). Diğer yandan vergi cennetleriyle birlikte başlayan, yatırım çekmek için “açık eksiltme yarışı”nda vergi oranlarının düşürülmesiyle de ülkeler kayıp yaşamaktadır (Hickel, 2023: 265).

Finansal spekülasyonların tetiklemesiyle patlak veren Gıda Krizi'nden sonra yatırımcılar dünyanın birçok yerinden hektarlarca arazi satın almaya başlamıştır. Kolektif amacı olan veya ekosisteme yarar sağlayacak şekilde kullanılan veya küçük arazi sahiplerinin elindeki 200 hektardan büyük arazinin alınarak ticari amaçla kullanılmaya başlanması arazi gaspı olarak tanımlanmaktadır (Hickel 2023: 269). 2000-2010 yılları arasında arazi gaspı olarak nitelendirilebilecek arazilerin yüzde 66'sı Afrika'dadır. Çünkü bu kıtadaki ülkelerde büyük ölçüde arazi kolektif amaçla kullanılmaktadır. Ayrıca tapu kaydı da çok fazla olmadığı ve çoğu arazi Hazine'nin olduğu için bu kıtadaki ülkelerde arazi gaspına daha sık rastlanmaktadır. G8 ülkeleri ve birçok büyük endüstriyel tarım şirketlerinin başlattığı Gıda Güvenliği ve Beslenme için Yeni İttifak Projesi, arazi satın alımını kolaylaştırıcı düzenlemeler yapan Afrika ülkelerinde özellikle tarımsal yardım ve yatırım sunulacağını içermektedir. Ayrıca tohumlarla ilgili olarak bedelsiz ıslah edilmemiş tohumun dolaşımının engellenmesine ilişkin girişimler de söz konusu olmuştur. Arazi gaspı bağlamında Yeni Gine ormanları kereste şirketlerine; Kamboçya arazileri şeker üretimine yönelik şirketlere; Çin arazileri araç lastiği sektörüne yönelik kauçuk üretimine; Güney Sudan meraları lüks otellerin bulunduğu av sahalarına tahsis edilmiştir. Diğer yandan Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası kapsamında “Ormansızlaştırma ve Orman Tahribatından Kaynaklı Emisyonların Azaltılması” (REDD) projesi ile ormansızlaşma yaptığı gerekçesiyle ormanlardan yerli halk

uzaklaştırılmıştır. Bu proje ayrıca şirketlerin parayla karbon salımı azaltma yükümlülüğünü aşma girişimlerine yol açtı (Hickel, 2023: 272-275).

Gelişmiş ülkeler karbon salımının çoğundan mesulken, sanayileşen ekonomilerinde fosil yakıtı en çok kullananlar ülkeler iken, iklim değişikliğinin zararını en çok geliştirmekte olan ülkeler çekmektedir. Sanayi Devrimi'nden beri salınan 588 milyar ton karbondioksitin yüzde 70'inin atmosfere salınımını gelişmiş zengin ülkeler gerçekleştirmiştir (Hickel, 2023: 278, 280). İklim Hassasiyeti Gözlem Örgütü'ne göre gelişmiş ülkeler bu zararın sadece yüzde 12'si ile karşılaşmaktadır. İklim değişikliğinin zararına büyük ölçüde geliştirmekte olan ülkeler maruz kalmaktadır. İklim değişikliğiyle yağışların giderek kuzeye doğru etki alanını değiştirmesi; atalık tohumların terkedilerek geçen yüksek verimli tohumların iklim değişikliğine daha az dayanıklı olması, dolayısıyla az gelişmiş ülkelerde verimin düşmesi; sıcaklıkların artmasıyla Afrika'da yüksek rakımlı yerlerin de sivrisineklere maruz kalması sonucu sıtma gibi hastalıkların artması gibi örnekler az gelişmiş ülkelerin daha çok etkilenmesinin sebeplerine örnek teşkil edebilir (Hickel, 2023: 280-282).

Küresel ısınma bu şekilde devam ederse, gerçekleşebilecek 4 derecelik bir ısınmanın insan yaşamını büyük ölçüde tehdit edecek koşullar ortaya çıkaracağı belirtilmektedir. Dünya Bankası raporuna göre böyle bir ısınma aşırı sıcaklar, gıda krizleri, deniz seviyesinin aşırı yükselmesi, ekosistemin zarar görmesi, biyoçeşitliliğin yok olması gibi felaketleri getirecektir (Hickel, 2023: 285). Hickel'a göre bu felaketler karşısında ise tarih boyunca çeşitli araçlarla yoksul bırakılan ülkelerin eli kolu bağlanmış durumdadır:

Mesele devletlerin bütçelerini tarumar etmeye, devletin ekonomiyi denetleme gücünü ortadan kaldırmaya odaklanmış *belli bir tür* kapitalizmle ilgili. Kemer sıkma önlemleriyle baskılanan ve özelleştirmelerle küçültölüp duran devletler sıfır karbonlu bir gelecek için gereken yatırımı nasıl yapabilir? Vergilendirmenin, ekonomiyi denetlemenin sosyalist, totaliter uygulamalar olarak yaftalandığı, hatta bazı uluslararası ticaret anlaşmalarına göre yasadışı sayıldığı bir zeminde devletler fosil yakıt şirketlerinden nasıl vergi alabilir, bu şirketleri nasıl denetleyebilir? Sübvansiyon uygulamaları “serbest ticaret ilkelerine aykırı diye yasaklanmışken (tabii ABD’li endüstriyel tarım şirketleri ve fosil yakıt sektörü bu yasaklardan muaf tutuluyor) yenilenebilir enerji alanındaki yenilikçiliği geliştirecek uygulamaları nasıl destekleyebiliriz? Bütçeleri kuşa çevrilen, kamuya hizmet eden kurumları kapatılan devletler giderek yaklaşan insani krizlere nasıl müdahale edebilir? (Hickel, 2023: 287-288)

Hickel (2023) kalkınma yardımı gibi siyaset dışı yolların yoksulluğun çözümünde rol oynayamayacağını altını çizmektedir ve sadakadan ziyade adaletin dağıtıldığı küresel bir ekonomi için küçölme ilkelerine sahip beş fikir ileri sürmektedir: Birincisi gelişmekte olan ölkelerin borcunun silinmesidir. Bileşik faiz sebebiyle daima borçlu olan bu ölkeler ancak bu şekilde düze çıkabilir. Ancak borç silinirken yapısal uyum programların ön şart olarak ileri sürölmemesi gerekir. Bu ölkeler böylece yapısal uyum politikalarının dışında kendi egemenliği doğrultusunda politikalar izleyerek yoksulluğu ortadan kaldırmaya girişebilir. Aynı zamanda borç verecek alternatif uluslararası kuruluşlar oluşturulabilir. İkincisi uluslararası kuruluşlarda demokrasinin sağlanmasıdır. Ölkelerin bu kurumlarda adaletli ve eşit temsil hakkı oluşturulmalıdır. Üçüncüsü ticaretin daha adil gerçekleşmesidir. Tüm ölkelere aynı serbest piyasa koşullarının sağlanmasından ziyade yoksul dezavantajlı ölkelere ayrıcalık tanınması bununla ilgili bir adım olabilir. Örneğin gelişmekte olan ölkelerin gelişmiş ölkelerin pazarlarına -ön şart olarak onların piyasalarını baştan sona serbestleşmesi şartı aranmadan- serbestçe girmesi sağlanabilir. Diğer yandan serbest ticaret anlaşmaları müzakerelerinin kamuoyuna açık bir şekilde yürütölmesi sağlanabilir. Bir diğer mesele olan uluslararası şirketler ile devletlerin anlaşmazlıklarının uluslararası tahkimden ziyade ölkelerin kendi iç hukuk sisteminde çözölmesi sağlanabilir. Böylece örneğin çevreyi ve toplum sağlığını tehlikeye atan bir

şirket ile anlaşmazlık yaşandığında şirketin kârı değil, toplum sağlığı ön planda tutulabilir. Ayrıca TRIPS anlaşması bağlamında patent süresi olan yirmi yıl yarıya düşürülerek gelişmekte olan ülkelerin teknolojiye erişimleri kolaylaşabilir. İlaç gibi insan sağlığı için kritik teknolojilerde patent aranmayabilir. Diğer bir çözüm ise Kuzey ülkelerinin tarım sübvansiyonlarını azaltması olabilir. Adil küresel bir ekonomi için dördüncü fikir adil ücretlerin sağlanmasına yönelik adımlardır. Bunun için dünya çapında bir asgari ücret belirlenebilir. Bu her ülkede var olan ücret ortalamasının yarısı satın alma gücü ile oranlanarak hesaplanabilir. Beşincisi ise “kamu kaynaklarının tekrar ele geçirilmesi” ve “müşterekleri geri almak”tır. Vergi toplama kapasitesi yükseltilmesi için uluslararası vergi kaçırma usulsüzlüklerinin giderilmesi gerekir. Çokuluslu şirketlerin faaliyet gösterdikleri ülkede “ülke bazında beyan” vermesi sağlanabilir. Diğer bir çözüm yolu da uluslararası boyutta şirketlere vergilemede bir alt sınır belirlenmesidir (Hickel, 2023: 296-308).

Hickel (2023: 334-335, 337-339) büyüme baskısının ardındaki unsurlardan birinin borç olduğunun altını çizmektedir. Bunu aşmanın yolunun borçları silmek olduğunu yinelemektedir. Ayrıca daha uzun vadeli çözüm için kısmi rezerv bankacılığını düzenlemek gerektiğini, bankaları kredilere göre daha çok rezerv bulundurma zorunluluğu getirilmesi gerektiğini, daha kalıcı bir çözüm olarak paranın ekonomiye krediden ziyade devlet tarafından getirilmesi gerektiği belirtmektedir. Ayrıca büyüme odağından ayrılmak için tüketimin de sürdürülebilir kılınmasının önemli olduğunu ve bunun için ilk olarak reklamcılık sektörünün düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Üretime ve tüketime ilişkin bu düzenlemelerden sonra işsizliğin ortaya çıkmaması için haftalık çalışma saatleri azaltılabilir ve iş paylaşımı ile daha fazla kişinin istihdam edilmesi sağlanabilir. Böylece günlük hayatta kalan zamanda çocuk ve yaşlı insanlarla ilgilenmek, yemek yapmak, bahçe ile uğraşmak gibi işlere vakit ayrılabilir. Bir diğer öneri de asgari temel gelir uygulamasıdır. Temel gelir uygulaması artan oranlı ticari arazi

kullanma vergileri, sermaye ve finans işlemlerine vergi, vergi cennetlerindeki varlıkların vergilendirilmesi gibi yollar ile finanse edilebilir. Hickel (2023) “büyüme fikrinin bölüşüm gibi ciddi bir meseleyi es geçebilmelerine imkân tanınması”, “[p]asta büyüdüğü sürece mevcut kaynakların yeniden bölüşümüne yönelik baskı”nın azaldığını söyleyerek küçülmeyi ileri sürmektedir.

Hickel (2023) yirmi birinci yüzyılda “çifte kriz”den geçildiğini, bir siyasi teorinin iklim krizi ve toplumsal krizden oluşan bu çifte krizin her ikisini de çözmeye çalışması gerektiğini, aksi takdirde krizlerden bir diğerini göz ardı etmenin “canavar yaratmak” olacağını belirtmektedir. Bu çözüme giden yolun uluslararası boyutta bir geçiş sürecinde olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda Hickel alınabilecek önlemleri şöyle sıralamaktadır: İlk olarak kamusal hizmetler artırılabilir. Kamusal hizmetlerin meta niteliğinin kaldırılması kritiktir. İnsanların refahının ve ihtiyaçlarının sağlanması üretimin temel dayanağı olması gerekmektedir. İkincisi “yenilenebilir enerji kapasitesi” için büyük kamu girişimlerinin gerçekleştirilmesi önemlidir. Üçüncüsü “kamusal iş güvencesi” verilmelidir. Dördüncüsü fosil yakıtlar gibi toplumsal gerekliliği çok fazla olmayan üretimin azaltılması gereğidir. Beşincisi “servet vergileri” ve “azami gelir oranları” kullanılmasıdır. Altıncısı haftalık çalışma saatlerinin düşürülmesidir. Küresel boyutta merkez ülkeler enerji kullanımını azaltırken, çevre ülkeler üretim kapasitesini esenliği ve dengeyi sağlamak üzere artırabilir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelere uygulanan yapısal uyum programlarının tasfiyesi, borçların silinmesi öneriler arasında yer almaktadır (Hickel, 2023: 11, 14-17). Tüm önerilerin merkezinde ise aslında kamu maliyesi yer almaktadır. Kamu bütçeleri halkın refahını ve esenliğini sağlayacak gelir ve harcama kompozisyonu bakımından bu çifte krizi yadsıyamaz. Kamu maliyesine getirilebilecek bir küçülme perspektifi, hem iklim değişikliğinin etkilerinin önlenmesi ve hafifletilmesinde hem de yoksulluğun ve eşitsizliğin azaltılmasında bir adım olacaktır.

3.7. Kamu Maliyesinde Ekolojik Riskleri ve Geleceği Kavramaya Yönelik

Yeni Arayışlar: Mali Sosyolojiyi Ulrich Beck ile Yeniden Düşünmek

Neoliberalizmin alternatifsizlik vurgusu ile gelecek bugüne sıkıştırılmıştır. Yani bir anlamda Bauman'ın belirttiği üzere gelecek beklentisi “şimdinin aynısı” ile şekillenmiştir. Geleceğe dair bakış açısı bugün sahip olunanların daha fazlasını istemekle ile sınırlanmıştır. “‘Daha iyi bir hayat’ vizyonunun gelecekle yaptığı kutsal evlilik” sona ererken “[d]aha iyi bir hayat vizyonu” “metalaştırılmış, sorumluluğu tüketici piyasalarına devredilmiş ve etik içeriğinden arındırılarak tiksindirici bir şekilde yoksullaştırılmıştır” (Bauman, 2018: 129). Ayrıca neoliberal kapitalizm, doğayı tüketip tahrip ederken toplumsal yaşamda da riskleri artırmakta, belirsizliklere ve hatta distopik bir geleceğin tasavvuruna yol açmaktadır. Küçülme yaklaşımı ise bugünün bu sorunlarını çözmek bakımından bir ‘geçiş’ düşüncesini ve aynı zamanda başka bir toplumu başka bir ekonomiyi tasavvur eden geleceği kapsamaktadır. Tezin bu kısmında Ulrich Beck'in düşüncesinin, küçülme yaklaşımının geleceğe ilişkin bu perspektifini sosyolojik temellerde derinleşeceği ileri sürülmektedir.

Beck'in sosyolojik düşüncesi hem ana akım kamu maliyesinin içine düştüğü ‘ekolojik miyopluğu’ aşması konusunda yol gösterici potansiyeli içermekte hem de küçülme yaklaşımını zenginleştirebilecek nüveyi içinde barındırmaktadır. Beck'in özellikle ekolojik riskler ve gelecek konusundaki tespitleri ve kavramları bu anlamda önem taşımaktadır. Özellikle neoklasik kamu ekonomisinin donuk bir zamana ve mekâna, ve sınırlı kişilere dışsallık temelinde hapsettiği ve fayda maliyet analizi ile nicel hesaplamalarla basitleştirdiği risklerin, Beck'in yaklaşımında mekânsal ve zamansal yayılmacılığı ile ele alınmakta, aynı zamanda hesaplanamazlığı vurgulanmaktadır. Ayrıca servet ve riskin farklı toplumsal kesimlerde biriktiğini söyleyerek ekolojik sorunlar ile eşitsizlik temelinde küçülmenin ruhunu yakalayabilecek güçlü içerimler ileri sürmektedir.

Beck (2011: 8) “bugün henüz şekillenen geleceği gündeme getirmek” amacını taşıdığını belirttiği kitabı “Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru”da özellikle modernlik ve sanayi toplumu arasındaki ‘karşıt’ durumu ve sanayi toplumunun ‘ilke’ ve ‘öncül’lerinin modernleşmeden nasıl etkilendiğini açıklamaktadır. Beck’e göre sanayi toplumunu tamamen modernleşmiş varsaymak, modernliğin zirvesi saymak bir mitostan ibarettir. Risk toplumu “yarı-modern”dir (Beck, 2011: 11-19). Beck’e göre modernleşme 19. yüzyıldan geçerken tarım toplumunu ortadan kaldığı gibi günümüzde de sanayi toplumunun temellerinden sarsmaktadır. Bunu gerçekleştiren şey ise modernleşmenin krizinden ziyade başarısı olmuştur (Beck, 2011: 9, 16).

Riskleri modernleşme ile ilişkili olarak açıklayan Beck (2011)’e göre risk “[b]izatihi modernleşmenin doğurduğu tehlikeler ve emniyetsizliklerle sistemli mücadele”dir. Bu “modernleşmenin dönüşlülüğü” kavramıyla da ifade edilebilir. Sanayi toplumlarındaki risk, daha eski zamanlardan farklıdır. Eski zamanlarda daha bireysel olmakla birlikte ‘cesaret’i çağrıştıran risk, artık “yeryüzündeki tüm hayatın kendi kendini yok etmesi tehlikesini” içermektedir. Modernleşme risklerinin iki niteliği yayılmacılığı ve hesaplanamazlığıdır. Yayılmacılık hem mekânsal hem de zamansal gerçekleşmektedir. Risklerin etkileri mekânsal olarak sadece “doğdukları yerde-sanayi tesisinde-” varlığını sürdürmemekte, nükleer santral örneğinde olduğu gibi sınır tanımaksızın yayılmaktadır. Zamansal olarak da riskin gerçekleştiği dönemle sabit kalmaksızın gelecek nesillere de etkiler taşınmaktadır. Aynı zamanda riskler artık kaza ve sigorta gibi kavramlarla tanımlanamaz düzeye gelmiştir; bu tür kavramlar sigortalanamayan ve etkileri coğrafi olarak ve zamansal olarak yayılan riskleri kapsayamayacak kadar sınırlıdır. Diğer yandan riskler hesaplanamaz. Beck’e göre modernleşmenin bu risklerini çağlar öncesindeki gibi sıradan bir risk gibi ele almak bu riskleri “meşrulaştırma” aracı olacaktır. Küreselleşme ve sanayideki teknikleşmenin aşırı gelişmesi ile riskler artmaktadır ve hesaplanması mümkün olmayan sonuçlar doğurmaktadır (Beck, 2011: 24-27).

Risklere, felaketlere, ekolojik risklere dair sorunlar karşısında insan ve doğa hakkındaki eskiden beri süregelen akıl yürütme biçimleri olmuştur. Bu akıl yürütme biçimleri farklı zeminlerde farklı rasyonaliteler doğurmuştur. “Risk tayinleri” gündelik yaşamdaki rasyonalizmden uzman rasyonalizmine kadar yapılmış ve ayrıca farklılaşan bilim alanlarında “tanım mücadeleleri” ile riskler tartışılmıştır. Beck “risk tayini” kavramını “modernleşme merkezlerinin -ticaretin, doğabilimlerinin ve teknik disiplinlerin- içinde etiğin ve onunla beraber felsefenin, kültürün ve siyasetin dirildiği bir form” olarak tanımlamaktadır. Diğer yandan riskin bir uzmanının olamayacağını, en baştan kabullere ve beklentilere maruz kalındığını, yapılan risk tanımlarının siyasi yönü ve nesnellik çabaları arasında doğru orantı olduğunu, salt matematik ve teknik olasılıklarla yaklaşılmasının nicelikle sınırlandırılmak anlamına geldiğini belirtmektedir. En azından tartışabilmek için “etik bir bakış açısı”nı taşımak gerekmektedir. Fakat Beck (2011)’e göre “[r]iskin boyutları daha en baştan teknik yönetilebilirlikle sınırlandırılıyor”. Risk tanımı ve hesaplamaları ile ilgili diğer bir sorun ise tekil olarak gerçekleşen durumlar ve koşullar arasında bağ kurmaktır. Ormansızlaşmayla ilgili olarak büyük ölçüde endüstrinin verdiği zararın ihmal edilerek sorunu ormanların yönetimi veya bazı hayvanların verdiği zarar boyutunda tekil olarak ele almak buna örnek verilebilir (Beck, 2011: 36-38, 41).

Riskler toplumsal sınıfları lağvetmekten ziyade güçlendirmektedir. Beck (2011)’e göre “servet tepede birikir, risklerse dipte”dir. İşsizlik, yoksulluk ve güvencesizlik riski ile karşı karşıya olanlar veya zehirli kimyasal üreten fabrikalara yakın oturanlar genellikle düşük gelir düzeyine sahiptir. Aynı zamanda riskle baş etme yöntemleri de -mücadele, uzaklaşma, telafi gibi- eşit olmayan şekilde bölüşülmektedir. Özellikle meslek ve eğitim düzeyi bu açıdan önemlidir. Eğitim düzeyi yüksek olmak riskler konusunda bilgi sahibi olmayı sağlayabilir, çalıştığı iş konusunda esnek olanlar bir ölçüde riskten uzak bir yerde yaşamayı tercih etme imkânına sahiptir. Gelir düzeyi de örneğin tarımsal ilaçlardan

uzaklaşmak için daha organik beslenmeye olanak tanıyabilir. Yine de hava kirliliği gibi birçok risk faktöründe kaçınmak mümkün olmamaktadır. Riskler aynı zamanda küreselleşmektedir (Beck, 2011: 47-49).

Risklerin “sosyal bir bumerang etkisi” vardır. Yani nihayetinde riski üretenler ve bu üretimden bir şekilde kazanç ve kâr sağlayanlar da bu risklere maruz kalacaklardır. Beck’e göre “[z]enginler ve iktidar sahipleri bile riskler karşısında emniyette olamaz. Bir zamanların ‘gizli yan etkileri’, üretildikleri merkezlere de geri dönüp saldırırlar. Bizzat modernleşmenin aktörleri, yarattıkları ve üzerinden kâr elde ettikleri tehlikelerin girdabına feci şekilde kapılırlar” (Beck, 2011: 50).

Beck ekolojik kriz riski ile ilgili olarak aynı zamanda ‘ekolojik değersizleşme’ ve ‘ekolojik mülksüzleştirme’ kavramlarını ele almaktadır. Ekolojik riskler doğrudan yaşamsal bir tehlike olmadan da “para, mülk ve meşruiyet” üzerinde bumerang etkisini gösterebilir. Örneğin nükleer santralin yapıldığı çevrede arsa fiyatları düşerken tarım arazileri değersizleşmektedir (Beck, 2011: 52). Ekolojik risklerin bu etkileri nihayetinde her şeye ve her yere bir şekilde nüfuz edecektir. Beck’e göre etkiler ortaya çıktıktan sonra havayı kirletenin verdiği zararın telafisi güçtür ve anlamsızdır, çünkü havanın kirliliği herkese ve her şeye zarar vereceğinden, sorumlunun hava kirliliğindeki payının bir önemi kalmayacaktır.

Bumerang etkisinin sonuçlarıdır bunlar: Çevreyi kirleten sanayilerin çarkları bile bir gün gelir durmak zorunda kalır. Ama sadece onların çarkları durmaz. Kirli hava için, çevreyi kirletenden hesap sorma ilkesinin hiçbir kıymeti harbiyesi yoktur, o, kirli havaya sebep olmadaki hissesine bakmaksızın, toptan ve eşitlikçi biçimde herkese isabet eder (Beck, 2011: 54).

Beck aynı zamanda ‘risk konumu’ ve ‘sınıf konumu’ kavramlarını ele almaktadır. Ona göre bu iki konumun kesişiminden eşitsizlikler doğmaktadır. Küresel ölçekte de yoksulluk karşısında riskler kritik etkiler oluşturmaktadır. Risklerin uluslararası

yayılımına az gelişmiş ülkelerdeki düşük gelirli daha çok maruz kalmaktadır. Beck (2011: 58) “aşırı yoksulluk ile aşırı riskler arasında sistematik bir ‘çekim kuvveti’” olduğunu, “[d]ünya risk toplumu proletaryası, Üçüncü Dünya’nın sanayi merkezlerindeki bacaların altına, rafinerilerin ve kimya fabrikalarının yanına yerleşiyor” ifadesiyle belirtmektedir. Az gelişmiş ülkelere kurulan “başarının pahalı simgesi” büyük fabrikalar o ülkelerdeki, düşük gelirli için içinde bulundukları sefaleti aşmaya yönelik bir kazanç kapısı olduğundan, üretilen şeyin etkileri göz ardı edilmektedir. Örneğin Hindistan Bhopal’da ABD’li bir şirketin kimyasal haşere ilaç fabrikasında tonlarca zehirli gazın sızması ile binlerce insan hayatını kaybetmiş, binlerce insan yaralanmış, çevreye onulmaz zararlar verilmiştir. “Görünmeyen” zehirlenme riskini “görünür” olan açlık riskine yeğlemek yoksulluğun riskle ilgili mknatıs etkisinin bir tezahürüdür. Görünmeyen bu etkilerle riskler yadsınmakta, güvenlikle ilgili uygulanmayan veya uygulanması mümkün olmayan prosedürler koyan idareciler ise riskler gerçekleştiğinde yeterince ekipman kullanmayan ve önlem almayan kitleleri suçlamakta, “risk körlüğü” içinde olan halkı suçlama yoluna gitmektedir (Beck, 2011: 58-59).

3.7.1. Gelecek, Küçülme ve Kamu Maliyesi

Beck (2011) ekolojik riskler, eşitsizlikler ile yoksulluğun ilişkisini ortaya koyarak sosyolojik bir perspektif ortaya koymuştur. Küçülme de ekolojik riskler, eşitsizlikler, yoksulluğun sömürgeleştirilmeyi hem tarihi hem de geleceği yanına alarak işlemektedir. Beck’in düşüncesi küçülme yaklaşımını sosyolojik temellerde zenginleştirecek niteliğe sahiptir. Tablo 10’da sınıf toplumu ve risk toplumunun nitelikleri yer almaktadır. Beck’e göre sınıf toplumundan risk toplumuna geçiş sürecinde “ortaklığın niteliği” ve kaynağı ihtiyaçtan endişeye kaymaya başlamaktadır. Sınıf toplumundan yaratılan zenginlikten pay edinmeye dair ortak ideal hakimken risk toplumunda ideal “herkesin zehirlenmekten korunması”dır (Beck, 2011: 71).

Tablo 10: Sınıf Toplumu, Risk Toplumu ve Küçülme Toplumu

	Sınıf Toplumu	Risk Toplumu	Küçülme Toplumu
Amaç	İyiye ulaşmak	En kötüyü önlemek	Esenliği sağlamak
Değer/İdeal	Eşitlik	Emniyet	Ekolojik değerler, otonomi, şenliklilik, kanaatkâr bolluk, eşitlik, kullanım değeri, müşterekler, sadelik, antkolonyal
Amacın Niteliği	Pozitif amaç	Negatif ve savunmaya dönük	Pozitif amaç
Motivasyon	Açlık	Korku	Tüketici bireyin yalnızlığı (Şenlikli ilişkilerden mahrumiyet)
Ortaklığın Niteliği	İhtiyaç ortaklığı	Endişe ortaklığı	İhtiyaç ortaklığı
Dayanışma	İhtiyaç dayanışması	Endişeden doğan dayanışma	İnsan ilişkilerinde bakım emeğinin paylaşılmasından doğan dayanışma

Kaynak: Beck (2011: 62)'den geliştirilerek düzenlenmiştir.

Beck'in risk toplumu analizi ana akım kamu maliyesindeki geleceğe dair kısıtlı ve kısa vadeli yaklaşımın yerine çok boyutlu sosyolojik bir perspektifi ve ekolojik krizi önemli bir risk olarak kavramayı sağlayacaktır. Küçülme yaklaşımı da aslında ekolojik yıkım engellenmezse doğanın tükenişini gerçekleştirecek büyük bir risk olarak ele almaktadır ve bu riski aşmaya ilişkin bir küçülme toplumu ideası oluşturmuştur. Küçülme, hem ekolojik duyarlılıkla en kötüyü önlemeyi hem de küçülmenin değerleri bağlamında iyiye ulaşmayı amaçlamaktadır. İhtiyaçların karşılandığı, endişelerin olmadığı yavaşlayan bir ekonomi amacıyla küçülmeci dayanışma söz konusudur. Küçülme toplumunda aslında genel iradenin küçülme değerleri ile yeni bir toplumsal sözleşme kurulmaktadır. Bu yeni küçülme toplumunda, risk toplumunun çözülmesi ve sınıf toplumunun gelir ve servet eşitsizliğini giderilmesi amaçlanmaktadır.

Kamu maliyesinde geleceğe ilişkin ekolojik miyopluk olsa da küçülmeci önerilerle kesişecek şekilde gelecek düşüncesi yok değildir. Üstelik kamu maliyesinde

devletin aktif müdahalesini öngören J. M. Keynes'in gelecek üzerine düşüncelerine bakıldığında çalışma süresinin kısaldığı bolluk içinde bir toplum tasavvuru söz konusudur. Keynes 1930 yılında yazdığı “Torunlarımızın Ekonomik Olanakları” başlıklı çalışmasında yüz yıl sonrası üzerine düşünmüş. Torunların bolluk içinde bir doygunluğa erişeceğini, o zaman tasarruf, çalışma, sermaye birikimi gibi faaliyetlerden uzaklaşarak boş zamana ve sanata daha çok vakit ayıracağını öngörmüştür (Pecchi ve Piga, 2012: 3). Keynes büyümenin en nihayetinde bir bolluğa yol açacağını, torunlarının “boş zaman ve bolluk çağı”nda yaşayacağını, “günde üç saat, içimizdeki yaşlı Adem’i tatmin etmek için yeter de artar bile” diyerek daha az çalışacağını düşünmüştür (Keynes, 2012 [1930]: 27). “Yaşama sanatının canlı tutulması” ile ilgili olarak “[b]ize saatimizi ve günümüzü bir müzik aleti gibi erdemlice ve iyi çalışmayı öğretenleri, şeylerden dolaysızca haz duymayı bilen o latif insanları, sabah akşam çalışıp kendini tüketmeyenleri onurlandıracağız” demiştir (2012[1930]: 29). Keynes’in torunları onun düşündüğünden bile daha zengin olsa da hâlâ uzun çalışma sürelerine ve doygunluğa hiç de ulaşmamış bir tüketim seviyesine sahiptir. Ayrıca iklim değişikliğine olan etkisi gibi büyümenin bazı maliyetlerini öngörememiştir. Ayrıca büyüme ile ulusal veya küresel düzeyde bütün torunların yaşam standartlarının iyileşmediğini tahmin edememiştir (Pecchi ve Piga, 2012: 3-4). Keynes buna rağmen geleceğe yönelik iyi yaşama ilişkin “yaşama sanatı”nı vurgulamıştır. Bu bağlamda yaşamı sanat ile ilişkilendirmesi göz çarpıcıdır. Latouche (2025: 110) Keynes ile muhtemelen bir tesadüf eseri “yaşama sanatı” kavramını kullanmıştır. Ancak Latouche Keynes’in aksine küçülmeyi bir yaşama sanatı olarak tanımlamıştır. Yaşama sanatı dünyaya uyum sağlamayı ve iyi yaşamayı temsil etmektedir. Gürkan (2025b: 140)’a göre küçülmenin sanat ile ilişkisi büyümeye eleştirel düşünceyle, yaşam biçimiyle ve metalara dayanan soyutlama karşısında yeni bir alan kurmasıyla ilgilidir.

Küçülme yaklaşımı doğayı ve gezegeni koruma saikiyle, bununla ilişkili ve daha fazlası olarak eşitsizliği, tüketimciliği, ağır çalışma saatlerini de eleştirel düzlemde yoğunlukla işlemektedir. Bu eleştirel çıkış geleceğe ilişkin bir toplum ve düzene ilişkin önerileri de beraberinde getirmektedir. Çünkü eğer ciddi önlemler alınmazsa, Endüstri Devrimi'nden beri artarak süregelen ekolojik yıkımın daha da ağırlaşan sonuçları geleceği büyük ölçüde ilgilendirmektedir.

SONUÇ

Keynesyen refah devletinden bugüne neoliberal dönüşüm gerçekleşmiş, büyüme paradigması varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda büyümeye temellenen kamu maliyesi anlayışı da aynı kalmıştır. Büyümeye odağının aynı kalmasından daha da tehlikelisi, bu büyüme ideolojisinin etkilerine bir ölçüde telafi imkânı sunabilecek refah devletinin, esenliği sağlamaya yönelik işlevlerinin törpülenmesi olmuştur. Bunun sonucu olarak, küçülme yaklaşımı, büyüme ekonomilerine içine saplandığı çok yönlü krizleri göstermektedir. Büyümenin biyoiktisadi sınırları vardır. Evrende entropi geri dönülmez şekilde artmaktadır. Gezegen sonsuz kaynaklara sahip değildir. Büyümenin toplumsal sınırları vardır. Büyüme toplumunda piyasaya bağımlı insan, tüketici öznelerle indirgenmiş, toplumsal bağlar zedelenmiş, dayanışma ruhu köreltilmiş, insanların (özellikle kadınların bakım emeği) kendisine ve bağ kurduğu insanlara ayıracağı vakit ve enerji, ticari değişime yönelik çalışmaya yöneltilmiştir. Diğer yandan ekonominin küresel ölçeklendirilmesi biçimi ile büyüme ve kalkınma politikalarının gelişmekte olan ülkelere dayatılması sorunlara yol açmıştır. Yoksulluk teknik çözümlere indirgenmiş, yoksulluğa ilişkin kalkınma politikalarının sonucu Illich (2013)'in söylediği gibi yoksulluğun modernleştirilmesi ve Rahnema (2009)'nun ifadesiyle paylaşımcı yoksulluğun sefaletle çevrilmesinden ibarettir. Küresel Güney'in hem emeği hem de doğal kaynakları sömürülerek Kuzey ülkeleri büyüme sağlamıştır. Küçülme kapitalizmin bu iktisadi, toplumsal ve ekolojik krizlerini yüzeysel olmayan bütünlüklü bir yaklaşımla incelemiş ve başka bir dünyanın mümkün olduğunu göstermiştir.

Bu tezde büyüme ekonomisinden çıkışla varılacak bu yeni dünyanın inşasındaki rolü bakımından kamu maliyenin gücü vurgulanmaktadır. Küçülme yaklaşımında, geçiş sürecinin temel kurumlarından biri olan kamu maliyesi üzerinde fazla durulmamaktadır. Küçülme yaklaşımında sıkça tartışılan değişimin itici öznesi kim veya ne olursa olsun, kamu maliyesinin devlet ve toplum arasındaki etkileşimsel rolü yadsınamaz. Ayrıca kamu

maliyesinin tarih boyunca önemli değişimlere giden yolları açtığı ve önemli toplumsal ve siyasal gelişmelerden sonra yapılandırıldığı bilinmektedir. Yani hem tarihsel olguların nedenlerini hem de sonuçlarını içinde barındırmaktadır. Günümüzde kamu maliyesinin salt tekniğe ve idari ilişkilere hapsedilerek apolitik bir konuma taşınması, onu içine evrildiği tarihten ve birlikte yoğrulduğu toplumdan soyutlamaktan başka bir şeye yaramamaktadır. Küçölme perspektifinden kapitalist büyüme toplumunda “biz % 99’uz” diyenler, kemer sıkma politikalarının sonuçlarından, sosyal harcamaların giderek kısılmasından, gelir ve servet eşitsizliğinden muzdariptir. Piyasaya bağımlı tüketici öznelerden ibaret, kârlı büyüme makinesinin çarklarını döndüren ve yine bu çarklarda ezilerek çalışan insanların ihtiyaca dayalı çalışma ile bağı kopmuştur. Bu çarkların dönmesinde payı olan kadınların ev içi emeği sayılmamış, bu çarklar döndükçe kadınların kendisine ve ailesine/sevdiklerine ayıracağı zaman daha çok sıkışmıştır. Gezegen ve onun koşullarında yaşayan insan, doğanın yıkımından, metalaşmasından, betonlaşmadan, suyun, havanın, toprağın kirliliğinden muzdariptir. Küresel Güney ülkeleri ise hem emeğinin hem de doğal kaynaklarının sömürölmesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bütün bunlar büyüme ve kalkınma anlayışına dayalı ekonomilerin yarattığı gerçekliktir. Kamu maliyesi bu gerçeklikleri bütönlöklö bir şekilde kavramalı, gözetmeli ve toplumsal ve ekolojik esenliği sağlayacak tasarıma sahip olmalıdır. Bunun için küçölme ilkeleri ile donanması elzemdir.

Küçölme yaklaşımının izinde, kamu maliyesinde, kalkınmanın, büyümeyi meşrulaştıran, yoksulluğu küresel düzeyde yönetimselleştiren yönleri, ekolojik hassasiyetler öne sürerek büyümeyle bağdaşma özelliğine sahip tekniğe hapsedilen çözümleri, siyasetlesztirici ve piyasaya bağımlılığı güçlendirerek otonominin yitimini artıran nitelikleri gözler önüne serilebilir. Söylemdeki kalkınma kavramının ta kendisi ile hesaplaştıktan sonra, maliye politikası kitaplarında çoğunlukla en sonda yer alan kalkınma başlığına sıkıştırmaksızın, toplumsal ve ekolojik esenliği sağlamaya yönelik

temel işlev, kamu maliyesine teslim edilebilir. Bu büyümeye temellenmeyen bir kamu maliyesi anlayışını işaret etmektedir.

Öncelikle ana akım kamu maliyesinin günümüz sorunlarına yönelik yetersiz olduğu noktaları vurgulamalıyız: (i) Büyümeyi ve dolayısıyla kalkınmayı sorgulanmamakta, buna dayanan ekonomilerin toplumsal ve ekolojik esenliğe olumsuz etkileri üzerinde durulmamaktadır (ii) Büyümenin maliyetlerini hesaba katmayan GSYH temel alınarak teori ve politikalar tasarlanmaktadır. (iii) Toplumsal ve ekolojik esenlik konusunda gelişmekte olan ülkelere yönelik kalkınma politikalarının büyüme için gerekli olduğu ön kabulü söz konusudur. (iv) Kamu maliyesinde çevre, toplumsal cinsiyet ve demokratik katılıma yönelik geliştirilen bütçeleme yaklaşımları, neoliberal politikalara ve uygulamalara eklemlenen, teknisist ve uzmanların yönlendirdiği bir anlayışa sahiptir. Esenlik bütçelemesi dışında bu bütçeleme yaklaşımları büyümeyi sorgulayan bir anlayış içinde değildir. (v) Müşterekler küresel düzleme havale edilerek, yerel çözümlere gereken önem verilmemektedir. Aynı şekilde mali yerelleşme yaklaşımları özellikle küresel boyutları da olan -iklim değişikliği gibi- sorunları kavramakta zorlanmaktadır. (vi) Ana akım kamu maliyesinin çevreye ve çevre sorunlarına yaklaşımı teorik dışsallıklarla sınırlıdır ve yalnızca bugüne tutunan bu yaklaşımı ‘ekolojik miyopluk’ içindedir.

Küçülme düşüncesinin önde gelen isimlerinden Latouche (2023) “R” ile başlayan küçülme hedeflerini tanımlamıştı. Bu hedefler kamu maliyesinde tanımlanmalıdır. Toplumsal yaşam ve müşterekler kamu maliyesi ile yeniden değerlendirilebilir, yeniden kavramsallaşabilir, kurumlar yeniden yapılanabilir, yeniden dağıtım sağlanabilir, yeniden yerleşmenin önemli bir aracı (katılımcı bütçeleme, kooperatiflerin desteklenmesi, yerel idarelerin çevreye yönelik hareket alanının genişlemesi gibi) olabilir ve ekonomi (çalışma saatleri, aşırı tüketim, ekolojik ayak izi vb.) azaltmaya, yeniden kullanmaya ve geri dönüştürmeye yönltiler. Küçülmeci kamu maliyesi her ülkenin (Küresel Kuzey ve Güney’deki gibi) kendi koşulları ve yapısına bağlı olarak şekillenebilir. Kamu maliyesi

küçülme işleviyle hem ekolojik istikrarın sağlanmasında hem de gelir ve servet dağılımında eşitsizliğin giderilmesinde rol oynama potansiyeline sahiptir. Ayrıca böyle bir kamu maliyesi anlayışı bakım ve çalışma krizi gibi sorunları aşmaya yönelik niteliğe sahiptir.

Tezde toplumsal ve ekolojik esenliğe dayalı küçülmeci kamu maliyesi yaklaşımının kamu maliyesinde ele alınan sorunsalları kavrama ve yanıtlama gücünün ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda tezde kamu maliyesinin prosedürel mekanizma olmaktan çıkarak, büyüme bağımlılığından ayrılmayı koşullayan küçülmeci kamu maliyesi yaklaşımının, toplumsal otonomiye geliştirebilen bir araç olabileceği savunulmaktadır. Illich (2018) toplumsal ilişkilerin özü olarak araçları belirtmiş, insan ve araç ilişkisinin bozularak, gerçekleşmesi imkânsız soyut hedeflerin araçsallaştığını ifade etmiştir. Aynı zamanda kişilerin çevresiyle ilişkisi bakımından, özerkliği artırarak paylaşımı, katılımcılığı ve adaleti sağlamak üzere şenlikli araçların geliştirilmesini işaret etmiştir. Kamu bütçeleri de büyüme ekonomileri içinde endüstriyel bir araç hâlini almıştır. Bütçelerin insan ve hatta doğa ile ilişkisinin kopmuştur. Bu doğrultuda tezde küçülmeci ilkelere bağlı kamu bütçesinin şenlikli bir araç düşünülerek tasarlanabileceği savunulmaktadır.

Bu sorunların çözümü için ilk olarak kamu maliyesinin büyümeye çıpalanan anlayışından vazgeçilmesi gerekmektedir. Yani temel araç ve amaçlardan biri büyüme olmamalıdır. Ana referansın GSYH artışına dayalı büyüme olduğu bir ekonomide, büyümeyle çelişiyorsa, geniş kesimlerin temel ihtiyaçları bile basitçe kurban edilebilir. Kamu maliyesinin temel amacı ekolojik ve toplumsal esenliği sağlamaktır, bu yolda ise küçülme ilkeleri doğrultusunda toplumsal öncelikler tanımlanmalıdır. Kamu yararının sağlanmasında büyümeye veya büyümeyle ilişkili kalkınma gibi kavramlara gerek kalmaksızın salt niteliksel gelişim hedeflenmelidir. Ülkelerin halklarının temel sorunları

önceliklendirilerek temel politika belgelerinde ve bütçelerinde yer verilmelidir. Bu geleceği de öngören demokratik planlama mümkündür.

Kapitalizmin krizlerinin çözümüne yönelik kamu maliyesinde özellikle bütçeleme alanında çevreye duyarlı bütçeleme, toplumsal cinsiyet temelli bütçeleme, katılımcı bütçeleme, esenlik bütçeleme gibi çeşitli girişimler olmuştur. Ancak bu yaklaşımlar büyüme ekonomisinden radikal bir çıkışı içermediği sürece yetersizdir. Esenlik bütçeleme, Yeni Zelanda Esenlik Bütçesi örneğinde görüldüğü gibi, GSYH ekonomisinden çıkışa ilişkin girişimlerin mümkün olduğunu göstermektedir. Ancak büyüme anlayışından çıkışın ve sürdürülebilirliğinin ise büyüme ekonomisinden çıkışa doğru tam tekmil küçülme stratejilerinin uygulanabilirliğine bağlı olduğunun altı çizilmelidir. Çevreye duyarlı bütçelemelerde ise genellikle çevreyi metalaştıran anlayış barınmakta ve neoliberal performans esaslı bütçelemeyi destekleyici yönü vurgulanmaktadır. Böylece çevreye duyarlı bütçeleme tekniğe boğdurulan ancak çevreci bir felsefe benimsemeyen bir yaklaşımdan ibaret olmuştur. Aalborg Sözleşmesi (1994)'nde yer aldığı gibi yapay kaynak olarak gösterilen paranın yönetildiği gibi doğal kaynakların da ekonomik yönetilmesi ileri sürülmekte ve bu düşünce söyleme yansımadır. Ancak en önemlisi çevreye duyarlı bir bütçe yaklaşımının büyüme ekonomisi çerçevesinde tanımlanmasıdır. Üretimci ve tüketimci anlayışın sürdüğü ekonomilerde böyle bir yaklaşım ekolojik sorunlara sığ bir kavrayışı içermektedir. Bir diğer bütçeleme yaklaşımı olan toplumsal cinsiyet temelli bütçelemenin de genel olarak büyüme anlayışını koruduğu görülmektedir. Toplumsal cinsiyetin büyümeyi kolaylaştıran ve destekleyen yönleri vardır. Aynı zamanda daha fazla büyüme arzusu ve telaşı da toplumsal cinsiyeti etkilemektedir. Dolayısıyla büyümeye odaklanmayan bir ekonomiye yönelik toplumsal cinsiyet esaslı bütçeleme için feminist küçülme perspektifi önem taşımaktadır. Toplumsal cinsiyete esas bütçelemenin daha bütünlüklü bir kavrayışa sahip olması için feminist küçülme perspektifi eşitsizliklerin giderilmesi ile birlikte,

bakım emeğinin önemsenmesi, sömürsüzleştirme, kadınların demokratik süreçlere katılımının artırılması gibi konuların içselleştirilmesini elzem kılmaktadır. Kamu maliyesinde katılımcı bütçeleme gibi demokratik katılımcılığın artırılmasına yönelik girişimlerin, tezde ele alınan örneklerde görüldüğü gibi, yaygın olarak hüsrana sonuçlanmasının sebebi de büyümeye dayanan ekonomilerden ileri gelmektedir. Sermaye birikimine ve kârlılığın artırılması saiki ve kapitalizmin krizlerinin maliyetlerinin toplumsallaştırılması isteğı her zaman halkın geniş kesimlerinin taleplerine baskın gelmiş ve demokratik katılımcılığı baştan sınırlamıştır.

Küçölme perspektifinden müştereklerin geri kazanılması önemlidir. Çünkü büyüme kaygısının olmadığı bir ekonomide müşterekler kâra dayanmayan saiklerle birlikte üretebilmeyi, üretimci ve tüketimci anlayıştan, dolayısıyla piyasaya bağımlılıktan çıkış yolunu, üretimin yerelleşmesini, dayanışmayı, demokratik karar süreçlerini yaratmaktadır. Ancak müştereklerle ilgili olarak yerel, demokratik ve katılımcı uygulamaların etkili örneklerini ortaya koyan Ostrom (2020 [1990])’dan sonra, ana akım kamu maliyesi müşterekleri küresel kamusal mallar söylemiyle ele almaya başlamıştır. Bazı müştereklerin uluslararası iş birliğı gerektiren küresel niteliğı elbette vardır. Bu uluslararası iş birliğıne bakış açısı da küçölmenin üretimin küresel düzlemde adil ölçeklendirilmesi talebinden ayrı düşünölmez. Ayrıca bu müştereklerin özünde coğrafi olarak da yerel bilgi ve pratikleri taşıdığı gerçeğini değıştirmemektedir. Diğeryandan hem bütçe hakkına hem de müşterekler üzerindeki hakların korunmasına yönelik demokrasi mücadelelerinin ürünü olan Magna Carta tekrar hatırlanmalıdır. Demokratikleşme, müştereklerin korunması ve temel ihtiyaçların karşılanma saiki birbiriyle iç içe geçerek tarih boyunca önemi azalarak veya çoğalarak evrilmiştir. Bunları tekrar bir araya gelebileceğı yer kamu maliyesidir. Müştereklerin mali yerelleşme yoluyla yerel düzeyde korunması, merkezi hükümetin desteğıyle geliştirilmesi küçölme ilkelerine sahip demokratik katılımcılığın sağlandığı bütçeyle mümkündür.

Kamu maliyesi politikaları ve uygulamaları toplumsal ve ekolojik esenliği temsil edecekse ekonominin temelden küçölme ilkeleriyle donanması gerekmektedir. Bunun en önemli ayağı ise küçölme ilkelerine dayanan bütçelemedir. Bütçelerin kamu yararını ve ekolojik ve toplumsal olarak daha iyi bir yaşamı sağlama amacı her adımda gözetilmelidir. Halkın ihtiyaçlarının ve önceliklerinin belirlendiği; dayanışma ve bakım ekonomisini geliştiren, müşterekleri zenginleştiren, kooperatifler gibi yerel üretimi ve yerelleşme pratiklerini destekleyen, kamu maliyesi araçlarının ekolojik ölçütlere göre bütünlüklü olarak yeniden tasarlandığı bir mali yönetim bütçe hakkının bir gereğidir.

KAYNAKÇA

Aalborg Charter (1994), Charter of European Cities & Towns Towards Sustainability, https://sustainablecities.eu/fileadmin/repository/Aalborg_Charter/Aalborg_Charter_English.pdf, (Erişim Tarihi: 08.05.2023).

Abazeri, M., (2022), “Decolonial Feminisms and Degrowth”, **Futures**, 136, s.1-6

Action Aid, (2025), “Who Owes Who?”, <https://actionaid.org/publications/2025/who-owes-who#downloads>, (Erişim Tarihi: 21.01.2026)

Adaman, F., Akbulut, B., Kocagöz, U., (2017), “Giriş: Müşterekler, Çatışkılar, Hatlar, İmkânlar”, F. Adaman, B. Akbulut, U. Kocagöz (Ed.), **Herkesin Herkes İçin Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s.13-23.

Agenda 21 (1992), United Nations Conference on Environment & Development, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>, (Erişim Tarihi: 08.05.2023).

Akbulut, B., (2021), **COVID-19 Sonrası Melankolisi İçin Somut Bir Ütopya**, 1-16 https://mekandaadalet.org/wp-content/uploads/2021/02/mad_1_Kuculme_BengiAkbulut_pul_ed3_single.pdf, (Erişim Tarihi: 01.12.2021)

Akbulut, B., (2025), “Feminizm ve Küçülme”, **Küçülme, Nasıl? içinde, Cogito**, (117), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.179-192.

Akyüz, Y., (2009), **Sermaye, Bölüşüm, Büyüme**, Ankara: Eflatun Yayınevi.

Alcouffe, A., Ferrari, S., (2008), “Growth versus Development from Schumpeter to Georgescu-Roegen”, In 12th Eshet Conference.

Alexander, S., (2020a), “Sadelik”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 192-196.

- Alexander, S., (2020b), “Temel ve Azami Gelir”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 209-212.
- Alkan, A., (2015), **Yerel Yönetimler, Kamu Kurumları ve Sivil Toplum Örgütleri İçin Kadın Dostu Kentler Eğitici Kiti: Toplumsal Cinsiyet Anaakımlaştırma**, Ankara: Berk Matbaacılık.
- Altuğ, F., (2019), **Kamu Bütçesi**, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Ankara Sosyal Bilimler Vakfı, Olmayana Ergi Metodu, Sosyal Bilimler Sözlüğü, <https://www.sosyalbilimlervakfi.org/tr/sozluk/olmayana-ergi-metodu/#:~:text=1.,olmad%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%C4%B1%20g%C3%B6stermek%20suretiyle%20kan%C4%B1tlama%20y%C3%B6ntemi>, (Erişim Tarihi: 27.02.2024)
- Arruzza, C., Bhattacharya, T., Fraser, N., (2021), **%99 İçin Feminizm: Bir Manifesto**, (U. Özmakas, Çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Arslan, A., (2019), **Yerel Yönetimlerde İyi Yönetişim Aracı Olarak Katılımcı Bütçeleme Belediyeler İçin Bir Model Önerisi**, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler Yayıncılık.
- Asara, V., Profumi, E., Kallis, G., (2013), “Degrowth, Democracy and Autonomy”, **Environmental Values**, 22 (2), s. 217-239.
- Ataç, B., (2002), **Maliye Politikası Gelişimi, Amaçları, Araçları ve Uygulama Sorunları**, Genişletilmiş 6. Baskı, Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları.
- Atvur, S., (2009) “Yerel Gündem 21 ve Çevre: Antalya Kent Konseyi Örneği”, **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 35(2), s. 231-241.

- Barlow, N., Hepp, C., Herbert, J., Rilovic, A., Saey-Volckrick, J., Smessaert J., von Andrian, N., (2020), "A Degrowth Perspective on The Coronavirus Crisis", **Visions for Sustainability**, s. 24-31.
- Barro, R. J., (1990), "Government Spending in a Simple Model of Endogeneous Growth", **Journal of Political Economy**, 98 (5), Part 2, s. 103-125.
- Barro, R. J., Lee, J. W., (1994), "Sources of Economic Growth", Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 40, s. 1-46.
- Bauman, Z., (2018), **Retrotopya**, (A. Karatay, Çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Beck, U. (2011), **Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru**, (K. Özdoğan, B. Doğan, Çev.), İstanbul: İthaki Yayınları.
- Berber, M., (2019), **İktisadi Büyüme ve Kalkınma**, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Beuermann, D. W., Amelina, M., (2014), **Does Participatory Budgeting Improve Decentralized Public Service Delivery?**, Inter-American Development Bank (IDB) Working Paper Series No. IDB-WP-547.
- Blair, H., (2012), **Participatory Budgeting and Local Governance, Swedish International Centre for Local Democracy (ICLD)**, Working Paper No 10.
- Blaug, M., (2014), **İktisat Kuramının Geçmişine Bakış**, (A. Birdal ve F. Güle, Çev.), Ankara: Efil Yayınevi.
- Bonaiuti, M., (2011), "Introduction: Georgescu-Roegen: The Man and Scientist" M. Bonaiuti (Ed.), **From Bioeconomics to Degrowth** içinde, Londra ve New York: Routledge s. 17-79.
- Bonaiuti, M., (2012), "Degrowth: Tools for a Complex Analysis of the Multidimensional Crisis", **Capitalism Nature Socialism**, 23 (1), s. 30-50.
- Bonaiuti, M., (2014), **The Great Transition**, Londra ve New York: Routledge.

- Bonaiuti, M., (2017), “Are We Entering the Age of Involuntary Degrowth? Promethean Technologies and Declining Returns of Innovation”, **Journal of Cleaner Production**, 197, s. 1-10.
- Bonaiuti, M., (2020), “Biyoiiktisat”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 48-51.
- Boonen, C., Brando, N., Cogolati, S., Hagen, R., Vanstappen, N., Wouters, J., (2019), “Governing as Commons or as Global Public Goods: Two Tales of Power”, **International Journal of the Commons**, 13(1), s. 553-577.
- Boratav, K., (2015), **Dünyadan Türkiye’ye, İktisattan Siyasete**, İstanbul: Yordam Kitap.
- Boulding K. E., (2011[1966]), “The Economics of the Coming Spaceship Earth”, Henry Jarrett (Ed.). **Environmental Quality in a Growing Economy: Essay From the Sixth RFF Forum** içinde, Earthscan, s. 3-14.
- Brosio, G., (2024), **Towards Third-Generation Fiscal Federalism? Addressing the Evolution of the Literature in a Non-Compartmentalized Way**, Working Paper 24-09, International Center for Public Policy, Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University.
- Brown, W., (2018), **Halkın Çözölüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi**, (B. E. Aksoy, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Buch-Hansen, H., (2025), “Why Degrowth Should be Disentangled from the Wellbeing Economy”, **Ecological Economics**, 230, s. 1-5.
- Buchholz, W., Sandler, T., (2021), “Global Public Goods: A Survey”, Final Draft: Forthcoming **Journal of Economic Literature**, https://personal.utdallas.edu/~tms063000/website/GPG_JEL%20Survey%20Complete%20with%20Figs%20Tables.pdf, (Erişim Tarihi: 01.12.2022)

Calvário, R., Otero, I., (2020), “Toprağa Dönüşçüler”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 205-208.

Cambridge Dictionary, “Wellbeing”, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/wellbeing>, (Erişim Tarihi: 09.10.2025).

Capra, F., (2020), **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası**, (M. Armağan, Çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.

Cassimon, D., Prowse, M., Essers, D., (2011), “The Pitfalls and Potential of Debt-for-Nature Swaps: A US-Indonesian Case Study”, **Global Environmental Change**, 21 (1), s. 93-102.

Castoriadis, C., (1993), **Dünyaya, İnsana ve Tabiata Dair**, (H. Tufan, Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Cattaneo, C., (2020), “Eko-Topluluklar”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 234-238.

Chandrasekhar, A., Quiroz, Y., (2024), “Q&A: Can Debt-for-Nature ‘Swaps’ Help Tackle Biodiversity Loss and Climate Change?”, CarbonBrief, <https://www.carbonbrief.org/qa-can-debt-for-nature-swaps-help-tackle-biodiversity-loss-and-climate-change/>, (Erişim Tarihi: 20.01.2026)

Charonis, G. K., (2021), “Degrowth, Steady state and Circular Economies: Alternative Discourses to Economic Growth”, **Society Register**, 5 (3), s. 75-94.

Chatzidakis, A., Hakim, J., Littler, J., Rottenberg, C., Segal, L., (2021), **Bakım Manifestosu: Karşılıklı Bağımlılık Politikası**, (G. Acar Savran, Çev.), Ankara: Dipnot Yayınları.

- Chertkovskaya, E. ve Paulsson, A., (2016), “The Growthocene: Thinking through what Degrowth is Criticising”, Undisciplined Environments, <https://undisciplinedenvironments.org/2016/02/19/the-growthocene-thinking-through-what-degrowth-is-criticising/> (Erişim Tarihi: 04.10.2024)
- Coase, R. H., (1960), “The Problem of Social Cost”, **The Journal of Law and Economics**, 3, s. 1-44.
- COE, (2004), **Gender Mainstreaming: Conceptual Framework, Methodology and Presentation of Good Practices**, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Genel Müdürlüğü, Strazburg, <https://rm.coe.int/1680596135>, (Erişim Tarihi: 24.11.2025).
- COE, (2005), **Gender Budgeting**, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Genel Müdürlüğü, Strazburg, <https://rm.coe.int/1680596143#:~:text=Gender%20budgeting%20basically%20involves%20all,assessment%20and%20restructuring%20of%20budgets>, (Erişim Tarihi: 24.11.2025).
- Cohen, M., ve Gladney, L., (2013), **Classical Mechanics: a Critical Introduction**, Philadelphia: University of Pennsylvania Department of Physics and Astronomy. https://www.physics.upenn.edu/sites/default/files/Classical_Mechanics_a_Critical_Introduction_0_0.pdf, (Erişim Tarihi: 04.10.2024)
- Cömert, M., (2023), **Meci Toplumsal Bir Hareket ve Antikapitalist İhtimaller**, İstanbul: Nota Bene Yayınları.
- Cutillas, S., Llistar, D., Tarafa, G., (2020), “Borç Denetimi”, **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 222-225.
- Czech, B. ve Mastini, R., (2020), “Degrowth Toward a Steady State Economy: Unifying Non-Growth Movements for Political Impact”, **Steady State Herald**, <https://steadystate.org/degrowth-toward-a-steady-state-economy-unifying-non-growth-movements-for-political-impact/> (Erişim Tarihi: 09.11.2024)

- Czech, B., (2021), “A Doughnut Economy Please, but Hold the Agnostic Frosting”, Steady State Herald, https://steadystate.org/a-doughnut-economy-please-but-hold-the-agnostic-frosting/#_edn1 (Erişim Tarihi: 08.07.2025)
- Çalcalı, Ö., (2018), “Kamu Ekonomisi Teorisinde Yerelleşme Rasyoneli ve Kuşaklar Arası Mali Federalizm Teorilerinin Karşılaştırılması, **Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi**, 2 (1), s. 21-42.
- Çetin, T., (2005), “Çevresel Dışsallıklar ve İçselleştirme Yöntemleri”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakóltesi Dergisi**, 7(3), s. 143-166.
- D’alisa, G., (2021), “Ecosocialism versus Degrowth: a False Dilemma”, <https://undisciplinedenvironments.org/2021/02/09/ecosocialism-versus-degrowth-a-false-dilemma/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2024)
- D’Alisa, G., Demeria, F., Kallis, G., (2020), Küçölme: Yeni Bir Çağ için Kavram Dağarcığı, (B. Akbulut, E. Turhan, Türkçe Edisyon), (A. C. Sarı, B. Öktem, B. Gürden, Y. Kurtsal, (Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- D’Alisa, G., Deriu, M., Demaria, F., (2020), “Bakım”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçölme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s.104-108.
- D’Alisa, G., ve Kallis, G., (2020), “Degrowth and the State”, **Ecological Economics**, 169, s. 1-9.
- Daly, H. E., (1968), “On Economics as a Life Science”, **Journal of Political Economy**, 76 (3), s. 392-406.
- Daly, H. E., (1972), “In Defense of a Steady-State Economy”, **American Journal of Agricultural Economics**, 54 (5), s.945-954.
- Daly, H. E., (1973), “Introduction”, H. E. Daly (Ed.), **Toward a Steady State Economy** içinde, San Francisco: W. H. Freeman and Company, s. 1-29.

- Daly, H. E., (1974a), “The Economics of the Steady State”, **The American Economic Review**, 64 (2), s. 15-21.
- Daly, H. E., (1974b), “Steady-state Economics versus Growthmania: A Critique of the Orthodox Conceptions of Growth, Wants, Scarcity, and Efficiency”, **Policy Sciences**, 5 (2), s.149-167.
- Daly, H. E., (2005), “Economics in a Full World”, **Scientific American**, 293 (3), s. 100-107.
- Daly, H. E., (2013), “A Further Critique of Growth Economics”, **Ecological Economics**, 88, s. 20-24.
- Daly, H., (2015), “Economics for a Full World”, Great Transition Initiative, s.1-15.
- Daly, H., (2017), “Review of Doughnut Economics, by Kate Raworth, Chelsea Green Publishers, 2017”, Kitap İncelemesi, **Ecological Economics**, 141.
- Daly, H., ve Kunkel, B., (2018), “Ecologies of Scale: Interview by Benjamin Kunkel”, **New Left Review**, 109, <https://newleftreview.org/issues/ii109>, (Erişim Tarihi: 12.12.2024)
- Dardot, P., Laval, C., (2018), **Müşterek 21. Yüzyılda Devrim Üzerine Deneme**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Davidson, M., (2018), “Participatory Budgeting, Austerity and Institutions of Democracy: The Case of Vallejo, California”, **City**, 22 (4), s. 551-567.
- De Angelis, M., Harvie, D., (2017), “Müşterekler”, F. Adaman, B. Akbulut, U. Kocagöz (Ed.), **Herkesin Herkes İçin Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s.105-127.
- De Jongh, M., (2017), “Global Public Goods and the Global Commons: Opposite or Complementary Perspectives For Policy-Makers?”, Fox Uluslararası Bursu, Politika Özeti Serisi,

<https://foxfellowship.yale.edu/sites/default/files/files/deJongh.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.09. 2025)

Degrowth.info, (2018), “One Decade of Degrowth International Conferences: Past, Present and Future” <https://degrowth.info/blog/one-decade-of-degrowth-international-conferences-past-present-and-future>, (Erişim Tarihi: 03.12.2023)

Degrowth.info, “A History of Degrowth”, <https://degrowth.info/about/history-of-degrowth>, (Erişim Tarihi: 05.12.2023)

Degrowth.info, “Support Group of the International Conferences”, <https://degrowth.info/de/conference/support-group>, (Erişim Tarihi: 03.12.2023)

Degrowth.info, (2025), “Debt as Colonialism: the Debt for Climate Movement at COP30”, <https://degrowth.info/en/blog/debt-as-colonialism-the-debt-for-climate-movement-at-cop30>, (Erişim Tarihi: 20.01.2026)

Demaria, F., Schneider, F., Sekulova, F., Martinez-Alier, J., (2013), “What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement”, **Environmental Values**, 22 (2), s. 191-215.

Deneulin, S., Townsend, N., (2007), “Public Goods, Global Public Goods and the Common Good”, **International Journal of Social Economics**, (34) 1-2, s.1-23.

Dengler, C., Gerner, N., Sonetti-González, T., Hansen, L., Mookerjea, S., Paulson, S., Saave, A., (2023), “Why are Feminist Perspectives, Analyses, and Actions Vital to Degrowth?”, FaDa Kolektif, **Degrowth Journal**, 1, s. 1-16.

Deriu, M., (2020a), “şenliklilik”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçölme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 124-128.

Deriu, M., (2020b), “Özerklik”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçölme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 93-103.

Domar, E. D., (1947), “Expansion and Employment”, **The American Economic Review**, 37 (1), s. 34-55.

- DSÖ, (2023a), “Health for All–transforming Economies to Deliver What Matters Final Report”, World Health Organization.
- DSÖ, (2023b), “Achieving Well-being: a Global Framework for Integrating Well-being into Public Health Utilizing a Health Promotion Approach”, World Health Organization.
- Earth Day, Our History, <https://www.earthday.org/history/>, (Erişim Tarihi: 12.12.2024)
- Elson, D., (2003), “Gender Mainstreaming and Gender Budgeting”, (Preliminary Draft), Gender Equality and Europe’s Future Conference, Brüksel, <https://wbg.org.uk/wp-content/uploads/2016/11/gender-mainstreaming-and-budgetingelisonEU2003.pdf>, (Erişim Tarihi: 24.11.2025).
- Ergen, Z., (2012), “Yönetimden Yönetişime: Katılımcı Bütçeleme Modeli”, **Maliye Dergisi**, 163 (147), s. 316-334.
- Ersel, H. (2010), “GSYH ile Refah Arasında Nasıl Bir İlişki Var”, Apaçık Radyo, <https://apacikradyo.com.tr/arsiv-icerigi/gsyh-ile-refah-arasinda-nasil-bir-iliski-var>, (Erişim Tarihi: 14.12.2024)
- Ersel, H. ve Madra, Ö., (2006), “Yeni Yıla Girerken Bir Hikaye”, Apaçık Radyo, <https://apacikradyo.com.tr/arsiv-icerigi/yeni-yila-girerken-bir-hikaye>, (Erişim Tarihi: 14.12.2024)
- Escobar, A., (2020), “Kalkınma; Eleştiriler”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 52-56.
- Eurostat, (2024), **Environmental Taxes-A Statistical Guide**, 2024 Edition, European Union.
- European Commission, (2019a), A European Green Deal: Striving to be the First Climate-Neutral Continent, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en, (Erişim Tarihi: 23.01.2026)

- European Commission, (2019b), What is the European Green Deal?, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/fs_19_6714, (Erişim Tarihi: 23.01.2026)
- FaDa (2020a), Collaborative Feminist Degrowth: Pandemic as an Opening for a Care-full Radical Transformation, (Uzun versiyon), <https://degrowth.info/en/collaborative-feminist-degrowth-pandemic-as-an-opening-for-a-care-full-radical-transformation>, (Erişim Tarihi: 01.09.2025).
- FaDa (2020b), Feminist Degrowth reflections on COVID-19 and the Politics of Social Reproduction, (Kısa versiyon), <https://degrowth.info/blog/feminist-degrowth-collaborative-fada-reflections-on-the-covid-19-pandemic-and-the-politics-of-social-reproduction>. (Erişim Tarihi: 01.09.2025).
- Farley, J., (2020), “Durağan Durum İktisadı”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçölme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s.78-83.
- Fine, B., Milonakis, D., (2014), **İktisat Emperyalizminden Acayip İktisada: İktisat ve Diğer Sosyal Bilimler Arasında Değişen Sınırlar**, (E. Kırmızıaltın ve H. Bilir, Çev.), Ankara: Heretik Yayınları.
- Fioramonti, L., Coscieme, L., Costanza, R., Kubiszewski, I., Trebeck, K., Wallis, S., Roberts, D., Mortensen, L. F., Pickett, K. E., Wilkinson, R., Ragnarsdottir, K. V., McGlade, J., Lovins, H., De Vogli, R., (2022), “Wellbeing Economy: an Effective Paradigm to Mainstream Post-growth Policies?”, **Ecological Economics**, 192, s.1-8.
- Fisher, B., Tronto, J., (1990), “Toward a Feminist Theory of Caring”, E. K. Abel, M. K. Nelson (Ed.), **Circles of Care: Work and Identity in Women’s Lives** içinde, State University of New York Press, s. 35-62.

- Fitzpatrick, N., Parrique, T., Cosme, I., (2022), “Exploring Degrowth Policy Proposals: A Systematic Mapping with Thematic Synthesis”, **Journal of Cleaner Production**, 365, s. 1-19.
- Flipo, F., (2015), “Küçülmenin Kavramsal Kökleri”, **Yeşil Ekonomi; Küçülmek Güzeldir** içinde, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, s. 37-54.
- Foley, D., Michl T.R., (2015), **Büyüme ve Bölüşüm**, (B. Eres, Çev.), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Foster, J. B. (2023a), **Antroposen’de Kapitalizm: Ekolojik Yıkım veya EkolojikDevrim**, (İ. Erman, Çev.), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Foster, J. B. (2023b), **Savunmasız Gezegen: Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi**, (H. Ünder, Çev.), Ankara: Epos Yayınları.
- Foster, J. B., (2023c), “‘Monthly Review’ and the Environment”, (Batuhan Sarıcan ile Röportaj), **Monthly Review**, 75 (6), <https://monthlyreview.org/articles/monthly-review-and-the-environment/>, (Erişim Tarihi: 11.08.2025)
- Foster, J.B., Clark, B., (2010), “Zenginlik Paradoksu: Kapitalizm ve Ekolojik Yıkım”, **Monthly Review**, (23), s. 3-22.
- Foucault, M., (2015), **Biyopolitikanın Doğuşu**, (A. Yayla, Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Fransa Ekonomi, Maliye ve Endüstriyel ve Dijital Egemenlik Bakanlığı, “Les Trente Glorieuses”, <https://www.economie.gouv.fr/facileco/trente-glorieuses#>, Erişim Tarihi: 02.07.2025
- Fustel Morell, M., (2020), “Dijital Müşterekler”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 226-229.
- Gal Hükümeti, (2024), “Well-being of Future Generations (Wales) Act 2015: Essentials Guide” <https://www.gov.wales/sites/default/files/publications/2024-07/well-being->

[future-generations-wales-act-2015-the-essentials-2024.pdf](#), (Erişim Tarihi: 13.10.2025)

Georgescu-Roegen, N., (1974), **The Entropy Law and the Economic Process**, Cambridge: Harvard University Press.

Georgescu-Roegen, N., (1975), “Energy and Economic Myths”, **Southern Economic Journal**, 41 (3), s. 347-381.

Georgescu-Roegen, N., (1977), “The Steady State and Ecological Salvation: A Thermodynamic Analysis”, **BioScience**, 27 (4), s.266-270.

Georgescu-Roegen, N., (2011[1989]), “Quo vadis Homo sapiens sapiens?”, M. Bonaiuti (Ed.), **From Bioeconomics to Degrowth** içinde, Londra ve New York: Routledge, s. 227-243.

Gorz, A., (1980), **Ecology as Politics**, (P. Vigderman ve J. Cloud, Çev.), Boston: South End Press.

Gorz, A., (2014), **Yaşadığımız Sefalet Kurtuluş Çareleri**, (N. Tural, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gorz, A., (2016), **Ekolojinin Kızıl Hattı Mülakatlar**, (N. Özyıldırım, Çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.

Gorz, A., (2019), **İktisadi Aklın Eleştirisi Çalışmanın Dönüşümleri/Anlam Arayışı**, (I. Ergüden, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gowdy, J., ve Mesner, S., (1998), “The Evolution of Georgescu-Roegen's Bioeconomics”, **Review of Social Economy**, 56 (2), s. 136-156.

Greenpeace, (2022), “Avrupa’nın Plastik Çöpü Türkiye’ye Zehir Oldu”, 9 Şubat 2022, <https://www.greenpeace.org/turkey/basin-bultenleri/avrupanın-plastik-copu-turkiyeye-zehir-oldu/> (Erişim Tarihi: 01.12.2025).

Gudynas, E., (2020), “Buen Vivir”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, s. 279-283.

- Günlük-Şenesen, G., Yücel, Y., Yakar Önal, A., Ergüneş, N., Yakut Çakar, B., (2017), **Kadınsız Kentler: Toplumsal Cinsiyet Açısından Belediyelerin Politika ve Bütçeleri**”, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gürkan, C., (2007), “Veblen, Schumpeter ve Teknoloji”, E. Özveren (Der.), **Kurumsal İktisat** içinde, Ankara: İmge, s. 237-281.
- Gürkan, C., (2024), **Mali Sosyoloji: Yöntem, Tarih, Teori, Yeni Yollar**, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Gürkan, C., (2025a), “Küçülme ve Ötesi: Postkolonyal Politik İktisat ile Diyalog”, **Küçülme, Nasıl? içinde, Cogito**, (117), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 49-71.
- Gürkan, C., (2025b), “Sanatla Küçülmek”, C. Gürkan (Ed.), **Küçülme Sanatı** içinde, **Cogito**, (118), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 133-152.
- Hahnel, R., (2005), **Economic Justice and Democracy: From Competition to Cooperation**, New York ve Londra: Routledge.
- Hahnel, R., (2014), **Yeşil İktisat: Ekolojik Krize Karşı Koymak**, (N. Ersoy, P. Ertör, M. Gülboy, A. İlhan, A. K. Saysel, Çev.), İstanbul: bgst Yayınları.
- Hardin, G., (2017 [1968]), “Müştereklerin Trajedisi”, F. Adaman, B. Akbulut, U. Kocagöz (Ed.), **Herkesin Herkes İçin Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s.25-43.
- Harrod, R. F., (1939), “An Essay in Dynamic Theory”, **The Economic Journal**, 49 (193), s. 14-33.
- Harvey, D., (2013), **Asi Şehirler: Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru**, (A. D. Temiz, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Heinzel, C., (2013), “Schumpeter and Georgescu-Roegen on the Foundations of an Evolutionary Analysis”, **Cambridge Journal of Economics**, 37 (2), 251-271.

- Helfrich, S., Bollier, D., (2020), “Müşterekler”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 119-123.
- Hickel, J., (2020a), **Less is More: How Degrowth Will Save the World**, Londra: Penguin Random House.
- Hickel, J., (2020b), The Sustainable Development Index: Measuring the Ecological Efficiency of Human Development in the Anthropocene”, **Ecological Economics**, 167, s. 1-10.
- Hickel, J., (2021a), **Çoğu Zarar Azı Karar: Dünyayı Küçülme Kurtaracak**, (D. Keskin, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Hickel, J., (2021b), “What does Degrowth mean? A Few Points of Clarification”, **Globalizations**, 18 (7), s. 1105-1111.
- Hickel, J., (2021c), “The Anti-colonial Politics of Degrowth”, **Political Geography**, 88, s.1-3.
- Hickel, J., (2023), **Bizi Ayıran Uçurum: Küresel Eşitsizliğe ve Çözümlerine Dair Kısa Bir Kılavuz**, (D. Keskin, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Hicks, J. R., (1966), “Growth and Anti-growth”, **Oxford Economic Papers**, 18(3), s. 257-269.
- Hirsch, F., (1980), **Social Limits to Growth**, Cambridge: Harvard University Press.
- Hoffmann, M., Pantazidou, M., Smith, T., (2024), “Critiques of Work: The Radical Roots of Degrowth”, L. Eastwood, K. Heron (Ed.), **De Gruyter Handbook of Degrowth**, Walter de Gruyter, s.55-73.
- Holmgren, D., (2013), “Essence of Permaculture”, https://www.permacultureprinciples.com/wp-content/uploads/2013/02/Essence_of_Pc_EN.pdf, (Erişim Tarihi: 14.01.2026)

Hough-Stewart, L., Trebeck, K., Sommer, C., Wallis, S., (2019), “What is a Wellbeing Economy. Different Ways to Understand the Vision of an Economy that Serves People and Planet”, Wellbeing Economy Alliance, WEAll Ideas: Little Summaries of Big Issues.

Hunt, E. K., Lautzenheiser, M., (2016), **İktisadi Düşünce Tarihi**, (V. U. Aslan, Çev.), Ankara: Phoenix.

ICLEI Realising DReAMS Consortium (2013), **Managing Environment and Poverty in Asian Cities: AN ecoBUDGET Guidance**, s. 1-165.

Illich, I., (2013), **Gölge İş**, (D. Keskin, Çev.), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

Illich, I., (2015), “Ekonomik Güçsüzlüğümüzün Kökenleri”, J. Walljasper (Ed.), **Müştereklerimizi Paylaştığımız Her Şey** içinde, İstanbul: Metis Yayıncılık, s. 85-86.

Illich, I., (2018), **Şenlikli Toplum**, (A. Kot, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Illich, I., (2019), “Barış ve Kalkınmanın Birbirinden Ayrılması”, **Geçmişin Aynasında: Ders ve Konuşma Notları 1978-1990** içinde, (O. Y. Özağaç, Çev.), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, s. 17-28.

IMF (2022), “More Countries Are Pricing Carbon, but Emissions Are Still Too Cheap”, [https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/07/21/blog-more-countries-are-pricing-carbon-but-emissions-are-still-too-cheap#:~:text=So%20far%2C%2046%20countries%20are,\(in%20the%20European%20Union\)](https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/07/21/blog-more-countries-are-pricing-carbon-but-emissions-are-still-too-cheap#:~:text=So%20far%2C%2046%20countries%20are,(in%20the%20European%20Union),), (Erişim Tarihi: 10.05.2023).

IPCC (2018), “Summary for Policymakers”, **Global Warming of 1.5°C** içinde, https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Full_Report_High_Res.pdf (Erişim Tarihi: 01.12.2021)

İlkkaracan, İ., (2025), “Krizle Karşı Mor Ekonomi” (İpek Karacan-Çiğdem Öztürk Söyleşisi), **Cogito**, (117), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 193-204.

- İrlanda Hükümeti (2025), “Publication of ‘Understanding Life in Ireland: The Well-Being Framework 2025’”, <https://www.gov.ie/en/department-of-the-taoiseach/press-releases/publication-of-understanding-life-in-ireland-the-well-being-framework-2025/>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- İskoçya Hükümeti, (2025), “Scotland’s Wellbeing Economy”, <https://www.gov.scot/binaries/content/documents/govscot/publications/research-and-analysis/2025/07/scotlands-wellbeing-economy/documents/scotlands-wellbeing-economy/scotlands-wellbeing-economy/govscot%3Adocument/scotlands-wellbeing-economy.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- İskoçya Hükümeti, Groups, “Wellbeing Economy Governments” (WEGo), <https://www.gov.scot/groups/wellbeing-economy-governments-wego/>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025).
- Jackson, T. ve Victor, P. A., (2019), Unraveling the Claims for (and against) Green Growth, **Science**, 366 (6468), s. 950-951.
- Jackson, T., (2021), **Büyümesiz Refah: Sonlu Bir Gezegene Yönelik Bir İktisat**, (A. S. Erdoğan, Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jamali, T., (2007), **Ekolojik Vergiler (Çevre Vergileri)**, Ankara: Yaklaşım.
- Jones, C., Vollrath, D., (2021), **İktisadi Büyümeye Giriş**, (İ. Tuncer ve S. Ateş, Çev.), İstanbul: Literatür Yayınları
- Jubilee Debt Campaigne (2006), Memorandum Submitted by the Jubilee Debt Campaign, <https://publications.parliament.uk/pa/cm200506/cmselect/cmintdev/1622/1622we10.htm>, (Erişim Tarihi: 25.08.2025)
- Kagan, J., (2020), “Severance Tax: What it Means, How it Works”, Investopedia, <https://www.investopedia.com/terms/s/severance->

tax.asp#:~:text=Severance%20tax%20is%20charged%20to,use%20a%20combination%20of%20both, (Erişim Tarihi: 24.02.2025).

Kaldor, N., (1961), “Capital Accumulation and Economic Growth”, F. A. Lutz (Program Komitesi Başkanı), D. C. Hague (Ed.), **In The Theory of Capital: Proceedings of a Conference Held by the International Economic Association** içinde, Londra ve New York: Palgrave Macmillan, s. 177-222.

Kallis, G., (2011), “In Defence of Degrowth”, **Ecological Economics**, 70 (5), s. 873-880.

Kallis, G., (2017a), **In Defense of Degrowth: Opinions and Manifestos**, A. Vansintjan (Ed.), Creative Common Attribution, Uneven Earth Press.

Kallis, G., (2017b), “Socialism Without Growth”, **Capitalism Nature Socialism**, s. 1-18.

Kallis, G., Demaria, F., D’Alisa, G., (2020), “Küçölme”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçölme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 17-40.

Kallis, G., Hickel, J., O’Neill, D. W., Jackson, T., Victor, P. A., Raworth, K., Schor, J. B., Steinberger, J. L., Ürge-Vorsatz, D., (2025), “Post-growth: The Science of Wellbeing within Planetary Boundaries”, **The Lancet Planetary Health**, 9(1), s. e62-e78.

Kallis, G., Paulson, S., D’Alisa, G., Demaria, F., (2020), **The Case for Degrowth**. Polity Press.

Kamu Maliyesi Değışiklik Tasarısı, 2025 **Public Finance Amendment Bill**, <https://legislation.govt.nz/bill/government/2025/0165/latest/whole.html>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)

Karabacak, B. N., (2012), “Mali Yerelleşme Alanında Ortaya Çıkan Yeni Yaklaşımlar: Kuşaklar Arası Çatışma mı”, **Maliye Dergisi**, 163, s. 389-415.

- Karahanoğulları, Y., (2015), “Mali Yerelleşme Kuramlarını 2008 Krizi Sonrasında Yeniden Düşünmek”, **Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat** içinde, H. Mıhçı (Der.), Ankara: Nota Bene Yayınları, ss. 71-92.
- Kargı, V., Yüksel, C., (2010), “Çevresel Dışsallıklarda Kamu Ekonomisi Çözümleri”, **Maliye Dergisi**, 159, s. 183-202.
- Kaul, I., Grunberg, I., Stern, M. A., (1999), “Defining Global Public Goods”, **Global Public Goods: International Cooperation in the 21st Century** içinde, I. Kaul, I. Grunberg, M. A. Stern (Ed.), s. 2-19.
- Kayıran, M., (2013), “Kamu Malları: Piyasa Başarısızlığı mı Teorilerin Başarısızlığı mı?”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 68 (4), s. 147-184.
- Kazgan, G., (2016), **İktisadi Düşünce: Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Kerscher, C., (2010), “Economic De-growth vs. Steady-state Economy”, **Journal of Cleaner Production**, 18 (6), s. 544-551.
- Keynes, J. M., (2012 [1930]), “Torunlarımızın Ekonomik Olanakları”, L. Pecchi, G. Piga (Der.), **Keynes’e Dönüş: Torunlarımızın Ekonomik Olanakları** içinde, (S. Savran, Çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 21-30.
- Kılıçer, E., (2016), “Çevreye Duyarlı Bütçeleme”, **Electronic Journal of Vocational Colleges**, 6 (2), s. 37-53.
- Kibritçioğlu, A., (1998), “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşerî Sermayenin Yeri”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 53 (1), s. 207-230.
- Kirmanoglu, H., (2013), **Kamu Ekonomisi Analizi**, 4. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım.

- Kirmanoglu, H., Yilmaz, B. E., Susam, N., (2006), “Maliye Teorisi’nin Çıkmazı: Küresel Kamusal Mallar (Kalkınma Yardımları İçinde Küresel Kamusal Malların Finansmanı)”, **Maliye Dergisi**, 150, s. 25-52.
- Kovancılar, B., (2001), “Küresel Isınma Sorununun Çözümünde Karbon Vergisi ve Etkinliği”, **Yönetim ve Ekonomi**, 8 (2), s. 7-19.
- Kuhn, T. S., (1995), **Bilimsel Devrimlerin Yapısı**, (N. Kuyaş, Çev.), İstanbul: Alan Yayınları.
- Kul, G. E., Özuğurlu, H. Y., (2022), “Toplumsal Cinsiyet Temelinde Bütçeleminin Siyasi Boyutu”. **Bulletin of Economic Theory and Analysis**, 7(1), s. 59-85.
- Labonté, R. (2024), “Can a Well-being Economy Save Us?”, **International Journal of Health Policy and Management**, 13, 8507, s.1-6.
- Latouche, S., (2004), “Why Less Should Be So Much More Degrowth Economics”, **Le Monde Diplomatique**, <https://www.jussempir.org/Resources/Economic%20Data/Resources/Degrowth%20economics,%20by%20Serge%20Latouche.pdf>, (Erişim Tarihi: 25.06.2025)
- Latouche, S., (2009), **Farewell to Growth**, (D. Macey, Çev.), Cambridge ve Malden: Polity Press.
- Latouche, S., (2014), “Forword”, **The Great Transition** içinde, Londra ve New York: Routledge, s. xi-xxv.
- Latouche, S., (2018), **Kanaatkâr Bolluk Toplumuna Doğru: Küçülme Üzerine Yanlış Yorumlar ve Tartışmalar**, (T. Karakaş, Çev.), İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Latouche, S., (2025), **Küçülme**, (K. Kahveci, Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Leo, U., Singh, N., (2022), “Why The Planet Needs Legally Binding Obligations to Limit Climate-Mitigation 'Free-Riders'”,

<https://www.weforum.org/agenda/2022/06/incentives-free-rider-problem-climate-change-mitigation/>, (Erişim Tarihi: 03.11.2022)

Levallois, C., (2010), “Can De-growth be Considered a Policy Option? A Historical Note on Nicholas Georgescu-Roegen and the Club of Rome”, **Ecological Economics**, 69, s. 2271–2278.

Likaj, X., Jacobs, M., Fricke, T., (2022), “Growth, Degrowth or Postgrowth? Towards a Synthetic Understanding of the Growth Debate”, Basic Papers, No. 02/2022, Forum for a New Economy, Berlin.

Linebaugh, P., (2015), “Özgürlük ve Herkesin Müşterekleri”, J. Walljasper (Ed.), **Müştereklerimizi Paylaştığımız Her Şey** içinde, İstanbul: Metis Yayıncılık, s. 87-89.

Linsley-Parrish, J., (2024), “Debt-for-Nature Swaps: Solution or Scam?”, Jstor Daily, <https://daily.jstor.org/debt-for-nature-swaps-solution-or-scam/>, (Erişim Tarihi: 20.01.2026)

Llena-Nozal, A., Martin, N., Murtin, F., (2019), “The Economy of Well-being: Creating Opportunities for People’s Well-being and Economic Growth”, OECD Statistics Working Papers 2019/02.

Lovdata, (2007), Agreement between the Government of the Kingdom of Norway and the Government of The Republic of Malawi on Cancellation of Commercial Credits, <https://lovdata.no/dokument/TRAKTATEN/traktat/2007-04-25-14>, (Erişim Tarihi: 25.08.2025)

Löwy, M., (2021), “Ekososyalizm ve(ya) Küçölme: Kalkınmanın Niteliksel Dönüşümü”, <https://birartibir.org/kalkinmanin-niteliksel-donusumu/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2024)

- Löwy, M., (2024), “Nine Theses on Ecosocialist Degrowth”, **Monthly Review**, 75 (3), <https://monthlyreview.org/articles/nine-theses-on-ecosocialist-degrowth/>, (Erişim Tarihi: 11.08.2025)
- Madencilik Türkiye, (2025), “Uşak’taki Susuzluk İçin DSI’den Yanıt Geldi”, 25 Ağustos 2025, <https://madencilikturkiye.com/usaktaki-susuzluk-icin-dsiden-yanit-geldi/> (Erişim Tarihi: 01.12.2025).
- Martinez- Alier, J., (2009), “Socially Sustainable Economic De-growth”, **Development and Change**, 40 (6), s. 1099-1119.
- Martínez Alier, J., Pascual, U., Vivien, F. D., Zaccai, E., (2010), “Sustainable De-Growth: Mapping the Context, Criticisms and Future Prospects of an Emergent Paradigm”, **Ecological Economics**, 69 (9), s. 1741-1747.
- Martínez-Alier, J., (2016), “Socially Sustainable Economic Degrowth”, J. Farley, D. Malghan (Ed.), **Beyond Uneconomic Growth** içinde, Cheltenham ve Northampton: Edward Elgar Publishing, s. 280-301.
- Martinez-Vazquez, J., (2025). “Fiscal Decentralization at Fifty: Achievements and Challenges”, https://hpe-rpe.org/wpfd_file/fiscal-decentralization-at-fifty-achievements-and-challenges/, (Erişim Tarihi: 20.09.2025).
- Martinez-Vazquez, J., (2021), **Adapting Fiscal Decentralization Design to Combat Climate Change**, Working Paper 21-05, International Center for Public Policy, Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University.
- Martinez-Vazquez, J., McNab, R. M., (2003), “Fiscal Decentralization and Economic Growth”, **World Development**, 31 (9), s. 1597-1616.
- Marx, K., (2015 [1867]), **Kapital: Ekonomi Politîğin Eleştirisi I. Cilt**, (M. Selik ve E. Özalp, Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K., (2015 [1894]), **Kapital: Ekonomi Politîğin Eleştirisi III. Cilt**, (M. Selik ve E. Özalp, Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.

- Marx, K., ve Engels, F. (2010). **Marx and Engels Collected Works: Marx and Engels 1874-83**, Cilt 24, Lawrence & Wishart.
- Marx, K., ve Engels, F. (2010). **Marx and Engels Collected Works: Marx 1861-63**, Cilt 31, Lawrence & Wishart.
- Maslin, M., (2011), **Küresel Isınma**, (S. Gül, Çev.), Ankara: Dost
- Mastini, R., Kallis, G., Hickel, J., (2021), “A Green New Deal without Growth?”, **Ecological Economics**, 179, s. 1-9.
- Mastini, R., (2025), “A Green New Deal Beyond Growth for the EU”, [Policy brief n.4]. Research and Degrowth International, <https://degrowth.org/blog/2025/09/09/a-green-new-deal-beyond-growth-for-the-eu/>, (Erişim Tarihi: 24.01.2026).
- Mayumi, K., (2002), **The Origins of Ecological Economics: The Bioeconomics of Georgescu-Roegen**, Londra ve New York: Routledge.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. ve Behrens, W. W., (1978), **Ekonomik Büyümenin Sınırları**, (K. Tosun, Çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yayını.
- Meadows, D. L., ve Randers, J., (2006), “Authors’ Preface: Background”, D. Meadows, J. Randers, D. Meadows (Ed.), **Limits to Growth The 30 Year Update** içinde, Londra: Earthscan, s. ix-xxii.
- Meadows, D., Randers, J. ve Meadows, D., (2006), **Limits to Growth The 30 Year Update**, Londra: Earthscan.
- Mellor, M., (2020), “Para; Kamusal”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 247-249.
- Merriam Webster Dictionary, Illth, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/illth#dictionary-entry-1>, (Erişim Tarihi: 20.11.2024)

- Merriam Webster Dictionary, Reductio Ad Absurdum, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/reductio%20ad%20absurdum>, (Erişim Tarihi: 27.02.2024)
- Mill, J. S., (2004 [1847]), **Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy**, Stephen Nathanson (Ed.), Indianapolis: Hackett Publishing.
- Mishan, E. J., (1967), **The Cost of Economic Growth**, Londra: Staples Press.
- Mishan, E. J. ve Turner D., (2006), The Cost of Economic Growth, Interview, Social Contract Journal, 17 (1), https://www.thesocialcontract.com/artman2/publish/tsc_17_01/tsc_17_1_mishan.shtml, (Erişim Tarihi: 10.12.2024)
- Mishan, E.J., (1969), **Growth: The Price We Pay**, Londra: Staples Press.
- Missemer, A., (2016), “Nicholas Georgescu-Roegen and Degrowth”, **The European Journal of the History of Economic Thought**, s. 1-14.
- Moll, J., Ang, S. Y., Kuruppu, C., Adhikari, P., (2025), “Towards a Wellbeing Economy: Reflections on Eellbeing Budgeting in New Zealand and Australia”, **Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management**, 37 (4), s. 1-23, CC. BY. 4.0. Lisansı Altında.
- Moore, J. W., (2015), **Hayatın Dokusundaki Kapitalizm: Sermaye Birikimi ve Ekoloji**, (A. Munzur, Çev.), Ankara: Epos.
- Morrissey, O., Willem te Velde, D., Hewitt, A., (2002), “Defining International Public Goods: Conceptual Issues”, Overseas Development Institute, London, <https://www.keionline.org/misc-docs/socialgoods/Morrissey-Defining-International-Public-Goods.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.12.2022)
- Morton, T., (2020), **Hipernesneler: Dünyanın Sonundan Sonra Felsefe ve Ekoloji**, (B. Demirtaş, Çev.), İstanbul: Tellekt.

- Muraca, B., Schmelzer, M., (2017), “Sustainable Degrowth: Historical Roots Of The Search For Alternatives To Growth in Three Regions”, I. Borowy, M. Schmelzer (Ed.), **History of the Future of Economic Growth: Historical Roots of Current Debates on Sustainable Degrowth** içinde, Londra ve New York: Routledge, s. 174-197.
- Musgrave, R. A., Musgrave, P. B., (1989), **Public Finance in Theory and Practice**, McGraw-Hill Book Company.
- Musgrave, R. A., Musgrave, P. B., (2002), “Prologue”, **Providing Global Public Goods: Managing Globalization** içinde, I. Kaul, P. Conceição, K. Goulven, R. U. Mendoza (Ed.), New York: Oxford, ss. xii-xiii.
- Núñez, T., (2018), “Porto Alegre, from a Role Model to a Crisis”, **Hope For Democracy 30 Years of Participatory Budgeting Worldwide** içinde, N. Dias (Ed.), Epopeia Records ve Officina, s. 517- 535.
- O’Neill, D. W., (2012), Measuring Progress in the Degrowth Transition to a Steady State Economy”, **Ecological Economics**, 84, s. 221-231.
- O’Neill, D. W., (2015), “What Should Be Held Steady in a Steady-State Economy? Interpreting Daly’s Definition at the National Level”, **Journal of Industrial Ecology**, s. 1-12.
- O’Neill, D., (2020), “Gayri Safi Yurtiçi Hasıla”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 156-161.
- Oates, W. E., (2005), “Toward a Second-Generation Theory of Fiscal Federalism”, **International Tax and Public Finance**, 12 (4), s. 349-373.
- O’Connell, P., (2013), “Let Them Eat Cake: Socio-Economic in an Age of Austerity”, **Human Rights and Public Finance: Budgets and the Promotion of Economic**

- and Social Rights** içinde, A. Nolan, R. O'Connell, C. Harvey (Ed), Oxford ve Portland: Hart Publishing, ss. 59-76.
- O'Connor, J. (2009 [1973]), **The Fiscal Crisis of the State**, New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers.
- OECD (2017), **Investing in Climate, Investing in Growth**, OECD Publishing, Paris.
- OECD (2020), **Paris Collaborative On Green Budgeting OECD Green Budgeting Framework: Highlights**, <https://www.oecd.org/environment/green-budgeting/OECD-Green-Budgeting-Framework-Highlights.pdf>, (Erişim Tarihi: 05.05.2023)
- OECD (2022), “A Primer on Green Budgeting: International, National and Subnational Perspectives”, <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/63d6c30a-en/index.html?itemId=/content/component/63d6c30a-en>, (Erişim Tarihi: 09.05.2023).
- OECD, (2025), **Effective Carbon Rates 2025: Recent Trends in Taxes on Energy Use and Carbon Pricing**, OECD Series on Carbon Pricing and Energy Taxation, Paris: OECD Publishing.
- OECD-UCLG, (2022), **2022 Synthesis Report World Observatory on Subnational Government Finance and Investment**, World Observatory of Subnational Government Finance and Investment (SNG-WOFI).
- Ostrom, E., (2010), “Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems”, **American Economic Review**, 100 (3), s. 641-672.
- Ostrom, E., (2017), “Müşterekleri Yeniden Tanımlamak”, F. Adaman, B. Akbulut, U. Kocagöz (Ed.), **Herkesin Herkes İçin Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 53-76.
- Ostrom, E., (2020 [1990]), **Müştereklerin Yönetimi Kolektif Eylem Kurumlarının Evrimi**, İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları.

- Oxford English Dictionary, Illth,
<https://www.oed.com/search/advanced/Meanings?q=illth&sortOption=Frequency>,
(Erişim Tarihi: 20.11.2024)
- Oxford Learner's Dictionaries, Katechism,
<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/katechism?q=katechism>, (Erişim Tarihi: 11.11.2024)
- Oxford Learner's Dictionaries, Deus Ex Machina,
<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/deus-ex-machina>,
(Erişim Tarihi: 26.01.2026).
- Oxford Yoksulluk ve İnsan Gelişimi Girişimi (OPHI), "Gross National Happiness",
<https://ophi.org.uk/gross-national-happiness>, (Erişim Tarihi: 14.10.2025)
- Özen, A., Yontar, G. İ., (2009), "Katılımcı Demokrasi Anlayışında Bütçeleme: Katılımcı Bütçeleme", **Maliye Dergisi**, (156), s. 280-293.
- Özlem, D., (2004), **Etik: Ahlak Felsefesi**, Ankara: İnkılap Kitabevi.
- Pan, J., Cross, J. L., Zou, X., Zhang, B., (2024). "To Tax or to Trade? A Global Review of Carbon Emissions Reduction Strategies", **Energy Strategy Reviews**, 55, s. 1-14.
- Paris Bildirisi (2010), "Degrowth Declaration of the Paris 2008 Conference", **Journal of Cleaner Production**, 18 (6), s. 523-524.
- Parrique, T., (2019), **The Political Economy of Degrowth**, Doktora Tezi, Clermont Auvergne Üniversitesi ve Stockholm Üniversitesi, Ekonomi ve Finans
- Parrique, T., (2024), "A Response to Savin and van den Bergh: Ceci n'est pas Degrowth",
<https://timotheeparrique.com/a-response-to-savin-and-van-den-bergh-cesti-nest-pas-degrowth/>, (Erişim Tarihi: 10.08.2025)

- Parrique, T., (2025), “Defining Degrowth”, Defining degrowth. Working Paper No: 2025-1, <https://timotheeparrique.com/wp-content/uploads/2025/01/Parrique-T.-2025.-Defining-degrowth-V1-1.pdf>, (Erişim Tarihi: 28.11.2025)
- Paulson, S., G. D’Alisa, F. Demaria, ve G. Kallis (2020), “From Pandemic toward Care-Full Degrowth”, **Interface: A Journal for and about Social Movement**, s.1-8.
- Pecchi, L., Piga, G., (2012), “Torunlarımızın Ekonomik Olanakları: 21. Yüzyıldan Bir Bakış”, L. Pecchi, G. Piga (Der.), **Keynes’e Dönüş: Torunlarımızın Ekonomik Olanakları** içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 1-17.
- Peck, J., (2014), “Pushing Austerity: State Failure, Municipal Bankruptcy and the Crises of Fiscal Federalism in the USA”, **Cambridge Journal of Regions, Economy and Society**, 7, s.17-44.
- Perez-Carmona, A., (2013), “Growth: A Discussion of the Margins of Economic and Ecological Thought”, L. Meuleman (Ed.), **Transgovernance: Advancing Sustainability Governance** içinde, Heidelberg New York Dordrecht Londra: Springer, s. 83-161.
- Petrie, M., (2021), “The Evolution of Green Budgeting”, **Environmental Governance and Greening Fiscal Policy: Government Accountability for Environmental Stewardship**, s. 61-108.
- Pınar, A., (2015), **Maliye Politikası Teori ve Uygulama**, 8. Bası, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Picchio, A., (2020), “Feminist İktisat”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 288-292.
- Piketty, T., (2014), **Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital**, (H. Koçak, Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Pin, L. G, (2016), “Global Austerity and Local Democracy: The Case of Participatory Budgeting in Guelph, ON”, **Canadian Political Science Review**, 10 (1), s. 72-108.
- Polanyi, K., (2014), **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, (A. Buğra, Çev.), İstanbul: İletişim.
- Preston Belediyesi, “What is Community Wealth Building?”, <https://www.preston.gov.uk/article/1335/What-is-Community-Wealth-Building>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- Purkis, S., (2020), “Karbon Kapitalizmi: Doğanın Finansallaştırılmasının Ekoloji Politikası”, **Yeşil Ekonominin Ekoloji Politikası: Doğanın Çılgılığı** içinde, Ekin Basım Yayın, s. 125-173.
- Quilligan, J. B., (2012), “Why Distinguish Common Goods from Public Goods”, **The Wealth of the Commons A World Beyond Market and State** içinde, D. Bollier, S. Helfrich (Ed.), The Commons Strategies Group, s. 73-81.
- Quinn, S., (2009), **Gender Budgeting: Practical Implementation Handbook**, Avrupa Konseyi Kadın Erkek Eşitliği Yönetim Komitesi (CDEG), <https://rm.coe.int/1680599885>, (Erişim Tarihi: 24.11.2025).
- Rahmstorf, S., Schellnhuber, H., (2020), **İklim Değişikliği: Teşhisi, Tahmini, Çözümü**, (H. Kay, Çev.), İstanbul: Runik Kitap.
- Rahnema, M., (2018), **Sefaletin Yoksulluğu Kovduğu Bir Dünya**, (Ş. Ünsaldı, Çev.), Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Raworth, K., (2019), **Simit Ekonomisi: 21. Yüzyıl İktisatçısı Gibi Düşünmenin Yedi Yolu**, (A. E. Pilgir, Çev.), İstanbul: Tellekt.
- Ricardo, D., (1997 [1817]), **Ekonomi Politikasının ve Vergilendirmenin İlkeleri**, (T. Ertan, Çev.), İstanbul: Belge Yayınları.

- Robert, J., Rahnema, M., (2011), **Yoksulların Gücü**, (Ş. Ünsaldı, Çev.), Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Romano, O., (2020), “Harcama”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 134-138.
- Romer, P. M., (1986), “Increasing Returns and Long-run Growth”, **Journal of Political Economy**, 94 (5), s. 1002-1037.
- Rousseau, J. J., (2015 [1755]), **Ekonomi Politik**, (M. A. Ağaoğulları, Çev.), Ankara: İmge Kitapevi.
- Saito, K., (2023), **Antroposen’de Marx: Büyümeme Komünizmi Fikrine Doğru**, (O. Orhangazi, Çev.), Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Samuelson, P. A., (1954), “The Pure Theory of Public Expenditure”, **The Review of Economics and Statistics**, 36 (4), s. 387-389.
- Sandler, T., (1998), “Global and Regional Public Goods: A Prognosis for Collective Action”, **Fiscal Studies**, 19 (3), s. 221-247.
- Sanyal, K., (2017), **Kapitalist Kalkınmayı Yeniden Düşünmek: İlkel Birikim, Yönetimsellik ve Postkolonyal Kapitalizm**, (A. Karatay, Çev.), İstanbul: Metis.
- Savin, I., van den Bergh, J., (2024), “Reviewing Studies of Degrowth: Are Claims Matched by Data, Methods and Policy Analysis?”, **Ecological Economics**, 226, s.1-41.
- Savran, S., (2006), “Brezilya’da Lula Faciası”, **Praksis**, 14, s. 123-148.
- Sennelart, M., (2015), “Derslerin Bağlamı”, (M. Foucault), **Biyopolitikanın Doğuşu** içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.269-296.
- Schmelzer, M., (2015), “The Growth Paradigm: History, Hegemony, and the Contested Making of Economic Growthmanship”, **Ecological Economics**, 118, s. 262-271.

- Schneider, F., Kallis, G., Martinez-Alier, J., (2010), “Crisis or Opportunity? Economic Degrowth for Social Equity and Ecological Sustainability. Introduction to this Special Issue”, **Journal of Cleaner Production**, 18 (6), s. 511-518.
- Schor, J. B., (2020), “İş Paylaşımı”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 272-275.
- Schumacher, E. F., (2019), **Küçük Güzeldir Önceliği İnsana Veren Bir Ekonomi Anlayışı**, (O. Ç. Deniztekin, Çev.), İstanbul: Varlık.
- Schumpeter, J. A., (1951 [1934], **The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle**, (R. Opie, Çev.), Londra: Geoffrey Cumberlege Oxford University Press.
- Schumpeter, J. A., (1981 [1942]), **Kapitalizm, Sosyalizm, Demokrasi: Kapitalizm**, (T. Akoğlu, Çev.), İstanbul: Varlık.
- Seçilmiş, E., (2016), “Coase Teoremine Alternatif Bakış”, **Finans Politik&Ekonomik Yorumlar**, 53 (612), s. 9-20.
- Seçilmiş, E., (2025), “Arzunun Ekonomi-Politiği: Küçülme Üzerine Şinoanalitik Bir Arayış”, C. Gürkan (Ed.), **Küçülme Sanatı** içinde, **Cogito**, (118), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 97-107.
- Sen, A., (2023), **Özgürlükle Kalkınma**, (Y. Alogan, Çev.), Ankara: Felix Kitap.
- Slavinskaite, N., (2015), “Fiscal Decentralisation and Economic Theory”, **Journal of Business and Legal Sciences/Revista de Ciências Empresariais e Jurídicas**, (26), s. 87-98.
- Smith, A., (2006 [1776]), **Milletlerin Zenginliği**, (H. Derin, Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Solow, R. M., (1956), “A Contribution to the Theory of Economic Growth”, **The Quarterly Journal of Economics**, 70 (1), s. 65-94.

- Spash, C. L., (2020), “A Tale of Three Paradigms: Realising the Revolutionary Potential of Ecological Economics”, **Ecological Economics**, 169, 1-14.
- Spash, C. L., (2021), “Apologists for Growth: Passive Revolutionaries in a Passive Revolution”, **Globalizations**, 18 (7), s. 1123-1148.
- Stiglitz, J. E., Fitoussi, J. P., Durand, M., (2018), **Beyond GDP: Measuring What Counts for Economic and Social Performance**, Paris: OECD Publishing.
- Sustainable Cities Platform, “Local Sustainability Framework”, <https://sustainablecities.eu/local-sustainability-frameworks/>, (Erişim Tarihi: 10.05.2023).
- Sustainable Cities Platform, “Participants of The European Sustainable Cities & Towns Campaign”, https://sustainablecities.eu/fileadmin/repository/Aalborg_Charter/Aalborg_Charter_signatories.pdf, (Erişim Tarihi: 08.05.2023).
- Sustainable Cities Platform, “The Aalborg Charter”, <https://sustainablecities.eu/the-aalborg-charter/>, (Erişim Tarihi: 10.05.2023).
- Sutter, A. J., (2017), “The Birth of ‘Décroissance’ and of the Degrowth Tradition, Working Paper v. 1.0 20170728, s. 1-141.
- Syll, P. L., (2012), “Nicholas Georgescu-Roegen and the Nobel Prize in Economics”, <https://larspsyll.wordpress.com/2012/05/16/nicholas-georgescu-roegen-and-the-nobel-prize-in-economics/> (Erişim Tarihi: 09.10.2024)
- TEPAV (2007), **İyi Yönetişim İçin  rnek Bir Model: Katılımcı Bütçeleme**, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, Yönetişim Et tleri Programı.
- Touchton, M., McNulty, S., Wampler, B., (2024), “Participatory Budgeting and Well-Being: Governance and Sustainability in Comparative Perspective”, **Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management**, 36 (1), s. 105-123.

- Trebeck, K., (2024), “Championing a Wellbeing Economy for a Sustainable Future”, The Club of Rome, <https://www.clubofrome.org/blog-post/championing-a-wellbeing-economy-for-a-sustainable-future/>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- Tronto, J. C., (1993), **Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care**, New York ve Londra: Routledge.
- Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, “Esen”, “Esenlik”, <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 09.10.2025).
- Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, “Sözlükselleşme”, <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 23.02.2025)
- Türk, İ., (1999), **Maliye Politikası**, Güncelleştirilmiş 13. Bası, Ankara: Turhan Kitabevi.
- UN-HABITAT, (2008), “EcoBudget Introduction for Mayors and Municipal Councilors”, UN-HABITAT, UNEP ve ICLEI, <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/ecoBudget%20%2C%20Introduction%20for%20Mayors%20and%20Municipal%20Councillors.pdf>, (Erişim Tarihi: 09.05.2023).
- United Nations (1986), Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, <https://www.are.admin.ch/are/en/home/media/publications/sustainable-development/brundtland-report.html>, (Erişim Tarihi: 05.05.2023).
- Unti, B. J., (2020), “İştihadam Garantisi”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçölme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 243-246.
- USCCB, Frequently Asked Questions about the Catechism, https://www.usccb.org/committees/subcommittee-catechism/faq-about-catechism#tab--_is-the-catechism-of-the-catholic-church-a-universal-catechism, (Erişim Tarihi: 11.11.2024)

- Van Calster, G., (2021), “Kırleten Ödüyor mu?”
<https://www.eea.europa.eu/tr/isaretler/aca-isaretler-2020/articles/kirleten-oduyor-mu>, (Erişim Tarihi: 02.12.2022)
- van den Bergh, J. C. J. M., (2015), Büyümeye Karşı Çevre- “Küçülme”nin Bir Eleştirisi ve “Büyüme-sizlik” için Bir Savunu, **Yeşil Ekonomi; Küçülmek Güzeldir** içinde, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, s.67-110.
- van den Bergh, J. C. J. M., Kallis, G., (2012), “Growth, A-Growth or Degrowth to Stay within Planetary Boundaries?”, **Journal of Economic Issues**, 46 (4), s. 909-920.
- Veblen, T., (2015 [1899]), **Aylak Sınıfın Teorisi Kurumların İktisadi İncelemesi**, (E. Kırmızıaltın, H. Bilir, Çev.), Ankara: Heretik Yayınevi.
- Veblen, T., (1919 [1906]), “The Place of Science in Modern Civilization”, **The Place of Science in Modern Civilization and Other Essay** içinde, New York: B.W. Huebsch, s. 1-31.
- Velicu, İ., Barca, S., (2025), “Adil Geçiş Eşitsizliği Nasıl Ekip Bıçıyor?”, **Küçülme, Nasıl?** içinde, **Cogito**, (117), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 154-174.
- Victor, P. A., (2020), “Büyüme”, G. D’alisa, F. Demeria, G. Kallis (Ed.), **Küçülme: Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı** içinde, İstanbul: Metis Yayınları, s. 162-166.
- Victor, P. A., (2022), **Herman Daly’s Economics for a Full World: His Life and Ideas**, Londra ve New York: Routledge.
- Walljasper, J., (2015), “Vergi Hep Bir Küfür mü Olacak?”, J. Walljasper (Ed.), **Müştereklerimizi Paylaştığımız Her Şey** içinde, İstanbul: Metis Yayıncılık, s. 139.
- Wallace, J., (2019), **Wellbeing and Devolution: Reframing the Role of Government in Scotland, Wales and Northern Ireland**, Wellbeing in Politics and Policy Serisi, I. Bache, K. Scott, P. Allin (Serinin Ed.), Palgrave Macmillan.

- Wampler, B., (2000), **A Guide to Participatory Budgeting**, International Budget Partnership, <https://internationalbudget.org/publications/a-guide-to-participatory-budgeting/>, (Erişim Tarihi: 27.09.2025).
- WEAll Aotearoa, 2025, Public Finance Act Submission, <https://www.weall.org.nz/resources/public-finance-act-submission>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- Weinstein, B. L., (1984), “Who Pays the Severance Tax?”, **Policy Studies Journal**, 12 (3), s. 537-545.
- Wellbeing Economy Alliance, “Ambassadors” <https://weall.org/ambassadors>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025).
- Wellbeing Economy Alliance, “Ireland – ‘Moving from GDP to Wellbeing’ in National Budget”, <https://weall.org/resource/ireland-moving-from-gdp-to-wellbeing-in-national-budget>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- Wellbeing Economy Alliance, “Wellbeing Economy Governments WEGo”, <https://weall.org/wego>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025).
- Wellbeing Economy Alliance, “What is a Wellbeing Economy?”, <https://weall.org/what-is-wellbeing-economy>, (Erişim Tarihi: 09.10.2025).
- Wellbeing Economy Alliance, New Zealand – Implementing the Wellbeing Budget, <https://weall.org/resource/new-zealand-implementing-the-wellbeing-budget>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- White, M., (2003), “Metaphor and Economics: The Case of Growth”, **English for Specific Purposes**, 22 (2), s. 131-151.
- Whitsel, L. A., (1949), “Old Wine in New Bottles”, **The Classical Journal**, 44 (5), s. 323-327.

- Wilkinson, D., Benson D., ve A. Jordan (2008) “Green Budgeting”, **Innovation in Environmental Policy? Integrating the Environment for Sustainability** içinde, A. J. Jordan ve A. Lenschow (Ed.), Edward Elgar, s. 70-92.
- X Hesabı, Jason Hickel, <https://x.com/jasonhickel/status/1831397061713129725>, (Erişim Tarihi: 30.11.2025).
- X Hesabı, Julia Steinberger, <https://x.com/JKSteinberger/status/1831298395115327662>, (Erişim Tarihi: 30.11.2025).
- Yavan, S., (2016), “Çevre Küresel Kamusal Malının Finansmanına Alternatif Bir Yöntem: Uluslararası Sosyal Regülasyonlar”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (50), s. 1-25.
- Yeldan, E., (2011), **İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri**, (M. Yıldırımoglu ve H. Öztürkler, Çev.), Ankara: Efil Yayınevi.
- Yeni Zelanda Bütçe Politika Beyanı, 2018, <https://www.treasury.govt.nz/sites/default/files/2018-12/bps-2019.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- Yeni Zelanda Esenlik Bütçesi, 2019, <https://www.treasury.govt.nz/sites/default/files/2019-06/b19-wellbeing-budget.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- Yeni Zelanda Esenlik Bütçesi, Rebuilding Together, 2020, <https://www.treasury.govt.nz/sites/default/files/2020-05/b20-wellbeing-budget.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.10.2025)
- Yüksel, C., (2013), “Kamu Ekonomisi ve Çevre Sorunları”, **Türkiye Ekonomisinde Güncel Ekonomik ve Mali Konular** içinde, C. Oskay, C. Yüksel (Ed.), Bursa: Ekin Yayınevi, s. 173-189.

Yüksel, C., (2021), Paradigma Dönüşümleri ve Bütçe Sistemleri Arasındaki İlişki Çerçevesinde Türkiye, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (28), s. 34-59.

Yülek, M. A., (1997), “İçsel Büyüme Teorileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine”, **Hazine Dergisi**, (6), s. 1-15.

Ziai, A., (2013), “The Discourse of ‘Development’ and Why the Concept Should be Abandoned”, **Development in Practice**, 23 (1), s. 123-136.

ÖZET

Keynesyen ve neoliberal ekonomilerin temel amacı büyüme, temel odağı ise GSYH'nin artışı olmuştur. Günümüzün neoliberal anlayışı, ekolojik, iktisadi ve toplumsal krizlere dahi büyümeyi önceliklendiren ve büyümeye elverdiği ölçüde çözüm önerilerine cevaz veren bir yaklaşım içindedir. Ancak gezegenin biyoiktisadi sınırlarında sınırsız büyüme imkânsızdır. Tezde büyümeye eleştirel yazın, 1960'lardaki ilk itirazlardan başlayarak, 1970'lerde yoğunlaşan büyümenin sınırları tartışmaları ve günümüzün küçülmenin de dahil olduğu büyüme sonrası yaklaşımlarıyla ortaya konulmaktadır. Küçülme yaklaşımı büyümeye eleştirel yazının en önemli bileşenidir. Çünkü biyoiktisadi, antropolojik, antikolonyal, feminist başta olmak üzere birçok farklı alandan katkılarla genişleyen küçülme yazını büyümeyi, kalkınmayı ve kapitalizmi radikal temellerde eleştirmektedir. Bu doğrultuda tezde küçülme ve küçülme yazını oluşturulan yaklaşımlar incelenmektedir. Ana akım kamu maliyesinin işlevleri ve araçları ise yine büyümeye referansla tanımlanmaktadır. Neoklasik ve neoliberal düşüncenin gerçeklikten kopuk anlayışı ve varsayımları kamu maliyesini şekillendirmiştir. İktisadi, ekolojik ve toplumsal sorunların bütünlüklü ve çok boyutlu kavranması açısından küçülme yaklaşımı önem taşımaktadır. Tezin amacı ekolojik ve toplumsal esenliğin sağlanması bakımından küçülme ilkelerine dayanan bir kamu maliyesinin gücünü ortaya koymaktır. Küçülme düşüncesinin odağında yer alan ekoloji, müşterekler, toplumsal cinsiyet, demokratik katılım, yerleşme ve kalkınma gibi konular bağlamında kamu maliyesi ele alınmaktadır. Bu çalışmanın tezi, bu kesişimle, hem küçülme yaklaşımının kamu maliyesi ile somut temellerinin güçleneceği hem de kamu maliyesinin küçülme ile toplumsal ve ekolojik esenliği kavrama ve sağlama potansiyeline kavuşacağıdır.

Anahtar Kelimeler: Küçülme, Büyüme, Kapitalizm, Ekoloji, İktisat, Kalkınma

ABSTRACT

The fundamental objective of Keynesian and neoliberal economies has been growth, with the primary focus being an increase in GDP. Today's neoliberal approach prioritises growth even in the face of ecological, economic, and social crises, permitting solutions only to the extent that they facilitate growth. However, unlimited growth is impossible within the planet's bioeconomic limits. The thesis presents a critical literature on growth, starting with the first objections in the 1960s, followed by the intensified debates on the limits of growth in the 1970s, and culminating in today's post-growth approaches, which also include degrowth. The degrowth approach is the most important component of the critical literature on growth. This is because the degrowth literature, which has expanded with contributions from many different fields, including bioeconomics, anthropology, anticolonialism, and feminism, radically criticises growth, development, and capitalism. In this vein, the thesis examines degrowth and the approaches that constitute the degrowth literature. The functions and tools of mainstream public finance are also defined with reference to growth. The detached understanding and assumptions of neoclassical and neoliberal thought have shaped public finance. The degrowth approach is important in terms of comprehending economic, ecological, and social problems in a holistic and multidimensional perspective. The aim of the thesis is to demonstrate the power of public finance based on degrowth principles in terms of ensuring ecological and social well-being. Public finance is addressed in the context of issues central to degrowth thinking, such as ecology, the commons, gender, democratic participation, localisation, and development. The thesis of this study is that this intersection will both strengthen the material foundations of the degrowth approach in public finance and enable public finance to realise its potential to understand and achieve social and ecological wellbeing through degrowth.

Keywords: Degrowth, Growth, Capitalism, Ecology, Economics, Development